

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 45

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Федорченко-Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Ярова Л. В.**, доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 18 грудня 2023 р. (протокол № 4).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.1>**В. В. Готинян-Журавльова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-3893>*доктор філософських наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри культурології
факультету історії та філософії**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова***І. В. Сумченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6423-908X>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології
факультету історії та філософії**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова***КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ В РОЗУМІННІ НАШИХ ПРАЩУРІВ
ТА В РОЗУМІННІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ**

Постановка проблеми. Культура є специфічною формою буття людини, особливим способом вираження діяльності людини, сутності людини, саме тим, що виокремлює її з тваринного світу. Культура є продуктом суспільного розвитку людства, і водночас виступає якісною характеристикою людського суспільства. Вона не лише допомагає нам пізнати оточуючий світ, але й сформувати власні переконання, настанови, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні ціннісні орієнтації. Формування особистості відбувається в межах культури, під впливом традицій, заборон, норм поведінки, існуючих в суспільстві. Але найперший і зазвичай найвпливовіша соціалізація відбувається в родині. Саме тут дитина долучається до традицій, бере участь у святкових обрядах, знайомиться культурою власного народу і поступово усвідомлює свою приналежність до цієї культури, згодом ідентифікує себе як носія цієї культури.

Усвідомлення культури власного народу, прийняття його менталітету, досвіду попередніх поколінь, сприяє патріотичному вихованню, національній обізнаності особистості, і в решті-решт, консолідації народу. Усвідомлення того, звідки беруть коріння ті чи інші традиції, норми моралі, заборони, призводить до більш легкого їх засвоєння і передачі наступним поколінням. Збереження культури власного народу, її всебічний розвиток і передача наступним поколінням через патріотичне виховання є надзвичайно актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень. На думку провідного філософа Ю. Ж. Шайгородського, цінність є своєрідним культурним кодом, що розкриває всю систему цінностей, притаманних певному народу, кодом, що відкриває шляхи формування національної ідентифікації та національної свідомості народу. Він підкреслює, що «кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна свідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Саме існування «культурного коду» зазвичай є доказом не одно-, а багаторядного розвитку цивілізації» [1, с. 6]. Саме тому найчастіше культура розуміється як специфічна людська діяльність. На думку українських філософів О. М. Черниша та О. П. Пунченка культуру можна визначити як «сукупність усіх видів перетворювальної діяльності суб'єкта, у результаті якої він створює, зберігає і передає наступним поколінням культурні цінності» [2, с. 367–368].

Питання щодо вивчення українських традицій, їх коріння, менталітету, соціокультурних трансформацій в сучасній Україні, які відбуваються протягом останніх десятиліть, досліджують такі провідні сучасні українські філософи, як В. П. Бех, В. С. Бліхар, Є. Р. Борінштейн, В. Г. Воронкова, І. А. Донікова, О. М. Єременко, В. В. Ільїн, С. Л. Катаєв, В. В. Козловський, О. В. Лісеєнко, Е. Р. Заредінова, Н. А. Победа, О. О. Ручка, О. М. Семашко, М. Ф. Цибра. Особливо

актуальним погляд на культуру як культурний код, як відображення системи цінностей народу, як національної свідомості та ідентичності, впливу традицій, які сформувалися ще в період становлення людства і збереглися до сих пір, стає саме зараз, в часи виборювання власної свободи, відстоювання власної ідентичності, усвідомлення ким ми є насправді. Що впливає на наші вчинки? Чому найціннішим для нас залишається людське життя? Чому ми готові захищати за будь-яку ціну власну родину, власний дім? Відповіді на ці запитання, на нашу думку, слід шукати механізмах формування культури.

Отже, метою даної статті є аналіз механізму виникнення культури як системи моральних цінностей, виникнення і закріплення перших уявлень про цінності, та їх вплив на систему цінностей сучасної людини.

На нашу думку, формування особистості, усвідомлення про необхідність сформувані і дотримуватися нових моральних правил поведінки почалося з того моменту як наші далекі пращури взяли до рук камінь або палку. В багатьох підручниках з історії ця палка розглядається суто як знаряддя праці, як елемент, що полегшує здобуття їжі, як здогадка, як перша маленька сходинка на великому шляху до науково-технічного процесу. Така точка зору формується і у багатьох студентів. Але чи став би винахід знаряддя праці таким потужним поштовхом в розвитку людства, адже знаряддями праці користуються багато тварин? Чи стало це тим вирішальним кроком, який зробило людство для виокремлення з тваринного світу?

Спираючись на уявлення про світ, в якому жили наші далекі пращури, ми розуміємо, що вони вижили, скоріше не за допомогою природи, а всупереч їй, адже від природи наші пращури не мали ані величезного зросту і сили, ані отрути, пазурів, міцних іклів, саме того, щоб допомогло їм вижити серед величезних хижаків. При чому інколи треба було не лише вижити, але й полювати на хижаків, адже в деяких регіонах неможливо було вижити, вживаючи лише рослинну їжу. Отже, в якісь момент прийшло усвідомлення того, що камінь або палка можуть бути не лише знаряддям праці, а й зброєю. Якщо цю зброю використовувати для успішного полювання або оборони від набагато сильніших хижих тварин, це одне, але ж цю саму зброю можна використати один проти одного. Саме усвідомлення цього, на нашу думку, стало точкою відліку для формування нової системи цінностей, точкою відліку щодо виокремлення людини від тваринного світу, формування людського суспільства.

Справа в тому, що в природі тварини одного виду, як правило, не знищують одна одну. Це суперечить правилу виживання виду і могло б привести до його знищення. Навіть коли в зграї

зазвичай самці виборюють або відстоюють «право сильнішого», цьому підпорядковані певні інстинкти, в яких закладена жага до перемоги над супротивником, а не до вбивства супротивника. У багатьох видів тварин існує так звана «поза покори». Якщо один з супротивників приймає цю позу (зазвичай відкриває найвразливіші місця, наприклад, шию), то бій має бути одразу закінчено. Супротивника треба перемогти, а не знищити, адже в разі загибелі найсильнішого самця, його має замінити наступник. Отже, в природі встановлено, що під час боротьби рівень агресії зменшується, а крики жертви (якщо йдеться про особин одного виду) або, скоріше, супротивника «вмикають» у сильнішого супротивника механізм жалю. Але у разі застосування зброї, людину можна вбити миттєво. Природою непередбачено механізмів, як діяти при застосуванні зброї, яка саме допомагає миттєво вбити жертву, а ті механізми, що існують, не діють миттєво.

Таким чином, перетворивши знаряддя праці на зброю, яку можна застосувати один проти одного, наші пращури підірвали «право сильнішого» на керування родиною. Поступово зійшла нанівець межа між фізично сильним і фізично слабкішим за нього, але таким, який має зброю і може вправно нею користуватися. Наявність зброї і вміння користуватися нею майже зрівняла шанси сильніших і слабкіших. А тому наші пращури постали перед вибором: або вижити, сформувавши нові відносини між собою, причому сформувані відносини зовсім відмінні від тих, що панують у природі, або загинути як вид.

Саме перехід від «права сильнішого» та ієрархії сили до необхідності сформувані певні правила поведінки в спільності, зовсім інші внутрішні відносини між членами родини і чітко їх дотримуватися, на нашу думку, зумовив виокремлення людини з тваринного світу. Усвідомлення того, що живучі за старими природними правилами людство знищить себе самотійно, стало величезним кроком у формуванні людської спільноти, яка почала утворювати і дотримуватися перших простих правил моралі, життєвих вимог, необхідних для виживання. Однією з перших таких вимог стала всім нам відома вимога заборони застосування зброї проти членів однієї спільноти і заборона вбивств родичів і членів однієї спільноти, адже протилежне призведе до підриву єдності та зниження цієї родини. Так усвідомлюється і формується перша цінність – цінність людського життя, яка потім відобразилася в багатьох релігіях, зокрема у заповіді «не вбий» або в заборонах на вбивство в межах однієї родини. Причому в перших відомих нам сводах законів цієї вимоги, цієї заповіді дотримувалася не уклінно. До сих пір існує така категорія юриспруденції та моралі, як таліон – рівна відплата за скоєне. Таліон – це

принцип, відповідно до якого покарання має точнісінько відповідати шкоді, яка була нанесена злочинцем завдяки скоєному злочину. З давніх джерел ми пам'ятаємо відомий вислів «око за око, зуб за зуб». Якщо спочатку це стосувалося лише вбивства, то згодом це починає діяти і щодо нанесення тілесних ушкоджень. Кривднику має бути нанесено саме таке пошкодження, яке наніс він. Основних ідей тут було декілька: і зрівняти покарання зі нанесеною шкодою, і змусити замислитися над незворотністю покарання, і уберегти членів родини від самознищення.

Іншим важливим моментом стало регулювання статевих стосунків між членами однієї родини. У тваринному світі, де існує «право сильнішого», такої проблеми не існує, адже майже всі жінки належать найсильнішому, вожакові. Коли втрачається «право сильнішого» виникає хаос у статевих відносинах. Але поступово формується заборона інцесту, заборона статевих стосунків між батьками і дітьми, між братами і сестрами. Більшість антропологів та етнографів довгий час вбачали в забороні інцесту згодаки наших пращурів щодо несприятливих для потомства наслідків кровозмішування, яке вело до народження слабкого потомства, що також могло б привести до знищення роду. Але потім думки вчених змінилися. Було висунуто припущення щодо того, що підґрунтям заборони статевих зв'язків між близькими родичами могли стати постійні свари і сутички між чоловіками однієї родини за володіння жінками. Такі сутички знов-таки із застосуванням зброї могли привести до непередбачуваних наслідків, до нових смертей і каліцтв. Тому виникла необхідність чіткого регулювання і впорядкування статевих відносин, що призвело до виникнення нової цінності – родини. Аби не було постійного суперництва через жінок, виникає ідея довготривалих відносин між чоловіком і жінкою, прообразу сучасного шлюбу. Це допомогло нашим пращурам стримати і контролювати один з найсильніших наших інстинктів – інстинкт продовження роду. Родина будувалася на сильних довготривалих природних зв'язках, а відносини в родині регулювалися першими уявленнями про мораль. До речі перелюб карався в більшості первісних суспільств.

Схвалювалося, коли дружину обирали з іншої родини, це теж сприяло зменшенню напруги у відносинах між чоловіками в однієї родини і саме на це скоріше звернули увагу наші пращури, ніж на слабе потомство. Але втрату молодого здатного народжувати дітей і працювати дівчини треба було «компенсувати» родині. Поступово формуються два звичаї, які в деяких країнах сходу збереглися до сих пір. Щоб своєрідним чином компенсувати втрату родинною жінки, виник такий цікавий звичай: коли чоловік бере собі за дружину дівчину

з іншої родини, то її родич повинен одружитися на дівчині з роду нареченого. Відбувався такий собі «обмін» жінками, метою якого було збереження чисельності родини і, перш за все, чисельності молодих членів родини, які могли народжувати нові покоління, працювати, захищати свою родину. Або виник інший, більш простий звичай, який не передбачав цього обміну, – звичай викрадати наречених. Згодом, коли правил талону почали дотримуватися не так строго, виникло своєрідне послаблення: за дружину можна було дати викуп.

Урегулювання статевих відносин, створення довготривалих родинних відносин, припинення постійних суперечок і бійок за дівчат, які тримали в напрузі по суті усю родину і руйнували її здатність протистояти зовнішній агресії, призвело до формування ще однієї цінності людського буття – безпеки, безпеки власної і безпеки своєї родини.

Поступово з утворенням родини, заснованої на кровних зв'язках її членів, адже діти, що народжувалися в родині, були дітьми саме цієї пари, формувалася ще один важливий для людської спільноти звичай: обов'язок допомагати родичам, дбати про дітей, допомагати літнім батькам. Хочеться навести відповідь відомого американського антрополога Маргарет Мід на питання свого студента щодо того, що вона вважає першою ознакою цивілізації. Замість міркувань стосовно знарядь праці або полювання, або перших глиняних грошків, пані Мід відповіла, що для неї першим і найважливішим свідоцтвом виникнення цивілізації є стегнова кістка, яка була зламана, а потім зрослася. Стегнова кістка є однією з найбільших кісток у тілі людини. Ця кістка поєднує тазостегновий апарат і коліно. Для того, щоб вона зрослася навіть в сучасних умовах потрібно лікуватися від трьох до шість місяців в залежності від складності перелому. Останки зі зламаного стегновою кісткою, що зрослася, належали людині, яка жила приблизно 15000 років тому.

Що це означає і чому цей факт став настільки важливим на думку М. Мід? Справа в тому, що якщо в природі тварина, навіть крупний хижак, ламає ногу, то вона приречена на смерть. Така тварина не зможе діти до води, не зможе вправно полювати, не зможе втекти від небезпеки. Поранена тварина є найпершою і найлегшою здобиччю. Що означає, той факт, що стегнова кістка зрослася? Це означає, що хтось турбувався про поранену людину. Хтось відніс її в безпечне місце, захищав від ворогів, доглядав, поїв, приносив їжу, турбувався про людину протягом досить довгого часу, майже півроку, а може й більше, під час якого зросталася кістка. Хтось інший турбувався про цю людину протягом досить довгого часу завдяки чому вона змогла одужати, а можливо і після одужання, адже кістка могла зростися непра-

вильно і людина продовжувала потребувати підтримки. Її не кинули на помирати родичі, отже, вона була значима, цінна для них. З'явилося усвідомлення необхідності допомагати іншим, турбуватися, дбати про інших, в першу чергу, про своїх родичів. Поступово у наших пращурів з'явилися перші уявлення про мораль і цінності, про культуру.

Так крок за кроком наші пращури почали вибудовувати суспільство, завдяки усвідомленню і формуванню моралі, норм поведінки у цьому суспільстві. Вибудовується певна чітка система цінностей, яка безпосередньо пов'язана з самого початку з такою важливою проблемою як власне виживання і виживання свого роду. На думку відомого німецького філософа А. Гелена саме така неустановленність людини, її слабкість в тваринному світі, постійна проблема виживання вимагала від наших пращурів об'єднуватися у великі родини задля виживання, задля перерозподілу обов'язків, задля захисту один одного. Більш вдалим виявилось полювання групою осіб, а не однією особою, але ще більш вдалим воно стало завдяки злагодженості дій осіб в цій групі, що вимагало комунікації між собою. Життя великими родинами потребувало жорсткої дисципліни, яка виникла і закріпилася, перш за все, у формі моралі, як певних заборон, та у формі системи цінностей, того, що має значення, того, заради чого ми йдемо на певні дії. А. Гелен вважав, що людина, як біологічний вид, повинна була створити культуру, яка б проявлялася перш за все ані в наскальних малюнках, ані в пам'ятниках, а в тому, що допомагало захиститися від природи, перемогти її – вижити. Філософ підкреслює, що через свою фізичну слабкість, людина знаходилася у постійному протиставленні природи і культурі [3]. Вона не просто мала пристосуватися до зовнішнього середовища, а й жити у світі, який формується культурою, яку сама ж людина і створює. Сутність її природи така, що де б не виникла потреба жити людині, їй завжди необхідно адаптуватися під зовнішнє середовище, створювати нову техніку і нові правила виживання. Саме завдяки створенню колись правилам виживання, лише цей біологічний рід «живе всюди: в пустелях, полярних областях, в горах, в степах і на воді, в усіх кліматичних поясах» [цит за 3, с. 186].

Створена далекими пращурами система цінностей, де головними були цінність людського життя, цінність родини, залишилася до сих пір. Цінність і сьогодні «характеризує людський вимір суспільної свідомості, оскільки проходить крізь особистість, її внутрішній світ. Цінність – це щось усе проникаюче, що визначає сенс і всього світу, й кожної особистості, й кожної події, й кожної людини. Тому культура в її аксіологічному зрізі має розумітися як міра одухотворення соціальних

і природних відносин, міру олюднення та гуманності яких вона уособлює» [4, с. 199].

Висновки. Отже, культура є надприродним результатом життєдіяльності людини. Саме завдяки культурі людина змогла вжити, виокремитися з тваринного світу і поступово набути власне людських рис, людських ознак. Перші заборони, табу, заповіді, а згодом формування архетипів, менталітету, традицій, моральних норм, системи цінностей, законів є специфічними, властивими культурі, формами регулювання пристрастей, бажань, поведінки людини в суспільстві. Сформувавши перші уявлення про цінності, наші пращури закріпили їх у міфах, легендах, казках, що передавалися від покоління до покоління і впливали на уявлення про цей світ, про те, як вижити в цьому світі і до якої системи цінностей ми маємо прийти. А тому сутність культури можна досягнути лише через діяльність людини. Таким чином, поза людиною, поза діяльністю людини культура відсутня. Вона породжена необхідністю людини об'єднуватися у спільноту задля забезпечення виживання, власних потреб, умов існування.

Цікавим залишається той факт, що в сучасному світі знов таки за для виживання людині необхідна культура. Дитина не зможе пристосуватися до життя у суспільстві без соціалізації, без контакту з суспільством. Людині необхідно постійно звертатися до навколишнього світу в пошуках необхідної енергії, інформації для удосконалення як самої себе, так і навколишнього світу. Особливої актуальності для сучасної людини ця проблема набула після повномасштабного вторгнення країни-агресорки. Багато наших співвітчизників були вимушені виїхати в інші країни. Перед ними постала проблема інтеграції в нове суспільство, завдяки прийняттю системи цінностей, традицій, поведінки, притаманній мешканцям цих країн. Отже, знов стає актуальною проблема пошуку механізму пристосування людини до нової культури як нової системи цінностей, яка хоч і схожа за загальнолюдськими цінностями, але може мати певні відмінності від звичної для нас – українців.

Література

1. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України* / Уклад. : Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2007. С. 5–20.
2. Пунченко О. П., Черниш О. М. *Філософія: Навч. посіб.: 2-е вид., перероб.* Одеса: Астропринт, 2006. 424 с.
3. Готинян-Журавльова В.В. Безеталонне вимірювання ціннісних орієнтацій особистості: соціально-філософський аналіз: дис...д-ра філос..н. : 09.00.03/ Державний заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського». Одеса, 2021. 367 с.

4. Заредінова Е. Культурні та особистісні цінності: логіка взаємозв'язку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 2(57). С. 197–201.

Анотація

Готинян-Журавльова В. В. Сумченко І. В. Культура як система цінностей в розумінні наших пращурів та в розумінні сучасної людини. – Стаття.

Культура є специфічною формою буття людини, особливим способом вираження діяльності людини, сутності людини, саме тим, що виокремлює її з тваринного світу. Культура є продуктом суспільного розвитку людства, і водночас виступає якісною характеристикою людського суспільства. Культура не лише допомагає нам пізнати оточуючий світ, але й допомагає сформулювати власні переконання, настанови, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні ціннісні орієнтації. Усвідомлення культури власного народу, прийняття менталітету, досвіду попередніх поколінь, сприяє патріотичному вихованню, національній обізнаності особистості, консолідації народу. Культура являє собою сукупністю матеріальних і духовних цінностей, які створені людством протягом його існування. По суті це спосіб виокремлення людини з природи, адже людина взяла до рук палку і побачила в ній не лише знаряддя праці, а й зброю. Використати цю зброю можна було проти хижаків, ворогів або проти сородичів. Тим самим руйнувалося природне право на владу найсильнішого. Задля подолання знищення один одного людству необхідно було знайти щось сильніше за зброю – мораль. Так через систему табу, заповідей формується перша система – цінність людського життя, цінність родини, які з часом стануть основою культури. Отже культура є способом відношення людини до природи, суспільства, до самого себе, в процесі якого людина активно пізнає та засвоює створену своїми пращурами культуру, відтворює її, створюючи нове на основі отриманих знань, умінь, навичок, здібностей, засвоєних нею як цінності, враховуючи особливості менталітету. Культура розпізнається у відношеннях людини до дійсності, до інших людей, до самого себе, а відношення людини до культури є важливим не лише для культурного розвитку людини, а й для існування самої культури.

Ключові слова: культура, цінність, система цінностей, мораль, заборона, пращури.

Summary

Gotynyan-Zhuravlyova V. V., Sumchenko I. V. Culture as a system of values in the understanding of our ancestors and modern man. – Article.

Culture is a specific form of human existence, a special way of expressing human activity, the essence of man, precisely what distinguishes him from the animal world. Culture is a product of the social development of mankind, and at the same time it is a qualitative characteristic of human society. Culture not only helps us learn about the world around us, but also helps us to form our own beliefs and guidelines, to develop criteria for evaluating material and spiritual values, to define our own value system and our own value orientations. Awareness of the culture of one's own people, acceptance of the mentality and experience of previous generations contributes to patriotic education, national awareness of the individual, and the consolidation of the people. Culture is a set of material and spiritual values created by mankind during its existence. In essence, this is a way of separating man from nature, because man took a stick in his hands and saw in it not only a tool of work, but also a weapon. This weapon could be used against predators, enemies or relatives. Thus, the natural right to the power of the strongest was destroyed. In order to overcome the destruction of each other, humanity had to find something stronger than weapons – morality. Thus, through the system of taboos and commandments, the first system is formed – the value of human life, the value of the family, which will eventually become the basis of culture. Therefore, culture is a way of relating a person to nature, society, to himself, in the process of which a person actively learns and assimilates the culture created by his ancestors, reproduces it, creating a new one on the basis of the acquired knowledge, skills, abilities, acquired by him as values, taking into account peculiarities of mentality. Culture is recognized in a person's relationship to reality, to other people, to himself, and a person's relationship to culture is important not only for the cultural development of a person, but also for the existence of culture itself.

Key words: culture, value, value system, morality, prohibition, ancestors.

УДК 141.7(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.2>**Р. М. Гречкосій**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-9022-7046>

докторант кафедри філософії

Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

КОНСЬЮМЕРИЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЕКОНОМІЧНО-ЦІННІСНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Консьюмеризм є системним феноменом, який наразі реалізовується в глобалізованому світі. Зростання добробуту серед соціальних верств населення ініціювало обговорення появи «суспільства споживання», у якому реципієнти мають широкий вибір щодо зростаючого спектру споживчих товарів і послуг. Більше того, у межах дискурсу неолібералізму та неоконсерватизму здійснення споживчого вибору отожднюється зі свободою і пропагується, як беззаперечна чеснота, а збільшення видимих форм споживання та споживчий стиль життя культових знаменитостей представлені, як беззаперечний зразок для наслідування. Однак, незважаючи на те що споживацтво є глобальною культурною формою, проте значна частина населення планети позбавлена цих благ та фактично не приймає участь у функціонуванні «суспільства споживання». До того ж споживчий вибір є радше позірним, ніж реальним, а зосередженість на споживацтві має серйозні наслідки для соціальних відносин, довкілля та суспільного життя загалом. Усе це спричиняє спроби обґрунтування витоків консьюмеризму, його парадигмальних характеристик тощо, яке здійснюється в межах філософського, економічного та соціологічного дискурсу, на що й буде спрямовано дослідницьку увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування економічних засад, на яких формуються підстави для розвитку споживацтва та товарного фетишизму базується на роботах Карла Маркса, Адама Сміта. Їхні ідеї стали основою для подальших теоретичних напрацювань провідних філософів та соціологів ХХ–ХХІ століття, чий погляд перебувають у центрі дослідницької уваги, а саме Жана Бодрійяра, Гі Дебора, Френсіса Фукуями, які досліджують суспільство споживання та феномен консьюмеризму, а їхні погляди інтерпретуються та тлумачаться відповідно до обраного аналітичного ракурсу. Розгляд витоків консьюмеризму передбачає висвітлення ролі моди, як базового механізму, що сприяє вибору в суспільстві споживання, які окреслено в працях Георга Зіммеля, Ларса Свендсена. Специфічна взаємозалежність індустріального виробництва та споживацьких стратегій висвітлюються в статтях

Дж. Стайлза та Дж. Буллоу. Серед напрацювань вітчизняних дослідників, що аналізують феномен консьюмеризму в розрізі філософії, використано статті Н. Зінченко та Л. Северин-Мрачківської.

Метою статті є розкриття основ формування консьюмеризму, від його індустріальних витоків до сучасних проявів, крізь призму поглядів таких фундаментальних мислителів, як Жан Бодрійяр, Гі Дебор та Френсіс Фукуяма. Досліджуючи економічні та культурні виміри консьюмеризму ставиться завдання надати детальне розуміння його впливу на суспільство, формування ідентичності та вивчення наслідків і викликів, які створює консьюмеризм у різних соціокультурних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи феномен консьюмеризму доцільно звернутися не лише до його витоків, а й висвітлити причини його поширення в соціумі. Маючи під собою економічне підґрунтя, яке пов'язане з виробництвом товарів у надмірній кількості та потребою їх реалізовувати серед індивідів, його джерела вкорінені в становленні індустріалізації. Саме тоді формуються умови задля того, аби товар споживався не тому, що він є затребуваним та життєво необхідним, а через універсальну символічну цінність, яка створюється для людини через коди, що прочитуються та ідентифікуються наче удавано вартісні та потрібні. Підґрунтя для формування консьюмеризму закладається не в самому факті споживання товарів, а в наданні символічного статусу модусам предметного світу. Адам Сміт у праці «Багатство народів» вказував на те, що збереження та збільшення запасів, призначених для споживання, є базовою метою капіталу, як основного, так і обігового [4]. Таким чином споживацька діяльність була пов'язана з примноженням, яке може мати кількісні та якісні показники. Тобто економічні пріоритети закладали підвалини для «меркантильного» світовідчуття, що безпосередньо сформуло дух сучасного консьюмерного споживацтва. Водночас жоден економічний показник не вплине на обсяги та характер затребуваності товару, адже серед безлічі йому подібних, лише деякі овіяні аксіологічним флером, завдяки якому він потрапляє в центр уваги індивідуума. Отже, специфіку консьюме-

ризму можна розкрити крізь оптику його економічної та ціннісної орієнтації.

Зв'язок між динамікою виробництва, споживання та дизайном упродовж вісімнадцятого століття в Англії окреслював Джон Стайлз у своїх дослідженнях [12]. Трансформація виробничих практик впливає на економічні зрушення, і, відповідно, на формування інших моделей споживання. У цей період уже наявна еволюція смаків, уподобань та купівельної поведінки споживачів. З огляду на те, що мода, як механізм регулярної зміни товарів згідно загальноприйнятим смакам еліти функціонувала ще з доби середньовіччя (Ларс Свендсен), то саме вона виступає підґрунтям для становлення логіки споживацтва [13]. Дж. Стайлз підкреслює вибір індивідуумами та спільнотами товарів, які керуються такими факторами: мода, статус та корисність. І якщо останній показник відповідає логічному та закономірному підходові до предметів вжитку чи харчування, то статусність та належність до модного стандарту відповідає модусам консьюмеризму.

Мода як соціальний феномен може бути механізмом наслідування представників влади, що сформувався в межах інститутів звичаїв. Раціональність не притаманна тим нарративам, що висувуються, вони є секуляризованою формою самопрезентації. На переконання Г. Зімеля мода, завжди несе в собі відбиток соціальної диференціації та класовості, адже вона викликає інтегрування в середині групи та диференціювання щодо тих, хто до неї не належить. Ці дві тенденції, що реалізуються завдяки механізмам функціонування моди, вбачаються дієвими задля соціалізації. Так, в результаті наслідувальної діяльності суб'єкт звільняється від необхідності здійснювати будь-який усвідомлений вибір, демонструючи прагнення залишатися членом групи. Також реалізується прагнення до диференціювання та виявлення власної інтенціональності завдяки відокремленню від загального чи від натовпу через механізми моди як інституту. Слідування модним нарративам стає можливим лише у випадку функціонування розвинених цивілізацій у представників вищих соціальних верств згідно Зімелівської оптиці. А вже на рубежі XIX–XX століть мода поширюється саме завдяки економічному зростанню, поширенню глобалізаційних процесів та виходом середнього класу (мешканців міст) на перший план. Її призначення проявляється, як деяка схема, що дає змогу «обґрунтовувати власний зв'язок із всезагальним, слідувати нормам, які задані часом, соціальним станом... це надає можливість все більше концентрувати свободу, яку взагалі надає життя, у глибині власної сутності» [9, р. 31].

Джон Стайлз висвітлює моделі споживання, яким чином вони відрізнялися в різних соціаль-

них класах, що стосувалося типів товарів, які обирали представники вищого, середнього та нижчого класів, посилюючи диференціацію між ними. Глобалізаційні прояви впливали на формування споживчих звичок, як-от доступності екзотичних товарів, появі торговельних шляхів і того, як культурний обмін формував ландшафт споживання в Англії у вісімнадцятому столітті. Для просування товару важливим чинником були заходи щодо його рекламування з боку виробників та роздрібних торговців. Консьюмеризм за своєю сутністю є більшим, ніж трансакційний акт, адже це культурний і соціальний феномен, що вбудований у культурні практики та суспільні норми, який сприяє формуванню ідентичностей та цінностей.

Ж. Бодрійяр у своїй праці «Суспільство споживання. Його міфи та структури» ставить питання про гедоністичність споживання та відсутність рефлексії щодо наявності власних потреб [5]. Це процес нав'язування брендів, товарів, які набувають роль знаків для людини, не будучи цінними. Споживання, за Бодрійяром, є не тим, що пов'язане з матеріальним світом та використанням конкретних речей. Це маніпулювання знаками, що надають предметам особливої привабливості у випадку володіння ними. Таке значення відіграють симулякри, які свідчать про відірваність від реальності образів, що в ньому функціонують. «Трансцендентною соціальною інстанцією нашого часу можна вважати систему симулякрів, тобто ідеальних моделей, які мають певну позитивну силу, оскільки заперечують і оригінал, і копію, і модель, і репродукцію» [1, с. 321]. Гіперреальність, яка формується завдяки медіа, підживлюється потребами культури споживання. Унаслідок цього спостерігається скасування диференціювання між тим, що є реальним, і тим, що симулюється. І вже це спричиняє скасування чіткого зв'язку між економічною вартістю та фактичною корисністю. У такий спосіб втрачається логіка кореляції між товаром, ціною та затребуваністю в ньому.

Для Бодрійяра доцільним вбачається розрізнення таких понять як «знакова цінність» та «споживча цінність» [5]. Адам Сміт вказував, як представник традиційної економічної теорії, на утилітарну або споживчу вартість товарів, але ця позиція спростовується в концепції Бодрійяра, для якого важливістю набуває «символічна» або «знакова вартість». Саме статусність товарів та спроможність репрезентувати деякий стиль життя є тим аксіологічним показником, який надає їм виключності.

Жан Бодрійяр використовує концепцію товарного фетишизму Карла Маркса та трансформує її. Для Маркса продукти праці є речами, товаром вони стають, лише в тому випадку, коли їм надають деякого ціннісного та вартісного значення.

Тобто будь-який вироблений продукт не є товаром априорі, а лише у випадку, коли він потрібний для споживача й оцінений у грошовому еквіваленті. Уже Маркс підкреслював, що фактично на ринку товар виходить з-під контролю людини, і нерідко покупка є нав'язаною людині. Марксизм виокремлює в якості критеріїв оцінки вартості товару лише два показники – це праця та витрачений на вироблення час [2].

Бодрійяр вказує на фетишизованість товарів у культурі споживання, які набуваючи містичної та символічної сили, виходять за межі їхніх матеріальних якостей. Споживачів приваблюють, не лише фізичні атрибути товару, але й пов'язані з ним культурні значення та конотації стилю життя. Через введення поняття «символічного обміну» Бодрійяр робить припущення, що в суспільстві, орієнтованому на споживача, товари обмінюються на їхню символічну цінність, а не на притаманну їм корисність, внаслідок чого акт споживання стає засобом участі в символічній системі знаків і значень. Для концепції Бодрійяра характерне висвітлення складних взаємозв'язків між виробничим процесом та ціннісними орієнтирами. Загальновідомо, що сучасні технології доби консьюмеризму ґрунтуються на принципі «запланованого застарівання». Це поняття було вжито в памфлеті Бернарда Лондона «Кінець депресії через заплановане застарівання» (1932) [10], проте в загальний обіг потрапило після доповіді на презентації власної дизайнерської компанії «Brooks Stevens Design» інженером Кліффордом Брукс Стівенсом перед керівниками рекламних агентств Міннеаполіса в 1954 році. Того вечора Стівенс вигадав крилату фразу, яка супроводжувала його до кінця кар'єри – «запланована застарілість». Цим терміном він визначив «місію промислового дизайнера». Ця фраза не мала на увазі створення речей, які легко псуються, а «прищеплення покупцеві бажання володіти чимось трохи новішим, трохи кращим, трохи раніше, ніж це необхідно». Вважається, що філософія Стівенса визначає професію промислового дизайну. «Як дизайнери ми робимо товари, продаємо їх людям, а наступного року навмисно створюємо концепцію, яка допоможе зробити ці товари старомодними, застарілими, неактуальними. Це ми робимо для того, щоб заробити гроші для наших клієнтів. Вагома причина» [8]. Його ідеї було взято за основу конвеєрного виробництва, коли відбулося скорочення часу між покупками, що стимулювало зростання росту продаж. Бодрійяр зауважує, що в суспільстві, орієнтованому на споживача, є безперервний цикл виробництва і споживання, зумовлений швидким застаріванням продуктів. Це прискорення призводить до постійного пошуку останніх тенденцій і фокусу на новизні, що сприяє економічній специфіці консьюмеризму. Дже-

ремі Булоу визначає «заплановане старіння», як «виробництво товарів з економічно коротким терміном корисного використання, через що покупці змушені робити повторні покупки» [6, р. 729]. Він вказує на амбівалентну ситуацію, що ілюструє взаємозалежність між зростанням довговічності товару однієї фірми, що призведе до зменшення затребуваності в товарах фірми-конкурента. У такий спосіб можливе подолання запланованого старіння.

Гі Дебор у роботі «Суспільство спектаклю» [7] також розкриває власне бачення суспільства, у якому превалюють видовища, що визначають соціальні відносини. Його концепт суспільства споживання реалізується через домінування образів, які опосередковують людський досвід реальності. Через поширення образів у медіа, рекламі та розвагах відбувається «відчуження». Це поняття використовується в розрізі марксистської філософії, як відчуження працівників від товарів, які вони створили. А також, як відчуження людства від власного досвіду та реальних людських взаємин. У суспільстві, яке орієнтоване на споживача, усе стає товаром, у тому числі соціальні відносини й культурний досвід. Замість споживання товарів, люди також споживають їхні образи та інші форми репрезентації, які надають опосередкованості самому існуванню. Життя перетворюється таким чином на суцільний спектакль, що розігрується перед глядачем-споживачем, який цей штучний простір сприймає як єдино реальний та можливий. Це порівняння зі спектаклем свідчить про відчуженість людини від самого життя, де вона стає пасивним глядачем-споживачем.

На етапі другої індустріальної революції відчужене споживання стає новим обов'язком мас, додатково до відчуженого виробництва, адже вся праця перетворюється на тотальний товар, циклічне відтворення якого і є самоціллю [7]. Ця форма споживання є такою, що позбавлена індивідуального вибору, унаслідок чого людина не формує власне життя і відчуває безсилля та відчуження. У цьому є тотожність позицій Дебора та Бодрійяра. Суспільство спектаклю, на думку Дебора, створює хибну свідомість, коли сприйняття є викривленим та не дає людям розпізнати основні соціальні та економічні структури, які формують їхнє життя, зміцнюючи статус-кво. Цей концепт формується Гі Дебором як критика капіталізму, адже саме видовище є продуктом капіталістичного способу виробництва, де товари та образи виробляються і споживаються з метою отримання прибутку, часто за рахунок справжніх людських потреб і прагнень. Як стверджує Дебор: «Вистава не просто слуга псевдо-споживання, вона вже сама по собі є псевдо-споживанням життя» [7].

Розгляд консьюмеризму, як певної закономірної стадії розвитку соціуму виявлено в роботах Френсіса Фукуями [9]. Сучасна людина, за його влучним висловом, може бути позначена терміном «Homo Consumens». Ця сутнісна характеристика соціуму ілюструє погляд на ту споживацьку навалу, що притаманна для сьогодення. Будучи підживленою міфологемами, що поширюються в рекламі, сенсоутворюючим стимулом людини є постійна гонитва за товарами та послугами, які мають разовий характер. Процес самоідентифікації суб'єкта в розрізі Фукуямівського бачення постає як приналежність бути користувачем того чи іншого бренду, бути власником статусного автомобіля чи вілли в престижному регіоні. Ця належність до касты споживачів, які надають перевагу принципу володіння чимось, а не бути кимось видатним чи неповторним.

Основна теза Фукуями полягає у твердженні, що останньою формою людського правління буде ліберальна демократія, у якій буде переважати ринкова економічна система, яка невід'ємно пов'язана з консьюмеризмом. Цей принцип дає підстави вважати консьюмеризм природним результатом розвитку ліберальної демократії, коли гонитва за індивідуальними бажаннями та матеріальним благополуччям стає більш вираженою, внаслідок якої і формується культура, орієнтована на споживача. «Консьюмеризм і наука маркетингу, що його обслуговує, стосуються бажань, які буквально створені самою людиною, і які в майбутньому поступляться місцем іншим» [9, р. 63].

Водночас для Фукуями вкрай виразними є потенційні виклики у вигляді кризи ідентичності та пошуку сенсу. У суспільстві, де матеріальні потреби значною мірою задоволені, люди можуть стикатися з питаннями, пов'язаними з особистою ідентичністю та цілями, що виходять за рамки простого споживання. У такий спосіб здійснюється наголос саме на ціннісному вимірі, який також важливий для цієї культури. Апелюючи до ідей Ж.-Ж.Руссо, Фукуяма вказує, що в сучасному світі відбувається постійна гонитва за технологічними новаціями, яка ніколи не припиниться. Проте володіння товаром не надає задоволення людині, адже згодом виникне новий гаджет, що приверне її увагу й за яким вона знову буде «полювати». Внаслідок цього наявна деградація природного середовища. І через те, що й індустріалізація і економічний розвиток продовжуються, то все більш привабливою здається критика Руссо економічної модернізації. Проте спроби зупинити індустріальний розвиток у різних країнах та намагання повернутися до більш природного середовища вбачаються для Фукуями нереалістичним сценарієм, адже випробувавши смак споживацтва та різноманітність технологій, людина не зможе ре-еволюціонувати.

Фукуяма вбачає в логіці споживання ознаки розвитку глобальної культури, яка реалізується через економічний чинник. «Крім племен, що швидко зникають у джунглях Бразилії чи Папуа-Нової Гвінеї, немає жодної гілки людства, якої б не стосувався Механізм, і яка не була б пов'язана з рештою людства через універсальний економічний зв'язок сучасного споживацтва... за останні кілька століть виникло щось на кшталт справжньої глобальної культури, зосередженої навколо технологічно зумовленого економічного зростання та капіталістичних соціальних відносин, необхідних для його виробництва та підтримки» [9, р. 126]. Логіка консьюмеризму спонукає людей жертвувати матеріальними благами, а також щодня йти на моральні компроміси із собою, в ім'я таких ідей, як «самореалізація» чи «особистісне зростання» [9, р. 169].

Унаслідок того, що спостерігається відрив капіталістичної трудової етики від її духовного коріння, і зростає культура, у якій є бажаним негайне споживання, можливим є різкий занепад трудової етики, а отже, і відрив самого капіталізму. Фукуяма переконаний, що досягнення «заможного суспільства» змусило б людей шукати задоволення від дозвілля, а не від роботи [9, р.230]. У такий спосіб підтверджується теза про економічно-ціннісну орієнтацію консьюмеризму, у якому значущість людини може бути тотожною розміру її споживчого кошика, натомість етичні чесноти поступатимуться віртуальним та штучним утворенням. «Традиційні цінності любові, честі, гідності, шляхетності поступаються місцем «товарним симулякрам», які повинні замінити те, що не має ціни» [3, с. 140].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Витоки консьюмеризму сягають корінням у явище індустріалізації, внаслідок чого спостерігається еволюція моделей споживання. Мода розглядається, як визначальний чинник споживчого вибору, що діє наче механізм, який відображає соціальну диференціацію і сприяє самоствердженню в елітарних колах. Консьюмеризм проявляється через ціннісні виміри об'єктів споживання.

Для Жана Бодрійяра консьюмеризм виходить за рамки економічної доцільності, адже товари перетворюються на символи і факт споживання має символічну природу. Його ідеї дають тонке розуміння того, як економічна цінність і культурний смисл перетинаються в суспільстві споживання. Відбувається перехід від «споживчої цінності» до «символічної цінності», що сприяє фетишизації товарів та порушується кореляція між економічною цінністю та корисністю.

Представлено концепцію Гі Дебора, у якій розкривається ілюзорність світу, де споживаються образи, а не лише товари, що призводить до від-

чуження від життя. У суспільстві, орієнтованому на споживацтво, кожен аспект життя перетворюється на товар, охоплюючи, не лише матеріальні блага, але й соціальну взаємодію та культурний досвід. Замість того, щоб взаємодіяти з фізичними товарами, люди споживають образи, які слугують медіаторами їхнього існування. Отже, життя набуває характеру безперервного спектаклю, що розігрується перед споживацькою аудиторією, а сконструйована сфера сприймається, як єдина реальність.

Для Френсіса Фукуями консьюмеризм є природним результатом ліберальної демократії, нерозривно пов'язаним із ринковою економічною системою. Хоча наявна криза ідентичності та занепад ціннісних засад соціуму, проте в умовах глобалізації консьюмеризм є невідворотнім та закономірним явищем. Консьюмеризм постає складним феноменом, що має економічно-ціннісну орієнтацію. Багатогранна природа суспільства споживання вимагає ретельного розгляду його наслідків і викликів для більш глибокого розуміння цього явища, у тому числі в контексті українського простору, що може бути перспективою подальших досліджень.

Література

1. Зінченко Н.О. Після Маркса: суспільство та споживання за версією Жана Бодрійяра. *Гілея (науковий вісник)*, 2009. Вип. 26. С. 318–324.
2. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 1. Книга 1. Процес продукції капіталу. Харків: Партидава «Пролетар», 1933. 950 с.
3. Северин-Мрачковська Л. Консьюмеризм як феномен духовно-економічного життя сучасної людини: pro et contra. *Університетська кафедра*, 2017. С. 137–150.
4. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2023. 722 с.
5. Baudrillard J. *The Consumer Society. Myths and Structures*. SAGE Publications, 1998. 208 p.
6. Bulow J. An Economic Theory of Planned Obsolescence. *Quarterly Journal of Economics*, 1986. pp. 729–749.
7. Debord G. *Society of the Spectacle*. 1967. Marxists Internet Archive. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/debord/society.htm> (date of access: 21.01.2024).
8. Design&Desire in the twentieth century. Brooks Stevens: The Designer Who Made Milwaukee Famous Part 2. URL: <https://design20century.blog/post/43078028319/brooks-stevens-2> (date of access: 21.01.2024).
9. Fukuyama F. *The End Of History and the Last Man*. New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. 418 p.
10. London B. Ending the depression through planned obsolescence. Wikimedia Commons. URL: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/27/London_\(1932\)_Ending_the_depression_through_planned_obsolescence.pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/27/London_(1932)_Ending_the_depression_through_planned_obsolescence.pdf) (date of access: 21.01.2024).
11. Simmel G. *Philosophie der Mode*. *Moderne Zeitfragen*, Nr. 11, hg. von Hans Landsberg, Berlin o.J. (1905), 5–41.
12. Styles J. *Manufacturing, Consumption and Design in Eighteenth-century England*. *The Design History reader* (ed. Grace Lees-Maffei, Rebecca Houze). Bloomsbury Academic, 2010. pp. 5–47.
13. Svendsen L. *Fashion: A Philosophy*. Reaktion Books, 2006. 188 p.

Анотація

Гречкосій Р. М. Консьюмеризм як феномен економічно-ціннісної орієнтації: філософський аспект. – Стаття.

У статті розкриваються витоки формування консьюмеризму, економічне підґрунтя якого закладено у феномені індустріалізації та еволюції моделей споживання. Наголошується, що в умовах суспільства споживання, одним із базових чинників, що визначають вибір реципієнта, є належність товару поточній моді. Moda виступає механізмом, що відображає соціальну диференціацію, надає можливість проявити себе як належного то елітарної спільноти. Консьюмеризм реалізується через наявність ціннісних вимірів, якими володіє предмет споживання. Призма бачення суспільства споживання Жана Бодрійяра розкривається через провадження символічної вартості, що визначається як символічна цінність товарів у суспільстві, орієнтованому на споживача. Підкреслено, що перехід від «споживчої вартості» до «знакової вартості» кидає виклик традиційним економічним теоріям, призводячи до фетишизації товарів і втрати кореляції між економічною вартістю та корисністю. Підкреслено вплив «запланованого старіння» на безперервний цикл виробництва і споживання, що має виразно представлену економічну специфіку. Наводяться базові позиції концепції суспільства видовища Гі Дебора, у яких розкривається ілюзорність світу, у якому споживаються образи, а не лише товари, унаслідок чого відбувається відчуження від життя та формування хибної свідомості. Визначено, що для Френсіса Фукуями консьюмеризм є природним результатом ліберальної демократії, з якою тісно пов'язана ринкова економічна система. Наявні потенційні виклики, пов'язані з кризою ідентичності та постійною гонитвою за матеріальними бажаннями. Хоча філософ констатує деградацію природного середовища та традиційних цінностей глобальної культури, зосередженої на споживацтві, проте спинити цей процес не вбачається можливим. Консьюмеризм є складним системним феноменом, що має економічно-ціннісний вимір. Суспільство споживання впливає і на індивідуальну ідентичність суб'єкта, і на суспільні структури, і на довкілля.

Ключові слова: глобалізація, консьюмеризм, мода, ринкова економіка, суспільство споживання, суспільство спектаклю, цінності, символічна вартість, ідентичність, заплановане старіння.

Summary

Grechkosii R. M. Consumerism as a phenomenon of economic and value orientation: philosophical aspect. – Article.

The article reveals the origins of consumerism, the economic basis of which lies in the phenomenon of industrialisation and the evolution of consumption patterns. It is noted that in a consumer society, one of the basic factors determining the choice of the recipient is the belonging of the product to the current fashion. Fashion is a mechanism that reflects social differentiation and provides an opportunity to prove oneself as a member of an elite community. Consumerism is realised through the presence of value dimensions possessed by the consumer object. The prism of Jean Baudrillard's vision of the consumer society is revealed through the production of symbolic value, which is defined as the symbolic value of goods in a consumer-oriented society. It is emphasized that the transition from «use value» to «symbolic value» challenges traditional economic theories, leading to the fetishisation of goods and the loss of correlation between economic value and utility. The impact of «planned

obsolescence» on the continuous cycle of production and consumption, which has a distinct economic specificity, is emphasised. The basic positions of Guy Debord's concept of the society of the spectacle are presented, which reveal the illusory nature of the world in which images are consumed, not just goods, resulting in alienation from life and the formation of a false consciousness. It is determined that for Francis Fukuyama, consumerism is a natural result of liberal democracy, with which the market economic system is closely linked. There are potential challenges associated with the identity crisis and the constant pursuit of material desires. Although the philosopher notes the degradation of the natural environment and traditional values of the global culture focused on consumerism, it is impossible to stop this process. Consumerism is a complex systemic phenomenon that has an economic and value dimension. The consumer society affects the individual identity of the subject, social structures, and the environment.

Key words: globalization, consumerism, fashion, market economy, consumer society, spectacle society, values, symbolic value, identity, planned obsolescence.

УДК 1+33

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.3>**Л. В. Діденко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1734-0055>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії гуманітарних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ ПАРАМЕТРИ (АНТРОПО)СПОЖИВАННЯ: ВІД ПОТРЕБОЗАДОВОЛУ ДО ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ

Зауваги: 1) *пунктуаційна* – авторські, тобто мої власні, роз'яснення у тексті подані через {...}; уточнення марковані через (...); 2) *антропонімна* – усі імена-та-прізвища транслітеровані за фонетичним підходом зі збереженням автентичних подвоєнь та подані у тексті за першою згадкою у форматі «антропонім українською {антропонім мовою оригіналу та/або англійською}».

Сучасність – XXI ст. – це повноформатне реалізування розробок XX ст.: глобалізувальний проєкт, ідеї «глобальне село», «спільносвіт», «емпатійність», «діджитальність», «освіта впродовж життя», «суспільні рішення», «групова взаємодія», «співпраця як доповняння» тощо. За задумом, все було б ідеально, якби не антропоодина, котра критично осмислює. Більшість «захоплених розгортальними трендами XX ст.» переконані у «необхідності домінування науки», що допоможе кожному людському створінню жити та працювати на благо людства, проте вони не вбачають загрозливих перспектив трансформувати на основі отримуваних результатів-та-наслідків від дії «м'якої нормовості» (або навіть увідсутнювання нормовості) через аспекти «ситуативного вигинання».

Пропоноване дослідження актуалізують суспільні виклики, за якими економічний аспект споживання як один з етапів виробничого циклу переростає у вельми неоднозначну практику, узвичаєну антропоодинами. Зміни соціопростору та запити самої антропоодина штучно нарощують різноманітними «перспективними обіцянками», а також формуванням трендів. Якщо сутність споживання можна звести до «разового вживання» та/або «повторної застосовності», то з антропоспоживанням буде трохи складніше, оскільки має бути отриманий «дозвіл суб'єкта» на вчинання окремих дій щодо неї/нього. Моя розвідка уможливує не тільки реінтерпретування споживання, але й розтлумачення антропоспоживання у його (не)безпечних проявах. Саме споживання цікавить мене виключно як початкова точка розгортання концептосфери антропоспоживання, що вже зараз набирає загрозливих обертів.

Проблема постає не стільки у дефініціюванні «антропоспоживання» та маркуванні його як поняття або концепту, скільки у розтлумаченні його дуальності: антропоспоживання передбачає поєднання двох аспектів – можливісного (тобто «споживання-як-таке», конкретизоване тезами «я можу споживати» та/або «що саме уможливлене до споживання мною») та дозвільного (тобто власне «споживаності», конкретизованої тезами «мене можуть споживати» та/або «децю у мені є відкритим до споживання іншими» та/або «децю у мені є доступним до споживання іншими»). З економічної точки зору, абсолютно нічого нового – споживати можливо все; проте, з філософської точки зору, мають існувати або межі споживання, або заборони, або чітка нормованість щодо дій людського створіння. На перший погляд, поняття «антропоспоживання» має вельми хиткі засновки: воно векторує нас до зведення людського створіння до одного з елементів у харчовому ланцюзі (як за природними параметрами, так само і за соціальними). Проте деталізування прояснюватиме не тільки приховані загрози «відкритих спокус», але й можливості реалізування індивідуальної свободи волі із деякими типовими результатами та наслідками.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}, а також необхідністю оновлення-та-збагачення україномовного філософського дискурсу лінгвоодинами. **Мета дослідження:** розглянути філософсько-економічні параметри (антропо)споживання. **Дослідницькими завданнями** постають: специфікувати споживання через потребозадовіл та ресурси; завдяки акцентуванню уваги на дієслові «споживати» окреслити та деталізувати головні значення з формулами й прикладами; демаркувати особливості трьох призм споживання – економічної, філософської та культурної; зазначити вихідні параметри антропоспоживання, що уможливить прояснення сутності останнього через блоки та рівні; виокремити варіативи ресурсокомплектності антропоодина задля необхідності усвідомленого ставлення до себе та обмеження шкідливих дій від інших.

Теорезис формують дослідження (гіпотези, концепції, розробки) колег з різних локацій та мислителів попередніх епох/періодів щодо: споживання та особливостей суспільства споживання (Жан Бодріяр/Jean Baudrillard [2]); оновленого розуміння споживання у контексті міждисциплінарних досліджень та змін соціопростору (Роберт Данн/Robert G. Dunn [5]; комплексного розуміння споживання через параметр «постійно впроваджуваної надмірності» та необхідності підтримування оптимальних параметрів у біологічних та соціальних системах (збірка за редакцією Стефані Д. Престон/Stephanie D. Preston, Мортена Крінгельбаха/Morten L. Kringelbach та Браяна Кнутсона/Brian Knutson [14]); спричинених споживанням змін як задля створення «переліків хибних потреб», так само й задля формування «нового середнього класу» (збірка за редакцією Маніша Джа/Manish K. Jha та Пушпендри/Pushpendra [3]); аспектів «смертельного споживання» {«fatal consumption»} у контексті самодостатнього розвитку {Sustainable Development} та «дилемми самодостатності» {«the dilemma of sustainability»} (збірка за редакцією Роберта Вулларда/Robert F. Woollard та Алека Острі/Aleck S. Ostry [6]); необхідності етичного споживання з аналізуванням аспекту «моральної провини споживальника за здійснені покупки» й центруванням уваги на людині як раціональному-та-емоційному створінні (Алекс Хіллер/Alex Hiller та Хелен Говорек/Helen Goworek [8]); смаку та його формування/трендування у соціоопрактиках (П'єр Бурд'ю/Pierre Bourdieu [4]); (не)поміркваності, потягів, страждань, задоволень, насолод, міри та розсудливості (Арістотель/Αριστοτέλης [1, книга Н/7, с. 274–324/275–325]); категоричного імперативу (Іммануель Кант/Immanuel Kant [9, с. 385–463; 10, с. 1–163]); тіла як вираження й мовлення у аспектах зв'язковості з мисленням, значеннєвості, формування та трансляції смислів, комунікації, специфікування конвенційного алгоритму, презентування емоцій (Моріс Мерло-Понті/Maurice Merleau-Ponty [12, с. 203–232]) тощо.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні методів та принципів. Головними *методами*, застосованими у дослідженні є *розмірковувальний* {для обґрунтування особливостей (антропо)споживання через потребозадовіл та ресурсність}, *феноменологічний* {для сутнісного схоплювання основи споживання – дієслова «споживати» (через значення, формули і приклади) та антропоспоживання (через блоки і рівні)}, *моделювальний* {для створювання пропонованим дослідженням «гіпотетичного запиту на індивідуальне домірковування» читальниками, а також окреслення «неоднозначних трендів», що можуть бути кваліфіковані будь-якою антропо-

одиноцею як небезпечні за умови персонального критичного осмислення та подальшого обговорювання}, *аналізувальний* {для демаркування економічної, філософської та культурної призм споживання}, *синтезувальний* {для об'єднання розтлумачених даних щодо (антропо)споживання задля характеризування людини як ресурсокомплекту}, *герменевтичний* {для тематичного розтлумачування-роз'яснювання окремих моментів щодо (антропо)споживання}, *компаративний* {для зіставлення різних підходів до розуміння (антропо)споживання}, *прагматичний* {для акцентування уваги на ефективності/результатності у контексті розгляду (антропо)споживання} тощо. З-поміж головних *принципів* – історизму, цілісності, умовної об'єктивності, обґрунтованості, ситуативності, причинності, ефективності, плюріверсності підходів, міждисциплінарності тощо.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

1. Потребозадовіл як запит на споживання. Зі з'явою людини виникає постійно розширюваний перелік потреб, більшість яких кожен з нас має на меті задовольнити. Первинно потребозадовіл здійснювався за принципом ускладнення: від неусвідомленого та випадкового до оптимізовано-алгоритмового. Перші потреби були переважно вітальними, а їх задоволення поставало уможливленням забезпечення та/або подовження життя антропоодиноці. Сучасна людина розширила «каталог потреб» – від вітальних {харчових та безпекових} до «індивідуальнокомплектованих» {залежних від інтелектуальних запитів та фінансових можливостей Актора}. Перехід від природного джерела {як антропо незалежної ресурсоневичерпності} до «типового задоволення наперед» {як шаблонного створювання} зумовив зміни виробничого циклу. Проте ці зміни для самої антропоодиноці виявляються «прихованою загрозою»: з одного боку, з'ява численних елементів матеріального та нематеріального походження, що потенційно можуть бути використані для різнорідних потребозадоволів {тобто, з погляду виробника, переліки потреб є вичерпними та узагальненими, але не усім антропоодиноціям «підходить» вироблене}; з іншого боку, кожен з нас поступово скорочує перелік потреб-на-задовіл до мінімальних {що не зовсім прийнятно для виробників}.

2. Передумова споживання – ресурси. Первинні потреби антропоодиноці «закладені у її природі» через тіло та поняття «життя»: кожен з нас має опікуватися продовженням власної життєдіяльності через задоволення потреб тіла {продукти харчування та безпекові параметри}. Якщо безпекові параметри «налаштувати» простіше

{через узгодження поіснування із собі подібними за прийнятних для себе та/або більшості умов}, то з продуктами харчування все набагато складніше. Наші предки залежали від природи та доступу до її продуктів {первинних ресурсів}. Як тільки до останніх відкривався безперешкодний доступ, антропоодиниці могли прогнозувати перспективи власного майбутнього {індивідуального та спільнотного}. Усі природні ресурси є вичерпними, проте антропоодиниця може сповільнювати їх закінчування і, відповідно, регулювати тривалість послуговування ними.

Параметри приватного та глобального господарювання {тобто віднайдення, накопичення та розподіл ресурсів} регульовані економікою. У межах економіки усі ресурси мають різні джерела походження, з поміж яких виокремлюють: 1) природні, або первинні (які можуть відразу бути використані, проте тільки частина з них може бути нешкідливою для антропоодиниці); 2) перетворені, або вторинні (що з'являються як результат виробничого циклу і, відповідно, можуть бути оптимізовані для вживання кожним з нас).

Класичне правило давнини – «усі ресурси мають розподілятися рівномірно поміж усіма представниками спільноти/людства для подальшого ситуативного використання/застосування» – у сучасну епоху – ХХІ ст. – постає тільки «теоретичним гаслом», яке на практиці реалізоване бути не може через локальні переваги і вигоди одних спільнот порівняно з іншими. Спільноти з відкритим доступом до ресурсів мають на меті залишити за собою право розпоряджання та контролювання швидкості їх вичерпування, проте вони можуть надавати іншим спільнотам обмежений доступ на взаємовигідних умовах залежно від нагальності виниклих потреб. З плином часу потреби антропоодиниці кількісно зростають та перетворюються на індивідуалізовані, але їх усі {або більшість} можливо задовольнити. Потребозадовілл залежить від ресурсів, що передбачені до споживання. Але постає закономірне запитання: що таке споживання?..

3. Сутність споживання чітко окреслити вельми складно, оскільки цей процес укорінений у суспільні практики [5, с. 3], що кожна окремішно презентуватиме тільки деякий його аспект: 1) *використовування дечого* (енергії, їжі, матеріалів); *кількість використуваного*; 2) *купування та використання продуктів*. Проте первинно бажано розглянути дієслово «споживати», у якому згорнені різні значення: 1) лінгвістичне (у більшості мов – наприклад, українське «споживати», англійське «consume», німецькі «verbrauchen» та «konsumieren», французьке «consommer» тощо – первинне значення пов'язане з насичуванням продуктами харчування {їжею та напоями}); другим значенням фіксують «вико-

ристання дечого вичерпного, особливо ресурсів або енергії» {зауважу – це може бути як повне, так і часткове: «витрачання», «виснажування», «вичерпування»}; а третім значенням постає «купування продуктів та оплачування послуг»); 2) біологічне (українське «споживати» пов'язане з «жити»: «живити організм» або «залишитись живим» через «поглинання необхідного корисного задля продовження функціонування тіла»); 3) економічне (або у виробничому зрізі – це безпосереднє використання/застосування ресурсів для виробництва товарів {продуктів та послуг}, що потенційно задовольнятимуть потреби антропоодиниць; або в інституційному зрізі – це використання окремих функцій деяких феноменів задля оптимізування усієї соціо-системи щодо суспільного балансування; або в індивідуальному зрізі – це задовольнення конкретних потреб антропоодиниць); 4) соціальне (свідоме/вимушене (авто)ранжування антропоодиниць завдяки можливостям доступу до окремого переліку ресурсів переважно через наявність коштів або знань-умінь); 5) культурне (варто розмежувати на «трансльовані спільнотою»{/а/ первинно переліки локаційних нормокодів для вирізняння своїх/чужих; /б/ трансформування й витворювання «сегмент-нарративів», що їх використовували для формування/створення бренду та його оновлювання; /в/ «гра у символи»} та «формовані самим суб'єктом» {для з'яви власного комфортного простору гармоніювання «алгоритмів життєдіяльності», тобто внутрішніх запитів та зовнішніх відповідей}; загалом: спричинювання алгоритмів (за-/де-)кодовування, що ілюстровані не тільки феноменами у вигляді продуктів та послуг, але й можливостями «індивідуального формування розвантажувального простору» за власними параметрами) тощо.

Кожне зі згаданих значень можна спростити до окремої формули-прикладу: 1) лінгвістичне ілюструватиме щодо споживання відображене словами – «життєпідтримування», «використання»/«застосування», «купування»/«накопичування»; 2) біологічне залишиться зведеним до «життєпідтримування» як продовження функціонування кожного органічного тіла; 3) економічне акцентуватиметься на окремих та/або комплексних потребозадоволах виробника («виробничий цикл») і потенційного інституційного (створювання векторів розвитку спільноти) та/або індивідуального (багато у чому схоже на «поліаспектність екзистування») споживальника; 4) соціальне уможливиловатиме мережу параметрованого ієрархізування Акторів через повне/часткове оптимізоване та/або надмірне потребозадовольнення; 5) культурне може бути зосереджене на трансльованні кодів-нарративів-сміслів (наприклад: спільнотою трансльований

«наратив співака-зірки» окреслюваний як розмежувальний вектор через узвичаєну призму різності дій антропоодниць у професійних ролях «лейбл», «зірка» та «фанат», так само й інтегровальний вектор через призму співпраці усіх трьох, тобто допомоги в інформуванні, поширенні альбомів, інтелектуальному розвиванні фан-спільноти щодо коректного декодування відеоряду та/або частин інтерв'ю тощо) та/або уможлиблюватиме творче спричинення читаних антропоодницею символів, що поставатимуть багатшаровими й зазвичай неочевидними більшості (наприклад: зірка «А» є «послом люксового бренду», деякі речі якого купує фанат {але не через перспективи змін останнього у соціальній ієрархії, тобто визнання іншими – не у фан-спільноті – своєї платоспроможності як багатого, який вдягається тепер у люксових крамницях} задля «мінімально доступного єднання зі своїм кумиром», або «умовно-спільних спогадів-на-майбутнє», або «нагадування собі щодо власного змінювання», або «простої зміни стилю» тощо). Насправді культурний аспект споживання є найскладнішим, оскільки може бути виключно індивідуально формованим (за параметрами окремої антропоодниць задля неї самої), трансльованим спільнотою (тут: «рішення більшості», яке просто виконуватиме антропоодниця), змішаним у різних пропорціях.

Окрім цього, споживання завжди постає *конкретним* (тобто антропоодниця «споживає дещо»: п'є бутильовану воду, використовує молоток, вдягає на вечірку сукню-футляр тощо) та *цільовим* (тобто спрямованим на досягання окремого планованого антропоодницею результату: для втамування голоду пану Василю ліпше з'їсти тарілку борщу, аніж два пундики; для написання статті за допомогою комп'ютера варто періодично використовувати електроенергію для його підзарядження тощо).

Споживання можна звести до дефініції «використання/застосування ресурсів {первинних та/або вторинних} для задоволення нагальних потреб суб'єкта/суб'єктів». У пропонованій дефініції розмежовані «використання» {тобто разове вживання, завершений потребозадовіл} та «застосування» {тобто ситуативний потребозадовіл з можливістю подальшого послуговування}. Наприклад: використання яблука для поповнення організму вітамінами та мікроелементами можливе тільки як завершений потребозадовіл {тобто після вживання яблука, воно вже не існуватиме, але наша потреба у вітамінах та мікроелементах буде задоволена на певний час}; застосування тертки для отримання тонких шматочків яблука для салату може бути постійно-періодичним {тобто ми «споживаємо» можливість тертки певним способом трансформувати яблуко за нашим запитом}.

Отже, розмірковування Карла Маркса слушні: створені продукти постають доцільно споживаними, «...як елементи для створення нових споживних вартостей, нових продуктів, які можна долучити, як життєві засоби до сфери індивідуального споживання або як засоби виробництва у новий процес праці» [11, с. 167]; якщо наявні продукти «...є не тільки результатом процесу праці, але й її умовою» [11, с. 167], то «...їх долучання до процесу праці, тобто їх контакт з живою працею слугує природним засобом для зберігання та використання цих продуктів минулої праці. Праця споживає свої речові елементи, свій предмет та свої засоби, поглинає їх, а тому постає процесом споживання» [11, с. 167]. Він наголошує на розмежуванні виробничого та індивідуального споживання: «...в останньому продукти споживані як життєві засоби живого індивідуума, у першому – як життєві засоби праці, тобто діючої робочої сили цього індивідуума» [11, с. 167]. Таке розмежування уможливорює інакше розуміння продуктів та результатів споживання: «...продукт індивідуального споживання – це сам споживальник, результатом виробничого споживання є продукт, відмінний від споживальника. Оскільки засоби праці й предмети праці самі вже постають продуктами, праця споживає продукти для виробництва продуктів або користується продуктами як засобами виробництва продуктів» [11, с. 167].

Класично споживання здебільшого витлумачують як один з етапів виробничого циклу: з позиції виробника усі виведені на ринок продукти та послуги мають бути спожиті. Такий підхід вельми проблематичний, оскільки потенційний споживальник переважаний пропозиціями «безтурботності», «щастя», «радості» тощо, які трансльовані рекламними повідомленнями з «правильними» (для виробника) візуально-аудіальними напашаруваннями. Проте споживальник ХХІ ст. постає доволі вибагливим: його вже не задовольняє «масове виробництво» та «стандартовані рекламні заклики», він має чітке розуміння потрібного/необхідного для себе продукту та/або послуги. Тобто у нас зміщується вектор з «диктату виробника» до «виробляння-на-запит», хоча це потребує окремого дослідження.

Задоволення «стандартних потреб» розширюється через індивідуальні цільові запити, які складно стандартизувати (звісно, у нас будуть «типові споживальники», проте відсоток «інтелектуальних споживальників», тобто «вибагливих», поступово зростає). Споживання завжди було і буде цільовим: чи то стосуватиметься потребозадоволу, чи то «індивідуального комплексного запиту». Питання залишиться відкритим щодо коректного розуміння останнього – чи дійсно згадана «комплексність споживацького запиту» реалізуватиметься сучасними можливостями ринку

(та виробничих циклів). Найяскравіший приклад можна наводити з індустрії розваг: ми відвідуємо кінотеатри не тільки заради веселощів та розвантаження (як це заплановано усіма кіно-виробниками), але й задля відкриття для себе культурних особливостей іншої локації, окремих мовних чи поведінкових прикладів, інакшого (тут: неочевидного для нас) розв'язку складних життєвих ситуацій тощо. Загалом, в індустрії розваг може бути декілька рівнів споживання – за задумом «виробника» (трансльоване повідомлення з використанням сюжету за сценарієм, акторської гри, діалогів тощо), за баченням споживальника (через емпаткування: переважно емоційне співпадіння індивідуального переживання із трансльованими переживаннями), «моментне-й-неочікуване».

Таким чином, споживання доцільно розглядати через чинник «реалізованого потребозадоволення»: або ми можемо разово вжити деякі ресурси {переважно харчові та послуги}; або все інше може бути повторно застосоване (і не завжди за первинним призначенням).

4. Три призми споживання: економічна, філософська, культурна. Антропоодинаця завжди адаптує умови свого існування виключно за параметрами «індивідуального комфорту» (зауважу: параметри безпеки мають поставати непорушною нормою соціального простору), проте споживати вона може по-різному.

Економічна призма споживання передбачає і уможлиблює максимізування отримуваної антропоодинацею корисності від будь-якого продукту та/або послуги, проте одночасно забороняє «виходити за межі» пропозиції. Наприклад, з-поміж усіх девайсів у межах ринкової ніші «смартфони» кожен покупець може віднайти «найнаближеніший за очікуваними параметрами» (тут: з максимальним набором функцій для конкретних індивідуальних потреб), проте жоден з нас наразі не може «попередньо перезібрати» смартфон за «своїми очікуваннями-і-вподобаннями», щоб потім придбати його. Дана призма споживання наскрізно практична, оскільки передбачає конкретні дії окремої антропоодинаці {уточнення: типової, тобто дії «узагальненого споживальника»} щодо окремого потенційно споживаного продукту/послуги.

Таким чином, економічна призма споживання випереджає «типові запити споживальників» задля оптимізування процесу виробництва. Для деталізування економічної призми споживання варто у подальшому приділити увагу поведінковій стратегії у економіці, рекламним трендам, «ко-процесам» (спільному споживанню [7], шерингу, рециклінгу, краудсорсингу, краудфандингу або спільнокошту тощо) та ін., що частково перетинаються та впливають на параметри споживання.

Філософська призма споживання робить наголос на усвідомлювано-спонтанних антроподіях, формованих, з одного боку, через урівноваження індивідуальних світоглядних параметрів та загальнолюдських орієнтирів (переважно ціннісно-принципного позитивного спектра), а, з іншого боку, через розуміння перспектив результатів-наслідків від власних (не)діянь. Тобто формування запиту для отримання елемента-на-споживання має попередньо «алгоритмово розгорнутися» у мисленнєвій практиці антропоодинаці з чітким окресленням її індивідуальних відповідей-орієнтирів щодо запитань: «що саме очікуване мною від споживання дечого?», «для чого мені споживати саме це?», «які результати можуть бути отримані мною від споживання саме цього?», «чи можливо мінімізувати негативні наслідки від мого споживання саме цього?» тощо. Проблемність даної призми споживання прихована у балансі усвідомлюваних та спонтанних антроподій, що має ситуативно регулюватися окремою антропоодинацею. Цей баланс здійснюється так само алгоритмово (на перших етапах, тобто за умов перших 10-20 споживань), проте згодом ним має займатися інтуїція (тобто автоматизування процесу буде результатним і вивільнятиме антропоодинацею, проте ускладнюватиме «розгортання обґрунтувань» для уточнень деталей). Усвідомлення буде здійснюватися наперед (як «засновки до роботи інтуїції» або як запит-очікування з чіткими 2-4 параметрами-орієнтирами), проте результат вибору альтернативи виглядатиме спонтанним. Варто розтлумачити: філософська призма завжди є індивідуальною і очевидною (тут: логічною, послідовною, ясною та чіткою) саме для окремої антропоодинаці (тобто вона постає «індивідуальними налаштуваннями окремої антропо-системи»), проте для інших суб'єктів її рішення можуть видаватися алогічними та абсурдними, оскільки їх неможливо відтворити у «повній дискурсивній практиці» (тут: послідовно вивести).

У філософській призмі уможливлені не тільки критеріювання «персонального споживання», але й виявлення параметрів його «розщеплення» на індивідуалізоване (тотожне свідомому) та наджингове (тотожне керованому). У випадку індивідуалізованого споживання антропоодинаця ситуативно вирізняє «складники споживання», проте не зазнає прямого впливання на власне рішення-неприймання від інших (не)антропних феноменів (наприклад, через будь-які варіативи тиску). Натомість наджингове споживання результоване переважно непрямыми спонуканнями до реалізування необхідних суб'єкт-рішень (тобто практиковане «м'яке вигинання антропоодинаці зсередини» може посприяти втраті її індивідуальності [13]). Коли критеріювання споживання постає суб'єкт-узалежним (і, відповідно, автокерована-

ним), то наджингове споживання має бути виявлене і трансформоване через застосовність критичного мислення на усвідомлюване.

Таким чином, філософська призма споживання скеровує кожну антропоодиночку до прагматичного рішення прийняття на засадах індивідуальних зисків (проте із врахуванням майбутніх аспектів спільнотної вигодовості та/або корисності), що сприятиме балансуванню емоційного (тут: моментноподобального) та раціонального (тут: цільового майбутньозастосовного) компонентів.

Культурна призма споживання має, з одного боку, ґрунтуватися на нормах, обставинно випрацьовуваних антропоодиночками, спільнотами та/або суспільством задля оптимізованого поіснування. Варто наголосити на розрізненні: окрема норма – це ситуативно-параметризована поведінкова модель (або паттерн) антропоодиночки (-ь) у інтеракціях; натомість нормополе (або нормове поле) охоплює не тільки переліки прийнятних активованих норм (тут: тих, що досі діють та не є небезпечними для антропоодиночок загалом), але й «моментновикривлених» через непорозуміння-у-інтеракції, оновлених за ситуативними викликами, абсолютно нових (що потребують часу для адаптування), химерних (тут: тенденційних, що ними встановлювана «нова нормальність» задля досягання конкретних цілей/мети в окремій спільноті) тощо. Нормове поле має відбивати співдоповняльність декількох головних аспектів – *соціального* (розуміння власної ролі й можливостей дії; необхідності співпрацювання, прийнятності спільнотній тощо), *етичного* (індивідуально усвідомлені конкретні випадки причин-наслідків відповідно до шкали «добра і зла») та *правового* (індивідуальне утримування від порушення та/або його упередження). Проте насправді кожен з нас паралелізує індивідуальну залежність від окремих норм, передбачених до виконання, та постійне перебування в «м'яко коригованому» нормополі. Парадокс: якщо керуватися причинно-наслідковістю та критичним мисленням, можливо індивідуально ситуативно вигинати як окремі норми, так само й коригувати нормове поле. Тільки необхідно враховувати відтерміновану результатність-й-наслідковість: підсумки «нормовигинання» та/або «нормополекоригування» можуть бути відчутними через декілька місяців або впродовж одного року (за умови соціального та/або суспільного неспротиву).

З іншого боку, культурна призма пов'язувана з межами споживання, тобто з допустимими для суб'єкта (-ів) переважно кількісними параметрами. І тут необхідно враховувати «різницю налаштувань»: моя індивідуальна система координат (тобто: прийнятне виключно для мене) й «спільні

правила гри» (тобто: узгоджені з іншим/іншими параметри взаємодії). От з цього моменту ми й маємо справу з соціальним як таким: воно виникатиме на перетині того, що стосуватиметься не тільки однієї антропоодиночки (тут: у площині перетину інтересів більшості або усіх). Норми неможливо характеризувати безвідносно антропоодиночки: 1) або суб'єкт формує «індивідуальний перелік норм» (як вибіркоче комплектування за (анти)прикладом відомої особистості: «краще до ... мені не вдаватися» та/або «хочу бути схожим на ...») й керується ним, щоб відрізнятись від інших; 2) або антропоодиночка калькує норми більшості, щоб не виокремлюватися (переважно діє як превентивність негативних результатів-наслідків).

Маркер «культурний» поєднує безліч нюансів – від індивідуальних результатів антропоодій до галузевих стандартів, від «прийнятої пропорційності» до «творчих відхилень» (за умови неущождення будь-якої антропоодиночки та/або будь-якого органічного), від ситуативного балансування поміж канонічним прекрасним до «толерування інакшості» тощо. Абсурдність творчості може проявитись вельми химерно: уможливлення нового через «порушення цілісності іншого мистецького зразка» (наприклад: аркуші з віддрукованого фотоальбому розриваються, щоб при інакшому поєднанні частин зображень створити новий візуальносприйманий феномен). Мода може так само бути прикладом як «високого мистецтва» (йдеться про створення елементів одягу та/або аксесуарів), так само й «маскульту» (мова про серійне виробництво вдяганок). Проте ніхто не обмежує споживальників вносити коригування: своєрідно поєднувати кольори й фактури тканин, створювати нові стилі через комбінування елементів одягу, видозмінювати готові вироби тощо. Культурна призма споживання сприяє з'яві нового стандарту – унікальності.

Таким чином, культурна призма споживання постає постійним формуванням-оновлюванням нормополя, оскільки останнє не тільки включає переліки принципів, паттернів, правил та інших дієпроявів антропоодиночок, але й передбачає їх «м'яке коригування» задля оптимізованого поіснування антропоодиночок. Виникає інше питання – чи дійсно «м'яке коригування норм» унеможливить їх суспільне та/або індивідуальне несприймання й невиконання? Відповідь буде парадоксальною: з позиції здорового глузду більшість оновлень будуть заперечені й відкинуті, проте з позиції «галузевого прагматизму» частина оновлених/нових норм буде впроваджуватись поступово (хоча здебільшого результати-й-наслідки від їх впровадження будуть негативними).

Загалом, кожну з призм споживання можна «обмежити» окремим питанням та відповідним «головним вектором»: «що саме споживати?»

спрямовує до ресурсо-вектора (економічна призма); «яким чином споживати?» акцентує нормо-вектор (культурна призма); «чому дещо споживається?» (варіатив: «для чого дещо споживається?») активує вектор причинно-наслідковості (філософська призма). Останній вектор постає «згорненим»: ним не тільки окреслюють точки початку та завершення будь-якого феномена, але й можливі цілі та способи результування (як отримувати відразу після дії, так само й у форматі наслідку «як результатного відлуння»).

5. Антропоспоживання: вихідні параметри. З одного погляду, поняття антропоспоживання має доволі «негативний» смисл: використання людського створіння як «окремого засобу для розв'язання ситуативних запитів інших», що постає закономірним аспектом поіснування суб'єктів. Проте у реальних ситуаціях антропоспоживання дуалізують на аспекти: 1) «я споживаю» (тобто що саме може бути споживане мною та іншими мені подібними; параметри автоспоживання); 2) «споживання щодо мене» (тобто параметри та алгоритми, за якими можливе «споживання мене»). Коли замірковуватись щодо сутності самого поняття «антропоспоживання», то його переважно розтлумачують через тезу «що саме і яким чином може споживати людина» з «очевидними варіантами» – «харчові продукти, енергію, матеріали, послуги тощо», тобто людина споживає дещо ресурсне, яке сприяє/сприятиме її підживлюванню задля подальшого {переважно тілесного} функціонування. Проте аспект «споживання мене» поставатиме не стільки неочевидним, скільки химерним, адже спричинюватиме своєрідний спротив – «людина – це не яблуко або тарілка каші!». Хоча активізовані у соціо-просторі процеси – прижиттєве/посмертне донорство, евтаназія, сурогатне материнство, «дані біометричного ідентифікування» («голосовий зліпок», відбиток пальця тощо), «відкриті протоколи наукових даних» (наукові дослідження та доступні-для-ознайомлення публікації), «несценарійовані перформанси» тощо – ілюструють зворотне.

Більшість обставин та ситуацій сучасності зорієнтовують кожного з нас на необхідність формування «персонального безпекового простору», який не тільки стосується наших біологічних аспектів, але й включає обов'язковими частинами соціальні аспекти екзистування. Іншими словами: допуск до згаданого «персонального безпекового простору» деякі антропоодиноці можуть як отримати {на певний час або на постійно}, так і втратити. Допуск та його отримання і постає соціальною проблемою, оскільки алгоритми довіри відкориговуються до мінімуму, проте це потребує окремого дослідження.

З іншого погляду, антропоспоживання є «стандартом сучасності»: ми вжиткуємо усе {від при-

родних елементів, частину з яких переробляємо, до собі подібних у (не)стандартний спосіб}, проте за потреби можемо «вигинати» етичні параметри з дивним «заспокійливим маркером» – «я не проти подібного, аби досягнути бажаного» {але разом з тим: «подібне не практикуватиму, якщо запропонують», оскільки «це суперечить моїм світоглядним орієнтирам» або «я до такого ще неготова/-готовий»}. Закономірно виникатиме момент «меж легальності» щодо антропоспоживання.

6. Сутність антропоспоживання можна виявити як через блоки, так само й через рівні, у яких задіяні дві антропоодиноці й більше {тут розрізнявані Актори та ролі: «Я» – переважно споживане, ситуативно споживальник; «інший»/«інші» – переважно споживальник (-и), ситуативно споживане (-и); автоспоживання може бути активоване або автоматично (тут: завжди увімкнене), або за потреби (тобто ситуативно)}. *Блоки антропоспоживання*, що формовані за принципом «дозвільність»/«доступність»: 1) автоматичний (дозвіл споживаного непотрібний); 2) частково відкритий (дозвіл отримуваний на запит споживальника); 3) відкритий (виключно за бажанням споживаного); 4) закритий (виключно за бажанням споживаного). *Рівні антропоспоживання*: 1) сенсорний (домінування візуального сприймання, але за можливості може бути активований «повний доступ»); 2) вербальний (результат комунікативного інтераціювання); 3) емоційний (співналаштування та/або співпереживання суб'єктів); 4) інтелектуальний (розуміння іншого-та/або-себе через паралельне пряме/опосередковане розкодовування/«зчитування»).

Сучасність зорієнтовує антропоодиноць на «спрощений варіант споживання» – переважно через «обмежену сенсорність» (з домінуючим акцентом на візуальності) та «керованою емоційністю» (розробленими алгоритмами у межах сегмент-груп та більшості споживальників). Контентовиробники користаються вербальним рівнем виключно як допоміжним до сенсорного та емоційного, проте у окремих випадках може бути застосоване «кодування» з «елементами інтелектуалізму» (переважно в індустрії розваг – зокрема музичні кліпи деяких виконавців та/або груп як «зафіксований розрив» візуального, смисло-текстового та символізувального).

Візуальне споживання є невід'ємним від кожного з нас, проте і тут мають бути свої обмеження: «споглядання краси» і «поглядопроникнення у красу» – два різних вектори. Якщо «споглядання краси» це дивування та ситуативне насолоджування нею, то «поглядопроникнення у красу» постає своєрідним «маніакальним випиванням» (як дементори у світі Гаррі Поттера) того, що кваліфіковане окремою антропооди-

ницею прекрасним за індивідуальними параметрами. Насолода в моменті переважно розвиває суб'єктів (як носія краси, так само і її споживальника). Проте «поглядопроникнення у красу» є не тільки своєрідним втручанням у індивідуальний простір споживаної антропоодиноці (споживальник прагне дізнатися яким чином настільки прекрасне було уможливлене), але й каталізуванням чинника володіння (тобто зривання у думці «хочу мати постійний доступ» перетворюється на конкретні дії).

Таким чином, окрема антропоодиноця «відкриває доступ до себе» виключно для тих, хто подібний до неї – за звичками, вектором життя, поглядами, діями, світоглядними орієнтирами. Але за умови «персональної кризи» кожен з нас шукає певний «каталізатор щастя/радості» {тут: те, що співпадає з персональним запитом-в-моменті антропоодиноці}, завдяки якому можна «перезапуститися» та/або «перезарядити батареї» задля подальшої життєдіяльності.

7. Людина як ресурсокомплект постає не менш хитким для розтлумачення конструктом, оскільки її можливо сприймати і як «перелік розвивальних потенційних автозастосувань» (тут: «цільове тлумачення», або «позитивне тлумачення»), і як «ситуативні складники-на-запит інших» (тут: «засібне тлумачення», або «негативне тлумачення»). У першому випадку людина повністю керує своїм життям: вона може самовдосконалюватись через потреби, що періодично виникають у буденному та/або професійному життєпросторах; вплив інших антропоодиноць є радше фоновим з позиції рекомендації та/або висловлювання альтернативних бачень як перспективних – але не обов'язкових – розвивальних векторів. Натомість у другому випадку людина постає радше «невичерпним джерелом розв'язку окремих проблем інших антропоодиноць», тобто її використовують або як «один концентрований засіб» для реалізуваня власних забаганок, або як «періодично застосовне функційне створіння для додання критичних/кризових ситуацій».

Ресурсокомплектність антропоодиноці можна звести до декількох варіативів: тілесного, комунікативного, інтелектного, комбінованого й повного.

Тілесний ресурс є найочевиднішим та найпростішим: тіло антропоодиноці може бути використане іншими як загалом (наприклад, для сурогатного материнства та/або як «органічний інкубатор» у випадку необхідності довиношування плоду), так само і частинами – гемопоетичні стовбурові клітини {HSC}, живі тканини та/або органи (наприклад, у випадку прижиттєвого/посмертного донорства), біометричні дані (тобто оцифровані відбитки пальців, «голосові зліпки», колір та малюнок сітківки ока, малюнок

вен окремих ділянок тіла, геометрія кисті, будова обличчя, особливості поведінки тощо) та ін. Біологічними параметрами тіла окреслені «перспективні аспекти корисності антропоодиноці». Ці параметри можуть бути тільки підтримуваними на належному рівні, проте «функційно поліпшити їх неможливо» {сучасна медицина наразі пропонує тільки «косметичні зміни тіла»: візуально бажане/необхідне, проте абсолютно нефункційне коригування завдяки пластичній хірургії}. Соціальні параметри тіла (тобто тілесність) можуть не тільки набуватися, але й передбачають постійне оновлювання/вдосконалювання: формовані навички та уміння відпрацьовуються задля подальшого ситуативного застосування. Таким чином, згода на використання іншими тіла окремої антропоодиноці як ресурсу поставатиме або усною, або документованою, але у випадку останнього «умови угоди» можуть бути «раптово заперечені й припинені» без враховування автоматично активованих правових наслідків.

Антропоодиноця як комунікативний ресурс передбачає не тільки практики спілкування (тобто уміння говорити, слухати та паузувати), але й влучне застосування мовоодиноць, риторичну майстерність, транслювання (не)кодованих повідомлень тощо. «Комунікативний виклик іншого» залучає емоції потенційно споживаного: найпростіше спричинити у антропоодиноці негативні емоції через сугестивні практики та токсичну поведінку, а також необґрунтовану критику, страхання, транслювання ненависті тощо; проте підтримування емоційного співналаштування є складнішим, оскільки потребує періодичного оновлювання зацікавленості дечим близьким для споживаного. Коли Моріс Мерло-Понті наводить приклад різного реагування японця та «західняка» {un occidental} на одну й ту саму ситуацію, він зауважує: «... різність міміки приховує різність самих емоцій. Це не тільки узалежнений від тілесної організації жест, це сам спосіб прийняття ситуації й проживання її {la manière même d'accueillir la situation et de la vivre}» [12, с. 220], й далі – «... Двом свідомим суб'єктам недостатньо мати однакові органи та однакову нервову систему задля передавання однакових емоцій однаковими знаками. Важливим постає спосіб використання свого тіла: це одночасне формування їхніх тіл та їхніх світлів під впливом емоції» [12, с. 220]. Тобто комунікація зорієнтовує антропоодиноць на обопільне залучання через практикування вербального, невербального та паравербального компонентів. Запрошення до комунікування завжди передбачає згоду: у випадку незгоди на інтеракціювання споживана антропоодиноця практикуватиме мовчання, що більшістю – ситуативно – вже не сприйматиметься як «згода на пропонуване іншими», а радше як очевидне «антропоодиноця

паузує» або навіть як «м'яке самоусунення антропоодиночності» з «комунікативного поля». Відповідно, змушування до комунікування можна регулювати мовчанням одного з учасників (переважно споживаного).

У випадку розгляду *антропоодиночності як інтелектуального ресурсу* увага акцентована не стільки на «функційних можливостях інтелекту» (тобто конструюванні ідей, логічних операціях, когнітивних процесах, інтуїції тощо), скільки на результатності інтелекту, який проявлятиметься у вигляді готових рішень та/або розв'язків ситуативних утруднень в-моменті. Тут поставатиме унікальна ситуація, оскільки доступ до інтрареальності є регульованим та контрольованим кожною антропоодиночею: сама свідомість {за умови коректного налаштування} може відфільтрувати небезпечне й кваліфікувати його автоматично як «другорядне й неважливе», що не варте уваги. Інтелект не тільки має справу з мисленнєвістю загалом, але й ґрунтований на духовності, тобто умінні окреслювати рамки дій інших та тримати себе у межах людського. Натомість активування інтелектуальності-на-запит споживальника може викликати «мовчазний спротив» антропоодиночності, яка своєю бездіяльністю (або заперечувальними діями) блокуватиме запит на споживання іншими власного інтелекту.

Комбінований варіатив є своєрідним гнучко-відсотковим поєднанням базових головних ресурсів антропоодиночності (тілесного, комунікативного та інтелектуального), що розглядати не так просто.

У повному *варіативі ресурсокомплектності антропоодиночності* задіяні усі її унікальні суб'єкт-параметри, що трапляється або за умов постійного-та-періодичного самовдосконалювання, або через унікальні налаштування окремого організму.

Загалом антропоодиночність можна розглядати як своєрідний *ресурсо-конструктор*: запит на окремий прояв ресурсності може бути реалізований тільки за персональної згоди антропоодиночності {наразі я омину увагою чи є це її «свободним та/або вільним вибором», чи «вимушеною згодою, що постульована іншою антропоодиночею та/або спільнотою»}, або за умови обоюсторонньої угоди. Зиски від антропооспоживаності здебільшого варіюватимуться від *фінансових* (у випадках ресурсоспоживання: тілесного {використовуваного як органоконструкт}; комунікативного {допоміжного для «отримання домінування» у антропоінтераакціях}; інтелектуального {застосовуваного для віднайдення оптимального виходу з кризової/критичної ситуації за допомогою миттєвого рішенняприйняття} тощо) до *насолоджувальних* (у випадку ресурсоспоживання: тілесного, що використовується функційно; комунікативного як комбінованої застосовності мовоодиночності та

індивідуальних можливостей голосу {тембру, темпу, висоти та ін.}; інтелектуального як «миттєвого (пере)налаштування на іншого» задля продовження інтераакціювання або «влучного припинення гри» тощо).

8. Прикінцеві тези. Жодна антропоодиночність не може задовольнити усі потреби іншого суб'єкта через постійну обоюсторонню змінюваність: запитувальник/споживальник завжди бажатиме більшого, проте відповідач/споживаний може «припинити гру» за будь-якої миті. Саме у цьому й полягає різниця розвитку антропоодиночності: одні й ті самі вихідні умови та/або зовнішні ресурси активуватимуть різні «внутрішні параметри» щодо їх оброблення та подальшої застосовності.

Так, дійсно: антропооспоживання – це не тільки переліки «дозвільних меж», але й повага до себе, що може бути презентована абсурдним для іншої антропоодиночності та/або спільноти рішенням – просто зупинитися {саме не «грати до останнього аргументу», а «самозберегтися для себе»; й не заради схвалення іншими, а виключно для власного балансу}. З економічного погляду, індивідуальна рівновага – це «допустиме гармоніювання» витрат виробника та насолоди споживальника з врахуванням співвідношень ціна-якість та раціональне-емоційне. З культурного погляду, індивідуальна рівновага – допустимі {тут: обоюсторонньо прийнятні} межі антропооспоживання (як з боку дозвільності потребозадоволення, так само й з боку запиту-на-потребозадовілення). А от з філософського погляду, і запити на потребозадовілення, і параметри індивідуальної рівноваги визначає антропоодиночність: бажано кожна {і запитувальник/споживальник, і відповідач/споживаний}, але у більшості випадків вирішальне слово залишається за відповідачем {тобто тим, кого мають намір спожити}.

Висновки. Межі (антропо)споживаності «задає» не спільнота, оскільки для неї вигодові «високі показники» {шляхи досягання яких неважливі}; радше конкретна антропоодиночність визначає персональні параметри використання-та-застосовності.

Проблема сучасних антропоодиночностей не стільки у тезі «що саме споживати?», скільки у формуванні дієвого алгоритму «яким чином споживати усвідомлено?» та його застосуванні. Згадане «споживати усвідомлено» постає «індивідуальним цільовим вектором», ситуативно випрактикованим кожним з нас. Цілі будуть різними {формованими на-запит будь-якої антропоодиночності}, але кожна з них має бути прикладною для суб'єкта {розвивати, допомагати, убезпечувати, комфортизувати тощо}. Індивідуалізованість споживання формуватиме «новий виробничий тренд» – продукування-на-запит-споживальника, що поступово заміщуватиме «масове виробництво». Останнє

залишитися активним тільки для «вітальних продуктів-та-послуг». «Продуктування-на-запит-споживальника» – це спрощений та удоступнений «преміум сегмент» {якість є середньовисокою, а от функції будуть вибірковими}: продукт/послугу можливо самостійно скомплектувати, а її вартість буде прийнятною для «середнього гаманця» {в межах \$ 100–150 або 5000–6000 грн.}.

(Антропо)споживання – це не тільки «яким чином» і «скільки», але й про чіткі межі: саме мої індивідуальні межі відповідальності до себе через дозволи для іншого; а також межі толерування дій інших загалом. Мовчазна згода, яку ми практикуємо через тезу «аби чого не унаслідкувалось негативного», результована прикладами індивідуального антропозаперечення (ми дозволяємо іншим збиткуватися з нас через їхні виправдання статусністю, посадами, підтримкою тощо, проте одночасно ми не заперечуємо наше знищення). Чи існує вихід? Так, але вектор виходу має бути обраний: 1) зміна парадигми поіснування; 2) зміна громади; 3) бунт; 4) змирення з визначеними для себе перспективами; 5) «оптимальний моментний розв’язок».

Перспективи подальших досліджень, з одного боку, обмежені пропонованим дослідженням (через подальшу необхідність деталізування варіативності (антропо)споживання за викликами часу та/або оновленням «переліку антропозабаганок»), але, з іншого боку, авторський текст уможливує формування дискусійного простору щодо уточнення презентованих моментів (особливо у векторі трансформувати антропоодиноці через трендові виклики діджитальності) та дотичних до теми аспектів.

Література

1. Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλης. Ηθικα Νικομαχεια / Переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
2. Baudrillard J. La société de consommation: ses mythes, ses structures. Paris: Éditions Denoël, 1970. 326 p.
3. Beyond Consumption: India's New Middle Class in the Neo-Liberal Times. Edited by Manish K. Jha and Pushpendra. London and New York: Routledge, 2022. 290 p.
4. Bourdieu P. La distinction: Critique sociale du jugement. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. 690 p.
5. Dunn R. G. Identifying Consumption: Subjects and Objects in Consumer Society. Philadelphia: Temple University Press, 2008. 258 p.
6. Fatal Consumption: Rethinking Sustainable Development. Edited by Robert F. Woollard and Aleck S. Ostry. Vancouver and Toronto: UBC Press, 2000. 280 p.
7. Felson M., Spaeth J. L. Community Structure and Collaborative Consumption: A Routine Activity Approach. *American Behavioral Scientist*. 1978. Volume 21, Issue 4. P. 614–624. URL: <https://doi.org/10.1177/000276427802100411>
8. Hiller A., Goworek H. Ethical Consumption: A Research Overview. London and New York: Routledge, 2023. 90 p.
9. Kant's gesammelte Schriften. Band 4: Kritik der reinen Vernunft (1. Aufl.). Prolegomena. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft. Berlin, Boston: De Gruyter, 1911. 662 S. [Reprint: 2021]. URL: <https://doi.org/10.1515/9783112610060>
10. Kant's gesammelte Schriften. Band 5: Kritik der praktischen Vernunft. Kritik der Urtheilskraft. Berlin, Boston: De Gruyter, 1913. 548 S. [Reprint: 2020]. URL: <https://doi.org/10.1515/9783112348185>
11. Marx K. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. 1. Band. Druckfassung 1890. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet*. Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: <http://telota.bbaw.de/mega/>
12. Merleau-Ponty M. Phénoménologie de la perception. Paris: Gallimard, 2001. 554 p.
13. Sunstein C. R. Nudging and Choice Architecture: Ethical Considerations. *Yale Journal on Regulation*. 2015. URL: <https://ssrn.com/abstract=2551264>
14. The Interdisciplinary Science of Consumption. Edited by Stephanie D. Preston, Morten L. Kringelbach, and Brian Knutson. Cambridge, Massachusetts & London, England: The MIT Press, 2014. 342 p.

Анотація

Діденко Л. В. Філософсько-економічні параметри (антропо)споживання: від потребозадоволу до індивідуальної рівноваги. – Стаття.

Розглянуто споживання та антропоспоживання як конструкти соціальних практик через економічні (класичні) та філософські (сучасні) параметри.

Споживання можна дефініціювати через «використання (тобто завершений потребозадовіл) та/або застосування (тобто ситуативний потребозадовіл) ресурсів для задоволення нагальних потреб антропоодиноці». Запитом на споживання постає потребозадовіл, а його передумовою – ресурси. Класичні аспекти споживання конкретизовані через дієслово «споживати» (наприклад, українське «споживати», англійське «consume», німецькі «verbrauchen» та «konsumieren», французьке «consommer» тощо) та варіативність його значень (лінгвістичного, біологічного, економічного, соціального, культурного) з формулами та прикладами. Споживання завжди є конкретним («споживають дещо») та цільовим («споживають задля отримання деякого результату»). Необхідно розмежовувати три призми споживання – економічну («що саме споживати?»), культурну («яким чином споживати?») та філософську («чому дещо споживається?» або «для чого дещо споживається?»).

Антропоспоживання натомість розуміється подвійно: 1) «я споживаю» (споживане мною, антропоспоживання); 2) «споживання щодо мене» (споживання мене). Сутність антропоспоживання виявлено через блоки та рівні. Блоки формовані через параметр «дозвільність»/«доступність»: 1) автоматичний (дозвіл споживаного непотрібний); 2) частково відкритий (дозвіл отримуваний на запит споживальника); 3) відкритий (виключно за бажанням споживаного);

4) закритий (виключно за бажанням споживача). Рівні антропопоживання: 1) сенсорний (домінування візуального сприймання, але за можливості може бути активований «повний доступ»); 2) вербальний (результат комунікативного інтераціювання); 3) емоційний (співналаштування та/або співпереживання суб'єктів); 4) інтелектуальний (розуміння іншого-та/або-себе через паралельне пряме/опосередковане розкодовування/«зчитування»).

Сучасні суспільні тренди розуміють антропоодиночність як ресурсокомплект (тілесний, комунікативний, інтелектуальний, комбінований, повний). Проте кожен з нас має самостійно й свідомо окреслювати «дозвільні межі» для збереження своєї унікальності та подальшого самовдосконалення.

Ключові слова: філософія, споживання, антропопоживання, (антропо)споживання, потреба, потребозадовіль, ресурс, праця, виробництво, використання, застосування, культурна призма споживання, людина як ресурсокомплект.

Summary

Didenko L. V. Philosophical and Economic Parameters of (Anthropo)Consumption: from Needs Satisfaction to Individual Equilibrium. – Article.

Consumption and anthropoconsumption are examined as the constructs of social practices through economic (classical) and philosophical (contemporary) parameters. Consumption can be defined as the ‘use (i.e., completed need satisfaction) and/or application (i.e., situational need satisfaction) of resources to satisfy the urgent needs of the human being’. Demand for consumption arises from the need satisfaction, with resources as its prerequisite.

Classical aspects of consumption are specified through the verb ‘to consume’ (for example, Ukrainian ‘споживати’/‘spozhyvaty’, English ‘consume’, German ‘verbrauchen’ and ‘konsumieren’, French ‘consommer’, etc.) and the variability of its meanings (linguistic, biological, economic, social, cultural) with formulas and examples. Consumption is always specific (‘consume something’) and purposeful (‘consume for a certain result’). It is necessary to differentiate three dimensions of consumption – economic (‘what to consume?’), cultural (‘how to consume?’), and philosophical (‘why is something consumed?’ or ‘for what purpose is something consumed?’). The individualization of consumption will form a ‘new production trend’ – on-demand-production – which will gradually replace ‘mass production’. The latter will remain active only for ‘essential products and services’.

Anthropoconsumption is understood dually: 1) ‘I consume’ (self-consumption included); 2) ‘consumption of me’. The essence of anthropoconsumption is revealed through blocks (according to the ‘permissibility’: automatic, partially opened, opened, closed) and levels (sensory, verbal, emotional, intellectual).

Social trends of contemporaneity perceive the human being as a resource set (physical, communicative, intellectual, combined, complete). However, each of us must independently and consciously define the ‘permissible boundaries’ to preserve our uniqueness and further self-improvement.

Key words: philosophy, consumption, anthropoconsumption, (anthropo)consumption, need, needs satisfaction, resource, labor, production, use, application, the cultural dimension of consumption, human as a resource set.

УДК 7.01+141+316

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.4>*Y. A. Dobrolyubska*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3564-854X>*Dr. of Science in Philosophy, Full Professor,**Department of Ukraine History, South Ukrainian National**Pedagogical University named after K. D. Ushinsky*

MODERN TYPOLOGY OF MARGINALITY IN SOCIAL AND CULTURAL SPACE

Problem Statement. The founders of the concept of the marginal personality, R. E. Park [9], and later E. Stonequist [11], considered marginality exclusively in the sociocultural aspect, believing that a "marginal person" is a certain type of personality with characteristic behavioral forms. For various reasons, the "marginal person" finds themselves on the periphery of two or more cultures and (again, for various reasons) is unable to fully integrate into any of them. In the early 20th century, reasons for being in a marginal situation (or marginal status, as it is commonly referred to now) could include racial or ethnic heterogeneity of origin – "racial hybrids": Eurasians in India, "colored" individuals in South Africa and Jamaica, mulattos in the United States, Indo-Europeans on the island of Java, mixed population in Brazil, and so on. Or "cultural hybrids," for example, migrants until they integrated into the local culture or assimilated [9]. These could also be people who formally changed their status, were elevated by social elevators – parvenus, or those declassified, downgraded by the same social elevators; however, regardless of the direction of social mobility, they failed to adapt to the new social or sociocultural situation and "somewhat," "phantomly," and partially remain in their past lives.

Robert E. Park noted not only the presence of cultural contact but also cultural conflict in the emergence of this type of personality. According to Park, a marginal person is someone whose fate condemns them to live in two societies and in not just different, but antagonistic cultures. This antagonism existed both in societal relations and at the level of individual personality, both outside and within the marginal person. On one hand, it was a product of cultural conflicts caused by conquest, invasion, and migration. In Park's early description of globalization, he suggested that the "tremendous expansion of Europe in the last four hundred years" brought everywhere the interpenetration of nations and the merging of cultures, reflected in the marginal person as a "type of personality, if not entirely new, at least particularly characteristic of the modern world." Thus, it was an "effect of imperialism" and a "manifestation of the process by which civilization grows at the expense of earlier and simpler cultures"

[9, p. 20]. On the other hand, the marginal person themselves was a microcosm of the cultural context, appearing in their consciousness as a "conflict" of a divided "self," the old and the new "self" [9, p. 21].

The goal of the article is to systematize new trends in the study of the phenomenon and phenomenology of marginality, the reasons and conditions for marginalization, as well as to construct a typology of marginality based on the analysis of how individuals or groups perceive, relate to, and exist within different cultural spaces in terms of scale and content.

Analysis of recent research and publications. Currently, the research field dedicated to marginality and marginalization has significantly expanded and, at the same time, shifted towards social-political, economic, geographical, ecological, and other studies [6, 10]. Firstly, empirical research is becoming increasingly multicultural and interdisciplinary. Secondly, it is necessary to clearly define the concept of marginality and formulate the specifics of its phenomenology. This includes distinguishing the concepts of discrimination and marginalization, which are unjustly conflated in contemporary research, and at least partially returning to the classical understanding of marginality, which includes a personal dimension, i.e., psychologizing this concept [2, 4]. The new typology of marginality serves as the basis for the development of a future specialized diagnostic toolkit that allows researchers to identify similarities and differences in the experience of marginality among people within different scales and types of cultural spaces during empirical studies.

In the world, processes of globalization and glocalization are simultaneously and dialectically occurring (in extreme manifestations, this is cultural and economic isolationism, provincialism, political separatism) [4, p. 14]. Presumably, in most parts of the world, processes of globalization currently prevail. If opposite tendencies manifest in any country or sphere of societal existence, these processes are perceived as marginal, and people supportive of such a protest movement are essentially seen as marginal. Conversely, in the few countries where mainstream trends lean towards a return to roots and traditions, there is a negative

attitude towards unification in all or some spheres of life. Advocates of globalization may face ostracism and may acquire a marginal status in the perception of the majority [3, p. 2–4].

Thus, there may be a powerful subjectivization of the concept of marginality because:

a) those to whom this negatively colored label is applied may not feel or experience the psychological problems typically associated with a marginal personality;

b) processes and phenomena considered marginal by some may be perceived completely differently by others.

In the definitions and descriptions of the process and phenomenon of marginality, the personal dimension is practically completely ignored [1, p. 247]. The main emphasis is placed on social, economic, political, cultural, and other factors that determine an individual's or group's presence in a marginal situation [2, p. 388]. Even resistance to a marginal situation or status is presented as a general social phenomenon rather than a personal or group achievement determined by the subjectivity of the individual or group.

Recently, marginality is increasingly positioned as uniqueness, incapacity, and furthermore, it is defined by the vulnerability of some individuals, groups, cultures, compared to others. Marginalized individuals or groups are those who are socially, economically, politically, and legally ignored, excluded, or neglected, and therefore, they are vulnerable and incapacitated [7, 8]. By definition, they struggle for access (social and spatial) to resources and full participation in social life [1, 2, 3, 10].

Results. In our opinion, the recent statement is not entirely accurate because resources for such a struggle may not exist, including belief in such a possibility, motivation to fight, and more. For example, in the situation of the transition from configurative culture to prefigurative culture, observed in contemporary societies, there is marginalization of older people. Even in communities where respect for elders and reliance on their experience have always existed at the level of values and traditions, ageism is a form of discrimination. However, in a psychological sense, ageism can also be called marginalization, as the mental state of many elderly individuals is highly contradictory. On one hand, there may be frustration as they perceive their passport age (defined by society as pre-pension, pension, or "age of survival"), and this is sad. On the other hand, they feel like entirely young people with corresponding desires, and often, capabilities, especially if their health does not hinder such self-perception. At the same time, socio-cultural stereotypes are very painful, as they try to exclude them from competitive situations: in employment practices, in the system of social communications (for example, the current

situation of the pandemic is a direct form of ignoring and exclusion, partially masked).

In general, it is indicative of how the contradictions characteristic of marginality as a specific state are felt on a personal level in situations of age transitions. One of the key experiences typical for adolescents is the "feeling of adulthood," that is, self-perception and self-relationship as an adult, while simultaneously understanding that adults perceive you as a child, leading to the desire to protest but also doubts about one's own adulthood. Of course, it is not news that situations of transition from childhood to adulthood, from youth and adolescence to maturity, and then to old age assume not momentary but rather a process with a probable intermediate phase in terms of the content of experiences corresponding to the state of marginality. One can further explore these reflections and imagine any crisis states as transitional: a person is still experiencing a certain mental state, but to some extent is already ready for another or partially already in it.

The social approach focuses on the relevant components of harm, deficiency, and exclusion of marginal individuals and groups regarding access to resources and participation in the decision-making processes of societal significance. This includes discrimination based on demographic, ethnic, cultural-linguistic, socio-political, and economic grounds [2, p. 389]. The emphasis is on understanding the fundamental causes of inequality, social injustice, poverty, and deprivation [6, p. 17–19].

The spatial dimension of marginality is primarily grounded in the characteristics of location (geographical or physical marginality), the state of natural resources, and the distance from the centers of modern civilization or poorly coordinated with such centers (geographical or physical marginality) [5, p. 11–13]. People and groups residing in certain regions or areas may simply lack access to resources. However, literature provides examples where such "marginal" regions become centers, for instance, in tourism with much better access to basic infrastructures and services (healthcare, communication, education, and transport) than most other areas in the country [8, p. 288–291].

Like any social phenomenon, marginality carries ambivalence in the continuum of space-time (past-present-future). Marginality is considered a "multidimensional phenomenon in the sense that a specific individual can be simultaneously integrated with one or several centers, while being marginal to one or several other centers" [4, p. 11–12]. For example, an individual can be a citizen of a developed and successful country while simultaneously representing an ethnic or religious minority.

Being marginal means being on the edge of one or several social or spatial systems due to a lack of resources or opportunities to change this marginal

situation. However, the understanding of resources and opportunities depends on scientific disciplines, theories, concepts, and models. In economics, it may refer to the resources of the state or international organizations; in politics, it may relate to the possibilities of transforming the political system or changes in power structures, and so on.

We consider these resources and opportunities to be the characteristics, properties, or qualities of an individual or group (group favoritism, cohesion, subjectivity, risk propensity, and other group or individual phenomena).

The new typology of marginality can be constructed based on the analysis of how individuals or groups are perceived and the relationships with them in connection with the existence of different in scale and content social and cultural spaces:

1. Planetary social and cultural space, encompassing all of humanity. Recognized by countless people, representatives of various cultures, these mythical or real evildoers are denied recognition as human beings by cultural traditions, myths, religion, history, or public opinion. They exist beyond the realm of good, yet formally belong to the human race, navigating an antagonistic space in the binary opposition of "humans" and "non-humans." Examples include biblical evildoers such as Cain, Joseph's brothers, Sodom residents, the pharaoh of the exodus, Haman, Goliath, Ahab, Jezebel, Judas Iscariot, Herod, and others. Throughout history, not only individuals but also groups, like lepers, sexual minorities, heretics, witches, and Jews in medieval Europe, have been marginalized [8, p. 292]. In the modern and contemporary periods, similar examples abound.

The marginality of historical and/or mythical evildoers is conditional, emphasizing the essence of this concept. Ratings of real-life figures today are diverse, with some evildoers being perceived ambivalently by different segments of society, adherents of certain ideologies, and political groups. For instance, figures like Genghis Khan, Hitler, Stalin, Mao Zedong, Pol Pot, Attila, the Grand Inquisitor Thomas Torquemada, Caligula, Nero, Herostratus, and others are viewed ambivalently by different layers of society [7].

Marginality is discussed as a psychological phenomenon, focusing on perception and attitudes rather than social, political, or economic markers of marginal status. It is understood that figures like Attila or Caligula were not considered marginal in their own perception or that of their contemporaries. They did not lose social ties with their group; they did not impoverish or fall out of the system. On the contrary, they stood at the forefront of the system. Therefore, marginality, in this case, is an epiphenomenon of historical diagnosis or historical, moral, political interpretation, determining the

place of evildoers on the boundary between human and non-human.

2. Social and cultural space of a state or political nation. Within this space, evildoers may be considered universal or historical, with some seen as "one's own" within the borders of a particular state. For example, criminals whose infamous reputation does not extend beyond their country. In the Soviet Union, this included Chikatilo and other maniacs and murderers. There are also so-called marginal politicians, although this title is fluid, and marginal status can smoothly transition to the position of elite politicians. In Europe, there is a trend of right-wing parties moving from marginal status to political elite – they are now entering parliaments.

3. Social and cultural space of an ethnic, religious/confessional community, as well as subcultures, professional groups, etc.

Representatives of ethnic minorities, whether recent migrants or those who have overcome this status over many years of living in the territory of an ethnic majority or "titular nation," may face discrimination in various spheres of life – social and economic. However, they can occupy their niche in other areas and not feel marginalized. For example, they may successfully develop private trade, public catering, transportation services, work as builders or janitors, and be recognized as necessary and useful members of society. They do not feel marginalized, especially if social elevators allow the next generations to move horizontally or vertically (upward, of course).

A special case involves subcultural groups or individuals belonging to them (with corresponding identities) or being categorized into such groups by others (regardless of identity). For instance, members of the untouchable caste in Hindu societies (Dalits), certain gangs/criminals, drug dealers, transgender individuals, some ethnic groups (such as Roma), or religious communities (identified by canonical denominations as sects) might be financially prosperous and psychologically self-sufficient but can still face stigma and consequent marginalization.

Indicators of marginality can include ideological beliefs and political preferences. For example, in youth environments, ideological dogmas of communism, along with corresponding political engagement, or conversely, right-wing radical views, are often considered marginal. This occurs because the majority tends towards either political passivity and electoral absenteeism or a desire to support new political movements that oppose the ruling and pro-establishment forces. These movements are characterized less by a program of constructive transformations ("left" or "right") and more by harsh criticism of any existing power structures, decisions, and actions. It's about embracing the new and radical, against

everything old and dull! It should be acknowledged that this approach is more characteristic of capitals and certain megacities, whereas in provinces and small settlements, it is less prevalent.

4. Social and cultural space of a lineage or family clan, an individual family. In this case, marginality is also a boundary between recognition of one's own and the acknowledgment of its unsuitability and negativity. There can be at least two variants of causality and manifestation of marginality. Firstly, rejection by the lineage, clan, or family: "There's a black sheep in every flock (family)." Secondly, situations may arise, or individuals may disappoint in family (lineage, clan) values, beliefs, and behavioral patterns. This involves the formation of a so-called negative identity and the corresponding process of self-rejection from the family system: a highly painful process filled with conflicting emotions and turmoil.

Conclusions. Therefore, in studying marginality, several clear tendencies can be identified:

1. Globalization Processes. Prevailing in different regions of the world, shape the attitude of their inhabitants towards supporters of the opposite process of glocalization, whether from other regions or their compatriots. Those who resist progress are considered marginals. In regions where a return to traditions is mainstream, negative attitudes towards leveling, unification of needs, and values on a global scale – resistance to globalization – also label its supporters as marginals, and in this case, as traitors.

2. Subjectivization of Marginality. The concept of marginality is increasingly subjective. Processes and phenomena perceived as marginal by some people may not be seen as such by others, and those who are marginalized may not feel marginalized at all and may not experience the typical psychological problems associated with it.

3. Avoidance of Personal Dimension. There is a strong and persistent trend in definitions and descriptions of marginality to almost completely avoid or ignore the personal dimension, particularly the personal determinants of marginality as a psychological state. The emphasis is placed on socio-economic, political, cultural, and other factors that determine an individual or group's marginalized situation.

4. Marginality as Exclusion. More often, marginality is conceptualized as exclusion, incapacity, and is defined by the vulnerability of some individuals, groups, or cultures compared to others. Ignoring the personal dimension, i.e., the psychological state of individuals, often leads to discrimination being accepted, described, and analyzed as marginalization, and the discriminated individuals or groups are automatically considered marginal.

5. Shift to Prefigurative Culture. In contemporary societies, there is a sharp transition from a configurative culture to a prefigurative one, leading to ageism as a form of discrimination against the elderly. The psychological content of such discrimination can be marginalization if it is experienced as a contradiction between the frustration associated with self-perception of one's age, status, and desires and the societal view of these aspects.

6. Contradictions as Markers of Marginality. Deeply experienced contradictions, characteristic of age-related crises and transitions, are markers of marginality, as individuals simultaneously exist within the boundaries of two or more psychological states.

7. Social and Spatial Approaches. Marginality is most often defined and described within the frameworks of social and spatial approaches. The latter allows for building a typology of marginality based on the analysis of how individuals or groups perceive and relate to others in the context of various cultural spaces: planetary, the space of a state or political nation, ethnic or religious/ denominational community, subcultures, professional and other communities, the social and cultural space of a lineage or family clan, an individual family.

8. Proposed Typology. The proposed typology can be complemented in the future with an original diagnostic toolkit, enabling the identification of similarities and differences in the experience of marginality among individuals within different social and cultural spaces, varying in scale and nature.

Bibliography

1. Anderson J., Larsen J. E. Gender, Poverty and Empowerment. *Critical Social Policy*. 1998. №18 (2). P. 241–258.
2. Brodwin P. Marginality and subjectivity in the Haitian Diaspora. *Anthropol Q.* 2003. №76 (3). P. 383–410.
3. Davis B. Marginality in a Pluralistic Society. Eye On Psi Chi. *The International Honor Society in Psychology*. 2004. №2 (1). P. 1–4.
4. Dunne R. J. Marginality: A Conceptual Extension. *Marginality, Power, and Social Structure*. Elsevier, Oxford, 2005. Vol 12. P. 11–28.
5. Gatzweiler F. W. Marginality: Addressing the Root Causes of Extreme Poverty. *ZEF Working Paper Series*. 2011. 19 p.
6. Ghana S. Marginality: Concepts and their Limitations. *NCCR North–South Dialogue*. №12. 24 p.
7. Larsen J. E. Who Cares about and for Marginal People? *Danish Social Science Research Council*. November 23, 2004. 20 p.
8. Leimgrube W. Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation. Ashgate Publishing Limited, GowerHouse, England, 2004. 321 p.

9. Park R. E. Society, collective behavior, news and opinion, sociology and modern society. *Glencoe: Free press*. 1955. P. 13–21.

10. Perlman J. The Metamorphosis of Marginality: Rio's Favelas 1969. *Paper presented to World Bank Conference* May 2, 2002. 36 p.

11. Stonequist E. V. The marginal man: A study in personality and culture conflict. N.Y.: Russell & Russell, 1961. Ch. 7. P. 159–174.

Анотація

Добролюбська Ю. А. Сучасна типологія маргінальності у соціальному та культурному просторі. – Стаття.

Глобалізаційні процеси, що переважають у різних регіонах світу, визначають ставлення їхніх жителів до прихильників протилежного процесу глокалізації як з інших регіонів, так і до своїх співвітчизників: вони є маргіналами, що опираються прогресу. У регіонах, де мейнстрімом є повернення до традицій, негативне ставлення до їх нівелювання, уніфікації потреб та цінностей у світовому масштабі, тобто опір глобалізації, її прихильники також сприймаються маргіналами. Причому в останньому випадку ще й зрадниками. Відбувається суб'єктивізація поняття маргінальності: процеси та явища, які сприймаються і визнаються одними людьми як маргінальні, іншими не вважаються такими, а люди, що маргіналізуються, можуть зовсім не почуватися такими і не переживати характерних для цього психічного стану проблем. Сильна та стійка тенденція у визначеннях та описах процесу та феномена маргінальності полягає в тому, щоб практично повністю уникати чи ігнорувати особистісний вимір, зокрема, особистісні детермінанти маргінальності як психічного стану. Основний акцент робиться на соціально-економічні, політичні, культурні та інші чинники, які зумовлюють перебування людини чи групи у маргінальній ситуації. Все частіше маргінальність концептуалізується як виключеність, знедоленість, визначається вразливістю одних людей, груп, культур порівняно з іншими. Таким чином, ігнорування особистісного виміру, тобто психологічного стану, переживань людей, нерідко призводить до того, що дискримінація приймається, описується і аналізується як маргіналізація або люди, що дискримінуються, і групи автоматично вважаються маргінальними.

Маргінальність найчастіше визначається та описується в рамках соціального та просторового підходів. Останній дозволяє вибудувати типологію маргінальності на підставі аналізу сприйняття людини чи групи, ставлення до особистості чи групи у зв'язку з існуванням різних за масштабом та змістом культурних просторів: планетарного, простору держави чи політичної нації, етнічної чи релігійної/конфесійної спільності, субкультурних, професійних та інших спільнот, груп, родового чи сімейного клану, окремої сім'ї. Запропонована типологія в перспективі може бути доповнена оригінальним діагностичним інструментарієм, що доз-

волить визначити подібності та відмінності у переживанні стану маргінальності людьми, що знаходяться всередині різних за масштабом та характером соціальних та культурних просторів.

Ключові слова: маргінальність, культурна маргінальність, глобалізація, глокалізація, суб'єктивізація, соціальний простір, культурний простір.

Summary

Dobrolyubskaya Y. A. Modern Typology of Marginality in Social and Cultural Space. – Article.

Globalization processes prevailing in different regions of the world shape the attitudes of their inhabitants towards supporters of the opposing process of glocalization, both from other regions and their compatriots. In regions where a return to traditions is mainstream, negative attitudes towards the leveling, unification of needs, and values on a global scale, i.e., resistance to globalization, categorize its proponents as marginals. Moreover, in the latter case, they are often perceived as traitors. There is a subjectivization of the concept of marginality: processes and phenomena recognized as marginal by some individuals are not considered as such by others, and those who are marginalized may not feel or experience the typical problems associated with this psychological state.

There is a strong and persistent tendency in defining and describing the process and phenomenon of marginality to practically completely avoid or ignore the personal dimension, particularly the personal determinants of marginality as a psychological state. The main focus is on socio-economic, political, cultural, and other factors that determine the presence of an individual or group in a marginal situation. Increasingly, marginality is conceptualized as exclusion, incapacity, and is defined by the vulnerability of certain individuals or groups compared to others. Thus, ignoring the personal dimension, i.e., the psychological state and experiences of individuals, often leads to the acceptance, description, and analysis of discrimination as marginalization or categorizing those who are discriminated against as automatically marginal groups.

Marginality is most often defined and described within the framework of social and spatial approaches. The latter allows constructing a typology of marginality based on the analysis of how individuals or groups are perceived in relation to various cultural spaces: planetary, the space of a state or political nation, ethnic or religious/confessional community, subcultural, professional, and other communities, groups, the space of a family or family clan. The proposed typology can be complemented in the future with an original diagnostic toolkit that will help identify similarities and differences in experiencing the state of marginality by individuals within different socio-cultural spaces.

Key words: marginality, cultural marginality, globalization, glocalization, subjectivization, social space, cultural space.

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.5>*Н. А. Дресвяннікова*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-8824-4318>*аспірантка кафедри соціальної філософії**та філософії освіти і освітньої політики**Українського державного університету**імені Михайла Драгоманова*

ФЕНОМЕН УЯВИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРАКТИЦІ ПРАВОЗАХИСТУ

Постановка проблеми. Окреслити потенційні позитивні ефекти уяви у правозахисній діяльності з точки зору філософської науки, таких складових як емпатія, образ справедливого суспільства, натхнення до активізму і виклик несправедливому статусу кво. Розглянути вплив сучасних технологій на уяву, необхідність критичного мислення і культурної репрезентації у формуванні нашого сприйняття подій і питань прав людини з точки зору методології філософської метаантропології та метаантропологічного потенціалізму. Знайти шляхи практичного застосування феномену уяви в правозахисті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен уяви розглядався в роботах як класиків так і сучасників: Р. Декарт, Д. Віко, В. Шеллінг, І. Кант, Я. Голосовкер, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, Гілман, Г.В. Ільїна, Л. Фогарті, Т. Інгольд, А. Абрахамс. Уяву в правозахисті досліджували Е. Кінд, С. Рістовська. Метаантропологію та метаантропологічний потенціалізм розглядають і розвивають Н.В. Хамітов, С.А. Крилова, С.І. Пірожков.

Мета статті. Дослідження феномену уяви та його впливу на правозахист і практичне застосування в правозахисті.

Виклад основного матеріалу. Уява – феномен, пов'язаний з емпатією та переживаннями і через метаантропологію та метаантропологічний потенціалізм можемо отримати фінальний результат захисту прав людини – можливість дати людині розкритись як особистості, набувши статус суб'єктності: людина, осягнувши свої права, утвердивши себе в правах, стає суб'єктною, тобто має вільний вибір і не поневолює інших людей. І цей стан людина за умов демократії передає суспільству, все більше гуманізуючи його.

Висновки. Окреслено потенційні позитивні ефекти уяви у правозахисній діяльності з точки зору філософської науки, таких складових як емпатія, образ справедливого суспільства, натхнення до активізму і виклик несправедливому статусу кво. Визначено вплив сучасних технологій на уяву, необхідність критичного мислення і культурної репрезентації у формуванні нашого сприйняття подій і питань прав людини та використання

уяви для стратегії і популяризації розвитку особистостей, поширення парадигми філософського мислення та організації життя і співіснування в метаграницному вимірі буття з точки зору методології філософської метаантропології та метаантропологічного потенціалізму.

Уява зазвичай сприймається як основний інструмент творчості, як феномен, що значною мірою пов'язаний з мистецтвом. Але слід визнати, що уява працює і за межами мистецтва, вона є більшою ніж щабель пізнавальної й каталізатор творчої діяльності в творенні артефактів наукової й художньої культури. Ми вважаємо, що уява може мати практичне застосування у соціальному бутті – стати реальним інструментом захисту прав людини.

Для осмислення й аргументації цього положення використаємо методологію метаантропології, яку запропонував і розвинув Н. Хамітов [8; с. 32–40]. Дана методологія пояснює як може відбуватися гуманістичний розвиток людини. Метаантропологія дає загальнотеоретичну модель й обґрунтовує суспільну необхідність збільшення кількості людей з філософським світоглядом. Це створює умови для організації життя людей в метаграницному вимірі буття, де панує воля до свободи, любові й співтворчості, де неможливі маніпуляції, а права людини є природними, а не штучними [8; с. 36–39]. Також ми використаємо методологію метаантропологічного потенціалізму, яка була розроблена Н. Хамітовим у співавторстві з С. Пірожковим, і дозволяє використовувати принципи метаантропології для формування стратегій розвитку особистостей і соціальних систем, зокрема для осмислення стареї становлення сильної й гуманістичної цивілізаційної суб'єктності України [6; с. 30–45].

Уява – феномен, пов'язаний з емпатією та переживаннями і через метаантропологію та метаантропологічний потенціалізм можемо отримати фінальний результат захисту прав людини – можливість дати людині розкритись як особистості, набувши статус суб'єктності: людина, осягнувши свої права, утвердивши себе в правах, стає суб'єктною, тобто має вільний вибір і не поневолює інших людей. І цей стан людина за умов демокра-

тії передає суспільству, все більше гуманізуючи його.

Звернімося більш докладно до евристичних можливостей метаантропологічної методології. Метаантропологія як філософська теорія визначає «...межі людського буття, його виміри, умови комунікації в цих вимірах і архетипові основи цивілізації та культури» [6; с. 32]. Йдеться про «...ідею та практику відкрито-толерантної комунікації із Собою, Іншим та із Собою як Іншим» [6; с. 37]

Саме принцип метаантропологічної тріади на пряму й школи Н. Хамітова – буденне, граничне, метагранічне буття – відкриває можливість усвідомлення ролі уяви в практиці захисту прав людини. Людина буденного виміру буття застосовує уяву, створюючи утопічні цілі звичайного буття, уявляючи себе в важливій і заможній ролі. Людина граничного буття застосовує уяву для створення образу домінування над іншим, в чому розкривається деструктивна робота уяви. Людина метагранічного буття відкривається іншому, співчуває і прагне зрозуміти іншого, використовуючи емпатію і активізм в захисті прав іншого, адже така людина потребує партнерів, відносин співтворчості, а не придушених і поневолених Інших. Сам факт продовження існування людства, його прогресу в поняттях моральності та толерантності наглядно демонструє аргументи метаантропології.

Метаантропологічний потенціалізм, як застосований в цьому дослідженні метод, дає практичний ключ, як конкретно можна розвивати людину буденного і граничного вимірів буття, як розвивати спільноти та отримувати потенційні позитивні ефекти через синтез метаантропології і потенціалізму. Метаантропологічний потенціалізм – це методологія актуалізації потенцій переходу людини і суспільства з буденного до метагранічного виміру буття [5; с. 45–52]. Вказана методологія є інтегральною, вона дозволяє здійснити перехід з потенції до дійсності, застосовуючи положення метаантропології Н. Хамітова й потенціалізму С. Пирожкова. [6; с. 40–50].

Мусимо визнати, що наша суспільна система має наявні і беззаперечні проблеми з дотриманням прав людини, що посилюється війною. Водночас маємо потенцію до змін, враховуючи українську ментальність, що включає такі архетипові риси як персоналізм і кордоцентризм. Використання методологічних стратегій метаантропології й метаантропологічного потенціалізму відкриває можливість побудувати ідеальну модель здійснення і захисту прав людини для України, образ справедливого суспільства (в тому числі й за допомогою уяви) на основі даних архетипових рис.

Але як конкретно уява може допомагати особистості досягти такого стану особистісного й суспіль-

ного буття, який сприяє обмеженому здійсненню людських прав? Передумсім важливо усвідомити, що образне і понятійне початки повинні поєднуватися. Світ людини розвивався з плином часу не лише завдяки здатності людини уявляти, але й завдяки здатності рефлексувати та втілювати деякі абстрактні ідеї в матеріальну реальність. Уява – це поєднання понять і образів, які ми розуміємо, з розпливчастими ефемерними образами матерії, які ще не мають форми. Від самого початку свідомого життя дитина занурюється в ментальне море образів, які потребують розпізнавання, і все це врівноважується необхідністю створювати сенс за допомогою уявних асоціацій.

А що ж являє собою уява як фактор наукового пізнання? Чи можемо ми описати уяву в систематичний спосіб, який може бути використаний у науці? У статті «Уява в науці» Е. Мерфі [14] досліджує роль уяви в науці та філософії. Е. Мерфі наголошує на історичному ігноруванні уяви в науковому дослідженні та причини, що стоять за цим. Вона стверджує, що уява часто асоціюється з творчістю та мистецтвом, які вважаються відмінними від раціональної та об'єктивної природи науки. Однак науковиця залишає місце оптимізму і говорить, що погляд на науку змінюється і визнання важливості уяви зростає в науковому мисленні. Уява – необхідний компонент творчості, а вчені використовують інноваційний підхід – свою уяву у здійсненні важливих відкриттів, де дослідниця наводить приклад використання уяви Фрідріхом Кекуле для відкриття молекули бензолу. Дослідниця повертається до пояснення значення уяви в науці через наступні поняття: контекст розрізнення та контексту обґрунтування у науковому дослідженні.

Відповідно до теорії німецько-американського філософа Х. Райхенбаха ці два поняття введені для розмежування різних аспектів наукового дослідження. Контекст відкриття стосується процесу генерування нових ідей або гіпотез, тоді як контекст обґрунтування стосується оцінки та перевірки цих ідей.

В цьому аспекті нам цікавий контекст розрізнення, який стосується психологічних або соціологічних чинників, які сприяють формуванню нових ідей. Він включає в себе творчі та образні аспекти наукового дослідження, такі як генерування гіпотез, мисленнєві експерименти та концептуальні рамки. Цей контекст часто розглядається як суб'єктивний і нераціональний та протиставляється контексту обґрунтування, який фокусується на логічній та емпіричній оцінці наукових ідей, визначається як об'єктивним і раціональним, оскільки спирається на логічні міркування, емпіричні спостереження та застосування наукових методів [15].

Звертаючись до методології і школи метаантропології українського філософа Н. Хамітова

[7; 8], спостерігаємо цікаву концепцію, в якій Н. Хамітов досліджує об'єктивне та суб'єктивне в науковому пізнанні через природне прагнення людини пізнати світ як є (фундаментальна наука) та прагненням підлаштувати світ для зручного користування (прикладна наука), звертаючи увагу на процес пізнання і волю до пізнання як характеристику науки і людини науки; дослідник наголошує, що фундаментальна наука своїх пориваннях до істини тяжіє до єднання з мистецтвом [7; с. 180–188]. При цьому Н. Хамітов наголошує про наявність протиріччя всередині наукового знання, яке може бути вирішене не лише за допомогою уяви, але й творчості, мистецтва та вводить поняття технотворчості, як ілюзії поєднання пізнавальної та творчої діяльності і, відповідно, ілюзії розв'язання вказаного протиріччя. Таке вдаване розв'язання протиріччя породжує панування комп'ютерної цивілізації, яка перетворює «..знання в інформацію, а пізнання – в інформування» [7; с. 210–211] і, відповідно, не залишає місця уяві в процесі не тільки пізнання, а і буденних активностей. Н. Хамітов застерігає, що людина має «..спокою комп'ютером», що виражається «у відставанні духовного й особистісного прогресу від технічного» [7; с. 210–211]. Мова йде про появу соціальних, екзистенціальних викликів людині, коли комп'ютер звільняє її від виконання начебто механічних дій, а наслідком ми маємо саме нехтування уявою та забуття творчості як способу розвитку людини, перетворюючи творчість на ремесло і виключаючи можливість мистецтва як такого, адже мистецтво – це сфера образного творення і со-творення, сфера уяви.

Тому виникає друге питання: чи сучасні технології впливають на нашу здатність уявляти? Як ми можемо використати, підсилити позитивний ефект уяви в практичному застосуванні правозахисту? Сучасні технології надають нам нові можливості для створення і сприйняття візуальних образів та історій. Наприклад, віртуальна реальність дозволяє нам переживати *імерсивні віртуальні світи* – віртуальні світи, які посилюються технологічними засобами. Таке твердження ми можемо зробити спираючись на дослідження дослідниці О. Губернатор, яка розглядає феномен імерсивності як культурний феномен, що поєднує в собі різноманітні технології та посилення досвіду людини через застосування інноваційних технологій з метою глибинного занурення в такий досвід [3; с. 283–289].

Концепт імерсивності має евристичне значення для нашого дослідження феномену уяви: віртуальні світи, переживання яких підсилюється впливом технологічних пристроїв на наші органи чуття, дають більш глибоке занурення у досвід. Іншими словами, підсилені технічними засобами віртуальні світи можуть розширити нашу уяву

і створити нові виміри досвіду, які є продуктивними для утвердження прав людини. Але маємо звернути увагу на застереження О. Губернатор щодо ризику деформацій світосприйняття через імерсивний досвід. Дослідниця зазначає, що технології можуть перетворювати віртуальні світи на «віртуальний симулякр», створюючи ілюзію свободи. Мова йде, передусім, про феномен, який О. Губернатор визначає як «анархічну свободу» не лише в контексті інтерпретації досвіду і переживань людини, але й впливу на спотворення сприйняття світу, а в нашій проблематиці – ще і можливості для маніпуляції уявою людини буденного і частково граничного вимірів буття і в обмеженні усвідомлення обсягу власних прав [4; с. 89–99].

Можемо стверджувати, що вплив сучасних технологій на нашу здатність уявляти може бути подвійним. З одного боку, вони можуть надати нам нові засоби для розширення та збагачення нашої уяви. З іншого боку, вони можуть обмежувати нашу уяву, оскільки ми стаємо залежними від готових візуальних образів та історій, які надаються нам технологіями і бути вразливими до маніпуляцій. Наприклад, постійне використання смартфонів і соціальних медіа може зменшити нашу здатність до самостійного творення образів та ідей, оскільки ми стаємо залежними від готових візуальних матеріалів та текстів, які надаються нам. Також надмірне використання цифрових технологій може викликати перевантаження і розсіяність, що може негативно вплинути на нашу здатність до глибокої уяви. Тут маємо два ключові питання. 1. *Як вирізнити власну уяву і досвід від нав'язаних образів та ідей?* 2. *Як можна посилити власну уяву і водночас захиститись від інородних образів?*

Е. Кассіре, пояснюючи важливість людської культури, говорить про те, що людське пізнання до появи культури було направлене на зовнішній світ і залежало від нього – адже людина мала пристосовуватись до світу, обставин, щоб вижити. Тоді як культура дала змогу людині «пізнати себе», як у максимі Дельфійського оракулу, який трансформувався в категоричний імператив та моральний закон [9; с. 3–22]. Яскравим прикладом направлення пізнання всередину, на себе – діалог Федр, де Сократ зізнається, що не бував за парканом міста, зосередившись на внутрішньому пізнанні. Тобто, Сократ скористався своєю уявою, щоб доповнити образ навколишнього світу, не пізнаючи його фізично, тим самим зосередившись на внутрішньому пізнанні.

Г. Корбін, спираючись на свій багаторічний досвід перекладача іранських епосів, розвиває теорію про те, що уява є з'єднуючим світом між світами емпіричного світу (почуття) людини та світу абстрактного інтелекту – світ уяви, що одночасно і розділяє і пов'язує вказані вище світи

та, на думку г. Корбіна, є таким же онтологічно реальним. Це – світ образів, уяви [10; с. 90–97].

Таке означення уяви відсилає до ідей Платона про світ речей і світ ідей, але має і відмінності і якоюсь мірою ставить питання до формулювань крайнощів матерія-дух та історія-міф. Тобто, можна говорити, що уява – це не тільки продукт когнітивних здібностей людини, а і частина мислинного процесу, що з'єднує раціональне з ідеальним, форму із змістом та дозволяє створювати образне, символічне мислення людини та з'єднує та роз'єднує ідеальний та емпіричний світ по Платону. Відповідно до Аристотеля [1], у людини є потенція до знань, до чуттєвого сприйняття, насамперед – образного, через зір. Прикладом цього є наше бажання побачити на власні очі об'єкти матеріального світу. І, навіть, зараз, маючи можливість бачити візуальний фото та відеоконтент, використовувати доповнену реальність в більшості випадків наша уява не задовольняє наше пізнання: якщо людині, яка бачила багато фото, відео, Ельфелевої вежі запропонувати побачити її вживу – у більшості випадків людина зголоситься на те, щоб побувати на вежі фізично.

Але, повертаючись до гуманітарних наук і пам'ятаючи про дуалістичну природу уяви, можемо спрогнозувати позитивний ефект використання уяви в контексті захисту прав людини:

1. Емпатія та розуміння: Уява дозволяє нам поставити себе на місце інших і зрозуміти їхній досвід та перспективи. Таке емпатичне розуміння має вирішальне значення для визнання та поваги до прав інших.

2. Бачення справедливого суспільства: Уява допомагає нам уявити суспільство, в якому права людини повністю реалізуються. Уявляючи світ без дискримінації, нерівності та несправедливості, ми можемо працювати над створенням більш справедливого та рівноправного суспільства.

3. Адвокація та активізм: Уява підживлює активізм та адвокацію прав людини. Вона дозволяє людям уявляти альтернативні системи і структури, які просувають і захищають права людини. Уява може надихати на творчі стратегії та дії, спрямовані на боротьбу з порушеннями прав людини.

4. Оскарження статус-кво: Уява заохочує критичне мислення та ставить під сумнів існуючі норми та практики. Вона дозволяє людям кидати виклик репресивним системам і бачити нові можливості для захисту та просування прав людини.

Будь-яке гостре соціальне питання, або значна подія не має єдиного розв'язання, як і, вочевидь, має прихильників інколи абсолютно полярних рішень щодо його розв'язання. Наприклад, обмеження права чоловіків призовного віку в Україні на виїзд за кордон через оголошення військового стану. Є люди, що вважають це несправедливим

порушенням прав людини на пересування (я б віднесла їх до людей, що ставлять індивідуальні потреби вище колективних), є люди, що вважають це необхідною мірою щодо захисту держави, необхідністю задля суспільного блага і збереження суверенітету країни. Є люди, що не мають власної думки з приводу цього питання. Відмінність поглядів на здавалося б один і той же факт, дослідниця уяви С. Маккален називає культурною репрезентацією. Культурна репрезентація - книги, мультфільми, фотографії тощо - є полем битви, через яку спільноти визначають свої стосунки з іншими. Культурні репрезентації однаковою мірою є засобами, за допомогою яких ми зображуємо спільність людства, і засобами, за допомогою яких ми розділяємо себе. Мир і війна, співчуття і ненависть, солідарність і фракційність - все це залежить від культурних продуктів [13] – наше відношення до цих таких репрезентацій є фреймом, основою нашого критичного мислення і сприйняття та відображає суспільний наратив, з яким ми погоджуємось.

Тут ще важливий зв'язок, що має сформуватись у нас щодо події, яку ми спостерігаємо, інакше – ми не зможемо сформувати власне ставлення до події і будемо послуговуватись нав'язаним, поясненим медіа чи іншими заангажованими джерелами, тоді як сам по собі факт не має значення, значення має його інтерпретація. Отже, якщо ми не маємо власної інтерпретації, не послуговуємось власним критичним мисленням, що сформоване нашої культурною репрезентацією: досвідом, освітою, вихованням, середовищем, релігією врешті решт – то повертаємось до людини буденного виміру згідно теорії метаантропології Н. Хамітова [8; с. 32–40].

Як практично може виглядати процес появи продуктивної критичної реакції на певні події, учасники яких мають полярні погляди (є опонентами)? Радикальність, воля до влади людини граничного буття може керувати вчинками, деформує волю до пізнання і творчості волею до істини, спрямовуючи до перемоги в дискусії будь-якою ціною, а отже – до влади, залишаючи всі інші сфери життя і відносини поза увагою. Спробуємо уявити іншу модель поведінки й життя – деяку групу, наприклад, частину міжнародної організації, метою якої є «...розвиток правозахисної платформи щодо взаємозв'язку між культурною репрезентацією та миром у всьому світі» [13].

Рішенням такої колізії може бути застосування методології метаантропологічної школи Н. Хамітова.

Повернення в суспільний дискурс щодо мінімізації насильства, радикалізації ставлення до Іншого, чужого та війни теоретиків-гуманітаріїв, схоже, потребує людину метаграничного буття Н. Хамітова, людину, що обирає співтворчість як

спосіб досягнення цілей і прагнень та ненасильницьку комунікацію [8; с. 32–40].

Ця думка може бути підкріплена тезою дослідниці Е. Кубіле, яка вважає, що гуманітарії здатні підсилити гуманістичні «...способи аналізу та інтерпретації в дискурс прав людини, і, в свою чергу, наше викладання і дослідження можуть стати багатшими, більш нюансованими і більш актуальними завдяки залученню етичних і філософських імперативів прав людини» [11].

Використання уяви для створення нових наративів, ідей та рішень, які сприяють захисту прав людини через діалог, обмін думками та співпрацю, співтворчості, може стати способом актуалізації світогляду людей, але за певною межею, коли актуалізація обертається на маніпуляцію – інструментом пропаганди.

Використання уяви, яка сприяє входженню у світ Іншого для створення гуманістичних наративів, ідей і рішень, що єднають з ним, означає побудову міцніших та ефективніших способів захисту прав людини в суспільстві. «Від неплідної й безплотної мрійливості й глуздово-відстороненого мудрування уява відрізняється тим, що в ній не тільки предмет зведений "в образ" й не тільки сам суб'єкт зводить себе "в образ", але він, суб'єкт, так би мовити *присутній* у цьому образі, присутній усім своїм еством. Уява насичена світом, уявлюване ж насичене суб'єктом» [2, с. 181].

Захист прав людини і їх органічне забезпечення можливі лише в гуманістичному суспільстві. Проте війна в Україні показала, що це повинен вже бути новий гуманізм – гуманізм не лише співчуття до постраждалих, а й гуманізм активної допомоги їм, гуманізм подолання війни як способу руйнації прав людини [12], більше того, гуманізм, який не допускає будь-якої можливості порушення прав людини.

Висновок. Отже, уява є невід'ємною частиною людської здатності взаємодіяти з соціальним середовищем та керувати своїми нагальними потребами і бажаннями. З часом людина розвиває цілий ряд інструментів уяви, які допомагають їй справлятися з ситуаціями, долати проблеми, що здаються їй невідвладними або неочікуваними.

Поки уява залишається активною, вона може створювати низку нових концепцій, які згодом можуть бути використані як нові стимули й мотиви розвитку людини. Таким чином, як практично необмежений інструмент, людська уява має універсальний потенціал до ствердження суб'єктності будь-якої без виключення людини, що дає варіативність дій і прагнень, наділяє свободою волі і відповідальністю суб'єкта, людину і призводить до свідомого вибору співтворчості, свободи і відносин рівний-рівному як вигідної стратегії взаємодії і комунікації між людьми, що автоматично

виключає маніпуляції і насильство як невигідну і неприйнятну стратегію співіснування. А відносини підпорядкування, влади і примусу як основні способи комунікації людей граничного і буденного буття – механізм здобуття влади або стратегія пристосування, що складають основу порушення прав людини. Метаантропологічний підхід дозволяє використовувати уяву для творення моделей відносин і суспільства загалом і творення образів позитивних ефектів взаємодії в метаграничному бутті кожній окремій людині, що переконують обирати стратегію співтворчості і волі до свободи як найбільш вигідну для людини і суспільства, що, свою чергу, нівелює вигоду від підпорядкованих відносин між людьми і є привентивним засобом захисту прав людини. В свою чергу, метаантропологічний потенціалізм дає нам переконливі свідчення, що кожна людина має потенцію, яка може реалізуватись в суб'єктивність через уяву.

Література

1. Арістотель. Метафізика. Переклав О. Юдін. – К.: «Фоліо», 2020 – 300 с.
2. Возняк В., Лимонченко В. Мислення та уява. Філософська і соціологічна думка. 1995. No 11–12. С. 171–210.
3. Губернатор, О. І. Імерсивні культурні практики XXI століття: особливості та прийоми / О. І. Губернатор // Культурологічний альманах / МОН України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. – Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Випуск 3.
4. Губернатор, О. (2023). Прояви імерсивності в сучасних культурних практиках. Питання культурології, 41, 89–99. doi: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.41.2023.276696>
5. Cassirer E., An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture, Yale & New Haven, 1944. 294 p.
6. Corbin, H. (1964). *Mundus Imaginalis or the Imaginary and the Imaginal*. Retrieved from: <https://www.amiscorbin.com/bibliographie/mundus-imaginalis-or-the-imaginary-and-the-imaginal/> (останнє звернення 30.01.2024).
7. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей // Вісник НАН України, 2016, No 6.
8. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини / К.: Наукова думка, 2020. 255 с.
9. Хамітов Н.В. Філософія: Буття. Людина. Світ від метафізики до метаантропології. Курс лекцій. 3-є видання, виправлене і доповнене / Н.В.Хамітов. – Київ : КНТ, 2015. – 268 с.
10. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Видання 5-е, виправлене і доповнене. К.: КНТ, 2023. 405 с.
11. Cubilie, Anne. *Women Witnessing Terror:*

Testimony and the Cultural Politics of Human Rights. New York: Fordham UP, 2005

12. Khamitov N. The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. *Meta-anthropology of history of 21st century*. Sofia: Kibea. 2023. 124 p.

13. McClennen, Sophia A. "The Humanities, Human Rights, and the Comparative Imagination." *CLCWeb:Comparative LiteratureandCulture*9.1 (2007): <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1024>.

14. Murphy, A. (2022). Imagination in science. *Philosophy Compass*, 17(6), e12836 doi.org/10.1111/phc3.12836

15. Reichenbach, H. (1938). Experience and prediction: An analysis of the foundations and the structure of knowledge. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1037/11656-000>

Анотація

Дресвяннікова Н. А. Феномен уяви та її роль у практиці правозахисту. – Стаття.

У статті досліджується феномен уяви та її роль у сфері захисту прав людини. Осмислюється значущість уяви в науці та філософії, наголошується на нехтуванні розуміння ролі уяви в захисті прав людини та причинах, що стоять за цим. Досліджується концепція уяви як сполучної ланки між чуттєвою та інтелектуальною сферами, підкреслюється її важливість у ефективному захисті прав людини та позначаються потенційні позитивні ефекти уяви у правозахисній діяльності з точки зору філософської науки, таких складових як емпатія, образ справедливого суспільства, натхнення до активізму і виклик несправедливому статусу кво. Розглядається вплив сучасних технологій на уяву, необхідність критичного мислення і культурної репрезентації, вплив імерсивних віртуальних світів у формуванні нашого сприйняття подій і питань прав людини, поширення парадигми філософського мислення, та організації життя і співіснування в метаграничному вимірі буття з точки зору методології філософської метаантропології та існування потенції до суб'єктності у кожної людини, досягнення якої можливе через уяву відповідно до метаантропологічного потенціалізму, звертаючись до наукових досліджень уяви в філософській науці.

Феномен уяви в статті пов'язується з такими людськими відчуттями, як емпатія та переживання і через метаантропологію та метаантропологічний потенціалізм обгрунтовується отримання фінального результату захисту прав людини – можливість дати людині розкритись як особистості, набувши статус суб'єктності, що дає потенцію до гуманізації суспільства і створення умов для розвитку демократії. У статті підкреслюється потенціал феномену уяви як інструменту правозахисту і його значення в умовах війни, вплив уяви на сприйняття людиною подій і формування упереджень, способу актуалізації світогляду і створення нових наративів з однієї сторони і використання людської уяви для формування особистості, що самостійно може протистояти пропаганді та насильству в усіх його проявах, акцентується спроможність уяви до творення моде-

лей суспільних відносин, які дозволяють побудову моделей людського суспільства, в якому по дефолту неможливе порушення прав людини.

Ключові слова: уява, права людини, критичне мислення, метаантропологія, метаантропологічний потенціалізм, емпатія, буденне буття, граничне буття, метаграничне буття, суб'єктність.

Summary

Dressviannikova N. Phenomenon of imagination and its role in the practice of human rights protection. – Article.

The article examines the phenomenon of imagination and its role in the field of human rights protection. The importance of the imagination in science and philosophy is analyzed, and the neglect of understanding the role of the imagination in the protection of human rights and the reasons behind it is emphasized. The concept of imagination as a link between the sensual and intellectual spheres is explored, its importance in the effective protection of human rights is emphasized, and the potential positive effects of imagination in human rights activities are outlined from the point of view of philosophical science, such as empathy, an image of a just society, inspiration for activism and a challenge to the unjust status quo. The author considers the influence of modern technologies on imagination, the need for critical thinking and cultural representation, the influence of immersive virtual worlds in shaping our perception of events and human rights issues, the spread of the paradigm of philosophical thinking, and the organization of life and coexistence in the meta-boundary dimension of being in terms of the methodology of philosophical meta-anthropology and the existence of the potential for subjectivity in every person, which is possible through imagination in accordance with meta-anthropological potentialism, referring to scientific research on imagination.

The article connects the phenomenon of imagination with such human feelings as empathy and experience, and through meta-anthropology and meta-anthropological potentialism, the author substantiates the final result of human rights protection – the possibility of allowing a person to reveal himself or herself as a person, acquiring the status of subjectivity, which gives the potential for humanizing society and creating conditions for the development of democracy. The article emphasizes the potential of the phenomenon of imagination as a tool for human rights protection and its importance in times of war, the impact of imagination on a person's perception of events and the formation of prejudices, the way of updating the worldview and creating new narratives, on the one hand, and the use of human imagination to form a personality which can independently resist propaganda and violence in all its manifestations, and emphasizes the ability of imagination to create models of social relations which allow building models of a human society in which, by default, violation of human rights is impossible.

Key words: imagination, human rights, critical thinking, meta-anthropology, meta-anthropological potentialism, empathy, everyday life, boundary life, meta-boundary life, subjectivity.

УДК 141.304

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.6>**В. В. Лисенкова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8227-3974>

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри мистецтвознавства

Харківської державної академії культури

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СПОСОБІВ ЖИТТЯ ГЕНІЇВ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ (І. ГЕТЕ, Н. БОР)

Постановка проблеми. Знання про життєдіяльність великих геніїв (наприклад, І. Гете і Н. Бора) вкрай необхідні. Важливо вивчати таємниці творчості видатних діячів науки і мистецтва, осягати їх орієнтири у діяльності, різноманіття інтересів, силу переборення труднощів. Це допоможе будувати сучасні системи освіти, продуктивні наукові колективи, формувати стратегії самопізнання і самовиховання для наших сучасників [1].

Ступінь вивчення проблеми. Література про життя цих двох славетних особистостей є значною. Автори: Р. Бухвальд, І. Верцман, Н. Вільмонт, О. Гротеволь, В. Гейзенберг, Ф. Зейдел, А. Пайс, І. Тамм, Р. Мур, О. Конрад, І. Екерман приділили велику увагу ролі цих геніїв у становленні культури, їх внеску у розвиток світової науки. Але питання способу життя як такого не були метою їх досліджень. І це потребує подальшого вивчення та ретельного аналізу. Саме спосіб життя є іноді дуже інформативним з точки зору потреб, інтересів, устремлень їх творців.

Мета статті – на підставі порівняльного аналізу способу життя двох великих людей, талановитих дослідників у галузі різних наук, виявити моменти спадкоємності у організації їх діяльності, побачити загальне, що об'єднує представників наукових епох ХІХ–ХХ століть, дослідити алгоритми їх напруженої внутрішньої роботи над собою, над розвитком своїх здібностей.

Викладення основного матеріалу дослідження. Кожне століття формує свої умови життя, вимоги до повсякденних обставин, виявляє специфічні проблеми, демонструє різнобічні виклики. Відповіді на них дуже часто надають саме неординарні, талановиті і геніальні люди. Вони скоріше усвідомлюють ситуацію, глибоко аналізують обставини, що склались, формулюють напрями пошуку, перспективно визначають для себе мету і завдання дій.

Відповідно цьому будується все їхня доля – у долатті труднощів, різного роду перешкод. У ході її складається певний спосіб життя, котрий з часом виявляє свої індивідуальні риси, актуалізується завдяки різнобічним інтересам, встановленням, світоглядним параметрам. Такі особистості швидше засвоюють знання на усіх життєвих етапах, бачать суть справ більш багато-

гранно, скоріше осягають тенденції і перспективи розвитку майбутнього, глибоко вивчають причини сьогоденних подій.

Коли йде мова про порівняння способів життя І. Гете і Н. Бора, треба відзначити, що ХІХ–ХХ століття, відповідно в яких вони жили, різко відрізняються за розмахом промислового розвитку, характеристиками соціальних відносин, демографічними показниками, системами освіти, науки і культури. ХХ століття – період могутнього панування капіталізму у європейських країнах.

Якщо у ХІХ столітті І. Гете ще нарікав на значне розповсюдження феодальних устоїв у Німеччині і по мірі можливості, коли був першим міністром, протистояв їх натискам, то ХХ століття характеризувалось капіталістичними основами і розповсюдженням мілітаризму [2]. Німецька буржуазія до того наприкінці ХІХ століття, маючи у руках сильну владу, мала наміри створити імперію і активно до цього готувалася. Це призвело до поразки у Першій світовій війні, а пізніше – орієнтиром на реванш і виникненню фашизму [2]. Н. Бору приходилось не тільки вкладати усі свої сили у розвиток атомної фізики, але й всебічно виступати проти ідеології гітлеризму і фашистської агресії. Що призвело до стеження за ним, обструкції по соціальним справам [7, с. 324–325, 337].

Відкритість світу, стурбованість його проблемами були характерними для обох геніїв, але Гете діяв у межах національних кордонів, а Бор – всесвітніх. Так, Гете курирував Йенський університет, займався його педагогічними кадрами, благоустроєм бібліотек, шкіл, студій живопису, обсерваторії, ботанічного саду, історичного кабінету, театру у Веймарі [4]. Опікування системою просвіти німецького народу було для нього дуже важливим. Бо він обтяжувався пануванням неосвіченості, обмеженості інтересів і міщанством. Якщо говорити про Н. Бора, то він у свій час, розуміючи небезпеку застосування атомної зброї на шкоду людству, усіма засобами намагався усунути цю загрозу. Він для зміни вектору світової політики зустрічався і обговорював можливу катастрофу з В. Черчиллем і Ф. Рузвельтом. Після атомних бомбардувань звертався в ООН, проводив конференції, спілкувався з вченими і суспільними

діячами, заради того, щоб сформувати суспільну думку, яка би протидіяла атомній «лихоманці». Не все здійснилось на цьому шляху, як Н. Бор замислював, але його численні зусилля не можуть не заслуговувати поваги до мужності і стійкості цієї людини [7, с. 317].

Вміння гідно терпіти поразки – важлива риса у характері творця. Критично аналізуючи те, що не вдалось, він знаходить у собі сили знову взятись до справи, подвоїти зусилля, відшукати нові шляхи і досягти необхідного. Н. Бор не зміг на урядовому рівні продуктивно вирішити ці проблеми, але сприяв виникненню і активізації руху за мир у 50-ті роки ХХ століття, у якому приймали участь багато видатних діячів культури, таких як Ж. Кюри, А. Ейнштейн, Ж.П. Сартр та багато інших.

Як вказують події, вони обидва (І. Гете, Н. Бор) намагались «піднятися над часом», визначити кожний на своєму історичному етапі суспільні перспективи, становлення наук, виведення їх на новий якісний рівень. У І. Гете це була мінералогія, зоологія, ботаніка, а у Н. Бора – атомна фізика [4, 7].

Необхідно відзначити, що їхній спосіб життя мав науково-філософський характер. Теоретизування у атомній фізиці є не що інше, як специфічне філософування на теми структурно-функціональних проявів матерії. Стосовно Бора, його ученя і послідовник В. Гейзенберг вважав, що вчитель по більшості філософствував, а не займався фізикою у чистому вигляді [6, с. 47]. Філософське осягання складних фізичних процесів вкрай важливо [5].

Криза у фізиці початку ХХ століття продемонструвала недостатню продуктивність філософських оцінок досягнутих результатів. Відкриття атому, складність розуміння новітніх досліджень породило пізнавальне протиріччя. Вчені і філософи того часу не осягли, що відбувається розширення меж пізнання, поглиблення знань про структуру матерії. Н. Бор, як людина значного інтелекту, гнучкості думки, дотримувався науково-філософської позиції по цих питаннях і багато в чому сприяв виходу з світоглядної кризи. Він мав тонке інтуїтивне бачення світу і чуйно реагував на зміни у науковій ефективності, констатував відповідні зрушення [7, с. 315].

І. Гете і Н. Бор були обидва надзвичайно працьовитими. І. Гете з ранку кликав секретаря і диктував йому необхідне, вимагаючи фіксувати думки більш швидко. Другий секретар розшифровував записи, переписував їх набіло і подавав для корекції метру. Увесь день І. Гете проводив у напруженому робочому режимі. Тридцять років складної праці пішло на створення філософської драми «Фауст». Потрібно враховувати, що при цьому важливо бути постійно у темі, розміркову-

вати над проблематикою поеми, образами, колізіями, ідеями [4].

Н. Бор теж працював дуже інтенсивно. У нього постійно були лекції, колоквиуми, конференції, різного роду консультації, форуми, дискусії, написання статей, обробка лабораторних експериментів, відрядження, керівництво на посаді директора датським інститутом теоретичної фізики, організація міжнародного співробітництва вчених. Він часто працював за запрошеннями у лабораторіях декількох країн. Але находив сили допомагати іншим. Під час Другої світової війни піклувався про фізиків, котрі втекли від фашизму у Німеччині [7, с.295, 310]. Під час окупації своєї країни організував евакуацію євреїв. І. Гете також виконував різного роду прохання. Його суспільне положення вимагало такої діяльності [4].

При перевантаженні обидва намагались раціонально організувати свій відпочинок для того, щоб відновити інтелектуальні, фізичні і психологічні резерви. Н. Бор йшов у ліс з рюкзаком на декілька днів. І. Гете їхав куди-небудь щоб відпочити від комунікативних перевантажень. Обидва займались спортом, що допомагало зберегти бадьорість духа і тіла, позбавитись стресів, накопичити сили для улюблених справ. І. Гете захоплювався кінним спортом, фехтуванням, ковзанами, навіть у похилому віці. Н.Бор вважався відмінним яхтсменом [4, 7].

Їх захоплення визивають подив не тільки стосовно спорту. У І. Гете, крім занять природничими науками, були література, критика, філософські дослідження, архітектура, скульптура, живопис. Н. Бор цікавився філософією і літературою [4, 7].

Обидва активно спілкувались з друзями і колегами: Н. Бор з Д. Уілером, О. Ганом, Е. Резерфордом, В. Гейзенбергом, К. Вайцзеккером, А. Ейнштейном, І. Гете – з Ф. Шиллером, Ф. Клопштоком, І. Гердером, Ф. Шлегелем. Вони завжди знаходили цікаві теми і проблеми для постійних обговорень. Не тільки дружнє спілкування було позитивним за характером, але і професійні стосунки базувались на відкритості, чуйності, доброзичливості. Як адміністративні керівники, проявляли відданість своїй справі, вміли створювати відповідний моральний клімат у колективі, поважали співробітників, демонстрували високий рівень комунікативної культури [4, 7].

Труднощі і душевні негаразди були в житті кожного з них, але вони мужньо їх долали, не втрачали оптимізму, душевної тонкості, навпаки, вміли надихати інших на перемоги, особливо у наукових пошуках. В наукових дослідженнях також у них було багато спільного. І. Гете відстоював принцип єдності теорії і практики, говорив про об'єктивний характер матеріальних процесів,

бачив джерело розвитку життя в самій матерії. Н. Бор вже реально втілював ці принципи у своїй дослідницькій діяльності, поглиблюючи знання людства щодо структурних і функціональних особливостей матерії.

Обидва бачили сенс свого життя у досягненні гармонії – у суспільстві, соціальних відносинах, національному розвитку, науці, культурі, комунікативних системах і сприяли цьому. Протягом життя не зраджували своїм принциповим позиціям, незважаючи на часте несхвалення соціального середовища.

Масштаб обох геніїв був великим і часто оточуючі не витримували могутньої сили обдарованості. Для більшості людей дуже складно постійно тримати настільки високу планку у діяльності. Також у порівнянні з подібним творцем часто людина відчуває зниження самооцінки, зневіру у свої сили. Але, якщо свідомо навчатись у такої блискучої особистості, то поступово можна піднятися над своїм звичайним рівнем, перейти на новий, більш високий. Тому знайомство з життям і здобутками геніїв є вкрай плідним. Можна на цій базі виховувати аналітичність і аргументованість думки, цільність природи, духовну зрілість, світоглядний стрижень для самопізнання і самовдосконалення, протидіяння войовничій бездуховності.

Зрозуміло, що важко постійно формувати себе, але людина відповідальна за організацію свого життєвого шляху, реалізацію свого призначення, розвиток своїх творчих задатків [3]. Якщо цього не робити, можна заплатити велику ціну за невикористання актуальних можливостей: розчаруваннями, депресіями, апатією, алкоголізмом, наркоманією, навіть суїцидом. Тому подібний дороговказ може бути дуже у нагоді.

Висновок: Йшли століття, змінювався характер орієнтирів у суспільних відносинах, але спадкоємність у способах життя геніїв простежується. У І. Гете і Н. Бора, як у яскравих особистостей XIX і XX століть, котрі випередили свій час, у способі життя і у світоглядних позиціях багато спільного. Відмінності простежуються у конкретному, що відповідає вимогам часу. Прояв таланту, неординарності природи, орієнтації на високі духовні цінності зробили їх людьми цілої епохи. Людство відмічає заслуги таких особистостей почесними ступенями, званнями багатьох університетів світу, обранням членами академій наук декількох країн, отриманням престижних премій.

Література

1. Количева Т. В. Наука та рефлексія. *Науковий вісник*. 2009. Серія «Філософія». Вип. 32. Харків: ХНПУ. С. 122–126.

2. Проблеми війни і миру в історії країн світу: зб. наук. пр. / за заг. ред. канд. істор. наук, доц.

С.В. Толстова. Київ. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2021. 221 с.

3. Степаненко І. В., Степаненко М. Д. Життєва компетентність особистості: філософсько-антропологічний та соціокультурний виміри: монографія. Харків: ХДУХТ. 2011. 217 с.

4. Conrady Karl Otto. Goethe. Leben und werk. Frankfurt. S. Fischer verlag. 2015. 526 s.

5. Heisenberg W. Physics and philosophy. New York. Harper & Row. 1958. 378 p.

6. Heisenberg W. Schritte über Grenzen. München. Piper. 1971. 368 s.

7. Moore R. Niels Bohr. The Man, His Science and the World They Changed. New York. Knopf. 1966. 459 p.

Анотація

Лисенкова В. В. Порівняльний аналіз способів життя геніїв XIX–XX століть (І. Гете, Н. Бор). – Стаття.

У статті розглядаються проблеми формування способів життя двох видатних діячів європейської культури XIX–XX століть – І. Гете і Н. Бора. Досліджуються схожість і відмінності організації ними свого життя, досягнення високих показників продуктивності у різних видах діяльності.

Метою статті є порівняльний аналіз способу життя І. Гете і Н. Бора. Це допоможе виявити моменти спадкоємності у їх діяльності, побачити загальне, що об'єднує представників науки різних часів, дослідити алгоритми їх напруженої внутрішньої роботи над собою.

У ході розгляду враховуються відмінності у історичному і культурному існуванні суспільств XIX і XX століть, їх різні економічні, соціальні, демографічні, політичні настанови, що впливають на характер способу життя людей відповідних періодів.

Відкритість світу, стурбованість його проблемами були характерними для обох геніїв. Хоча Гете діяв у межах національних кордонів, а Бор – всесвітніх. Необхідно відзначити, що їхній спосіб життя мав науково-філософський характер. Кожен з них філософським чином осягав наукову і мистецьку тематику.

Труднощі і душевні негаразди були в житті кожного з них, але вони мужньо їх долали. В наукових дослідженнях також у них було багато спільного. І. Гете відстоював принцип єдності теорії і практики. Він говорив про об'єктивний характер матеріальних процесів і бачив джерело розвитку життя в самій матерії. Н. Бор вже реально втілював ці принципи у своїй дослідницькій діяльності. Він поглиблював знання людства щодо структурних і функціональних особливостей матерії.

Обидва бачили сенс свого життя у досягненні гармонії у суспільстві, науці, культурі і сприяли цьому. Протягом життя не зраджували своїм принциповим позиціям, незважаючи на часте несхвалення соціального середовища.

Знайомство з життям і здобутками геніїв є вкрай плідним. Можна на цій базі виховувати аналітичність і аргументованість думки, цільність природи, духовну зрілість, світоглядний стрижень для самопізнання і самовдосконалення.

Ключові слова: спосіб життя, сенс життя, життєдіяльність, наука, філософування.

Summary

Lysenkova V. V. Comparative analysis of lifestyle of geniuses of the XIX and XX centuries (I. Goethe, N. Bohr). – Article.

The article deals with the problems of forming the lifestyles of two outstanding figures of European culture of the XIX–XX centuries – I. Goethe and N. Bohr. Similarities and differences in how they organize their lives, achieving high performance indicators in various types of activities are studied.

The purpose of the article is a comparative analysis of the lifestyles of I. Goethe and N. Bohr. This will help to identify moments of continuity in their activities, to see the common ground that unites representatives of science of different times, to investigate the algorithms of their intense work on themselves.

During the review, the differences in the historical and cultural existence of societies of the XIXth and XXth centuries, their various economic, social, demographic and political guidelines, which influence the nature of the lifestyle of people of the respective periods, are taken into account.

Openness to the world, concern for its problems were characteristic of both geniuses. Although Goethe operated within national boundaries, Bohr, on the other

hand, operated worldwide. It should be noted, that their lifestyle had a scientific and philosophical character. Each of them philosophically grasped scientific and artistic topics.

There were difficulties and mental troubles in the life of each of them, but they courageously overcame them. They also had a lot in common in scientific research. Goethe defended the principle of the unity of theory and practice. He spoke about the objective nature of material processes and studied the development of life in matter itself. Bohr had already really adopted these principles in his pre-investigation activities. He deepened mankind's knowledge of the structural and functional features of matter.

Both saw the meaning of their lives in achieving harmony in society, science, culture and contributed to this. Throughout his life, he did not betray his principled positions, despite the frequent disapproval of the social environment.

Acquaintance with the life and achievements of geniuses is extremely fruitful. On this basis, it is possible to cultivate analytical and argumentative thinking, integrity of nature, spiritual maturity, a worldview core for self-knowledge and self-improvement.

Key words: lifestyle, meaning of life, life activity, science, philosophizing.

УДК 001.7:335.07:321

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.7>**С. В. Радченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-6208-9963>аспірант кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ В ФОРМУВАННІ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасний світ стикається зі складними викликами та загрозами для гуманітарної безпеки суспільств. Гуманітарна безпека охоплює багато аспектів, включно з правами людини, соціальною стабільністю та культурним розмаїттям. У цьому контексті роль соціально-політичної діяльності у формуванні гуманітарної безпеки є особливо важливою.

Проблема полягає в тому, що сучасне світове суспільство стикається з низкою викликів, які можуть серйозно підірвати гуманітарну безпеку. Глобальні конфлікти, економічна нерівність, політична нестабільність, тероризм та екологічні проблеми становлять загрозу правам людини, соціальній справедливості та міжнародному співробітництву. В цій ситуації роль соціально-політичних дій стає вирішальною для забезпечення людини.

Актуальність цього питання полягає в тому, що загрози безпеці людини зростають і змінюються з плином часу. Міжнародній спільноті необхідно зрозуміти, як соціально-політична діяльність може бути використана як інструмент для запобігання конфліктам, захисту прав людини, сприяння сталому розвитку та зміцнення міжнародного співробітництва. Аналіз і розуміння ролі соціально-політичної діяльності в контексті безпеки людини є важливим для розроблення ефективних стратегій і політичних рішень, спрямованих на забезпечення стабільності та процвітання як на рівні деяких країн, так і на міжнародному рівні. Тому ця робота, присвячена теоретичному аналізу ролі соціально-політичної дії у формуванні гуманітарної безпеки, є актуальною і важливою для науковців, політиків та широкої громадськості, які прагнуть зрозуміти і вплинути на подолання глобальних викликів та забезпечення стабільного і безпечного майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В статті було досліджено низку робіт національних та міжнародних науковців, котрі спеціалізуються на темах соціально-політичних дій та гуманітарній безпеці суспільства. Було проаналізовано наукові праці В. Гурковського, С. Соловйова, О. Панфілова, В. Котигренко, М. Панчук, В. Фурашева, І. Солончук, В. Пилипчук, І. Дороніна, Н. Коваль, М. Пухтинського, С. Майстро, О. Довгань, В. Яценко, Г. Луцишин, І. Дороніна, О. Корнієвського, І. Каріх,

О. Кіреєвої, Т. Хміль, Г. Голубчика, О. Лемак, І. Розпутенко, І. Москаленко, В. Співак. Однак дослідження цих авторів, присвячені соціально-політичній поведінці та гуманітарній безпеці, недостатньо висвітлюють вплив соціально-політичної поведінки на гуманітарну безпеку на різних рівнях суспільства. Тому це дослідження має на меті вивчити це питання, використовуючи аналітичні та теоретичні методи дослідження.

Мета дослідження полягає в розгляді взаємозв'язку між безпекою людини та соціально-політичною сферою, проведенні детального теоретичного аналізу ролі соціально-політичних дій у формуванні гуманітарної безпеки на національному та міжнародному рівнях, включаючи аналіз ключових концепцій та компонентів гуманітарної безпеки, а також вивчення впливу геополітичних чинників та соціально-політичних процесів на соціальну стабільність, права людини та інші аспекти гуманітарної безпеки.

Дослідження спрямоване на аналізування прикладів успішних і невдалих соціально-політичних заходів забезпечення гуманітарної безпеки, а також надання рекомендацій для зміцнення гуманітарної безпеки через ефективні соціально-політичні дії.

Конкретними завданнями дослідження є: визначення теоретичних засад безпеки людини, тобто з'ясування сутності поняття «безпека людини» та визначення її основних складників; аналіз ролі соціально-політичної дії, тобто політичних процесів, участі громадян, правових структур, безпеки людини та механізмів впливу, а також інших чинників, що впливають на них; виявлення взаємозв'язків та впливів, тобто дослідження того, як соціально-політична дія впливає на різні аспекти безпеки людини, включно з захистом прав людини.

Головна мета дослідження полягає в визначенні теоретичних засад безпеки людини, включаючи сутність поняття «безпека людини» та основні компоненти.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час у державному управлінні стверджувалося, що єдиної моделі взаємодії органів державної влади немає, оскільки неможливо використовувати сталий підхід в умовах суспільних змін. Під час становлення цивільного суспільства дуже важливо, щоб воно

набуло цих характеристик, функціонувало стабільно та користувалося підтримкою суспільства.

Водночас цивільне суспільство може сприяти здійсненню ефективних управлінських заходів із забезпечення державної безпеки в гуманітарній сфері. Функціонування суспільно-політичної системи держави в умовах збройної агресії та часткової окупації території України робить державну безпеку, особливо в гуманітарній сфері, реальністю. Це стосується і можливості функціонування певних організацій, які системно функціонують за підтримки політичних та фінансових груп, пов'язаних із державою-агресором.

Важливими гуманітарними питаннями, що впливають на безпеку держави, є функціонування суверенних держав, державна ідеологія та передбачувана демографічна політика. Одним із головних завдань державної гуманітарної політики сьогодні є формування національної ідентичності та реалізація її традиційних форм у сучасному контексті. Це насамперед стосується гуманітарного складника національної безпеки.

Сьогодні більшість досліджень присвячено питанню взаємодії органів державної та місцевої влади з інститутами громадянського суспільства. Однак публічне управління не розглядається як комплексний механізм взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства у сфері національних інтересів. Виявлення сутності цієї проблеми, дослідження її механізмів та визначення напрямів удосконалення взаємодії органів державної влади у сфері розвитку цивільного суспільства є одним із найактуальніших завдань, що сприяє реалізації державної гуманітарної політики в контексті забезпечення національної безпеки України.

Аналіз сучасних досліджень свідчить про брак системних досліджень вітчизняних авторів з питань гуманітарної політики держави у сфері розвитку громадянського суспільства в контексті національної безпеки в Україні, і як наслідок, на сучасному етапі комплексні механізми взаємодії органів державної влади та інститутів цивільного суспільства не впроваджені та є неефективними. Можна сказати, що створена неефективна адміністративна система.

Завдання забезпечення безпеки суспільства і держави є комплексним і потребує багатьох заходів у гуманітарній сфері. Тому всі питання, пов'язані з принципом громадської безпеки, потребують перегляду. У цьому контексті для оптимізації державної безпеки необхідно виявити і класифікувати інтереси елітарного класу, визначити політичні, економічні та інші структури, які вони формують і використовують для їх ефективної реалізації, виявити механізми і прийоми прямого і прихованого лобювання, необхідні в державних установах і адміністративних органах [1, с. 22].

Національні інтереси перебувають у центрі уваги як в Україні, так і за її межами, адже саме з цієї категорії варто починати розгляд безпеки в державі та формування системи її забезпечення.

В. Гурковський та С. Соловійов зазначили, що державна безпека — це захищеність державою життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у ключових сферах життєдіяльності — політичній, економічній, воєнній, екологічній, інформаційній та гуманітарній. Під життєво важливими інтересами розуміють сукупність потреб, задоволення яких забезпечує існування та можливості прогресивного розвитку особи, суспільства і держави [2].

Питання про фундаментальні інтереси потребує аналізу взаємозв'язку інтересів у різних сферах життя, тобто їхньої пріоритетності стосовно один одного. Не менш важливим є той аспект проблеми, в якому є суттєві відмінності і навіть суперечності між інтересами особистості, суспільства і держави. Посилення законів, які ставлять особистісні інтереси вище за інтереси суспільства і держави, хоча й відображають демократичну спрямованість розвитку України, але часто суперечать потребам змін у різних сферах життєдіяльності.

Водночас О. Панфілова пише, що світові конвенції вказують на те, що індивідуальні інтереси можуть бути забезпечені лише суспільними та державними інтересами. Головним питанням у цьому контексті є стратегічний напрям розвитку держави та концептуальний підхід до моделі суспільних перетворень [3, с. 78].

Організація, виконання та контроль за реалізацією життєво важливих благ стають можливими, коли індивіди, суспільство або держава діють в одному напрямі або гарантують єдиний напрям інтересів завдяки державним повноваженням. В цьому випадку одним із найважливіших джерел впливу є правове визначення та субординація життєво важливих інтересів, підкріплених економічними та адміністративними інструментами.

Формулювання концепцій і стратегій національної безпеки завжди ґрунтується на найважливіших довгострокових національних і державних інтересах. Національні інтереси визначають мотивацію дій і можуть бути поділені на дві великі категорії: внутрішні та зовнішні інтереси. Внутрішні інтереси — це інтереси, орієнтовані на політичну стабільність, стійкість суспільного розвитку, сприяння розвитку відповідного науково-технічного потенціалу, примноження національного багатства та підвищення добробуту населення [4; с. 91, 310].

Формування системи життєво важливих інтересів є нагальним завданням для системи національної безпеки. Без чіткого розуміння життєво важливих інтересів індивідів неможливо створити блок життєво важливих інтересів суспільства і держави. Розмиті індивідуальні інтереси можуть вступати в конфлікт із державними та

національними інтересами і призводити до внутрішніх загроз національній безпеці.

О. Довган та І. Доронін підкреслюють, що соціальна політика посідає особливе місце в системі внутрішньої політики регіону. Її метою і змістом є державне регулювання всього комплексу соціальних процесів і форм спілкування людей. Цей різновид політики є інтенсивною конкретизацією потреб та інтересів людей у сфері соціальних відносин та умов життя [5, с. 37].

Гуманітарна політика є значно ширшим поняттям, ніж соціальна політика, і охоплює, поряд з конкретними економічними та фінансовими заходами, адміністративні, політичні та правові заходи, міжнародне співробітництво, досягнення високого духовного та інтелектуального рівня особистості, підтримку і розвиток базових загальнолюдських і національних цінностей.

В. Котигоренко та М. Панчук вважають, що поняття гуманітарної політики тісно пов'язане і часто невіддільне від поняття соціальної політики. Різниця полягає в тому, що соціальна політика спрямована насамперед на забезпечення належного рівня матеріального добробуту в суспільстві, тоді як гуманітарна політика — на досягнення високого духовного та інтелектуального рівня особистості, збереження і розвиток базових загальнолюдських і національних цінностей. Водночас вони мають спільні підстави [6, с. 2].

В. Фурашев та І. Солончук визначають соціальну безпеку як складник публічної безпеки, а останню — як певний різновид державної безпеки. Згідно з цим підходом, соціальна безпека передбачає захист індивідів, груп і спільнот від бідності, порушень основних прав людини і соціальних гарантій, злочинності та насильства, наркоманії, алкоголізму, інфекційних хвороб і поширення інших загроз здоров'ю, тобто від чинників руйнування і деградації особливої сфери публічного і приватного життя населення, а саме соціуму. Сюди входить і захист населення [7, ст. 1].

В. Пилипчук та І. Доронін вважають, що політика національної безпеки в гуманітарній сфері в Україні є одним із ключових напрямів діяльності держави і суспільства, що має власну концептуальну основу, нормативно-правове забезпечення та інституційно-управлінські засоби реалізації. Її основна форма базується на традиціях державної гуманітарної політики, яка пройшла складний еволюційний шлях як у загальноцивілізаційному контексті, так і в рамках національних державотворчих процесів [8, с. 46-47].

Н. Коваль та М. Пухтинський стверджують, що фактичні результати змісту та реалізації гуманітарної політики держави не лише суттєво впливають на національну безпеку, але й зачіпають широке коло життєво важливих гуманітарних інтересів, включно з соціальним та екологічним захистом, охороною здоров'я, догляд за дітьми,

освітні можливості, задоволення культурних та інтелектуальних потреб і можливості творчої самореалізації. [9, с. 19].

С. В. Майстро вважає, що реалізація гуманітарної політики — це комплекс дій, пов'язаних зі спроможністю різних державних структур, усіх учасників (особливо вищого керівництва) адаптуватися до умов і викликів, які необхідно розв'язувати в процесі реалізації політики, узгоджувати свої інтереси та вибудовувати партнерські відносини. Водночас велике значення мають інформаційні системи та канали зворотного зв'язку, які дають змогу знати про наслідки нових подій і результати діяльності та на цій основі коригувати роботу з урахуванням організаційних та індивідуальних завдань і цілей [10, с. 6-7].

О. Довгань та В. Яценко стверджують, що в умовах глобалізації та багаторівневої інтеграції оновлення інструментів державного управління та адміністрування, форм реалізації економічної політики має відбуватися на основі принципово нових форм взаємодії, активної трансформації слабких сторін, свідомої мобілізації власного потенціалу для розвитку, залучення інвестицій та інновацій, де це можливо. Зазначається, що для її поширення має бути створена система державних і громадських інституцій [11, с. 17-25].

На думку Г. Луцишиної, цивільне суспільство є одним з ключових чинників розвитку політичної держави та зміцнення держави, особливо у формуванні громадян з національною свідомістю, політичною і національною культурою. Практика показує, що національна політика у сфері гуманітарної безпеки в контексті різних етнічних груп, релігій, розвитку громадянського суспільства в Україні, членів суспільств з нерівним соціальним і культурним походженням може бути інтегрована, а сам процес інтеграції протистоїть національним цінностям та ідеологіям, політичним і національним офіційним лідерам, або тим, що відбуваються між групами однодумців [12, с. 23].

Безпека як стан характеризується ступенем максимальної гармонії між життєво важливими інтересами особистості, суспільства і держави завдяки створенню необхідних умов для оптимального функціонування системи суспільних відносин, що забезпечують задоволення політичних, соціальних та економічних потреб і реалізацію інтересів [13, с. 55]. Це стан системи суспільних відносин, інститутів, державних органів і різних форм власності, що забезпечують захищеність державних і національних інтересів та громадян від реальних і потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз і впливів.

Як зазначає І. Доронін, інші вважають, що саме українські організації громадянського суспільства (громадські організації, неурядові організації, неприбуткові організації та інші види організацій громадянського суспільства) створили найважли-

віші елементи структурованого цивільного суспільства України [14, с. 104]. Водночас варто розуміти, що діяльність організацій громадянського суспільства в ЄС та Україні здійснюється у специфічних економічних, соціальних, духовних та політичних сферах, які визначають форми діяльності, характер діяльності та організаційні структури.

Під час своєї роботи в гуманітарній сфері організації громадянського суспільства прагнуть забезпечити свободу слова, свободу віросповідання, автономію та незалежність творчих, наукових та інших об'єднань. Всупереч поширеній думці, що цивільне суспільство не має втручатися в політику, воно впливає на всі політичні рішення влади для забезпечення верховенства права.

О. Корнієвський вважає, що забезпечення безпеки громадян України та всього населення є конституційним обов'язком, покладеним на державу та всі органи влади [15, с. 48]. Однією з причин загострення проблеми гуманітарної безпеки в Україні є серйозна і незворотна трансформація соціально-економічної та політичної системи. Забезпечення гуманітарної безпеки в сучасному світі залежить також від невизначеності глобальних тенденцій, які є джерелом загроз. До таких процесів належать глобалізація, завершення формування міжнародних терористичних мереж, неконтрольована міграція в усьому світі та всі пов'язані з нею явища. Сьогодні на сучасному етапі розвитку держави вважається, що людина, її гідність, непорушні права і свободи є найвищою цінністю. Отже, у цьому контексті ускладнення та зростання загроз для особистості та суспільства створює необхідність поглибленого наукового дослідження природи безпеки в нових умовах. Найбільш близьким до цього поняття є поняття громадського порядку, який, як зазначає І. Каріх, визначається як система суспільних відносин, що забезпечена правовими нормами, нормами моралі та правилами суспільного життя, визначає права та обов'язки учасників цих відносин і встановлює права громадян на життя, недоторканість, честь, гідність та інші права, державну й громадську власність, спокій у громадській сфері та нормальне функціонування підприємств, організацій і державних службовців. Вона спрямована на гарантування підтримання необхідних умов [16; 50].

Необхідно підтримувати розвиток державних структур для координації гуманітарної діяльності у сферах, які держава визначила як стратегічні перспективи свого розвитку як держави. Суб'єкти та об'єкти гуманітарної політики не є типовими для публічної політики. Традиційне розмежування між громадянським суспільством і державою не дає громадянським організаціям поставати домінуючим і єдиним суб'єктом гуманітарної політики. Інституціями, які формують гуманітарний складник державної політики, є органи державної

влади, органи місцевого самоврядування та організації громадянського суспільства. Робота органів публічної влади є однією з головних перешкод на шляху надмірної централізації держави та важливим елементом державного управління [17, с. 4]. В останні роки змінилося і розуміння публічного адміністрування у сфері гуманітарної допомоги. Йдеться вже не лише про певні соціальні групи та індивідів, а про суспільство загалом.

Трансформація гуманітарного сектору має сприяти виконанню конкретних завдань, спрямованих на підвищення ефективності діяльності державних інституцій. Організації громадянського суспільства, як формальні, так і неформальні, відіграють важливу роль у суспільному житті України та беруть активну участь в управлінських процесах. Організації цивільного суспільства зосереджені на вирішенні соціальних проблем, зниженні соціальної напруги, комплексному розподілі ресурсів та допомоги, комунікації з цільовими групами [18, с. 89]. Перед українським суспільством стоїть завдання посилення ролі організацій цивільного суспільства та їхнього впливу на ухвалення рішень та управління державними справами, а отже, на розв'язання проблем у різних сферах суспільного життя. Це потребує низки змін, які створять умови для розвитку організацій цивільного суспільства, залучення людського капіталу та посилення їхнього впливу на політичні, економічні, правові, соціокультурні та управлінські процеси.

Одним із бар'єрів для громадянської активності в українському суспільстві (окрім браку соціального капіталу) є брак інституційного захисту прав. Люди бояться бути активними, бо не відчують, що їхні права захищені. Крім того, економічна та матеріальна незахищеність людей також є перешкодою для активізму. Багато українців мають дуже низькі доходи у порівнянні з європейськими показниками, що змушує їх витратити більшу частину свого часу на те, щоб заробити на життя [19, с. 44–45].

Це відштовхує громадян від участі в діяльності таких організацій. Однак навіть неполітична діяльність може бути корисною, якщо вона здійснюється організаціями, що фінансуються державою. У розвитку українського громадянського суспільства також відбуваються трансформації, які симптоматично відображають зміни, що відбулися за останні роки.

Це дає змогу зробити висновок, що Україні не потрібне активне цивільне суспільство, оскільки її соціокультурна система йде «третім шляхом», який є унікальним і не відповідає ні Заходу, ні Сходу [20, с. 48].

Як зазначає О. Лемак, ідея побудови цивільного суспільства дедалі більше зміщується в бік аргументації, яка доводить його неможливість в умовах вертикального суспільного договору. Сама ідея інституціоналізації громадянського суспільства

поступово втрачає свою привабливість і перетворюється на прикладне розроблення, спрямоване на вимірювання досягнутого рівня громадянськості [21, с. 64]. Однак зупинити цей процес в останні два десятиліття було важко. Суспільство усвідомлює необхідність цього в сучасному суспільстві і прагне своєрідної горизонтальної структури.

Найгірше, що цей процес характеризується суперечностями. Це пов'язано з тим, що уряди, які заохочують розвиток цивільного суспільства, водночас змушені обмежувати його діяльність. Тривалий час держава прискорювала або сповільнювала всі суспільні процеси, дозволяла або забороняла всі громадські ініціативи, що вкрай негативно вплинуло на звичку українців до спонтанної поведінки. Через неодноразові переслідування ініціативи в українських громадян виробилася певна пасивна та обережна стратегія в діалозі з владою, що призвело до браку гнучкості в налагодженні стосунків із владою [22, с. 19].

Висновки. Отже, у роботі було доведено, що соціально-політична поведінка є важливим чинником формування безпеки людини. На основі теоретичного аналізу можна визнати, що гуманітарна безпека впливає на різні аспекти безпеки, такі як права людини, соціальна стабільність і культурне розмаїття.

Гуманітарна безпека є комплексним поняттям, і розв'язання проблем вимагає цілісного підходу. Соціально-політична діяльність важлива не лише для внутрішньої стабільності суспільств, але й для міжнародної безпеки та міжнародного співробітництва. Ефективна соціально-політична діяльність може допомогти запобігти конфліктам, захистити права людини, сприяти соціальній справедливості та зміцнити культурне розмаїття. Це важливо для соціальної згуртованості та сталого розвитку.

Досягнення гуманітарної безпеки на національному рівні вимагає розроблення та впровадження стратегій, які сприяють соціальним і політичним діям, відстоюють права людини та розбудовують міжнародне партнерство і співробітництво. Це дослідження підкреслює важливість спільних зусиль і координації між громадянським суспільством, політичними організаціями, державними установами та широкою громадськістю для гарантування безпеки людини.

Також зазначено, що соціальні та політичні дії є необхідним засобом формування гуманітарної безпеки та сприяння сталому розвитку. Розуміння їхньої ролі та впливу є фундаментальним для розроблення стратегій та політичних інструментів, спрямованих на забезпечення стабільності, миру та процвітання в сучасному світі.

Література

1. Birkhäuser N. Sanctions of the security council against individuals – some human rights problems. *European Society of International Law | Société européenne*

de droit international. 2019. URL: <https://esil-sedi.eu/wp-content/uploads/2018/04/Birkhauser.pdf>. (date of access: 04.01.2024).

2. Gurkovskii V., Solovyov S. Digitizing of strategic communications for an example of implementation of reforms. *Public management*. 2019. Vol. 16, no. 1-2019. P. 47–56. URL: <https://doi.org/10.32689/2617-2224-2019-16-1-47-56> (date of access: 04.01.2024).

3. Панфілова О. Ю. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах : монографія / Харків. ін-т фінансів, Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі. Харків : ХІФ КНТЕУ, 2019. 280 с.

4. Dovgan O. D., Doronin I. M. Cyber Security legal framework development in Ukraine: problems and perspectives. *Legislation of EU countries: history, shortcomings and prospects for the development*. Frankfurt (Oder) : Baltia Publishing, 2019. P. 37–56.

5. Kotygorenko V. O., Panchuk M. I. Problems of the terminology of legislation regulating ethno-national relations in Ukraine. *Ukrainian Society*. 2020. Vol. 2020, no. 1. P. 9–40. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009> (date of access: 04.01.2024).

6. Фурашев В. М., Солончук І. В. Інформаційні правовідносини в судочинстві України. *Інформація і право*. 2019. № 3. С. 55–64.

7. Пилипчук В. Г., Доронін І. М. Право національної безпеки та військового права: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні. *Інформація і право*. 2018. № 2. С. 62–72.

8. Коваль Н. В., Пухтинський М. О. Забезпечення впорядкування допоміжних структур при Президентіві України на законодавчому рівні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Серія : Державне управління*. 2017. № 4. С. 10–19.

9. Майстро С. В. Теоретико-методологічні засади реалізації державної економічної політики. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 2. С. 149–155.

10. Dovgan O., Yaschenko V. Essence and content of legislation in the defense sector and its implementation: informational and legal research. *INFORMATION AND LAW*. 2019. No. 2(29). P. 17–25. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.2\(29\).249373](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.2(29).249373) (date of access: 05.01.2024).

11. Каменчук Т. О. «Європейська міграційна криза» як виклик єдності Європейського союзу. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 36–42. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.1.4> (дата звернення: 04.01.2024).

12. Лукасевич А. В., Пасічний Р. Я., Лавренчук М. В. Comparison Analysis of Ukrainian and Georgian Society. «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті»: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: НУ ЛП, 2022. С. 55–58. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/5446/zbirnik-vseukrainska-npkn-tsa-igsn-2022-koriya.pdf#page=55> (дата звернення: 04.01.2024).

13. Доронін І. М. Трансформації національної безпеки в інформаційну епоху: загальна доктрина та її правова складова. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 104–111.

14. Корнієвський О. А.: до 60-річчя від дня народження Бібіліограф. покажч. Київ : НІСД, 2019. 48 с.

15. Каріх І. В. Інституційно-правові засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері: дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01. Суми, 2019. 218 с.

16. Кірсєва О. Б., Хміль Т. В., Голубчик Г. Д. Пріоритети публічного управління у сфері соціального і гуманітарного розвитку. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. Вип. 2. С. 1–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2017_2_5 (дата звернення: 04.01.2024).

17. Лемак О. В. Роль Конституції держави в усуненні викликів та загроз, які є наслідками процесу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3. Т. 2. С. 89–94.

18. Розпутенко І. В., Москаленко С. О. Пріоритетні напрями розвитку гуманітарної сфери в Україні в контексті політичного процесу. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_8

19. Decentralized Financial Technologies. Report on financial stability, regulatory and governance implications. Financial Stability Board. 2019. June, 6. P. 48. URL: <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P060619.pdf> (date of access: 04.01.2024).

20. Лемак, О. В. Забезпечення національної безпеки як функція держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Т. 2, Вип. 38. – С. 64–67.

21. Співак В. М. (2019). Державна політика збереження здоров'я: світовий досвід і Україна : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 536 с.

Анотація

Радченко С. В. Роль соціально-політичної дії в формуванні гуманітарної безпеки: теоретичний аналіз. – Стаття.

В цій статті розглядається взаємозв'язок між безпекою людини та соціально-політичною сферою. Вона містить детальний теоретичний аналіз питання, починаючи з того, що соціально-політичні дії можуть відігравати важливу роль у формуванні безпеки людини як на національному, так і на міжнародному рівнях.

В статті розглянуто ключові теоретичні концепції та компоненти гуманітарної безпеки, включно з питаннями, пов'язаними з правами людини, глобальними викликами, конфліктами та геополітичними чинниками. Цитовані в дослідженні вчені розкривають роль і значення соціально-політичних дій у впровадженні та забезпеченні гуманітарної безпеки. Вони також аналізують вплив соціально-політичних процесів на соціальну стабільність, права людини, культурне розмаїття та інші аспекти гуманітарної безпеки, досліджують взаємозв'язок між соціально-політичною діяльністю та гуманітарною безпекою. Також аналізуються ключові концепції та теоретичні підходи до гуманітарної безпеки. Обговорюється вплив глобалізації, міжнародних відносин і геополітичних чинників на безпеку людини. Аналізуються конкретні приклади соціально-політичних дій в Україні та їхній вплив на гуманітарну безпеку. Проаналізовано приклади успішних і невдалих спроб забезпечити гуманітарну безпеку за допомогою соціально-політичних заходів.

Окрім цього, аналізується, як політичні процеси, правові системи та соціальні зміни сприяють або загрожують гуманітарній безпеці суспільств.

В роботі наводяться приклади аналізу дослідниками успішних і невдалих соціально-політичних стратегій забезпечення гуманітарної безпеки.

Насамкінець подано загальні висновки та рекомендації для дослідників, які прагнуть зміцнити гуманітарну безпеку через ефективні соціально-політичні дії. Дослідження підкреслює важливість спільних зусиль і вироблення стратегій, спрямованих на забезпечення стабільності, захист прав людини і збереження культурного розмаїття в сучасному світі.

Ключові слова: безпека, соціально-політична дія, стратегія, науковці, експерти, безпека, політика, громадянське суспільство.

Summary

Radchenko S. V. The role of socio-political action in the formation of humanitarian security: theoretical analysis. – Article.

This article examines the relationship between human security and the socio-political sphere, which is a rather important topic in the modern world. This work presents a detailed theoretical analysis of this issue, which is based on the fact that socio-political actions can play an important role in shaping human security both at the national and international levels.

This paper examines the main theoretical concepts of humanitarian security and its components, including aspects related to human rights, global challenges, conflicts and geopolitical factors. The cited scientists in this article explore the role and significance of socio-political actions in practice and ensuring human security. Also, this work explores the relationship between socio-political behavior and human security, analyzes the impact of social and political processes on social stability, human rights, cultural diversity and other aspects of humanitarian security. In addition, the article analyzes the main concepts and theoretical approaches to humanitarian security. The influence of globalization, international relations and geopolitical factors on the formation of humanitarian security is discussed. The article analyzes specific examples of socio-political actions in Ukraine and their impact on humanitarian security. Examples of successful and unsuccessful attempts to ensure humanitarian security through socio-political measures are analyzed.

In addition, evidence is presented on how socio-political actions can affect various aspects of human security. It was analyzed how political processes, legal systems and social changes can contribute to or threaten the humanitarian security of society.

In particular, the work highlights examples of scientists who analyze successful and unsuccessful attempts to implement socio-political strategies to ensure humanitarian security.

Finally, we present general conclusions and recommendations for researchers seeking to improve humanitarian security through effective socio-political actions. The article emphasizes the importance of joint efforts and the development of strategies aimed at ensuring stability, protecting human rights and preserving cultural diversity in the modern world.

Key words: security, civil-political action, strategy, scientists, experts, security, politics, civil society.

УДК 821.26.219.54

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.8>

М. В. Сінельнікова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-6087>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

ПОМСТА – ЯК ЧАСТИНА ДОСВІДУ РЕСЕНТИМЕНТУ

Помста – це страва, яку подають холодною.

Ресентимент є багатограним афективним явищем, до складу якого входять різноманітні почуття та емоційні стани, серед яких лідирують образа, заздрість та мстивість. Поняття «ресентименту» набуло неабиякої популярності завдяки творам Фрідріха Ніцше, який використовував це французьке слово для позначення своєрідного перевоту в сфері моралі. На думку Ніцше, ресентимент – це комплекс негативних почуттів, серед яких переважають зла пам'ять і жага помсти [9, с. 123]. Його «справу» продовжив Макс Шелер, який у своєму відомому творі «Ресентимент в структурі моралей» [12] визначив помсту та заздрість ключовими елементами у формуванні почуття ресентименту.

В подальшому багато авторів вказували на тісний зв'язок ресентименту з жагою помсти, наслідуючи в цьому Ніцше, який називав ресентимент «котлом невгамовної мстивості» [9, с. 11]. Зокрема, С. Шаап характеризує взаємини мстивості та ресентименту наступним чином: «злоякісна жага помсти, яку стимулює отруйна здатність уявляти, є типовою людською здібністю – *ресентиментом*» [15, с. 26]. Його підтримує Г. Елгат, який стверджує, що «кожен акт помсти походить, принаймні частково, від ресентименту» [3, с. 36]. Своєю чергою Дженкінс наголошує, що «ресентимент – це лише питання досвіду мстивості» [4, с. 192]. І, нарешті, Т. Лютий зауважує, що «ресентимент не просто об'єднує конкретні емоції, пов'язані з ревностями, а є нереалізованою помстою та *ненавистю до життя*» [7, с. 893].

Аналізуючи подібні думки, може скластися помилкове враження, що помста – це і є ресентимент, тобто, що вони тотожні поняття. Але насправді це, звісно, не так. Хоча ресентимент і жага помсти дійсно тісно взаємопов'язані між собою – з цим важко посперечатися, однак вони не ідентичні поняття. З огляду на це, метою даної статті є з'ясування складного механізму формування та функціонування почуття ресентименту та його зв'язку з помстою, а також розгляд тих рис, які їх об'єднують та, що найголовніше, розділяють.

Виклад основного матеріалу. Мстивість була властива людям завжди, але сьогодні вона набуває значно більше граней та форм свого виявлення. Не останню роль в цьому відіграє руйнівний потенціал ресентименту – почуття злостивості, ненависті, образи та ін., через розчарування, безсилля, імпотенцію та неспроможність, які викликають та формують в людини стійке почуття мстивості. Однак ресентимент – це лише «спокуса помсти» [6, с. 87] або вічна дія без дії. Це певною мірою проливає світло на сутність відомої фрази: «помста – це страва, яку подають холодною», оскільки відповідна дія («удар у відповідь») залишається відтеремніваною, що дозволяє ресентиментній особистості плекати надію на можливу відплату в недалекому майбутньому.

Це чудово характеризує природу мстивості, а разом і ресентименту: «дві особливості важливі для класифікації певного акту як акту помсти: гальмування та стримування імпульсу-реакції (а також пов'язаних з ним гніву і злості) і зумовлене цим перенесення відповідної реакції на інший час, до кращих обставин» [12, с. 50]. В даному випадку важливим є те, що помста залишається відстроченою, тобто нереалізованою. Не даремно, Макс Шелер закликав шукати сліди ресентименту там, де сила афектів поєднується із нездатністю перетворити їх на вчинки [12, с. 224].

Ресентимент будується на пригнічених і повторно пережитих емоціях [1, с. 256], що характеризує людську неспроможність. Коли ресентиментна особистість стримує себе, «закусивши губу», через фізичну чи духовну слабкість, зі страху і трепету перед тим, хто цю слабкість провокує. Власну імпотенцію можна відчувати в широкому діапазоні конкретних обставин: щоразу, коли хтось перебуває в присутності когось сильнішого, розумнішого, красивішого, благороднішого, кращого за себе [2, с. 217]. Це викликає внутрішній неспокій, за який ресентиментна людина готова помститися [8, 211].

Тому ресентимент здебільшого властивий слабким людям, які володіють нав'язливим і дошкульним почуттям власного безсилля через свою неспроможність витримати тягар

відповідальності за вчинки, які привели їх до такого жалюгідного та стражденного стану. Прагнучи позбутися цього тягара, слабкі особистості намагаються перекласти його на інших, плекаючи і виношуючи свою помсту, викликану безпорадністю. Саме імпотенція волі щодо неможливості змінити, «переписати» минуле, що в свою чергу не дає змоги формувати власне майбутнє, викликає деякий «первісний біль» [10, с. 126], який постійно відчуває людина ресентименту.

Тут стає більш зрозумілим сенс ніцшеанської «злої пам'яті», яка спонукає ресентиментну особистість постійно «ятрити» свої рани, не даючи можливості забути завдані їй образи. Ресентимент приводить до того, що безсила людина сама не хоче позбутись того, що її переслідує, як і того, що залишається в її пам'яті. Вона знову і знову пригнічує себе спогадами, докоряє собі, перетворюючи своє життя на суцільне пекло і покарання. Це чудово описує Макс Шелер: «мстива людина інстинктивно і без свідомого акту волі тягнеться до подій, які можуть спричинити мстивість, або вона схильна бачити образи у всіх видах абсолютно невинних дій і зауважень інших» [12, с. 27]. Людина «автоматично вибирає ті аспекти досвіду, які можуть виправдати фактичне застосування цієї [мстивої] моделі почуттів» [12, с. 47].

Ресентимент живиться нездатністю звільнитися від чіпких споминів, у яких комусь зручно бачити себе упослідженим [6, с. 84]. Подібна «нездатність забувати» перетворює людину на «жертву, сповнену жаги до помсти» [15, с. 25]. Ресентиментна особистість не намагається викликати до себе співчуття чи жаль, радше навпаки, вона прагне справедливої відплати за свої страждання. Так помста починає набувати форми ресентиментного обвинувачення, адже «хтось повинен бути винен в тому, що я почуваюся погано» [9, с. 15]. Людина ресентименту переконана, що її образи ніколи не повинні залишатися без відплати, яка, по суті, є прагненням відновити втрачену силу та спроможність.

Позбувшись реальної влади, ресентиментна особистість, однак, не втрачає своєї «зарозумілості» та «спраги правити», її «воля до влади» залишається недоторканою» [14, с. 286-287]. Тому вона шукає «помсти як способу відновити свою спірну перевагу» [14, с. 289]. Таким чином, прагнення помсти перетворюється, по суті, на жадання влади. Саме в помсті ресентиментна особистість знаходить таку бажану для себе силу. Зважаючи на це, можна стверджувати, що помста, як і ресентимент – це «сила безсилої людини» [16, с. 41].

Сама позиція «жертви», яку обирає людина ресентименту, використовується нею як елемент влади над іншими: будучи слабкою, але при цьому звинувачуючи когось, вона тим самим отримує

певну перевагу над обвинуваченими. Так, завдяки ресентименту, в слабкодухого формується ілюзія, нібито він перемагає сильного. Через це людина ресентименту погоджується бути жертвою і заради цього вона ладна зносити будь-які страждання. Таким чином, ресентимент виражає тиранічну волю «страждальця і мученика, який мстить за себе усім речам, накладаючи на них... і впалюючи в них свій образ, образ своїх страждань» [8, с. 370]. Якщо хтось позбавляє мене мого престижу чи влади, тоді він заслуговує на страждання. Так ресентиментна особистість перетворює на жертву не лише себе, але й інших.

Не дивно, що ресентимент призводить до формування почуття ненависті та ворожості по відношенню до інших людей, які визнаються причиною усіх невдач слабкодухого. В такий спосіб ресентиментна особистість проектує власне безсилля назовні як претензію – навіть теорію – про несправедливість у світі [13, с. 261]. Тут, на думку Ніцше, відбувається своєрідна підміна понять: «те, чого вони вимагають, вони називаються не відплатою, а «торжеством справедливості»... те, у що вони вірять і на що сподіваються, є не надія на помсту ... але перемога Бога, *справедливого* Бога над безбожниками» [9, с. 264]. Таким чином, Ніцше натякає, що людина ресентименту всіма силами намагається приховати і замаскувати свою ненависть і мстивість, навіть від самої себе.

Насправді поняття «справедливості» потрібне людині ресентименту лише для того, щоб не трактувати акти своєї мстивості як особисті. Тому вона видає їх за виконання необхідного обов'язку, прагнучи узгодити це з ідеєю «доброти» та «турботи» про свого ближнього, який завинив. Але пошуки «винного» – це лише своєрідна захисна реакція ресентиментної особистості на власне невдоволення, в основі якої лежить примарна надія, що відплата звільнить її від страждань. Таким чином ресентимент пропонує певну втіху тим, хто постраждав, адже дозволяє виразити ворожість, ненависть чи образу іншим, альтернативним способом, а не просто пригнічувати їх.

На необхідності іншого, як збудника і подразника почуття ресентименту, наголошував ще Ніцше, говорячи про поворот погляду, що оцінює – назовні, замість концентрації його на самому собі [9, с. 87]. Саме через це ресентимент дуже часто вважають реакційним почуттям. Однак за логікою свого розгортання, він виступає не тільки як наслідок впливу зовнішніх обставин, але і як дія у відповідь. Ресентимент може ставати активним, коли налаштовує людину на інтенсивний пошук в інших людях, взаєминах чи життєвих реаліях таких властивостей, які б знову і знову живили її мстивість, даючи цьому почуттю право на існування. Це дає підстави стверджувати, що саме мстивість активує реакційний потенціал ресенти-

менту, перетворюючи його на джерело активності, адже «те, що починалося реакцією на інших, перетворюється на дію щодо інших [15, с. 29].

Однак помста – це не вихід, це, радше, пастка чи глухий кут, в який людину заганяє ресентимент, перетворюючись для неї на повільно діючу «отруту» [15]. Адже реалізувавши одного разу такий бажаний акт помсти, ресентиментна особистість на цьому не зупиняється, прагнучи втілювати отриманий руйнівний потенціал знову і знову. Так, під тиском ресентименту, прагнення помсти починає прогресувати, тому не дивно, що з часом об'єкти людської мстивості стають дедалі абстрактнішими. Помста стає для ресентиментної людини ніби безособовою та спрямованою не на конкретний об'єкт, який завдав їй шкоду, а проти всього світу. Це проявляється у вигляді необґрунтованої агресії, нападу, обвинувачення чи негативу, який спрямований на кожного, хто потрапляє в поле зору людини ресентименту. Таким чином, завдяки ресентименту спрямована на конкретний об'єкт помста перетворюється на розфокусовану, розсіяну мстивість. Через що починає формуватися почуття «чистої» помсти, яка здійснюється заради себе самої.

Безвихідь подібної ситуації полягає в тому, що ресентимент, як і помста, не звільняють людину, вони лише провокують ще більше страждань. Злостива реакція на труднощі, навряд чи допоможе людині їх вирішити, а пошуки винного та спроби його реального чи уявного покарання, спонукає до пробудження «жадання відплати, що його називають *ресентиментом*» [6, с. 84]. Таким чином, прагнення помститися прирікає людину «на вічні муки ресентименту» [5, с. 487], через що імпульси мстивості, зрештою, повертаються до самої людини, набуваючи саморуйнівного характеру.

Спрямована на іншого помста, яка з часом усвідомлюється як марна, перетворює життя ресентиментної особистості на вічну муку. Людина хоче чогось, чого не може досягнути, шукає компенсації, однак у підсумку ще більше страждає від усвідомлення того, що навіть здійснена помста її не рятує. Це приводить ресентиментну людину до більш чіткішого розуміння своєї безпорадності, що зрештою, може призвести до формування стійкого почуття неповноцінності та меншовартості.

Через це мстива «справедливість», мотивована почуттям ресентименту, нездатна відновити рівновагу, вона лише створює її тимчасову ілюзію. Помста не дарує людині бажаного спокою і злагоди ні з самою собою, ні з оточуючим світом. Вона, як і ресентимент, не здатна відмінити того, що відбулося чи повернути втрачене, що занурує людину в коло вічного невдоволення. Те, що сталося, практично неможливо забути, минуле продовжує переслідувати теперішнє, заступаючи собою майбутнє. Замкнене коло провини і від-

плати постійно підживлюється відразу до себе та інших і нездатністю пробачити ні собі, ні іншим. Саме таким чином імпульси мстивості набувають руйнівного та саморуйнівного характеру, перетворюючи ресентимент на саморесентимент або саморуйнування.

З часом «праведний месник» сам перетворюється на дзеркальне відображення власних кривдників, через що його вчинки стають такими ж жахливими та відразливими, як і ті, які до них призвели. Тому не дивно, що почуття ресентименту, як і мстивість, часто пов'язують з такими згубними людськими рисами, як ірраціональність, імпульсивність та божевілля [11, с. 139]. Під впливом ресентименту, людина вже не здатна адекватно сприймати ні себе, ні світ навколо. Правдоподібна брехня, яку вона для себе створює, витісняє та підміняє жорстоку реальність, в якій ресентиментна особистість виявляється слабкою, безсилою та нездатною чинити опір. Прагнучи помститися усьому світові, людина викривляє власну шкалу оцінок, створюючи тим самим абсолютно нову реальність, що викриває феноменологічний та моральний виміри почуття ресентименту.

Саме тут варто згадати, що Ф. Ніцше не лише описував загрози, пов'язані з поширенням почуття ресентименту і прагненням помсти, але і намагався віднайти протидію подібній небезпеці. Вона передусім пов'язана із людським самоподоланням, яке передбачає можливість забути травматичне минуле та пробачити собі та іншим. Це можливо лише за умови, коли особистість почне сприймати власне минуле як незмінний та завершений факт, що перетворить її образи, ненависть, мстивість та ресентимент на активізацію внутрішніх ресурсів для самоперевернення та самовдосконалення.

Лише так імпульс помсти, а з ними і почуття ресентименту, не будуть спрямовані на руйнування чи саморуйнування, а перетворяться на позитивний потенціал для реалізації людської свободи. Особистість здатна це зробити, а правдиве пізнання та сприйняття реальності можуть послужити відправною точкою для подібних активних змін як самої себе, так і оточуючої дійсності. Таким чином, прощення і прийняття стають необхідними умовами для звільнення як від мстивості, так і від почуття ресентименту.

Підсумовуючи, можна констатувати, що імпульс помсти є найбільш сприятливим для формування почуття ресентименту, який в свою чергу мотивує акти мстивості. Однак помста не є обов'язковим елементом почуття ресентименту, тим більше не ототожнюється з ним. Вона є лише вихідним пунктом, який стимулює та активує почуття ресентименту, не вичерпуючи його глибинної сутності. Таким чином виходить, що

помста – це не завжди ресентимент, оскільки вона може бути мотивована та сформована іншими почуттями та афектами, тоді як ресентимент – це завжди мстивість. Тому сама по собі помста може і не мати жодного відношення до ресентименту. Але чим довше вона не буде реалізована, чим глибше вона проникатиме всередину людини, тим більше вона сприятиме формуванню почуття ресентименту.

Звідси випливає, що ресентимент – це більш тривале почуття, ніж помста, яка рано чи пізно вичерпує себе. Ресентимент, навпаки, проникаючи в особистість людини, стає постійною рисою її характеру. Здійснена помста вичерпує її, тоді як ресентимент не спинається ніколи, стаючи частиною людини та її життя. Помстившись одного разу людина, під впливом ресентименту, не зупиняється і її жага мстивості стає негнучкою, перетворюючи її на безумця. Таким чином, коли імпульс помсти обертається на пристрасть і одержимість, а її об'єкт вже не має жодного значення, лише тоді мова йтиме про ресентимент, частиною досвіду якого і стає подібна мстивість.

Висновки. Багато отожднюють ніцшеанське почуття ресентименту з помстою, хоча насправді це не зовсім так. Безумовно помста – це невід'ємний компонент досвіду ресентименту, вихідний імпульс його виникнення та формування. Але помста не є тотожна ресентименту, оскільки її можна відчувати і поза ним. **Подальші дослідження** допоможуть краще зрозуміти сутність ніцшеанського феномену ресентименту та ліпше зрозуміти його зв'язок із почуттям помсти та імпульсом мстивості.

Література

1. Aeschbach S. *Ressentiment – An Anatomy* [Doctoral thesis. University of Geneva]. Archive Ouverte UNIGE, 2017. <https://doi.org/10.13097/archive-ouverte/unige:103621>
2. Byrne P. *Ressentiment and the Preferential Option for the Poor*. *Theological Studies*. 1993. Volume 54. P. 213–241.
3. Elgat G. *Nietzsche's Psychology of Ressentiment: Revenge and Justice in On the Genealogy of Morals*. New York : Routledge, 2017. 180 p.
4. Jenkins S. *Ressentiment, Imaginary Revenge and the Slave Revolt*. *Philosophy and Phenomenological Research*. 2018. Volume 96. Issue 1. P. 192–213.
5. Kaufmann W. *Nietzsche : Philosopher, Psychologist, Antichrist*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2013. 560 p.
6. Лютий Т. *Культура припад і спротиву*. Київ : Темпора, 2020. 576 с.
7. Лютий Т. *Ніцше. Самоперевернення*. Київ : Темпора, 2017. 978 с.
8. Nietzsche F. *Die Fröhliche Wissenschaft*. Hamburg : Nikol Verlag, 2021. 272 p.
9. Nietzsche F. *On the Genealogy of Morality and Other Writings : Revised Student Edition*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 242 p.
10. Poellner P. *Ressentiment and Morality. Nietzsche's On the Genealogy of Morality : A Critical Guide*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 120–141.
11. Rose M. *Hamlet and the Shape of Revenge*. *English Literary Renaissance*. 1971. Volume 1. Issue 2. P. 132–143.
12. Scheler M. *Ressentiment. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*. Trans. by Louis A. Coser. URL: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf> (дата звернення квітень 2018).
13. Solomon R. *One Hundred Years of Ressentiment : Nietzsche's Genealogy of Morals. Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's On the Genealogy of Morals*. Berkeley : University of California Press, 1994. P. 95–126.
14. Reginster B. *Nietzsche on Ressentiment and Valuation*. *Philosophy and Phenomenological Research*. 1997. Volume 57. Issue 2. P. 281–305.
15. Шаап С. *Мстива отрута: Ріст невдоволення / з під. пер. С. Святенко*. Київ : Вид-во Жупанського, 2015. 224 с.
16. Zagorac I., Haaz I. *Many Shades of Ressentiment. Ethics and Overcoming Odious Passions : Mitigating Radicalisation and Extremism Through Shared Human Values in Education*. 2023. P. 33–58.

Анотація

Сінельнікова М. В. Помста – як частина досвіду ресентименту. – Стаття.

Часто ресентимент асоціюють з помстою. Але помста – це лише частина досвіду ресентименту, яка нарівні із задрістю та образою, створює надійне підґрунтя для формування даного почуття. Зауважено, що бажання помсти можна відчувати і незалежно від ресентименту, оскільки його можуть викликати інші негативні почуття та емоції. Однак ресентимент – це завжди помста, але для того, щоб вона стала вихідним пунктом для виникнення ресентименту, необхідними є ряд умов. Перш за все людина повинна усвідомити своє безсилля у вирішенні життєвих проблем та негараздів, що в подальшому призводить до формування комплексу неповноцінності. Далі необхідними є витіснення, гальмування і перенесення безпосередньої реакції на «більш відповідний» час, що заважає людині діяти вільно та відкрито. Намагаючись позбутися цього негативного стану, особистість звертається до помсти та ресентименту, які їй у цьому допомагають.

Це, в свою чергу, звільняє людину від почуття відповідальності за власні дії та життя. Ресентимент, як і помста, містять в собі віру в те, що хтось або щось несе відповідальність за ті страждання, які відчуває людина. Тому вона починає трактувати когось чи щось як основну причину своєї безпорадності та невдоволення. Це переконання змушує її спрямовувати свою помсту, а разом і весь руйнівний потенціал ресентименту (агресію, ненависть, лютю тощо), на конкретну ціль. Зазначено, що почуття ресентименту більше проявляє себе в помсті, яка вже не націлена на конкретний об'єкт, а є розфокусованою та розсіяною. Таким чином, ресентимент формує ідею «чистої» помсти, яка найкраще «виростає» там, де є

невдоволення власним життям чи страждання, які це невдоволення викликають.

Відзначено, що завдяки мстивості людина ресентименту прагне повернути собі відчуття влади, тим самим перетворюючи ресентимент з реактивного на активне почуття. При цьому мстивість та ресентимент людина прикриває поняттям справедливості. Хоча насправді, вони дуже далекі від неї, навіть більше, вони можуть стати на заваді її реалізації, оскільки «заряджена» ресентиментом людина, схильна «вибухати» злобою проти всіх і вся, що дозволяє класифікувати її дії як несправедливі.

У висновку стверджується, що ресентимент – це уявна відплата, граничною формою якої є помста, проте вона може позначатись і реальною дією, яка проявляється у вчинках людини. Тому помсту можна розцінювати як механізм людського захисту від комплексу неповноцінності, слабкості тощо, які виступають основними складниками почуття ресентименту.

Ключові слова: ресентимент, помста, «зла пам'ять», Ф. Ніцше, справедливість.

Summary

Sinelnikova M. V. Revenge is part of the experience of resentment. – Article.

Ressentiment is often associated with revenge. But revenge is only a part of the experience of resentment, which, along with jealousy and resentment, creates a reliable basis for the formation of this feeling. It is noted that the desire for revenge can be felt regardless of resentment, as it can be caused by other negative feelings and emotions. However, resentment is always revenge, but in order for it to become the starting point for the emergence of resentment, a number of conditions are necessary. First of all, a person must realize his powerlessness in solving life's problems and troubles, which in the future leads to the formation of an inferiority complex. Further, it is necessary to suppress,

inhibit and transfer the immediate reaction to a «more suitable» time, which prevents a person from acting freely and openly. Trying to get rid of this negative state, the individual turns to revenge and resentment, which help him in this.

This, in turn, frees a person from a sense of responsibility for his own actions and life. Resentment, like revenge, involves the belief that someone or something is responsible for the suffering one experiences. Therefore, she begins to interpret someone or something as the main cause of her helplessness and dissatisfaction. This belief forces her to direct her revenge, and at the same time the entire destructive potential of resentment (aggression, hatred, rage, etc.), on a specific target. It is noted that the feeling of resentment manifests itself more in revenge, which is no longer aimed at a specific object, but is defocused or scattered. Thus, resentment forms the idea of «pure» revenge, which best «grows» where there is dissatisfaction with one's own life or the suffering that this dissatisfaction causes.

It is noted that thanks to vindictiveness, a person with resentment seeks to regain a sense of power, thereby transforming resentment from a reactive to an active feeling. At the same time, a person covers vindictiveness and resentment with the concept of justice. Although in fact, they are very far from it, even more, they can become an obstacle to its implementation, since a person «charged» with resentment tends to «explode» malice against everyone and everything, which allows her to classify her actions as unjust.

The conclusion states that resentment is an imaginary retribution, the ultimate form of which is revenge, but it can also be marked by a real action that manifests itself in a person's actions. Therefore, revenge can be regarded as a mechanism of human protection against the complex of inferiority, weakness, etc., which are the main components of the feeling of resentment.

Key words: resentment, revenge, «evil memory», F. Nietzsche, justice.

УДК 22:241:351.01

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.9>

О. А. Спис

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9439-8512>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії та історії науки і техніки

Державного університету інфраструктури та технологій

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНЬСЬКА ВІЙНА: РЕАКЦІЯ ЛІДЕРІВ ХРИСТІЯНСЬКОГО СВІТУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ АГРЕСІЇ 2022 Р.

Постановка проблеми. Найтяжчі випробування завжди актуалізують морально-духовні питання. У цьому контексті не стала винятком і російсько-українська війна. Ця війна миттєво викрила гуманітарну кризу постмодерного суспільства, про яку можна сказати словами відомого сучасного українського філософа С. Чаплигіна, як про «руйнування класичних опозицій: «добро-зло», «істина-брехня», «прекрасне-погоне» [7]. Від Церкви, як найвищого морального авторитету, очікувалася однозначна оцінка засудження такого явища, як рашизм. У цьому контексті важливим дослідженням є вивчення позиції провідних світових лідерів різних християнських конфесій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Що стосується аналізу позицій найвідоміших релігійних лідерів стосовно повномасштабного вторгнення Росії в Україну, то за два роки війни вийшло чимало наукових доробок вітчизняних науковців і богословів. Це праці О. Сагана, Л. Филипович, О. Горкуші, Г. Кулагіної, М. Васіна та ін., також різноконфесійних богословів – К. Говоруна, О. Мороза, Ю. Підлісного, М. Черенкова, Р. Соловія та ін. Проте більшості з них аналізували позицію лише одного чи декількох релігійних лідерів, тоді як для розуміння цілісної картини релігійних оцінок важливо проаналізувати позицію провідних християнських лідерів в цілому.

Мета статті – на основі контент-аналізу заяв, інтерв'ю, проповідей українських та світових релігійних лідерів дати критичну оцінку позицій християнського духовного проводу стосовно російсько-української війни у період першого року російської агресії – 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна відкрита агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого, нагадала людству, що такі питання як право на життя, свободу, гідність, справедливість є питаннями надзвичайно стійкими і ціннісними, які не можна ігнорувати. Як виявляється, якими б не були епохи – домодерну, модерну чи постмодерну, таке явище як зло існує. На певний час відступивши, воно набирає оберти через різні дії, реакції, події, щоб знову проявитися. Зло «замаскувалося» у різних фор-

мах – у толерантних парламентах, безвідповідальних виборах у різних суспільствах, байдужості людей до правди й істини, у прийнятті постмодерного посилу, що у кожного своя правда. Цивілізований європейський світ був приспаний, щоб виростити такого монстра як «колективний путін», що привело до такої нової форми зла ХХІ ст. з черговим -измом, як рашизм [14, с. 115]. Путін 22 роки правив зі схвальністю Заходу. Керівництво інших країн не бентежила кров на їхніх грошах, політики цілувалися з тим, кого вони тепер хочуть оголосити джерелом зла. Європа вирощувала зло, погодившись із ним.

Тож у трагедії російсько-української війни багато «учасників». Ними є цілі країни, інституції й окремі особистості. Дослідження причин війни і подальших реакцій на цю війну кожного з «учасників» має вагоме значення для гуманітаристики ХХІ ст. Церква, яка безумовно є однією з фундаментальних інституцій, являє собою особливий інтерес для подальших вивчень. Важливим завданням у цьому контексті є з'ясування позицій під час російсько-української війни деяких найвідоміших очільників церков.

Нагадаємо, що одним із головних призначень Церкви, яким вона повинна суттєво вирізнитися з-поміж інших інституцій, – це бути голосом Бога у суспільстві, найвищим моральним авторитетом. Проте домінантна церква в Росії не лише не намагалася засуджувати тоталітарний руйнівний імперський режим, але й всіляко його підтримувала. Російське православ'я, виражене РПЦ, через зрощення з владою не тільки зовсім втратило здатність «засоловати» суспільство, а більше того – стало слухняною структурою, керованою російською державною політикою руйнації і смерті. Псевдохристиянство – християнство без Бога, привело Росію до зла у чистому вигляді, де символом віри є бачити світ у вогні. Російська православна церква – це імітація християнства. Невігластво та відсутність критичного мислення ввело вірних у літургійний сон, якими стало легко маніпулювати [14, с. 113]. Патріарх Кирило не просто ніколи не йшов наперекір злочинним діям влади, засуджуючі її, а навпаки, – благословляв її на злочини. У цьому контексті варто згадати

як російський патріарх назвав війну у Сирії «священною» [12].

У ситуацією з Україною цей очільник церкви благословив на війну військових, подарувавши командувачу Росгвардії Віктору Золотову ікону. Ще через певний час Кирило назвав «священною» і війну в Україні [Там само]. Тож Російська Православна Церква є інституцією, на якій лежить велика відповідальність за розв'язану Путіним війну.

«Духовний градус» російсько-українська війна виявила і в протестантського проводу найбільших об'єднань і союзів в Росії. Для керівництва російських церков, на відміну від українських, правда і свобода не стали ключовими принципами євангельської етики протягом 30 років після розвалу СРСР. Зазначимо, що для українських протестантів ці принципи відігравали найважливішу роль, надаючи сенс долученню до політичної боротьби у Помаранчевій революції та Революції Гідності. Керівники ж російських об'єднань і союзів виявилися настільки зорієнтовані на політичні кола і затягнуті в політичну гру, що, не знайшовши мужності відділити добро від зла, правду від обману, війну в Україні так і не засудили, своїх українських братів не підтримали. Так, голова російського об'єданого союзу християн віри євангельської (п'ятидесятників) Сергій Ряховський 29 березня на круглому столі в Держдумі РФ заявив свою позицію стосовно російсько-української війни, чітко висловившись: «...іншої можливості захистити правду у нас немає» [3].

Давати біблійну та моральну оцінку воєнним злочинам російської армії категорично відмовився і відомий у світовому протестантизмі пастор численної московської церкви «Добра звістка» Рік Ренер, обравши, за словами богослова Р. Соловія «страусину» позицію [6]. І хоча в Україні є декілька дочірніх церков «Доброї звістки», проте пастор не став на бік правди, підтримуючи українських протестантів, а чітко заявив, що конфліктні ситуації, які є у світі не коментує і російсько-українська війна не буде винятком.

Своє справжнє обличчя під час війни висвітлила і Українська Православна Церква (УПЦ) на чолі з митрополитом Онуфрієм. Ця церква виявила себе проросійською організацією, яка з наданими кафедрами для пропаганди «руського міра»; з церковними спорудами і монастирями для зброї ворога, не засудила патріарха РПЦ Кирила за його підтримку війни і не визнала Росію країною-агресором. Низка обшуків СБУ Києво-Печерської лаври і епархій цієї церкви додали ще більше підтверджень, що УПЦ є російським агентом, яка, до всього, ще й переховувала російських громадян [15].

Що стосується, західного християнського світу в цілому, то на початку війни він був нала-

штований надзвичайно пацифістично. І тільки пізніше він приходив «до розуміння того, що ця війна не спровокована Україною, і це дає право Україні на справедливий самозахист, а самозахист потребує відповідних засобів», – як зазначив голова Комісії УГКЦ у справах родини та мирян, завідувач кафедри політичних наук Українського Католицького Університету доктор Юрій Підлісний [17].

Заполітизовану проросійську позицію проявив і досить довго продовжував це робити й Ватикан. Перш за все це простежувалося через низку дій Папи. Розпочавши з придуманого сценарію спільного несення хреста росіянку і українку під час Хресної дороги в римському Колізеї, і продовживши відмовою відвідати Україну і заявами про «великий російський народ», Понтифік намагався зіграти роль миротворця, усуваючися від чіткого засудження зла, яким є Росія. Такі його рішення і висловлювання, безумовно, є образливими перш за все для християнського світу в Україні, серед якого 5 млн. католиків.

Блаженніший Святослав рішення Папи, що стосувалося спільного несення хреста, толерантно назвав передчасним намаганням примирити Україну з Росією. Адже, яке може бути прощення без вибачення? Прощення однієї сторони без покаяння іншої приводить до безкарності зла, зрощення більшого звіра. Пропонований акт посвяти, де і нападник, і жертва ототожнюються «... означає повну відмову від розрізнення тих, що чинять добро та коять зло. Близьким до цієї позиції є заклик московського патріарха кіріла молитися за «Святую Русь». Канон молебний до Пресвятої Богородиці» [2].

У контексті політики Ватикану варто пригадати й кардинала П'єтра Пароліна, Держсекретаря Ватикану, який 7 та 8 квітня 2022 р. у своїй заяві висловлював побоювання щодо ескалації конфлікту, коли Захід постачатиме в Україну зброю. Крім цього, як зазначав о. професор богослов'я, д-р, священник УГКЦ Томас Марк Немет: «Медійною катастрофою виявився і той факт, що Папа Франциск у зв'язку з війною в Україні написав у Твіттері 4 квітня того ж, першого року війни: «*Ми всі винні!*»; через три дні служба «Vatican-News» подала згадане повідомлення Пароліна із фотографією 2015 року (!), де усміхнений Франциск тисне руку Путіну» [13]. «Мені видається, – пише богослов, – що Ватикан застиг на застарілому тлумаченні України та Росії як одного цілого. Це проявилось особливо в акті посвяти обох держав Непорочному Серцю Марії 25 березня. У зв'язку з теперішньою російською агресією, що спрямована проти самого існування України, наратив про єдність цих народів виступає однією з ідеологічних складових нинішньої катастрофи» [Там само].

Навіть і через 9 місяців після початку війни у інтерв'ю щомісячному єзуїтському журналу «Америка», яке було записано 22 листопада, Папа Франциск не засудив конкретно дії Путіна, розмито сказавши: «Чому я не називаю Путіна? Тому що це не потрібно; це вже відомо. Однак іноді люди чіпляються за деталі. Всі знають мою позицію, з Путіним чи без Путіна, не називаючи його імені» [10].

Не можна минути й інтерв'ю архієпископа, очільника РКЦ у Львові М. Мокшицького італійській газеті «Avenire», наданого у Львові майже через 9 місяців війни, в якому конкретно і чітко прозвучала проросійська позиція. Римо-католицький служитель заявив, що в Україні повинна бути російська мова державною і що церква УПЦ є народною церквою [16].

Здавалося б, що розрізнення добра і зла, виголошення правдивих оцінок є природньою справою Церкви і прямим обов'язком. Проте, як виявилось, в перші тижні війни і Вселенський Патріарх Варфоломій, так як і Папа Франциск хоч і закликав до миру, але Росію країною-агресором не назвав. Ці два очільники традиційних церков, провідні лідери у християнському світі, – як пише дослідник Е. Бердник, – відкрито не дали жодної моральної оцінки діям предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, який, не криючись, багатьма способами підтримав війну Росії проти України» [1, с. 12]. Тільки пізніше патріарх Варфоломій назвав цю війну «нечестивою і диявольською» [12]. Але, зазначимо, що на прохання митрополита Київського та всієї України Епіфанія скликати Всеpravославний собор для засудження патріарха Кирила, Патріарх Варфоломій так і не відреагував. Православні українці так і не дочекалися «засудження з боку повноти Православ'я» слів та дій Московського патріарха Кирила, «який з амвону підтримав війну проти України» [8].

Відстоювати правду, як з'ясувалося, втратили здатність і деякі емігрантські протестантські церкви на Заході, очолювані українськими пасторами. Гонитва за масштабністю Союзів чи Об'єднань, вірянами яких є багато росіян, стала основною причиною відступу від правди. Так, відомий О. Шевченко – засновник, колишній пастор і нинішній служитель церкви «Дім хліба» у Сакраменто (США) у перших проповідях після початку російсько-української війни назвав війну злом в цілому, проте чіткого позначення Росії як країни-агресора, так і не надав. А пізніше, у одному з інтерв'ю, О. Шевченко сказав: «Кожний єпископ з кожного боку занадто націоналізований» [11], відмовляючися засудити провладну позицію російських єпископів у підтримці війни.

Іншою причиною відстороненого ставлення пасторів із західних слов'янських протестантських церков до війни в Україні виявилася пози-

ція «церква поза політикою», за основу якої беруться слова з Святого Письма, Рим. 13:1-7: «... немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога». Таку позицію відомий український протестантський богослов М. Черенков називає елементарною безграмотністю стосовно Біблії, «культурою пристосуванства і підлабузництва, рабства і страху», «байдужістю стосовно постраждалого ближнього» [18].

Це далеко неповне дослідження позицій і вчинків деяких відомих світових релігійних лідерів дає можливість зробити висновок, що заполітизованість, страх та байдужість стали фундаментом для відступу від внутрішнього імперативу надати біблійно-моральну оцінку такому явищу як путінізм. Перераховане вище «є вагомими чинниками, що дозволило виникнути рашизму як новому прояву зла у ХХІ ст. зі старим «измом» [14, с. 115]. Відступ від правди релігійних лідерів під час російсько-української війни ХХІ ст. виявлено: 1) у боязні потрапити під немилість світської влади (ситуація з російськими або проросійськими лідерами), 2) у заграванні з сильними світу цього (позиція Папи), у гонитві за кількістю вірян, пристосуванстві (позиція протестантських служителів).

Література

1. Бердник Едуард. Церква на шляху до реальності // ПАТРІАРХАТ ч. 2-3 (березень – червень). 2022. С. 12–14.
2. Блаженніший Святослав: Україна переможе, бо зло завжди зазнає поразки URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/24/7341699/> (дата звернення: 29.01.2024).
3. Виступ С. Ряховського 29 березня URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=679057699876699&ref=sharing> (дата звернення: 28.01.2024).
4. Голоси з Руїн. Звернення представників українських євангельських богословських закладів освіти з приводу війни Російської Федерації проти України. URL: <https://bit.ly/ukrevangeleduappeal-ukr> (дата звернення: 25.01.2024).
5. Матеріали твітер-сторінки Дмитра Кулеби 10 квітня
6. URL: <https://twitter.com/DmytroKuleba/status/1513080148672880643> (дата звернення: 18.01.2024).
7. Матеріали фейсбук-сторінки Романа Соловія 13 квітня URL: <https://www.facebook.com/roman.soloviy/posts/10159918546204483> (дата звернення: 13.01.2024).
8. Матеріали фейсбук-сторінки Сергія Чаплигіна 14 квітня URL: <https://www.facebook.com/S.M.Chaplygin/posts/4867427189973299> (дата звернення: 14.01.2024)
9. Митрополит Епіфаній у листах до предстоятелів Церков висловив сподівання щодо засудження дій очільника РПЦ Кірила URL: <https://df.news/2022/04/26/mytropolyt-epifanij->

u-lystakh-do-predstoiateliv-tserkov-vyslovyv-perekonannia-shchodo-zasudzhennia-ochilnyka-rpts-kirila/ (дата звернення: 15.01.2024)

10. Звернення від XXXVI З'їзду Російського Союзу Євангельських християн-баптистів URL: <https://irp.news/rossijskie-baptisty-izbrali-predsedatelja-i-obratilis-k-putinu-2/> (дата звернення: 28.01.2024).

11. Папа пояснив, чому він іноді обтічно говорить про Путіна, Росію та її агресію проти України URL: https://risu.ua/pid-novoyu-kahovkoynu-znajshli-vbitimidiyakona-miscevoyi-cerkvi-yevangelistiv-ta-jogo-sinavikradenih-okupantami_n134320 (дата звернення: 28.01.2024).

12. Пастор Олександр Шевченко. Роль церкви у війні Росії і України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jfbCANnobPs> (дата звернення: 29.01.2024).

13. Патріарх Кирило благословив війська РФ на війну проти України.

14. Як це сталось URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034>

15. (дата звернення: 24.01.2024).

16. Рим та Україна. Розважання Томаса Марка Немета над Страсним тижнем//URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/gum-ta-ukrajina-rozvezhannya-tomasa-marka-nemeta-nad-strasnym-tyzhnem/> (дата звернення: 19.01.2024).

17. Спис О. Російсько-українська війна через призму релігієзнавчого осмислення // International scientific conference «The study of topical issues of modern society from the perspective of history, political science, sociology and philosophy»: conference proceedings (August 30–31, 2022. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 112–116.

18. СБУ знайшла проросійську літературу, мільйони готівки та «сумнівних» громадян РФ у приміщеннях УПЦ МП URL: https://risu.ua/sbuznajshla-prorosijsku-literaturu-miljoni-gotivkitasumnivnih-gromadyan-rf-u-primishchennyah-upc-mp_n134166 (дата звернення: 29.01.2024).

19. Скандальні заяви про російську мову архієпископа Мокшицького. Богослов Юстин Бойко пояснює

20. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UOcLrrLBwvw> (дата звернення: 20.01.2024).

21. Християни світу і війна Росії з Україною. Інтерв'ю з Юрієм Підлісним /

22. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/stattizhurnaluhrystyany-svitu-i-vijna-rosiji-z-ukrajinoyu/> (дата звернення: 19.01.2024).

23. Церква на війні: заокеанський фронт / Колонка Михайла Черенкова URL:

24. https://risu.ua/cerkva-na-vijni-zaokeanskij-front_n133508 (дата звернення: 29.01.2024).

Анотація

Спис О. А. Позиція деяких найвідоміших християнських лідерів стосовно російсько-української війни. – Стаття.

У статті досліджено позицію деяких українських та світових релігійних лідерів стосовно російсько-української війни у період першого року російської агресії 2022 року. Здійснено контент-аналіз заяв, інтерв'ю, проповідей найвідоміших очільників церков у християнському світі – доміантної

церкви у Росії – Російської Православної Церкви (РПЦ), Української Православної Церкви – (УПЦ), Римо-Католицької Церкви (РКЦ) та деяких найчисленніших протестантських об'єднань і союзів в Росії та за кордоном. Окремо проведено аналіз оцінок богословів, релігієзнавців щодо позиції релігійних лідерів. З'ясовано, що християнський провід зазначених християнських організацій або ж не засудив дії Росії стосовно розв'язання війни в Україні, або чітко не надав морально-біблійної оцінки Росії як країні-агресору.

З'ясовано, що російсько-українська війна висвітлює моральну кризу церков. Однією з вагомих причин моральної кризи стало «зрощення Церкви з політикою». Заполітизованість, страх, продиктований відступом від правди – надання морально-біблійної оцінки такому явищу як путінізм, є вагомими чинниками, що дозволило виникнути рашизму як новому прояву зла у XXI ст. Протилежною причиною виявилася позиція «церква поза політикою», що привело до культури пристосуванства і підлабузництва, «зручного християнства», яке не потребує гострої реакції на свавілля зла.

Встановлено, що в питанні оцінки російсько-української війни російські релігійні лідери виявили неспроможність надати справедливую оцінку, що зумовлено міцним «зрощенням» церкви зі світською владою. Позиція Ватикану на чолі з Папою виявила «загравання» з сильними світу цього і переслідування своїх інтересів. Протестантські служителі у Росії та деякі пастори з України, які очолюють російськомовні емігрантські церкви у Західному світі, не бажаючи втрачати російську когорту вірян, висловили позицію «церква поза політикою», що стало причиною пристосуванства і байдужості.

Ключові слова: російсько-українська війна, найвідоміші світові релігійні лідери, морально-біблійна оцінка, принципи євангельської етики, правда.

Summary

Spys O. A. The position of some of the world's most famous religious leaders on the russian-ukrainian war. – Article.

The article examines the position of some Ukrainian and world religious leaders on the Russian-Ukrainian war during the first year of Russian aggression in 2022. A content analysis of statements, interviews, and sermons of the most famous church leaders in the Christian world – the dominant church in Russia, the Russian Orthodox Church (ROC), the Ukrainian Orthodox Church (UOC), the Roman Catholic Church (RCC), and some of the most numerous Protestant associations and unions in Russia and abroad - was carried out. Separately, the author analyzes the opinions of theologians and religious scholars on the position of religious leaders. It was found that the Christian leadership of these Christian organizations either did not condemn Russia's actions in unleashing the war in Ukraine or did not clearly provide a moral and biblical assessment of Russia as an aggressor country.

It has been found that the Russian-Ukrainian war has highlighted the moral crisis of the churches. One of the significant reasons for the moral crisis was the

"fusion of the Church with politics. Politicization, fear, dictated by the deviation from the truth – giving a moral and biblical assessment of such a phenomenon as Putinism, "are important factors that allowed the emergence of racism as a new manifestation of evil in the twenty-first century. The opposite reason was the position of "the church outside politics," which led to a culture of adaptation and sycophancy, a "convenient Christianity" that does not require a sharp reaction to the arbitrariness of evil.

It is established that when it comes to assessing the Russian-Ukrainian war, Russian religious leaders have shown themselves unable to provide a fair assessment,

which is due to the strong "fusion" of the church with secular authorities.

The position of the Vatican, headed by the Pope, has revealed "flirting" with the powers that be and pursuing their interests. Protestant ministers in Russia and some pastors from Ukraine who lead Russian-speaking emigrant churches in the Western world, not wanting to lose the Russian cohort of believers, expressed the position of "church outside politics," which led to adaptation and indifference.

Key words: Russian-Ukrainian war, the world's most famous religious leaders, moral and biblical assessment, principles of evangelical ethics, truth.

УДК 504.75.13.101.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.10>**В. В. Ткаченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7135-6659>аспірантка кафедри теоретичної та практичної філософії імені Й.Б. Шада
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна**УКРАЇНА: РУЙНУВАННЯ ДИХОТОМІЇ «ЖЕРТВА»/«НАСИЛЬНИК»
ТА НАРОДЖЕННЯ «НОМО HEROICUS»**

Актуальність. Повсякденне життя сучасного українця та українки, втрата онтологічної безпеки цілої країни є головними аргументами для актуалізації запропонованої роботи. Соціально-політичні події 2014 роки стали початком великого та деструктивного процесу на території України, який набув своєї кульмінації 24 лютого 2022 року та триває до цього часу. Велика війна росії проти України із самого початку поставила Україну у роль жертви. Ми цю роль не заперечуємо та не уникаємо, але Україна на себе це «клеймо» не повісила. Військовий, волонтерський, громадський опір, який дав народ України, перевернув знайому та «зручну» дихотомію «насильник – жертва». Росія залишається у паплюжному та мерзотному положенні насильника, а Україна замість жертви, стала героєм.

«Герой» – дуже давнє та складне поняття, яке навіть переросло у «феномен» людського існування. Воно зазнавало трансформацій упродовж багатьох століть, але на наш погляд, саме зараз Україна демонструє феномен героїзму у класичному розумінні, у розумінні античних часів. **Метою** нашої роботи є дослідження появи героїчної постаті як протиположності «жертві» в акти насильства на прикладі українського народу.

Огляд літератури. Дослідження феномену героїзації має великий та довгий шлях. Так, цю тему вже досліджували з історичної ретроспективи, культурологічної, екзистенційної, риторичної, психоаналітичної та усіх інших сторін. Героїзм досліджувався як явище у літературі, феномен людської діяльності з точки зору психології чи героїчні образи у мистецтві. Серед вітчизняних дослідників, які систематично у своїх дослідженнях зверталися до теми насильства, ми можемо віднести професора житомирського університету В.Слюсара. Тему збройного насильства розглядали: А.Бадер, С.Вовк, В.Курило. До вітчизняних дослідників теми формування «героїв» те процесу героїзації можна відзначити: В.Микольченко (екзистенційний аспект формування «героїчного»), А. Іщук, Р. Комаров. Фундаментальними роботами світової спадщини в дослідженні феномену героїзму є: Дж. Кемпбелл. Та його робота «Тисячоликкий герой», Ф. Ніцше, А. Шопенгаєра та ін.

Виклад основного матеріалу. Тисячі років у феномені насильства пліч-о-пліч існують поняття, які не можливі один без одного та утворюють дихотомію «насильник» та «жертва». Інтерпретація категорій насильства знаходилися у площині постійних соціально-політичних, культурних та релігійних подій, що зумовило різні підходи у дослідженні, поясненні та імплементації тієї категорії у практику (юриспруденція, психологія, соціологія, філософія).

Україна до Великої війни 2022 року стала на шлях профілактики та подолання домашнього насильства (про це свідчать роботи фондів (наприклад, фонд «Маша», зміни правової галузі країни, поява соціально-культурних, медіа проектів (акції «16 днів проти насильства»). Також з 2014 року країна стала об'єктом збройного насильства з боку сепаратистів за підтримки РФ. Такою виглядала картина сучасної України в дискурсі насильства.

«Насильство» – це застосування фізичної, або психологічної сили до будь-кого. Ми надали загальну і найбільш широкую характеристику цього феномена тваринного світу. Хоча кожна галузь (юриспруденція, філософія, культурологія, психологія тощо) можуть давати своє тлумачення, конкретизувати це поняття та по-різному створювати категорії насильства. Так, ми можемо розглядати: гендерне, психологічне, фізичне, сексуальне, економічне, домашнє насильство тощо. Не забуваючи, що одного конкретного «чистого» виду може і не бути. Аналізуючи найрозповсюдженіше у нашій країні «домашнє насильство», ми бачимо, що воно вбирає у себе: сексуальне насильство, психологічне, або економічне. Також феномен насильства не стосується певної категорії людей. Її жертвами можуть стати діти, люди похилого віку, жінки та чоловіки. Слід зауважити, що в основі будь-якого насильства знаходяться примус, тиск, сила, об'єктом яких може бути будь-хто.

Взагалі, феномен насильства дуже давнє явище. Його коріння глибше за створення держави та законів, і тісно переплітаються у біології, соціалізації та культурі. «Зрозуміло, що насильства серед людей з'явилося набагато раніше держави та політичної системи як організації суспільства. Зазначимо, що насильства в сере-

дині одного виду характерне й для тваринного світу. Однак, за даними низки антропологів, саме в середовищі протолюдей зі своїми біологічними особливостями насильства багато важило в еволюції людства до сучасного типу» [1, с. 178].

Війна – це насильство. Насильство збройне, яке виходить з політичних мотивів. Це ситуація, коли одна група людей хоче підкорити волю інших людей. І тут ми наблизилися до ключового моменту із якого і почалась наша робота – дихотомія «Насильник/жертва». Ми можемо давати різні визначення насильства залежності від галузі знань, ми можемо давати різні класифікації, але дихотомія «Кривдник»/«Жертва» залишаються завжди. Це може бути одна людина, дві, три, але кількість не визначає «роль». У цій взаємодії завжди є примус одного на інших, застосування сили одних над іншими.

В акті насильства хай то збройне, фізичне чи психологічне насильство людина, яка постраждала автоматично називається «жертвою». Але чи потрібно взяти на себе це «клеймо»? Фактично з 2014 року Україна є жертвою російської агресії, 24 лютого вона здобула свого масштабу. Жертвою стала ціла країна від цивільних до воєнних, від малих до дорослих. Війна не щадить ні статі, ні вік, ні мову. Вона нічого не залишає. Але тут і відбувається трансформація. Україна на весь світ наголошує про напад, про страждання населення, про наслідки руйнувань, але при цьому ми на 100 відсотків не приймаємо роль «Жертви». Україна – країна яка бореться. Яка відновлює поняття «Герой» та «героїзм» (і з античного розуміння цього слова) і з розуміння ХХ століття».

Сучасні українські люди – це «**НОМО HEROICUS**», назва «духовного створіння, що здатне до вибору власної долі всупереч складним життєвим обставинам» [5, с. 70] Світу необхідні герої. Першими героїчну культуру стали створювати люди доби античності. Загалом, оспівування героїзму, є відображенням цінностей епохи, її ідеалів, її потреб. Це і є її дух, дух античності, яка стала колиською філософії, науки та всієї європейської культури. У тих умовах була сформована культура героїзму в двох напрямках. З одного боку – це всемогутні, безсмертні володарі світу та Олімпу – Боги. З одного – герої, які отримували перемоги у війнах, долали перешкоди в супереч всьому. Смертні люди. Люди, які зайняли місце між звичайними людьми та богами. Їх історії та відображення знайшлися в міфах (який визначається і як репрезентація ідей про ідеальний світ так, і розповідь про реальну історію, яка була перед «сучасністю»). «Міф – це історія, що виступає не як проста розповідь чи хронологія, а несе концептуальний, світоглядний зміст, розповідаючи про певні важливі події чи феномени, що стали зразком для всього подальшого

розвитку соціокультурної системи як джерело її відтворення в головних формах і основа цілісності, системності. Міф пронизує фактично всі глибинні сфери культури, будучи важливим і для нації» [4]. Важливе зауваження робить Р.Комаров, аналізуючи вираз Віко про те, що «Кожна нація асоціює себе з героєм. Християнство подарувало середнім вікам героїв – лицарів, вчинки та кодекс яких, стали відображенням ідеалів доби. Відродження зі своїм концептом універсальної людини та ідеалами дало взірць на розум та освіченість героїв. Кардинальні зміни у процесі героїзації прийшлися на ХХ століття. Час, коли процес героїзації відбувався за участі риторичного конструювання героїв, масмедіа та політики.

Ми бачимо, що феномен героїзму є результатом та відображенням ідеального мислення людства, соціально-політичних, культурних подій кожної окремої доби, а герой – це людина, яка всупереч обставинам, жертвуючи власним життям, робить неможливе.

Філософія та «герой». Філософія під свою увагу бере індивідуальний процес створення героя. Ми можемо це узагальнити в питанні «Що змусило героя стати героєм?». На це питання відповідає екзистенціалізм. У статті вітчизняної науковиці Віри Микольченко, яка присвячена саме ролі екзистенціалізму і процесі формування героїзму, бо «саме екзистенційні переживання героя допомагають побудувати ціннісну систему поглядів на світ у цілому та ставлення людини до цього світу» [5, с. 70].

Саме екзистенціальна філософія західного світу стала першою розглядати аспекти феномену героїзму на чолі з С. К'еркегором. Згідно із автором, «що людині загрожує розчинення у всезагальному розвитку світового духу, а екзистуючий індивід є випадковим, одиничним у своєму роді й не схожий ні на кого іншого». Це підтверджую поширену думку, що вчинок, який ми вважаємо героїчним походить з «персональної» екзистенції людини, а вона в свою чергу самостійно визначає долю людини.

«К'еркегор обґрунтував новий образ героя, що визначається через іманентну дію, через яку він реалізується сам та вибудовує власну індивідуальність. Водночас екзистенційний герой не замкнений у собі, його відкритість зберігається в можливості становлення кожної індивідуальності. Екзистенційний рівень героя отримує домінуючу роль на основі того, що зовнішня метафізична структура світу стає внутрішньо притаманною суб'єкту через процес вибору, який актуалізує будь-яку його дію. У такому випадку героїчне стає власне людським та реалізується через постійне сприйняття своїх внутрішніх структур у цілісності світу» [5, с. 70].

Поняття концепту «герой» у Ніцше тісно пов'язан з його терміном «надлюдина». На думку філософа, героїчний період в історії людства вже минув, а в сучасному періоді починає переважати «людське – надлюдським», що обумовлює виникнення майбутнього героя як Надлюдини [7, с. 117]. Саме розділення вчинків на моральні та такі, що стоять «по той бік добра і зла», є підґрунтям для виявлення двох концептуальних типів героя. З одного боку, герой реалізується в межах людського існування, яке ґрунтується на встановлених аксіологічних детермінантах; а з іншого – герой постає як надлюдина, сутністю якої є воля до влади [5, с. 70]. «Філософ Ф. Ніцше розглядав феномен «героїчне», як те, що показує могутність, духовність, силу волі та здатність забезпечити конститутивний принцип людських вчинків (волю до влади) як вищий сенс буття» [7, с. 116].

Науковий дискурс Артура Шопенгауера, в контексті його філософської системи, не може бути чітко віднесений до екзистенціалізму, але деякі аспекти його мислення можуть бути спільними або взаємодіяти з ідеями, характерними для екзистенціалізму.

Шопенгауер вважав, що сутність людського існування полягає в безперервному стані волі до життя, яка визначає весь світовий процес. Цей концепт може бути інтерпретований як форма екзистенційного страждання або непримирення зі світом. Однак його погляди на героїзм можна розглядати як певний протиставлення волі до життя, а не обов'язково як активну позицію суб'єкта, яка є характерною для екзистенціалізму.

Шопенгауер вважав, що справжній герой – це той, хто може визначитися як індивід, незалежний від нещасливих обставин і визнається відмовою від безперервного прагнення волі. Він також розвивав ідею песимізму та страждання, які можуть сприйматися як елементи, близькі до екзистенційного досвіду.

Головною філософсько-культурологічною роботою на тему героїзму безумовно можна вважати «Тисячолікий герой» Кемпбелла. Його головна думка, що усі світові міфи подібні (мають однакову структуру), таким чином і подібен шлях героя [3]. Основна траєкторія героїзму охоплює ряд етапів, а саме: подолання реальності, перевірка за порогом і повернення до суспільства, що регулярно повторюється у циклі.

Окрім Кемпбелла (чия робота стала фундаментальною у розробці героїзму) та екзистенціалістів (першого філософського напрямку, який звернув увагу на феномен героїзму) цей феномен розглядали з багатьох напрямків та методологій. Вебер зазначав, що єдиним способом поведінки для героя є відповідний божественний чи особистісний авторитет [7, с. 117]. З психологічного погляду, у свідомості людини ключове значення

має ідея власної величі та невідкликаного права на зміну світу та власного життя. Герої не народжуються готовими, вони формуються протягом свого існування. Народження у загальному розумінні є лише початком життя, під час якого людина може вирости у видатну, героїчну особистість або, навпаки, залишитися без позитивних людських рис. За словами Е. Фромма, людина вже народжується до моменту смерті, але для більшості людей доля є трагічною: вони вмирають, не встигнувши в повній мірі реалізувати свій потенціал. Важливий внесок в дану роботу є висновок В. Фуркало та В. Фуркало, досліджуючи національний героїзм. Дослідники спираються на ідеї Макентаера, зазначаючи, що він прямо не досліджував тему «героїзму», але «дослідження якого не були спрямовані на вивчення проблеми героя, але ним було визначено два типи етики: перша, яка створена на основі наслідування прикладу, та іншого типу етикету, що базувався на принципі імітації відповідним абстрактним правилам. Таким чином, на основі вище зазначеного, національна традиція України знаходиться у просторі етики, яка слідує за визначеними прикладами, де саме герой для кожної нації чи певної соціальної групи всередині національного співтовариства виходить в якості зразка» [7, с. 117].

На наш погляд, сьогоднішній процес героїзації в Україні уособлює симбіоз основних характеристик героїзму різних часів. Герої – бо напали на країну і ризикуючи своїм життям захищають її, герої – бо рятують людей, герої – які уособлюють цілу націю, що не здається. У процесі національної героїзації, внутрішньої та зовнішньої риторики, підтримується державою: виступи президента, соціальна реклама, виступи інфлюенсерів, весь дискурс будується навколо підтримки наших героїв.

Факт насильства обумовлює наявність «жертви» – жертва – це Україна. Країна, яка знаходилась в стані перманентного спокою (не забуваємо АТО з 2014 року) стала об'єктом для ворожого озброєння 2022 року, фізичного та психологічного насильства, окупаційних режимів та терору. Юридично, фактично, ментально – Україна – це героїчна країна, що долає перешкоди заради свободи, права та демократії.

Висновки. Можемо констатувати, що народження героїв – це внутрішній процес кожної окремої людини і паралельно відображення дійсності. Це певний шлях людини, яка через страх, біль та вчинки стає героєм. Україна зараз така. Кожен військовий, медик, працівник ДСНС – є героєм. Покинути рідний дім, наражати себе на небезпеку, віддавати життя за інших – це феномен «НОМО HEROICUS».

Таким чином, Україна у сучасному світі розбиває дихотомію насильник/жертва. Ми не пере-

стали бути об'єктом російської агресії, але і не прийняли роль жертви. Таким чином, феномен насильства вимагає введення «НОМО HEROICUS» заради опису феноменальної трансформації, коли жертва перестає бути жертвою і під тягарем обставин за рахунок мужності стає героєм.

Література

1. Бадер А., Вовк С., Курило В. ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ: СУТНІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. № 48. С. 177–188. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/48_2023/22.pdf.
2. Іщук А. А. Філософська трансформація поняття героїчного: роль освіти та мистецтва у формуванні «героїчної особистості». *Наукові часописи Університету*. 2020. Т. 45, № 55. С. 280–287. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32988>.
3. Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. *Terra Incognita*, 2020. 416 с.
4. Комаров Р. В. Героїчне як реалізація національного міфу Становлення людини і людства, еволюція свідомості Героїчне як реалізація національного міфу. *Новий акрополь*. URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/heroichne-iak-realizatsiia-natsionalnohohomifu-1500792581>.
5. Микольченко В. Екзистенційні аспекти феномена героїзму: «homo heroicus». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. № 16. С. 69–73. URL: <https://eprints.ua.edu.ua/id/eprint/3863/>.
6. Слюсар В. НАСИЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ПРИРОДА : монографія. Житомир : Євенок О. О., 2017. 450 с.
7. Фуркало І.В., Фуркало В.С. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЯВИЩА «НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЇЗМ» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. No. 40. P. 115–119. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.19>

Анотація

Ткаченко В. В. Україна: руйнування дихотомії «насилник»/«жертва» та народження «Номо heroicus» – Стаття.

У запропонованому науковому дослідженні автор аналізує та переосмислює широку відому дихотомію акту насильства («Насилник» / «жертва»), але переносить її з індивідуального рівня на рівень національної ідентичності всього українського народу та захисників України, зокрема. У суспільстві (будь то галузь права, філософії чи діяльність будь-якої громадської організації) складається традиція розуміння, що насильство має два взаємо існуючих поняття: «насилник» та «жертва». Але на погляд автора, ця дихотомія руйнується 24 лютого 2022 року на території України. Юридично та фізично Україна стала жертвою російської агресії (акт збройного та психологічного насильства), але також фізично, Україна стала країною, яка дала відсіч та супротив ворогу. Не прийняла на себе статус «жертва». А її захисники виборили для країни статус «герої» і самі стали героями. Таким чином, автор роз-

глядає ці категорії не в контексті окремих осіб (жінка, дитина, брат, незнайомиць тощо), а як характеристику країни в цілому. У статті автора наголошує на тому, що кожна галузь дає своє визначення «насилству», але загалом, під насильством ми розуміємо застосування фізичної, або психологічної сили до будь-кого. Але протистояння в цих умовах і «народжують» героїв. Феномен героїзації сягає своїм корінням в античні часи, автор статті аналізує історико-культурологічну та філософську еволюцію цього поняття та знаходить конкретні характеристики цього поняття. Авжеж, цей процес має різні спектри, але фактори «відважності», «мужність», «смівливість», «подолання перешкод», «загроза життю» притаманні кожній добі. Аналізуючи події на території сучасної України, автор статті приходить до думки, що якраз «Номо heroicus» є відповідним прикметником для ідентифікації цілого народу, але аж ніяк не «жертви». Головною відмінністю є те, що героїзація в сучасній Україні закріплюється на усіх рівнях: концепт будується владою, піднімається медіа та самим людьми. Стаття дає розуміння феномену героїзації у протиставлення позиції «жертви» в акті насилля.

Ключові слова: насилля, жертва, герой, міф, війна.

Summary

Tkachenko V. V. Ukraine: Breaking the Dichotomy of "Perpetrator" / "Victim" and the Birth of "Homo Heroicus". – Article.

In the proposed scientific research, the author analyzes and reconsiders the well-known dichotomy of the act of violence ("Perpetrator" / "Victim"), but shifting it from an individual level to the level of the national identity of the entire Ukrainian people and the defenders of Ukraine, in particular. In society (whether it be the field of law, philosophy, or the activities of any civic organization), there is a tradition of understanding that violence has two coexisting concepts: "Perpetrator" and "Victim". However, in the author's view, this dichotomy was shattered on February 24, 2022, on the territory of Ukraine. Legally and physically, Ukraine became a victim of Russian aggression (an act of armed and psychological violence), but also physically, Ukraine became a country that stood up and resisted the enemy. It did not accept the status of "Victim". And its defenders fought for the country's status as "heroes" and themselves became heroes. Thus, the author considers these categories not in the context of individual persons (woman, child, brother, stranger, etc.), but as a characteristic of the country as a whole. In the article, the author emphasizes that each field provides its own definition of "violence", but overall, violence is understood as the application of physical or psychological force to anyone. However, resistance in these conditions "gives birth" to heroes. The phenomenon of heroization has its roots in ancient times; the author of the article analyzes the historical-cultural and philosophical evolution of this concept and finds specific characteristics of this concept. Of course, this process has various spectra, but factors such as "bravery", "courage", "boldness", "overcoming obstacles", and "threat to life" are inherent in every era. Analyzing events on the territory of modern Ukraine,

the author of the article comes to the conclusion that precisely "Homo Heroicus" is an appropriate epithet for identifying the entire nation, but by no means "victims". The main difference is that heroization in modern Ukraine is entrenched at all levels: the concept

is constructed by the government, elevated by the media, and by the people themselves. The article provides an understanding of the phenomenon of heroization in contrast to the position of "victim" in the act of violence.

Key words: violence, victim, hero, myth, war.

УДК 17.2-18

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.11>**В. О. Черненко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7413-3082>

кандидат філософських наук, доцент кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін Харківського національного університету мистецтв ім. І.П. Котляревського

ВАСИЛЬ СТУС: ПОЕЗІЯ, ЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Василь Стус, український поет, публіцист і громадський діяч, став видатною постаттю української літератури ХХ століття. В його творчості глибоко відображені етичні питання, цінності та моральні принципи, які стали невід'ємною частиною його поезійного світу. Стус був універсальним поетом, який висловлювався через власні почуття, спостереження, філософські роздуми та рефлексії. Його поезія пронизана моральною здобутковістю, вона веде до обдумування моральних норм, важливості гідності та справедливості в суспільстві.

Мета: проаналізувати деякі етичні настанови поезії Василя Стуса, виявити змістовну етичну інтенцію творчості поета.

Крім того, у творчості Стуса можна помітити підняття питань про мораль, віру, місце людини у світі та її відношення до суспільства. Поетичні тексти відкривають широкий спектр моральних проблем, викликають до роздумів та аналізу сучасної дійсності. Загалом, етичний світ поезії Василя Стуса – це мандрівка у глибини людських душевних станів, відображення загострених моральних проблем суспільства, протистояння насильству та бажання бачити у кожній людині гідність та права на свободу. Поет не тільки відображав страждання своєї особистості через свою творчість, але й закликав до рефлексії щодо загальнолюдських цінностей, вірності ідеалам, незалежно від обставин життя. Він став голосом боротьби за свободу слова, справедливість і права людини, демонструючи свою етичну стійкість у важкі часи.

Висновки: В. Стус належав до тієї плеяди митців світового рівня, котрі поклали мету і цінність творчості та мистецтва у вирішенні екзистенціальних проблем людини, головною серед яких є набуття внутрішнього звільнення від страху скінченності власного існування, та зумовленості особистісного буття зовнішніми обставинами. Іманентне завжди домінує у поета над цупкими лещатами зовнішнього, будь то матеріальне, історичне, соціальне, тощо. Досягнення свободи, причому не анархічно-свавільної, а соціально-відповідальної, є сенсом та призначенням художнього праксиса, запереченням диктатури історично-політичної зумовленості, домінантною ознакою шляхетно-

сті людини та гідності її самоіснування. Свобода у творчості Стуса стає метафізичною властивістю, яка не може бути відчужена у особистості, бо є необхідною запорукою її самоздійснення.

У рамках статті неможливо торкнутися всього багатства та розмаїття творчості українського бранця совісті. Отже, наголосимо лише на декількох провідних етичних темах.

Гідність та свобода:

Василь Стус у своїй поезії часто піднімав питання гідності людини та її права на свободу. Він відображав важливість самовизначення, боротьбу за права та свободи людини у віршах, де основними темами були духовна незалежність, право на власне життя та вільний вибір: *«Ступай – майбутньому назустріч, // і най хода твоя легка // легкою буде. // І не треба // жалких жалінь. // І – задарма. // Тюрма не доросте до неба: // Ще землю їстиме тюрма»* [1, с. 17]. *«Нам є де йти – на хвилі, на землі – // шляхи – мов обрії – далекі і прозорі. // Шумуйте, весни – дні, ярійте, вечори, // поранки, шліть нам усмішки лукаві! // Вперед, керманичу! Хай юність догорить – // ми віддані життю, і нам воздасться в славі»* [1, с. 14].

Покручена свідомість радянської людини, спотворена хибною ідеологією:

«Ця п'єса почалася вже давно. // І лиш тепер збагнув я: то вистава, // де кожен, власну сутність загубивши, // і дивиться, і грає. Не живе. // Отож мені найщасливіша роль // дісталася в цій незнайомій п'єсі, // в якій я слова жодного не вчив // (державна таємниця!). Автор теж // лишається інкогніто» [1, с. 36]. *«Отак живу: як мавпа серед мавп, // чолом прогрішим із тавром зажури // все б'юся об тверді камінні мури, // як їхній раб, як раб, як нищий раб»* [1, с. 19].

Моральна відповідальність:

Стус підкреслював важливість моральної відповідальності перед суспільством та перед самим собою. Відчуття, що особистісне тісно пов'язане із всезагальним, метафізичним (долею країни, людства, Всесвіту) надавало поету мужності стоїчно витримувати тортури радянського режиму. Його поезія відбивала образ патріота, людини, що вірить у свої ідеали та готова за них боротися:

«А що мій гріх? Лиш той, що це душа є, // якій усесвіт болями болить» [1, с. 63]. «Прости мені, любове, цю жагу // до мучених – і суцих, і полеглих, // до бідних, кривджених, до жебраків, // до кожного, хто, запізнавши горя, // віддарував мені, здається, вчора // людську біду за декілька віків» [1, с. 67].

Самотність:

Трагічне відчуття самотності замальовується поетом у протиставленні бездушно-безособистісного початку (яке подається в образах або тупої ідеологічно-спотвореної соціальної системи, або «сліпих» механістичних законах Всесвіту) та особистісно-емоційного співчуття: «Ти весь – на бережечку самоти, // присмоктаний до туги, ніби равлик, // від вибухлої злості занепалий, // не можеш межі болю осягти. // А світ весь витих, витух, відпалав, // не вгамувавши вікової спраги. // Він висмоктав із тебе всю одвагу, // лишив напризволяще і прокляв» [1, с. 15]. «І ще здалося – вдо світа, наосліп: // що я себе утратив многою // самопомноженого цього світу, // що світиться біноклями страждань – // моїх любовей, товчених на скалки... // що я згубився – сотнями відбитків // самосебезмертвілого в довірах // і нахиланнях до безодні світу, // котра гогоче тьмою, мов яскиня // неолітична: вабить і страшить» [1, с. 65]. «Довкола світ – безгубий і безокий. // І в ньому дні. І в ньому сни мої. // Давно відгородився я від нього, // давно збагнув, що пруття заброн // кувалися благою дланню Бога» [1, с. 253].

Страждання:

Етос страждання замальовується Стусом на декількох рівнях. Перший – емоційний стан людини, понівеченої радянською диктатурою, в якій влада відібрала право бути собою, бути інакшою: «Звіром вити, горілку пити – і не чаркою, поставцем, // і добі підставляти спите вірно підданого лице... // І з ордою під дикі галаси прорешечуватись гробами, // раз жене нас ненамля сказу по роках, по віках, по гробах!» [1, с. 12]. «Як хочеться – вмерти! // Аби не мовчати, // ні криком кричати // останню зірницю // обвітрену врано // останнє спінання // осклілої днини – // діждати – і вмерти!» [1, с. 141].

Другий рівень – страждання, з якого дивним чином народжується сила стійкості духу, протистояння жорстокості політичного режиму, наснага до метафізичної свободи: «А проте: // ми ще повернемося, // бодай – // ногами вперед, // але – не мертві, // але – не переможені, // але – безсмертні» [1, с. 147]. «Ярій душе! Ярій, а не ридай. // У білій стужі сонце України. // А ти шукай – червону тіль каліни // на чорних водах – тіль її шукай... // У білій стужі білих голосінь // це гроно болю, що паде в глибін, // на нас своїм безсмертям окошилось» [1, с. 80]. «Сто років, як сконала Січ... // Сто років мучених надій... //

Та виростають з личаків, // із шаровар, з курної хати // раби зростають до синів // своєї України-матері. // Ти вже не згинеш, ти двожилава, // земля, рабована віками, // і не скарать тебе души-телям // сибірами і соловками» [1, с. 8].

Третій рівень – страждання, яке дає можливість піднятися над власним егоїстичним саможалінням, перевершити себе на шляху розкриття до відповідальності за всіх і все: «Благословляю твою сваволю, дорого долі, дорого болю. // На все-розхресті люті і жаху, // на всепрозрінні смертного скрику // дай мені, Боже, чесного шляху, // дай мені, Боже, гордого лику!» [1, с. 86]. «Отак: живи – і скній, живи – і скній, // і як дійдеш самопереростання, // і як збагнеш: ти власна жертва й кат, // тоді збагнеш і смерть, як припадання // до обрю, як трату всіх утрат» [1, с. 89].

Поет стверджує, що подолати фізичну смерть можливо лише безсмертним етичним вчинком, який дає змогу встояти в правоті і гідності й зробити крок у вічне: «Іди – за край. Народження – по смерті // тебе чекає. Прагни стрімголов // на ту тропу, що яра, наче кров, // воліє душ, що щирі і одверті // так і живуть – своїм перед кінцем, // як при початком. І рушають д'горі» [1, с. 68]. «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, // добро і правдо віку. Через сто // зневір. Моя душа, запрагла неба... // І врочить порив: не спиняйся, йди. // То – шлях правдивий. Ти – його предтеча» [1, с. 263].

На думку Стуса, мистецтво намагається відбивати ті досить рідкісні елементи існування, що виходять за межі буденного життя, виводять життя за його «кінцевий пункт»: «Щоб тьма впокорення мене порятувала, // інобуттям. Іножиттям. Найменням // уже невласним: ось він, той загал, // яким кермує той шалений Бог; // котрий в мені воліє народитись» [1, с. 293]. Поет відкриває для себе та інших таїну існування потойбічного. Опанування невідомим – подвиг подолання зумовленості матеріальним, психофізичним, соціальним. І цей подвиг поет завжди здійснює на самоті: «І так живу, мов непотрібний пес, // давно од біглий власної домівки, // що все собі не віднайде криївки // од спогадів, од сонця, од небес // і од самого себе» [1, с. 89]. В творчості видатного українського майстра слова буття та небуття вдивляються одне в одного; поет постійно балансує на межі. Бог покинув цей світ на на призволяще, і хоча Стус подекуди звертається до Нього – відповіді ми не чуємо... «далі тиша»: «Бо жодної з надій не маю в Бозі // і порятунку жодного – нема» [1, с. 184]. Не віра у метафізичне трансцендентне живить надії поета й підтримує його у протистоянні з системою тотального «оскління» (головна метафора зла у Стуса), а палке відчуття величі людського духу, спроможного дорости до всесвітнього співчуття: «Прости мені, любове, цю жагу // до мучених – і суцих, і полеглих // до бід-

них, кривджених, до жебраків, // до кожного, хто, запізнавши горя, // віддарував мені, здається, вчора // людську біду за декілька віків» [1, с. 67].

Справжня алхімія мистецтва, за Стусом, полягає у спроможності перетворювати страждання-помсту на страждання-любов: «Як добре те, що смерті не боюся я, // і не питаю, чи тяжкий мій хрест. // Що перед вами, судді, не клонюся // в передчутті невідомих верст. // Що жив, любив і не набрався скверни, // ненависті, прокльону, каяття. // Народі мій, до тебе я ще верну, // як в смерті обернуся до життя» [1, с. 294].

У творчості Стуса простежується гуманістичний погляд на світ, де людина, її гідність та внутрішня свобода є основою гуманістичних цінностей. Він закликав до внутрішньої свободи духу та усвідомлення власної гідності в умовах тоталітарного режиму. У своїй поезії Василь Стус піднімав актуальні етичні питання, ставлячи на перший план поняття людської гідності та свободи. Він виступав за ідеї гуманізму, наголошуючи на важливості поваги до людини та її прав. Його твори були сповнені глибокого роздуму над моральними проблемами, які виникали в умовах політичних репресій.

Через свою поезію Василь Стус вирізнявся глибокою сутністю етичних питань, а його слова надихали та підтримували тих, хто відчував обмеження свободи та несправедливість. Його творчість залишає слід у серцях тих, хто прагне висловити моральний протест і відстоювати гуманістичні цінності у світі. Поет у своїй творчості пропонував глибоку рефлексію над сенсом життя та покликанням людини, підкреслюючи важливість етичних цінностей, гуманізму та загальнолюдських принципів. Його поезія та публіцистика стали символом сили волі, відданості принципам справедливості та невід'ємної свободи, що залишають слід у серцях читачів і надихають на відстоювання гуманістичних цінностей.

Література

1. Стус В. (2022). Палімпсести (вибране). Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 352 с.

Анотація

Черненко В. О. Василь Стус: поезія, етичний дискурс. – Стаття.

Стаття присвячена етичним аспектам творчості видатного українського поета ХХ століття Василя Стуса. Етичний світ поезії В. Стуса – це унікальний світ моральних цінностей, людської гідності та відстоювання прав людини. Стус був видатним українським поетом, публіцистом, правозахисником і дисидентом, який став символом боротьби за правду та справедливість під час тоталітарного режиму. Читаючи Стуса, ми переконаємося, що він створив себе в умовах цілковито заблокованої і загроженої національної культури, підданої тотальному тиску комуністичної держави та іде-

ології – і створив він себе як людину вірцево вільною, нікому, окрім категоричного імперативу, невіддільну, як творця, відкритого до найсучасніших мистецьких течій, як мислителя, причетного до вільних дум, що хвилювали його ровесників у Лондоні, Берліні чи Парижі. Романтично-трагічне світосприйняття поета протестувало проти перетворення людини на функціональний гвинтик бюрократичної системи; етос особистісного творчого самоздійснення в поезії Стуса завжди домінує над обездушеною машиною тотальної покори, над дресурою лінійного одновимірного мислення, запрошеного ідеологічними лозунгами.

Позаяк абсурдна дійсність «держави смерті» не може бути подолана раціональними зусиллями, через збройну боротьбу, або чесні демократичні вибори тощо, тоді залишається єдиний доступний шлях вирішити моральний конфлікт між тим, що є, і тим, що мало би бути. Це шлях власного жертвоприношення. Йдеться не про фізичне «само-спалення», а про офірування власної метафізичної свободи, разом із найважливішими для поодинокі людини цінностями: сім'єю, друзями, улюбленими книжками, врешті, реалізацією власного творчого акту. В листі до Олега Ореча від 03.12.1978 року Поет писав: «...мушу стояти – як при останній стіні. Головне – вміти тримати голову. Навіть – коли не держитися на в'язах...Одне слово – я як рокований на розтерзання дикими звірами в римському цирку... Що міг – я зробив. Що зможу – ще зроблю. Але без України мені моторошно...прошу тільки вірити, що я нітрохи не змінився проти студентських літ. Коли є зміни – то вони наслідки умов, які забагато заправили од мене...У мене є мій народ, який мої друзі інших національностей називають багатостраждальним. Його муки – то єдиний мій скарб...»

Ключові слова: етика, людська гідність, свобода, метафізика, страждання, екзистенція, самотність, мораль.

Summary

Chernenko V. O. Vasyl Stus: Poetry, ethical discourse. – Article.

The article is devoted to the ethical aspects of the work of the outstanding Ukrainian poet of the 20th century, Vasyl Stus. The ethical world of V. Stus's poetry is a unique world of moral values, human dignity and defense of human rights. Stus was an outstanding Ukrainian poet, publicist, human rights activist and dissident, who became a symbol of the struggle for truth and justice during the totalitarian regime. Reading Stus, we are convinced that he created himself in the conditions of a completely blocked and threatened national culture, subjected to the total pressure of the communist state and ideology – and he created himself as an exemplary free person, not subject to anyone except the categorical imperative, as a creator, open to the most modern artistic currents, as a thinker involved in the free thoughts that worried his contemporaries in London, Berlin or Paris. The poet's romantic and tragic worldview protested against the transformation of man into a functional cog of the bureaucratic system; the ethos of personal creative self-realization in Stus's poetry always dominates over the soulless machine of total obedience, over the training of

linear one-dimensional thinking, dusted with ideological slogans.

Purpose: to analyze some ethical guidelines in the poetry of Vasyl Stus, to reveal the meaningful ethical intention of the poet's work.

Conclusion: Since the absurd reality of the "state of death" cannot be overcome by rational efforts, through armed struggle, or fair democratic elections, etc., then the only available way is to resolve the moral conflict between what is and what should be. This is the way of self-sacrifice. It is not about physical "self-immolation", but about offering one's own metaphysical freedom, together with the most important values for a single person: family, friends, favorite books, arrest,

realization of one's own creative act. The poet wrote: "...I have to stand – like at the last wall. The main thing is to be able to keep your head. Even when I'm not holding on to elms... In short, I'm destined to be torn apart by wild beasts in the Roman circus... I did what I could. I will do what I can. But without Ukraine, I feel terrible... I only ask you to believe that I haven't changed at all compared to my student years. When there are changes, they are the consequences of conditions that forced too much from me... I have my people, which my friends of other nationalities call long-suffering. His torment is my only treasure..." [1, c. 8].

Key words: ethics, human dignity, freedom, metaphysics, suffering, existence, loneliness, morality.

УДК 1:001(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.12>

А. О. Шевель

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7129-1859>кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та правосуддя
Сумського національного аграрного університету

ЗМІНА ПАРАДИГМИ В ФІЛОСОФІЇ НАУКИ З ПОЯВОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Постановка проблеми. У сучасній філософії науки поняття парадигми є дуже продуктивним і розглядається як система теоретичних, методологічних й аксіологічних установок, що беруться за зразок розв'язку наукових задач і визнаються всіма членами наукової спільноти.

Т. Кун наголошує про можливість виділення епістемічного та соціального аспектів парадигми. В епістемічному плані парадигма є сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань та технічних прийомів, що слугують зразком для наукової діяльності. У соціальному – парадигма представлена конкретним науковим співтовариством, цілісністю та межами якого вона визначає. Існування парадигми, на думку Т. Кун, зв'язане з періодами нормальної науки, у рамках якої вона виконує проєктивно-програмувальну та селективно-заборонну функції. Зміна парадигми здійснюється шляхом наукових революцій, а «послідовний перехід від однієї парадигми до іншої через революцію – звичайна модель розвитку зрілої науки» і може розглядатися як своєрідне гештальт-перемикання наукового співтовариства на нову систему світобачення й цінностей.

Поява штучного інтелекту суттєво вплинуло на філософію науки, змінюючи традиційні уявлення про світ, знання та людську природу. Ця зміна парадигми відкриває нові питання щодо свідомості, моралі та етики. Філософи науки розглядають ефекти впливу штучного інтелекту на спосіб мислення, наукові методи, а також на відносини між людьми та технологією. Одним із ключових аспектів цієї зміни є розробка нових концепцій та теорій, спрямованих на розуміння взаємодії між людським та штучним інтелектом.

Аналіз останніх джерел і публікацій. С. Хокінг, Р. Пенроуз, А. Шимоні, Н. Картрайт розглядають питання створення штучного інтелекту та прогнозують можливі загрози і наслідки. Етичні питання в процесі створення штучного інтелекту та питання створення дружнього штучного інтелекту висвітлюються Е. Юдковськи.

Мета дослідження – дослідити вплив досліджень штучного інтелекту на зміни парадигм у філософії науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна наука є предметом різноманітних досліджень, адже нині вона є багатогранним пізнаваль-

ним процесом, спеціалізованою сферою людської діяльності та багатомірним соціокультурним явищем. Наука існує в різних формах і в усій багатогранності свого буття, вивчається сьогодні з самих різних сторін, різними методами, тому не дивно, що в результаті виникла ціла низка концепцій науки, у яких по-різному розуміють і визначають науку.

В історії класичної філософської думки наука розглядалась як спеціалізована система розвитку знання про природу, суспільство і людину, що будувалась за допомогою свідомого застосування спеціально вироблених методів пізнання, доказів, а також експериментальної перевірки істинності розроблених теорій.

Існують концепції, у яких наука розглядається як специфічна форма суспільної свідомості, що історично сформувалась і виокремилась з філософії, а також на відміну від політичної, правової, художньої, релігійної форм свідомості. В духовному житті, в ідеологіях суспільства тієї чи іншої епохи представлені різні погляди людей, які виражають їхнє суспільне буття, у тому числі представлені наукові знання, ідеї і уявлення того чи іншого історичного часу. Наукова свідомість розробляється та транслюється людьми з покоління в покоління і завжди є конкретно-історичною. Серед інших форм наука постає як теоретичне усвідомлення і осмислення дійсності в її об'єктивності та закономірності, причинно-наслідковому зв'язку, в кореляції з практичною діяльністю людей та суспільними досягненнями в духовному і матеріальному виробництві. Оскільки наукова свідомість виражає у формі теоретичної системи понять і поглядів дійсність у її закономірності, це дає можливість передбачення, цілепокладання та контрольованого людьми перетворення дійсних процесів за їхніми об'єктивними законами і в інтересах суспільства.

На нашу думку, найважливішою тенденцією сучасної стадії розвитку науки стає повернення до єдності наукового знання, яка знаходить своє нове втілення в поширенні міждисциплінарних досліджень, в пошуку нових форм інтеграції наукового знання, використанні ідей і методів одних наук в інших, перехід від дисциплінарних методів досліджень до проблемно-орієнтованих

та інші. На цій основі відбувається формування універсальної, або глобальної, наукової картини світу, що спирається на принципи розвитку, єдності світу, історизму, еволюції, самоорганізації і системності.

Отже, слід зважати на те, що одночасно з процесом диференціації відбувається і процес інтеграції – об'єднання, взаємопроникнення, синтезу наук і наукових дисциплін, стирання кордонів між ними, об'єднання їх і їхніх методів у єдине ціле. Це особливо проявляється сьогодні у бурхливому розвитку таких синтетичних форм науки, як кібернетика, синергетика, технонаука, штучний інтелект та ін.

Остання форма сьогодні викликає багато дискусій та суперечок. У понятті «штучний інтелект» інтегруються проблеми на стику філософії, математики, фізики та інших природничих наук, а також питання гуманітарії. Проте, пізнання штучного інтелекту невіддільне від пізнання людини, її свідомості і мислення. Тому, щоб глибше розкрити проблему штучного інтелекту слід розкрити поняття природного інтелекту, адже штучний інтелект є імітацією природного.

Термін «інтелект» (intelligence) походить від латинського «intellectus» – що означає розум; розумові здібності людини. Інтелект ототожнюють з усіма можливостями людської свідомості, з розумовими здібностями людини. Обчислення, вираховування, оперування інформацією є лише окремі прояви людського інтелекту. Інтелект людини оперує словами (вербальний інтелект), образами (візуальний), поняттями і судженнями (логічний), оригінальними ідеями (творчий), рухами, діями власного тіла (фізичний), чуттями емоціями (емоційний), знаннями здобутими суспільством (соціальний). Природний інтелект є властивістю людини, як живої біопсихосоціальної та одухотвореної істоти, яка здатна до самоусвідомлення та є єдністю раціонального і чуттєвого, теоретичного і практичного, знання і віри.

Більшість дослідників, штучний інтелект асоціюють з людським, природним інтелектом, який донедавна вважався головним засобом і головним знаряддям пізнання світу, як його ще називали «універсальним інструментом пізнання».

Поняття «штучний інтелект» (artificial intelligence) – зазвичай тлумачиться, як властивість автоматичних систем брати на себе окремі когнітивні функції мозку людини, наприклад, вибирати і приймати оптимальні рішення на основі раніше отриманого досвіду і раціонального аналізу зовнішніх впливів. Штучний інтелект – це сукупність засобів програмного забезпечення, які за своїм принципом дії подібні з інтелектом людини, істотно полегшують її розумову працю, допомагають у вирішенні різного роду завдань

і розширюють межі пізнання навколишнього світу.

У 1956 році американський дослідник Джордж Маккарті вперше вводить термін «штучний інтелект» і наголошує, що визначення поняття штучного інтелекту не слід розуміти, як щось таке, що тільки копіює методи пізнання і поведінку людини, йому властиво використовувати і свої методи. На сьогодні існують різні тлумачення цього поняття, зокрема його, ототожнюють з розумовими операціями, зі стилем і стратегіями вирішення проблемних ситуацій, здатності до навчання, до пізнання, до індивідуальних особливостей орієнтування в ситуації, когнітивним стилем, з біопсихічною адаптацією до існуючих обставин життя [3, с. 74].

Сьогодні філософами робляться спроби побудувати такі інтегративні картини світу, як природничо-наукова, загально-наукова, науково-філософська тощо. Вони масштабніші за ті картини світу, які створювались в історії фізики та змінювались згідно з панівними напрямками від механістичної до електромагнітної та релятивістської, а також за хімічні чи біологічні картини світу.

Сучасні філософи та дослідники науки часто розглядають міждисциплінарні науки як одне з видатних досягнень, заново відкритих у ХХІ столітті. Штучний інтелект і штучне життя є чудовим прикладом такої інтеграції багатьох наукових областей. Звичайно, міждисциплінарність також має свою ціну. Хіміки, біологи, фахівці в галузі обчислювальних наук та багато інших вивчають різні аспекти живих систем, користуючись при цьому подібними методами. Основними методами вивчення штучного життя є: синтез штучних систем з аналогічною живим системам поведінкою, вивчення динаміки розвитку процесу, а не кінцевого результату, конструювання систем, які демонструють феномен творення. Те, що поєднує дослідників у сфері штучного життя – це методи, на відміну від їх цілей. Звичайно, існує спільний інтерес до життя як до феномена вивчення. На жаль, життя надто складне, щоб можна було намітити загальні напрями у дослідженнях. Доказами останнього твердження може бути той факт, що деякі зацікавлені у дослідженні «систем, що демонструють феномени живих систем», інші вивчають природу хімічного репродукування чи намагаються вирішити філософські проблеми самосвідомості. У той самий час зовсім інший вид дослідників, що відносяться до галузі робототехніки, дотримуються завдання створення фізичних систем, демонструють деяку поведінкову подібність із тваринами.

Людина є джерелом ідей для реалізації механізмів інтерпретації та застосування знань. Особливості мислення відображені в так званих машинах прямого та зворотного висновку,

що використовуються для побудови експертних систем.

Основна філософська проблема в галузі штучного інтелекту – можливість чи не можливість моделювання мислення людини. Якщо коли-небудь буде отримано негативну відповідь на це питання то всі інші питання не будуть мати найменшого сенсу. Як правило, дослідники в галузі штучного інтелекту за родом своєї діяльності є оптимістами і не тільки дають позитивну відповідь, а й наводять деякі докази.

Перший доказ є схоластичним, і доводить несуперечність штучного інтелекту та Біблії. Очевидно, навіть люди далекі від релігії, знають слова священного писання: «І створив Господь людину за образом і подобою своїм». Виходячи з цих слів, ми можемо зробити висновок, що оскільки Господь, по-перше, створив нас, а по-друге, ми за своєю суттю подібні до нього, то цілком можемо створити когось за образом і подобою людини.

Створення нового розуму біологічним шляхом для людини справа цілком звична. Спостерігаючи за дітьми, ми бачимо, що більшість знань вони набувають шляхом навчання, а не як закладену в них заздалегідь програму. Дане твердження на сучасному рівні не доведено, але за зовнішніми ознаками виглядає саме так.

Те, що раніше здавалося вершиною людської творчості – гра в шахи, шашки, розпізнавання зорових і звукових образів, синтез нових технічних рішень, на практиці виявилось не такою вже складною справою (тепер робота зводиться не до дослідження рівня можливості або неможливості реалізації перерахованого, а до знаходження найбільш оптимального алгоритму). Є надія, що й повне моделювання мислення людини виявиться не такою вже й складною справою.

Наступним філософським питанням штучного інтелекту є мета створення. В принципі, все, що ми робимо в практичному житті, зазвичай спрямоване на те, щоб нічого іншого не робити. Припустимо, що людині вдалося створити інтелект, що перевищує його власний (хоч і не за якістю, а за кількістю). Що тоді буде з людством? Яку роль відіграватиме людина? Для чого вона тепер потрібна? І взагалі, чи потрібно в принципі створення штучного інтелекту?

Мабуть, найбільш прийнятною відповіддю на ці запитання є концепція «посилувача інтелекту». Тут відповідна аналогія з президентом держави. Він не зобов'язаний знати валентність ванадію або мови програмування Java, щоб прийняти рішення про розвиток ванадієвої промисловості. Кожен займається його власною справою – хімік описує технологічний процес, програміст пише програму; зрештою, економіст повідомляє президенту, що, вклавши гроші в промислове шпигунство, країна отримає 20% та 30% річних у ванаді-

євій промисловості. У цьому прикладі Президент використовує біологічний підсилувач інтелекту групи фахівців із їхнім білковим мозком. Але вже зараз використовують технічні підсилувачі інтелекту – наприклад, ми не могли передбачити погоду без комп'ютерів, під час польотів космічних кораблів з самого початку використовувалися бортові пристрої підрахунку. У той же час, інтелектуальна система цілком могла мати свої бажання, і не діяти, як ми хотіли б. Таким чином, ми стикаємося з іншою проблемою – проблемою безпеки та мінімізації ризиків, що актуальна для «суспільства ризику» [4, с. 104].

Проблема штучного інтелекту тісно переплетена з сукупністю філософських проблем та аспектів техносфери та техногенного суспільства: проблеми освіти, дозвілля та відпочинку. Інтелектуальні системи, реалізовані в різних технічних засобах повсякденного життя: комп'ютери, телевізори, пральні машини, посудомийні машини, мікрохвильові печі тощо – вони звільняють людину зі сфери повсякденного життя та дозволяють їй «переключити» звільнений час на дозвілля та відпочинок [1, с. 46].

Однак збільшення технічних, технологічних та інтелектуальних та інформаційних можливостей призводить до значної упередженості в психологічному та емоційному стані, свідомості та самосвідомості як індивіда, так і суспільства в цілому. Передбачалося, що легкий та швидкий доступ до найрізноманітнішої інформації перетворить інтелектуальні зусилля користувачів в іншу площину – у сферу обробки інформації. Наявність інформації створює нові вимоги до особистих якостей своїх споживачів: більш високий рівень абстрактного мислення, узагальнення, здатність порівнювати, а також виявлення головного та відкидання вторинного. Суспільству потрібно пройти процес адаптації до змінених умов роботи з інформацією. Багато користувачів відзначають зменшення пам'яті через звички постійно звертатися до пошукових систем, і цей суб'єктивний висновок підтверджується дослідженнями спеціалістів – психолог з колумбійського університету Бетсі Горобець назвав це явище «ефектом Google» (Ефект полягає в тому, що людина, яка знає, що вона може в будь-який момент отримати доступ до певної інформації, перекладає відповідальність за зберігання цієї інформації на зовнішнє джерело).

Інший професор комп'ютерної науки каліфорнійського університету Berkley Стюарт Рассел наводить приклад. Компанія Deep Mind, яку недавно купила Google, провела цікавий експеримент. Тому, хто навчається машинному інтелекту поставили єдину мету – набрати якомога більше балів в відео-іграх. Машина нічого не знала про гру, про рухомі об'єкти в ній. Вона взагалі нічого не знала про світ і була, як тільки що

народжена дитина, яка відкрила очі. Через кілька годин машина вже грала в відео-ігри, як найбільш «просунутий» геймер. Це були і «стрілялки», і гонки, і складні стратегії. «Ми думали, що це дуже складне завдання. І, до речі, не знаємо, як у машини це вийшло», – відзначає професор. Він підходить до цілком закономірного висновку: якщо новонароджений малюк почав грати у відео-ігри на найвищому рівні, його батьки ймовірно занепокояться, що ж відбувається.

Цей приклад добре ілюструє те, що неможливо передбачити, коли машина стане розумнішою за людину. І це несе в собі певні ризики. Але, як каже Рассел вже зараз потрібно думати про те, як зберігати контроль над такими системами. «Поки машини стають розумнішими, ми стаємо менш розумними і залежними від них...», – додає в скарбничку ризиків штучного інтелекту президент Baidu [3, с. 7].

Це один із очевидних наслідків зміни мислення. На даний момент швидкість розвитку інтелектуальних інформаційних систем перевищує темпи розвитку своїх користувачів. Сьогодні ми лише усвідомлюємо необхідність змінити людське сприйняття нової реальності. Можна сказати, що побудова нової парадигми обробки інформації на рівні не тільки штучних, але й природних систем (людина, суспільство) є одним з найважливіших завдань.

Ми вже зазначали, що «основна філософська проблема в галузі штучного інтелекту – можливість чи не можливість моделювання мислення людини. У випадку, якщо будь-коли буде отримано негативну відповідь на це питання, то всі інші питання не матимуть найменшого сенсу». «Вченим-гуманітаріям – з їхньої освітньої підготовки та специфіки традиційно досліджуваних тем досить важко дізнатися, зрозуміти і правильно оцінити наявні і тим більше ті, що зароджуються технології та технологічні тенденції, а також їх взаємозв'язок і вплив на соціальні, політичні та інші процеси».

Гуманітарне трактування поняття штучного інтелекту має на увазі, перш за все, здатність до рефлексії. «Універсальний штучний інтелект (також званий «сильний штучний інтелект» та «штучний інтелект людського рівня») матиме здібності до самостійного навчання, творчості, роботи з довільними предметними галузями та вільного спілкування з людиною». Через це, «Таким чином, оскільки ми є видом тварин, ми думаємо так, як діємо. Якщо наше мислення розтягнуте в часі, то це тому, що так влаштовані наші тіла загалом і механізми відчуття-сприйняття зокрема. Філософи часом запитують, чи може машина мислити. Якщо коли-небудь і зможе, то це робитиме кардинально відмінним від нас способом. Тому що матеріал, з якого виготовляють

машини, дуже відрізняється від нашого. У нього, наприклад, немає тілесних потреб і жодних емоційних реакцій, які у людей викликаються відповідними потребами. Наша форма мислення невіддільна від попередніх і супроводжуваних його сенсорних, моторних і емоційних проявів. І саме тому якби машина могла думати, ми навряд чи змогли б зрозуміти, що вона надумала».

Таким чином як було сказано вище, для гуманітаріїв трактування штучний інтелект має на увазі, перш за все, здатність до рефлексії. Тому одним із головних понять сучасних міждисциплінарних досліджень, на стику математики та інформатики, когнітивістики та лінгвістики є «самореференція» (цікаве явище, яке показує, що інформація, пов'язана зі ставленням до себе, краще запам'ятовується. Цей ефект може бути пояснений нашими особливостями сприйняття та обробки інформації, а також її емоційним зарядом). Воно відіграє ключову роль у визначенні тих особливостей людської самосвідомості, які можуть або не можуть бути відтворені в мислячих машинах.

Майбутнє штучного інтелекту залежить від того, чи виявиться він здатний до самореференції, так би мовити, до діалогу та зворотного зв'язку із самим собою. Без цього немає й тієї самостності, яка виділяє мислячі істоти зі світу природи», що відповідає проблематиці взаємної інтеграції нано-, біо-, інфо- та когнітивних технологій [2, с. 67].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. З появою штучного інтелекту виникає потреба у зміні парадигми в філософії науки. Штучний інтелект відкриває нові можливості для дослідження та розуміння світу, що вимагає перегляду традиційних філософських парадигм, а саме: класичної, неklasичної парадигми та постнеklasичної.

Актуальним є формування нової парадигми внаслідок якої відбудеться перехід до четвертого періоду у розвитку наукового способу освоєння світу, що передбачає розробку змішаних інтелектуальних систем, взаємодію штучного і природного інтелекту. При цьому, важливим є розумно розподілити функції між штучним і природним інтелектом а також синергія між машиною та людиною.

Унікальний зв'язок між штучним інтелектом та філософією вже підкреслював учений-комп'ютерник Джон Маккарті. Хоча філософія доповнює всю технічну науку загалом, вона навіть має вирішальне значення для штучного інтелекту як спеціальної дисципліни та забезпечує фундаментальну методологію у цій галузі.

Що цікавіше в цьому контексті, так це те, що філософія покликана спрямовувати еволюцію штучного інтелекту та організовувати його інте-

грацію в наше життя, оскільки вона стосується не лише тривіальних технологій, а й абсолютно нових та недосліджених етичних та соціальних проблем.

Отже, майбутнє людства залежить від того, як буде використовуватися штучний інтелект.

Література

1. Абельсон Х., Ледин К., Льюис Г. Атака бітів: твоє життя, свобода і добробут в цифрову епоху. 2009. 392 с.
2. Anderson C. Makers: The New Industrial Revolution. Crown Business 2012. 272 p.
3. Блозва Л. Штучний інтелект: філософсько-антропологічний погляд. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2016. № 4. С. 4–10.
4. Rifkin J. The third industrial revolution: how lateral power is transforming energy, the economy, and the world, 2011. 304 p.

Анотація

Шевель А. О. Зміна парадигми в філософії науки з появою штучного інтелекту. – Стаття.

Здійснено аналіз проблеми зміни парадигми в філософії науки з появою штучного інтелекту. Автор розкриває поняття штучного інтелекту як однієї із синтетичних форм науки. В статті визначено поняття природного людського інтелекту і штучного інтелекту та показано відмінності між цими поняттями. Проаналізовано, що міждисциплінарні науки є одним з видатних досягнень, заново відкритих у ХХІ столітті. Штучний інтелект і штучне життя є чудовим прикладом такої інтеграції багатьох наукових галузей. Основною філософською проблемою в галузі штучного інтелекту, на думку автора є можливість чи не можливість моделювання мислення людини, та наводяться докази: схоластичний та доказ мети створення. В статті підкреслюється, що гуманітарне трактування поняття штучного інтелекту має на увазі, перш за все, здатність до рефлексії. Тому одним із головних понять сучасних міждисциплінарних досліджень, на стику математики та інформатики, когнітивістики та лінгвістики є «само-референція».

Штучний інтелект відкриває нові можливості для дослідження та розуміння світу, що вимагає перегляду традиційних філософських підходів. Одна з основних змін полягає у сприйнятті інтелекту. Раніше інтелект був вважаний виключно людською якістю, але тепер штучний інтелект показує, що інте-

лектуальні здібності можуть бути реалізовані і в машинах. Це безперечно доповнює перспективний розвиток нових технологій. Коли процес розробки враховує якнайбільше можливих результатів як проблеми, так і запропонованого технічного рішення, майбутні проблеми можуть бути вирішені стійким чином. Все це стосується штучного інтелекту як підвиду технології, яку тепер слід визначити як «науку та технологію створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуального програмного забезпечення».

Ключові слова: інформація, «ефект Google», міждисциплінарні науки, моделювання мислення людини, наукова свідомість, природний інтелект, рефлексія, самореференція, синтетична форма науки, схоластичний доказ, штучний інтелект, штучне життя.

Summary

Shevel A. O. Paradigm change in the philosophy of science with the emergence of artificial intelligence. – Article.

An analysis of the problem of a paradigm shift in the philosophy of science with the advent of artificial intelligence was carried out. The author reveals the concept of artificial intelligence as one of the synthetic forms of science. The article defines the concepts of natural human intelligence and artificial intelligence and shows the differences between these concepts. It is analyzed that interdisciplinary sciences are one of the outstanding achievements rediscovered in the 21st century. Artificial intelligence and artificial life are a great example of this integration of many scientific fields. The main philosophical problem in the field of artificial intelligence, according to the author, is the possibility or not of the possibility of modeling human thinking, and evidence is given: scholastic and proof of the purpose of creation. The article emphasizes that the humanitarian interpretation of the concept of artificial intelligence implies, first of all, the ability to reflect. Therefore, one of the main concepts of modern interdisciplinary research, at the junction of mathematics and informatics, cognitive science and linguistics, is «self-reference».

Artificial intelligence opens up new opportunities for research and understanding of the world, which requires a revision of traditional philosophical approaches.

Key words: information, «Google effect», interdisciplinary sciences, modeling of human thinking, scientific consciousness, natural intelligence, reflection, self-reference, synthetic form of science, scholastic proof, artificial intelligence, artificial life.

УДК 141.7:177.72

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.13>**С. Ф. Шевчук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3394-0977>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри суспільних наук

Поліського національного університету

Н. Й. РоманюкORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри суспільних наук

Поліського національного університету

БЛАГОДІЙНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ І ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Сучасна Україна перебуває на тому щаблі свого становлення, коли уточнюються та чіткіше формулюються основні орієнтири її подальшого існування та розвитку як суверенної та правової держави. З огляду на це важливим, на нашу думку, є зосередити увагу на понятті громадянського суспільства та його атрибутах, зокрема такому, як феномен благодійництва.

Останніми роками питання про громадянське суспільство, його атрибути та зв'язок з правовою державою перебуває в центрі уваги суспільствознавців. Досі дискусійними лишаються питання про походження, історичні долі та хронологічні межі громадянського суспільства. Частина дослідників підтримує думку про те, що сама ідея громадянського суспільства як незалежного від держави утворення є справедливою лише стосовно ранньої «ліберальної» стадії розвитку капіталізму. На підтвердження цієї тези наводиться аргумент, що в сучасних умовах межі між громадянським суспільством та державою практично стерлись, що держава втручається у вирішення майже усіх фундаментальних економічних та соціальних проблем. Ця думка, по суті, отожднює громадянське суспільство з людським суспільством взагалі. До 70-х років минулого століття в країнах Західної Європи ці два поняття майже не розрізнялись і вживались як тотожні.

Однак, останні десятиліття позначені публікаціями західних дослідників, в яких наголошується на тій чи іншій рисі, що вказує на різницю понять «суспільство» і «громадянське суспільство». Так, польський соціолог Едмунд Внук-Липинський наголошує на тому, що громадянське суспільство є сукупністю недержавних інститутів, організацій та об'єднань, що діють у публічній сфері та є автономними від держави, створені шляхом ініціативи «знизу», характеризуються добровільною участю її членів [5, с. 188].

Дослідник Джефрі Александер пропонує розуміти категорію громадянського суспільства як форму соціальної та культурної організації, в якій співіснують одночасно індивідуалізм та колективізм, як сферу солідарності індивідів, котра підтримується громадською думкою, ЗМІ, специфічними практиками громадськості, критикою та взаємоповагою [6].

Таким чином, у різних сучасних авторів спостерігаємо констатування думки про різницю понять «громадянське суспільство» та «суспільство», наголошення на таких рисах громадянського суспільства, як незалежність від держави, виявлення прагнення індивідів до самоорганізації, добровільність та солідарність. Окрім того, часто підкреслюється, що громадянське суспільство є важливою ознакою демократичного устрою.

Метою статті є намагання зробити посильний внесок щодо розуміння сутності поняття «громадянське суспільство» крізь призму виявлення особливостей одного з його важливих елементів – феномену благодійництва.

Для вирішення поставленого завдання ми використали як історико-філософський матеріал, так і історико-архівні відомості, які стосуються становлення громадянського суспільства в період зародження капіталістичних відносин на теренах Лівобережної України кінця XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Загалом думка про те, що суспільство як таке виникло і розвивалось разом з державою, сама по собі є справедливою і не підлягає сумніву. Однак, це не дає підстав отожднювати поняття «суспільство» як людську спільноту взагалі з поняттям «громадянське суспільство» як історичний феномен, що виник на певному етапі розвитку людського суспільства, найперше в західній цивілізації. На наш погляд, говорити про громадянське суспільство можна лише з моменту появи громадянина, що почувається самостійним, індивідуальним членом

суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод і у той же час має чітке усвідомлення власної моральної та іншої відповідальності перед ним за свої дії.

Поняття «громадянське суспільство» своїми коренями сягає ідеї полісу Аристотеля (*koinoia politike* – громадянське суспільство), *societas civilis* Цицерона та ідей природного права. Однак, поняття громадянського суспільства і політичного або держави тривалий час вживались як майже тотожні, що відображало відповідний реальний стан речей. Більш чітко розрізнити ці поняття почали у XVIII–XIX століттях.

При феодалізмі саме суспільство як таке носило політичний характер. У ньому найважливіші інститути людського життя – такі, як власність, сім'я, організація праці тощо – у формі феодального володіння землею, станів і корпорацій набули статусу елементів державного життя. Індивідуальні члени не створювали приватну сферу. Їх доля була нерозривно пов'язана з організацією чи групою, до якої вони належали. Тому важливим елементом у формуванні громадянського суспільства слід вважати визнання історичного характеру прав людини (тобто, вони були набуті, відвойовані людством).

Інший стан речей – в буржуазному суспільстві, особливість якого полягає в розділенні політичної і соціальної форм стратифікації. Вона відділяє правовий статус окремої людини від її соціально-економічної ролі в громадянському суспільстві, перетворює її одночасно на приватну особу і громадянина суспільства. Сфера приватних інтересів, найманої праці та приватних прав були звільнені від політичного контролю. Мислителі нового часу оголосили всі форми спадкової влади і станових привілеїв такими, що втратили силу. Вони поставили на перше місце свободу і природні здібності окремого індивіда як самостійної незалежної одиниці соціальної дії. Політична революція проти старого феодального порядку була покликана знищити всі стани, корпорації, цехи, привілеї, всі інші інститути, що порушували принцип рівності підданих перед державою.

Різні варіанти концепції громадянського суспільства так чи інакше спираються на ідею індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремо взятої особистості. Громадянське суспільство передбачає розрізнення між правами людини і правами громадянина. Права людини як такі відрізняються від прав людини як громадянина держави. Член громадянського суспільства називається просто людиною, а його права – правами людини. Іншими словами, громадянське суспільство забезпечує права людини, у той час як держава – права громадянина. В обох випадках йдеться про права особистості, у першому випадку – її правах як окремої людської істоти на

життя, свободу, прагнення до щастя тощо, а у другому випадку – про її політичні права.

Таким чином перехід від середньовіччя до нового часу позначився дозріванням громадянського суспільства і, відповідно, формуванням усвідомлення різниці між ним і суто державними інститутами.

Громадянське суспільство можна визначити як систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління, систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, котрі покликані забезпечувати умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, індивідуальних або колективних [4, с. 25]. У «Великій сучасній енциклопедії» існування громадянського суспільства пов'язується зі «сферою самовияву громадян і добровільно оформлених асоціацій та організацій, незалежних від прямого втручання і довільної регламентації з боку державної влади» [3, с. 142]. Акцентовується увага на тому, що цей феномен є сукупністю неполітичних відносин і соціальних утворень, які виступають партнерами правової держави. Отже, більш загально, громадянське суспільство визначається як сукупність суспільних відносин, що розвиваються у позадержавній сфері.

Розвиток держави викликав стрімку соціальну та майнову диференціацію суспільства, що у свою чергу, створило потребу у благодійній діяльності та передумови для її здійснення (значні матеріальні статки у частини населення, формування свідомості та зацікавленості державної влади та еліти суспільства у пом'якшенні соціальної напруги).

Під «благодійністю» зазвичай розуміють надання приватними особами або організаціями безвідплатної допомоги тим, хто її потребує (бідним, сиротам, інвалідам тощо). Це можуть бути не лише гроші, але й речі, продукти харчування, медикаменти, іграшки тощо.

«Енциклопедія сучасної України» трактує благодійність – як «добровільну безкорисливу діяльність (фінансову, організаційну тощо) фізичних або юридичних осіб, спрямовану на допомогу людям, які потребують соціальної підтримки та захисту» [1, с. 59].

Часто, визначаючи поняття благодійності, наголошують на виявленні співчуття, жалю до ближнього, моральному обов'язку заможного квапитися на допомогу нужденному, а особу благодійника характеризують як людину, що творить добро.

Однак, переважна більшість словників та енциклопедій трактують це поняття відірвано від історичної епохи та тогочасних суспільних відносин. У XIX – початку XX століття популярною була

теза про зв'язок благодійності з християнством, яка спиралась на моральне значення цього феномену. Саме в християнській релігії вбачали ідейне джерело милосердя та благодійності. Проте, як засвідчує практика цієї діяльності, благодійність не суперечить канонам жодної із трьох світових релігій.

У сучасній суспільній свідомості розуміння поняття благодійності тісно пов'язується з гуманістичним покликом йти на допомогу тому, хто її потребує, незалежно від релігійної, національної, соціальної приналежності чи світоглядних або політичних переконань.

На нашу думку, щоб розкрити сутність складного феномену благодійності продуктивним може стати підхід до нього як до суспільного відношення в межах громадянського суспільства певної історичної епохи.

Перші відомості про безкоштовну допомогу держави та окремих осіб, яка підпадає під поняття благодійності, припадають на античну епоху. На відміну від деспотій Стародавнього Сходу, в яких всі сфери суспільного життя контролювались державою, давньогрецький поліс передбачав низку розвинених громадянських прав, за допомогою яких здійснювався зворотній зв'язок громадян з державою. Участь у державному управлінні досить значного прошарку населення передбачала особисту свободу, без якої державний механізм полісу не зміг би функціонувати. В цю епоху в грецьких полісах та Римській республіці формується громадянське суспільство, в якому держава і заможні люди вважали своїм обов'язком допомагати нужденним. Правда, піклування заможної аристократії та держави розповсюджувалось тільки на членів громадянського суспільства. Тому напередодні великих розподілів грошей та хліба, щоб облікувати осіб, що належали до полісу, проводились переписи населення. Безкоштовні розподіли грошей, хліба, вина для громадян полісу проводились також під час свят та спортивних змагань, в яких у якості благодійників виступали багаті люди. Ще у V-му ст. до н. е. Римський сенат сформував так зване хлібне управління (*annona*), яке покликане було здійснювати підвіз хліба для продажу біднякам за зниженими цінами. Першим префектом хлібного управління був Помпей, який обіймав цю посаду протягом п'яти років, що також може свідчити про її надзвичайну почесність.

З розпадом Римської імперії починається тривала епоха середньовіччя, яка змістила центр суспільного життя з античного міста у феодальний маєток, а суспільні відносини набувають форми фіксованого зв'язку особистої залежності, оформленої у систему станової ієрархії. Благодійна допомога в цей час зосереджується в руках «батьків міста», цехової верхівки, набуваючи здебільшого

меркантильного характеру. Осередками благодійництва стають церкви та монастирі, які надавали притулок для потерпілих від природного лиха або війни. Слід зауважити, що внесок християнської церкви у надання допомоги нужденним і впровадження ідеї милосердя та любові у суспільну свідомість дуже вагомий.

У XVI ст. середньовічна благодійність поступово змінюється благодійністю Нового часу, передумовою якої стало збільшення маргінальних прошарків населення та поява купців, об'єднаних у торговельні компанії, та підприємців-мануфактурників. Благодійність розвивалась поряд із першими кроками діяльності держав, стосовно суспільного догляду своїх громадян. Це століття позначене прийняттям «законів про піклування», збиранням спеціального податку для бідних у провідних країнах Європи. Відкривались широкі можливості і для благодійництва з боку приватних осіб. Такого роду діяльності зі свого боку сприяла і церква, вносячи у суспільну свідомість ідею «моральної спокути гріхів». Тому серед благодійних пожертв Нового часу можна побачити так звані «покаянні гроші», які надходили від піратських, лихварських та торговельних оборудок [2, с. 92]. На гроші благодійників були створені та функціонували відомі університети в Оксфорді, Кембриджі та інших містах.

З середини XVIII ст. у французькій мові починає поширюватись слово «філантропія», яке виступає синонімом до слова «благодійність». Філантропія, ставши уособленням благодійності в XIX ст. у Європі, і замінивши середньовічну християнську благодійність, набуває своєї головної відмінної риси – це її громадянська спрямованість. Філантропія, як безкорислива допомога одним громадян іншим, входить у свідомість освічених людей європейських країн XIX ст. разом з іншими атрибутами буржуазного суспільства, проголошеними Великою французькою революцією (1789 р.).

Філантропічна діяльність у XIX ст. була означена переходом від традиційної системи пожертв (зокрема, милостині) до створення особливих колоній, фондів, закладів, завданням яких було не просто надати матеріальну допомогу маргінальним верствам населення, але й повернути їх до нормального громадянського життя.

Формування громадянського суспільства та благодійництва, як його важливого елемента, не було чужим і східнослов'янським народам. Традиції благодійності були відомі вже з часів Київської Русі. Будь-який жебрак міг зайти на княжий двір і отримати їжу – так свідчить літопис. І все ж, як і у всій середньовічній Європі, благодійна допомога зосереджувалась навколо церков та монастирів. Саме монастирі опікувались десятками тисяч нужденних та потерпілих людей, від-

криваючи для них притулки та богадільні. Появі величезної кількості таких людей сприяли сім століть голоду, посухи, тривалих морозів, поведень, епідемій та воєн.

Українські традиції благодійності, що беруть початок з доби Київської Русі та Гетьманщини також мають свою особливу історію. Особливість саме українських традицій благодійності полягає в тому, що вони впродовж багатьох сторіч формувалися майже виключно і переважно на громадських засадах та приватній ініціативі. Для створення благодійної організації потрібен був спеціальний дозвіл російського імператора. У 1862 році право видавати дозвіл на створення приватних благодійних організацій було надано міністру внутрішніх справ. Та лише у 1897 році був затверджений статут таких організацій. Таким чином, приватній ініціативі в українських землях чинилися різні перешкоди. А отже, тільки дуже багаті люди мали змогу здійснювати власні благодійні проекти. Тому серед українських благодійників бачимо козацьких гетьманів і полковників, земських діячів та дворянство, які залишили після себе церкви, монастирі, народні школи, шпиталі для інвалідів, притулки для сиріт тощо.

У другій половині XIX – на початку XX століть імперська державна влада спромоглась виробити нормативно-правові засади, що регулювали, зокрема, і благодійницьку діяльність. З цього часу благодійництво стає поширеним суспільним явищем, в яке включилися майже всі верстви населення: одні стали суб'єктами філантропічної діяльності, інші – об'єктами доброчинності. Доброчинна діяльність еволюціонує: якщо раніше вона відштовхувалась від релігійної заповіді необхідності допомоги ближньому і виражалась у поданні милостині, то тепер стає усвідомленою потребою допомогти тому, хто потребує підтримки та перебуває у тяжкому становищі. Якщо раніше головним патронатом цієї діяльності виступала церква, то тепер на перше місце виходять ініціативи держави та широких верств населення. Іншими словами, у цей період доброчинність, допомога ближньому перетворюється з релігійного обов'язку в громадянський (хоча релігійне підґрунтя повністю не втрачається). Громадська ініціатива, відгукуючись на нагальні потреби суспільства, відобразила себе у зростанні кількості доброчинних організацій, товариств та утворених ними закладів.

Зростання доброчинної діяльності безпосередньо пов'язане зі змінами у суспільному житті – розвитком капіталізму, зростанням освітнього і культурного рівня значної частини громадян під впливом ідей просвітництва, формування різночинської інтелігенції. З іншого боку, при крайній соціально-майновій поляризації суспільства благодійництво ставало усвідомленим засо-

бом усунення соціальної нерівності, пом'яшувало соціальні суперечності. Не слід забувати також про християнську мораль, вплив церкви, народної релігійної традиції та традиції взаємної підтримки всередині певного етносу (показовим є приклад єврейського народу). Бажання підприємців підняти свій соціальний статус – також можна вважати одним із мотивів благодійництва.

Протягом кінця XIX – початку XX століття благодійництво в Україні набуло організованих форм: створювались товариства допомоги дітям-сиротам, учням, студентам, виникали також організації, які спрямовували допомогу представникам лише своєї національності або особам певного визначеного віросповідання. Слід підкреслити, що благодійні товариства мали на меті не тільки матеріальну допомогу, підтримку маргінальним верствам населення, а й повернення та включення їх до повноцінного суспільного життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства.

Благодійництво і меценатство були найбільш поширеними формами участі підприємців у суспільному житті, ефективним способом підняти свій соціальний статус. Вони робили пожертвування на суспільні потреби: на розвиток освіти, науки і культури, на потреби церкви, охорони здоров'я, турбувались про сиріт, інвалідів, бездомних та інших верств знедоленого населення.

У губерніях краю функціонували численні благодійні об'єднання, які відкривали різні установи та заклади, збирали кошти, пожертвування на доброчинну діяльність. Прикметним явищем стало заснування стипендіальних фондів для підтримки найбільш учнів, гімназистів, студентів. З'явилися нові напрямки доброчинної діяльності – опіка над особами, які звільнилися з ув'язнення, боротьба з пияцтвом тощо.

Найбільша кількість доброчинних товариств і установ станом на 1896 рік була у Київській губернії (78). На другому місці – Волинська губернія (60), на третьому – Подільська [10, с. 488].

Значні кошти благодійні товариства отримували у вигляді членських внесків та пожертвувань. Однак, багато заможних знатних людей, будучи членами кількох благодійних товариств, не обмежувались лише сплатою членських внесків, але й одноосібно робили значні пожертви. Так, почесний член Рівненського товариства допомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії князь С. Любомирський передав ділянку землі під садибу гімназії, а барон Ф. Штейнгель фінансово підтримав становлення цього навчального закладу [10, с. 489].

Турбота про потреби освіти була однією з головних складових благочинної діяльності підприємців краю. Вони жертвували кошти на відкриття навчальних закладів, на збільшення плати вчи-

телям, на допомогу нужденним учням, ставали попечителями шкіл і училищ.

Визначними доброчинцями і меценатами українського походження у XIX – початку XX століття були родини Яхненків, Симиренків, Терещенків. Вихідці з народу, купці, перші потужні цукрозаводчики – українці Яхненки і Симиренки залишили по собі пам'ять не тільки як успішних підприємців, а й як активних благодійників. Зокрема їх коштом були побудовані та утримувались двокласне сільське приходське училище на 110 учнів та лікарня на 100 ліжок у селі Млієві, де працював побудований ними ж найпотужніший у Російській імперії цукровий завод та промислове містечко [14].

Син Ф. Симиренка Платон влаштував при своєму заводі безплатну школу, ремісниче училище та утримував бібліотеку [11, с. 204]. Визначним вченим-селекціонером став нащадок Симиренків – Лев Платонович (1850–1920). У родовому маєтку Млієві він створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник. Також він відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, яка почала діяти з 1897 р. [13, с. 125].

З покоління в покоління займалась доброчинною діяльністю і родина Терещенків. Першим представником цієї родини, відомим благодійником, став А.Я. Терещенко (1794–1877), який у 1870 році отримав дворянський титул «в ознаменування його особливих заслуг ... і в заохочення доброчинної діяльності» [11, с. 186].

Найвідомішим доброчинцем став його старший син М. А. Терещенко (1849–1903). Дванадцять років він обіймав посаду міського голови Глухова, а після реформи 1861 р. з родиною переїхав до Києва. Він фінансував будівництво Маріїнського дитячого притулку в Києві, Києво-Печерської гімназії, торгових шкіл. Меценат пожертвував 150 тисяч рублів на будівництво Київського політехнічного інституту [8, с. 36].

Никола (Микола) Артемович протягом 20 років був попечителем Глухівської гімназії. У 1878 р. він був зарахований на дійсну службу до Імператорського людинолюбного товариства – найвідомішої на той час благодійної організації під опікою імператорської сім'ї – на посаду попечителя Глухівського дитячого притулку, і став дійсним статським радником, як попечитель першої Київської гімназії він виплачував стипендії не менш як 10 гімназістам щороку.

У листопаді 1899 р. М.А. Терещенко надав велику пожертву в сумі 150 тис. руб. на заснування у Києві приходського училища, згодом збільшив свою пожертву ще на 225 тис. руб. Частина цих грошей була використана на придбання маєтку та побудову приміщень училища, а приблизно 175 тис. – на утримання з відсотків [10, с. 492].

З середини 70-х років XIX ст. родина Терещенків долучилася до колекціонування живопису. Протягом свого життя збирав колекцію художніх полотен М. А. Терещенко, яку поповнювали його діти і зять Б. І. Ханенко. На підставі цієї колекції було створено Київський музей Західного і Східного мистецтва по вул. Терещенківській, 15 (з 2011 року він став називатись: Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків [12, с. 164].

Висновок. Таким чином, прослідкувавши стан і форми благодійництва у різні історичні періоди на теренах Західної, частково Східної Європи та України кінця XIX – початку XX століть, можна зробити висновок, що благодійництво у різних своїх формах є важливим елементом, і навіть, показником рівня розвитку, громадянського суспільства, яке розуміється в цілому як сукупність суспільних відносин, що відбуваються у позадержавній сфері.

З огляду на досвід України останніх років, можна зробити також висновок про інтенсивне становлення в ній громадянського суспільства, яке виявляє себе в менш формалізованих формах суспільної організації – волонтерських рухах, благодійних ініціативах та інших специфічних практиках громадськості.

Література

1. Благодійність. Стаття. *Енциклопедія сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Т. 3. К., 2004. 696 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Основи, 1994. 145 с.
3. Громадянське суспільство. Стаття. *Велика сучасна енциклопедія / Укладач Івченко А.С.* Т. 3. Г – Е. Харків: КСД, 2013. 352 с.
4. Громадянське суспільство. Стаття. *Короткий політологічний словник*. Київ: Либідь, 1991. 463 с. (С. 25).
5. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: Монографія [Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Воланська та ін.; за ред. М.П. Требіна. Х.: Право, 2013. 536 с.
6. Іщук С.І. Сучасні концептуальні засади визначення поняття «громадянське суспільство» як політико-правової категорії. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020 № 2 (22): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1j.oa.edu.ua/articles/2020/n2/20isippk.pdf>.
7. Ковалинський В.В. Сім'я Терещенків. К.: Преса України, 2003. 103 с.
8. Костриця М.М. Родина Терещенків – українські меценати. *Житомирщина туристична: нариси / М.М. Костриця, М.Ю. Костриця; за ред. М.Ю. Костриці*. Житомир, 2009. С. 34–42.
9. Пилипенко Г. Терещенки: Мішель про Михайла: онук розповів історію діда від його імені. Урядовий кур'єр: газ. Центр. органів виконав. влади України. 2011. № 228 (7 грудня). С. 18.

10. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємство в Україні: 1861–1914 рр. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.

11. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) Київський учбовий округ: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 224 с.

12. Ханенків Богдана і Варвари музей. Стаття. *Велика сучасна енциклопедія*. Т. 10. Т.-Я. Харків: КСД, 2013. С. 164.

13. Хорунжий Ю.М. Українські меценати. Добродійність – наша риса. К.: Вид. дім «КМ Академія». 137 с.

14. Центральний Державний історичний архів у м. Києві. Ф.442. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 121, 122; Ф. 707. Оп. 34. Спр. 329. Арк. 1; Оп. 26. Спр. 497. Арк. 1,4.

Анотація

Шевчук С. Ф., Романюк Н. Й. Благодійництво як елемент і показник розвитку громадянського суспільства. – Стаття.

У статті уточнюється розуміння поняття громадянського суспільства. На відміну від однієї з існуючих точок зору, представники якої схильні не розрізняти, а вживати як синоніми поняття «громадянське суспільство» і «суспільство як людська спільнота взагалі», авторська позиція пов'язана з розумінням громадянського суспільства як історичного феномену, що виникає і проходить становлення у певних типах суспільної організації.

Авторська позиція співпадає з думкою, що про громадянське суспільство можна говорити лише з моменту появи громадянина, який почувається самостійним, індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод і у той же час має чітке усвідомлення власної моральної та іншої відповідальності перед ним за свої дії.

Відштовхуючись від розуміння громадянського суспільства як сукупності суспільних відносин, що розвиваються у позадержавній сфері, констатується думка про те, що одним із його важливих елементів є феномен благодійництва. Вказаний феномен розглядається в історичній ретроспективі. Зокрема, розглядаються та аналізуються різні етапи становлення громадянського суспільства, починаючи з Давньої Греції і завершуючи формуванням капіталістичних суспільних відносин в новий час. При аналізі проводиться думка про те, що форма та інтенсивність прояву благодійництва може слугувати показником досконалості громадянського суспільства.

Прослідковуючи стан і форми благодійництва у різні історичні періоди становлення громадянського суспільства в Західній Європі, наголошується на тому, що в період з кінця XIX – початку XX століття в Україні благодійництво і меценатство також були найбільш поширеними формами участі заможних людей, підприємців у суспільному житті, способом підняти свій соціальний статус.

Таким чином, спираючись на архівні та літературні джерела, автори висвітлюють стан і форми благодійництва в Україні кінця XIX – початку XX століття, з чого робиться висновок про наявність цього важливого елемента громадянського суспільства на теренах нашої країни, що цілком відповідало європейським тенденціям, хоча і з певними особливостями.

Ключові слова: громадянське суспільство, благодійництво, меценатство, приватна особа, індивідуальна свобода, громадянин, безвідплатна допомога, громадська ініціатива.

Summary

Shevchuk S.F., Romaniuk N.Y. Charity as an element and indicator of civil society development. – Article.

The article clarifies the understanding of the concept of civil society. In contrast to one of the existing points of view, whose representatives tend not to distinguish but to use the concepts of "civil society" and "society as a human community in general" as synonyms, the author's position is connected with the understanding of civil society as a historical phenomenon that emerges and undergoes formation in certain types of social organization.

The author's opinion coincides with the idea that civil society can be spoken of only from the moment a citizen appears who feels like an independent, individual member of society, endowed with a certain set of rights and freedoms and at the same time has a clear understanding of his or her own moral and other responsibility to society for his or her actions.

Starting from the understanding of civil society as a set of social relations developing in the non-state sphere, the author states that one of its important elements is the phenomenon of charity. This phenomenon is considered in historical retrospect. In particular, various stages of formation of civil society, starting with Ancient Greece and ending with the formation of capitalist social relations in modern times, are considered and analyzed. The analysis suggests that the form and the intensity of charity can serve as an indicator of the perfection of civil society.

Tracing the state and forms of charity in different historical periods of the formation of civil society in Western Europe, the author notes that in the period from the late nineteenth to the early twentieth century in Ukraine, charity and patronage were also the most common forms of participation of wealthy people and entrepreneurs in public life, a way to raise their social status.

Therefore, relying on archival and literary sources, the authors highlight the state and forms of charity in Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries, which leads to the conclusion that this important element of civil society existed in our country, which was fully in line with European trends, although with certain peculiarities.

Key words: civil society, charity, patronage, person, individual freedom, citizen, gratuitous assistance, public initiative.

УДК 115:[141.7:316]:342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.14>**Н. О. Зінченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3247-3836>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету***О. О. Штепа**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка*

ЧАС ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТЕРЕОТИПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Специфіка суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовила низку трансформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які мають істотний деструктивний вплив на процес розбудови національної держави на вітчизняних теренах. Особливе географічне положення ареалу його мешкання, тривалий у часі період бездержавності, різноманітні прояви існуючого тут протягом десятиліть кріпосного права, голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також низка інших факторів зумовили формування у вітчизняній суспільній свідомості таких деструктивних рис як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Надзвичайно важливим чинником формування політико-правових стереотипів українського етносу є час. Час виступає однією з ключових категорій філософії, в якій вона тлумачиться як незворотна течія (з минулого через теперішнє у майбутнє), в надрах якої реалізуються всі існуючі у бутті процеси та явища, що розглядаються як факти. Відповідно до міфологічного світогляду, час є циклічним, незмінним повторенням того, що вже було колись. Минуле виступає таким собі зразком для сьогодення. Майбутнє ж може тлумачитись як повторення сьогодення. Водночас одиниці часу використовуються для вимірювання відстані, а сам по собі час є суперечливим та неоднорідним. Аналізу цієї категорії в контексті становлення політико-правової ментальності вітчизняного етносу і присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ментальності та формування поведінкових стереотипів цікавить вітчизняних та зарубіжних науковців досить давно. Найбільшого поширення поняття «ментальність» набуває в працях

французької історичної школи «Анналів». У науковому доробку М. Блока, Ф. Броделя, М. Вовеля, Ж. Ле Гоффа, Ж. Лефевра, Л. Февра, Р. Мандру та інших вчених розкривається зміст ментальності та її структур, а також особливості їх впливу на повсякденне життя та діяльність індивідів, що жили в різні історичні епохи. Майже всі видатні діячі української культури у своїх творах також порушували проблеми ментальності з різних точок зору. Так, М. Грушевський, М. Костомаров висвітлювали генезу української ментальності в історичній ретроспективі; Д. Чижевський – теорію та методологію функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів в національній культурі; П. Куліш, Т. Шевченко – аналіз етнічної ментальності в літературних творах; Г. Сковорода, П. Юркевич – ментальність як прояв «божественного» начала людини; В. Липинський, І. Франко – вплив ментальності на політичне та соціально-економічне буття соціуму.

Окремі аспекти проблеми часу вивчали Демокрит, Платон і Аристотель, Августин Блаженний і Фома Аквінський, Г. Галілей та І. Ньютон, Г. Ляйбніц і Дж. Локк, Д. Юм і І. Кант, А. Айнштайн і А. Бергсон, В. Вернадський і М. Хайдеггер, Б. Рассел і П. Сорокін та ін. Водночас можемо констатувати відсутність ґрунтового дослідження часу як чинника формування стереотипів української політико-правової ментальності в державотворчому дискурсі.

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз часу як чинника формування стереотипів національної правової ментальності в державотворчому дискурсі; показати суть та значення даної філософської категорії у контексті формування поведінкових настанов українців.

Виклад основного матеріалу. У межах нашого дослідження доцільно з'ясувати, які саме чинники зумовлюють формування політико-правових сте-

реотипів українського етносу. Наприклад, з точки зору Р. Додонова, для того, щоб ментальність змінилась, необхідні настільки сильні подразники, що їх вплив може не витримати стійкість існуючої етносистеми. Він вважає, що зі зміною менталітету змінюється і сам етнос, але якість таких змін складається з кількісних накопичень мікроаномалій у процесі адаптацій людей до зовнішніх умов. Посилаючись на розвідки Л. Гумільова, вчений стверджує, що між зовнішнім подразником і появою доступних для спостереження в історичній ретроспективі психологічних стереотипів членів етнічної спільноти проходить не менше 150 років [4, с. 143]. Та дослідник, разом з тим, неодноразово згадує феномен «радянської ментальності», яка, очевидно, не могла формуватися впродовж такого тривалого часу, а, отже, стає зрозумілим, що поведінкові автоматизми (принаймні деякі з них) формуються у значно коротші хронологічні проміжки.

Щоб обґрунтувати цей висновок, необхідно розглянути категорію часу у соціально-філософському контексті. Так, за визначенням вітчизняного дослідника В. Вагуріна, час – це «впорядкована течія енергії різної густини, притаманна всім великим формам матерії і така, що зумовлює різницю швидкості їх еволюції. При цьому густина енергії часу стрибкоподібно зростає на кожній швидкій стадії еволюції самоорганізації найбільш складних форм матерії» [1, с. 22–23].

Сучасні дослідники часу відзначають, що у різні епохи і в різних філософських школах сформувалася низка традицій розуміння цього феномену, суть яких зводиться до одного з трьох підходів: 1) час – певна об'єктивно існуюча субстанція, атрибут матерії; 2) час – породження психічної активності людини; 3) час – суб'єктивно створювана система координат, яку людина свідомо вибудовує для орієнтації в навколишньому світі [7, с. 7].

Як відзначає П. Гуйван, на сьогоднішній день у літературі виділяється реальний, перцептуальний та концептуальний час. З його точки зору, реальний час тлумачиться як об'єктивно реальні форми існування матерії, умови співіснування об'єктів. Перцептуальний час виражає умови існування й зміни людських уявлень та інших психічних актів суб'єкта. Концептуальний час являє собою абстрактні математичні структури, котрі можуть моделювати реальні часові відносини. Останній підхід застосовується для дослідження властивостей часу в межах фізичної науки. Спеціальна наука про явища у часі носить назву хронометрії, а взаємодія концептуального часу з простором досліджується в межах хроногеометрії. Однак, все ж дослідник погоджується, що концептуальні питання сутності часу є проблемами філософії [2, с. 392–393].

Інша позиція, часто дискутована в історіософії, являє нам поділ часу на «хронос» і «кайрос», де перший означає формальний, календарний час, а другий – то «істинний час», сповнений напруги, сенсу, можливостей. В. Куценко зауважує, що «кайрос» не є якимось метафізичним, абсолютним часом (відповідником вічності) – це лише певний момент на часовому векторі, що сутнісно змінює буття чи хід історії. Водночас немає можливості його порухувати, адже він несе в собі незбагнений сенс, що видається таким, що подекуди перевершує звичні часові параметри з точки зору фізики чи історії. Автор наголошує, що в даній ситуації необхідно ще враховувати розуміння часу через дихотомію «час-вічність», за якою «кайрос» визначається як час, куди проникає вічність з її абсолютними сенсами.

Поняття «кайрос» здебільшого, при цьому, має релігійні конотації, адже воно виступає в античності на підґрунті іудаїзму і раннього християнства, де народження та діяльність Ісуса Христа вважається «священним часом», який розділяє епохи, а також наповнює життя людства очікуванням Страшного Суду і кінця світу. Також В. Куценко цитує П. Тілліха, який тлумачить «кайрос» таким чином: «Не все можливе у всякий час, і не все істинне у всякий час», що дозволяє звільнити дану типологію (хронос-кайрос) від релігійної навантаженості, перефразувавши її на дихотомію «несмисловий час» – «смисловий час».

З точки зору В. Куценко, вона стосується історії, в яку вписуються саме смислові події, тоді як несмислові становлять тло, додаткові умови й обставини основних. Проте, на думку автора, виникає питання, хто приймає рішення стосовно такої фіксації подій, а також за якими критеріями здійснюється цей відбір. Він приходить до висновку, що історичний час не повною мірою передає сутність філософського розуміння часу [5, с. 10].

П. Гуйван наголошує, що більш прискіпливе дослідження часу із виявленням характерних ознак і властивостей неодмінно наштовхується на певні складності: час не піддається детальному аналізу, як інші властивості предметів. Водночас, в обчисленні та встановленні часових характеристик об'єкта у різних сферах дослідження, у тому числі і тих, що стосуються темпорального регулювання суспільних відносин, є певні проблеми, оскільки наші уявлення про абсолютний час не відповідають реальності, оскільки час має набагато тісніший зв'язок з різноманітними чинниками, ніж це зазвичай постулюється [2, с. 395].

Західний соціолог П. Штомпка слушно зазначав, що в соціальних змінах час проявляється в двох іпостасях. Перш за все, він може слугувати свого роду зовнішньою рамкою для виміру подій та процесів, впорядкування їх хаотичного потоку

таким чином, щоб людина могла орієнтуватись та координувати соціальні дії. Це, на його думку, – «кількісний час».

Але вчений виявив і іншу іпостась часу в соціальних змінах: час пов'язаний із соціальними змінами як внутрішня, іманентна, онтологічна властивість подій та процесів. Це, за твердженням дослідника, «якісний час», що визначається природою соціальних процесів. Коли ми розглядаємо які-небудь соціальні процеси, то, за його спостереженнями, бачимо, що вони виявляють різні часові якості.

Таким чином, можна виділити астрономічний (звичний для повсякдення індивіда) та соціальний (історичний) час, що сприймається лише великими соціальними організаціями і який є найбільш значимим у контексті даного дослідження.

П. Гуйван підкреслює, що соціальний час, як елемент суб'єктивного сприйняття загального темпорального руху, характеризується такими якостями, як послідовність, незворотність, тривалість. Для застосування часу з метою впровадження суспільно прийнятних та бажаних змін важливими є такі його риси як відносність, безперервність, наявність соціально спрямованих темпу і ритму відповідної реальності. У філософії наявний підхід, відповідно до якого час – це не шухляда, до якої все поміщено. Проте, це не потік, що втягує за собою в течію та поглинає все, що потрапляє до нього. Час виступає абстракцією поглинання, оскільки речі кінцеві, вони містяться в часі, але самі речі є явищем часовим, тобто процес самих дійсних речей становить час.

Дослідник, посилаючись на систематизацію, запропоновану В. Артемовим, виділяє три «форми» соціального часу: історичний (весь часу, або лінійний час), структурний (у формі розподілу часу між видами діяльності та соціальними групами, або площинний час), системний (структурний час за основні періоди існування соціальної системи, або об'ємний час). Історичний час тлумачиться як прояв єдності минулого, нинішнього та майбутнього в реальності, свідомості та діяльності, як індивідуальній, так і суспільній, за очевидного пріоритету майбутнього. Структурний час віддзеркалює пріоритети в організації праці, інших галузей діяльності, виходячи із мети соціальної системи та її прогнозованого розвитку. Системний час ілюструє динамічність та ефективність соціальної системи і міру задоволеності суб'єктів системи її розвитком та своїм становищем у ній [3, с. 15].

Погоджуємося з тезою вітчизняного філософа А. Лоя, що міра тривалості процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Він зауважує, що «тут не мають сенсу самі по собі такі одиниці відліку історичного часу, як рік, століття, тисячоліття.

Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з помітними зсувами та змінами в середовищі соціальних процесів, тут в якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки хронологічно за один і той час вони проходять різні шляхи розвитку» [6, с. 13–14].

В. Вагурін доречно зауважує, що напруженість та робота енергії соціального часу напряму залежить від ступеня ускладнення соціальної матерії – від характеру суспільного устрою, від рівня розвитку демократії, від гостроти конкуренції в політичній та економічній сферах, від культури населення, від створення сприятливих умов творчої праці та інших факторів [1, с. 25]. Наприклад, останні події та процеси у вітчизняному соціумі (революційний виступ 2013–2014 років, анексія Криму та військові дії на Сході країни, зміна вектору зовнішньополітичного та цивілізаційного руху на європейський, початок структурних реформ, повномасштабне вторгнення 2022 року тощо) зумовили прискорення протікання соціального часу і на вітчизняних теренах.

А. Лой наголошує, що в переломні моменти людської історії (революції, соціальні катаклізми і т.д.) спостерігається більш висока «густина» часу в порівнянні з повсякденням [6, с. 20]. Крім того, на його думку, в процесі росту культурно-історичного досвіду в цілому від епохи до епохи протікання часу для поколінь людей «уповільнюється» з точки зору його освоєння, переробки і накопичення: за один і той самий проміжок календарного часу люди сучасної епохи, особливо в епоху НТР, «проживають» набагато більше, ніж століттям раніше [6, с. 27]. Згідно з дослідженнями, наведеними В. Вагуріним, глобального прискорення світового розвитку соціальної матерії, один мільйон років в палеоліті є еквівалентним сорока рокам в наш час, тобто прискорення складає $2,5^5$ рази [1, с. 24].

Таким чином, правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації у змісті її настанов, визначимо як ментальний стресогенез. У ХХ–ХХІ століттях, внаслідок прискорення процесу протікання соціально-історичного часу, спостерігається й активізація стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності.

Висновки. Підводячи підсумки можемо зауважити, що час (у філософії) – це фундаментальна властивість буття, виражена у формі руху, зміни та розвитку існуючого з минулого, через сучасне в майбутнє. Поняття «час» концептуалізує незворотну мінливість світу, процесуальний характер існування, наявність у світі як «речей» (об'єктів, предметів), так і подій. Феномен часу, що здавна хвилює уми людства, є фундаментальною категорією філософського знання. Протягом століть люди прагнуть відповісти на запитання, що таке час. Осмислення та значення цього поняття змінювалося від епохи до епохи, було написано багато робіт, статей, книг та висунуто сотні гіпотез, через які філософи та вчені намагалися пізнати сутність часу.

Правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. На формування поведінкових автоматизмів нашого народу в сфері праворозуміння мають суттєвий вплив чинники ментального стресогенезу, що впродовж тривалого часу (від кількох десятиліть до кількох століть) діяли на території його розселення. Так, до основних факторів такого впливу відносяться «межове» становище українців, зумовлене географічним розташуванням їх етнічних земель на кордоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, цивілізаційними Європою та Азією; відсутність упродовж кількох століть власної національної держави, а також розділення українських земель разом із їх населенням між різними державними організаціями, які часто належали до різних цивілізаційних просторів; тривале буття українського селянства, що складало більшу частину етносу, у стані особистої несвободи (кріпацтва); перебування українських земель та населення у складі СРСР, що ознаменувалося небаченими в історії людства масовими репресіями проти всіх верств населення, а також штучними голодоморами, які завдали непоправних втрат генофонду нації та наклали глибокий відбиток на її правову ментальність; окремим фактором стало проведення на території України масштабних воєнних дій, особливо в ході Другої світової війни, які характеризувались не лише значними матеріальними збитками, але й астрономічними людськими втратами; аварія на Чорнобильській АЕС, що призвела до тяжких наслідків для здоров'я всього населення нашої держави та стану довкілля на її території; значне стресове навантаження на суспільну свідомість окремих груп українців мав розпад СРСР, наслідки якого ми відчули в контексті подій Революції Гідності та збройного протистояння в Донецькій та Луганській областях нашої країни; повномасштабне вторгнення сусідньої держави на територію України.

Література

1. Вагурін В.А. Синергетика еволюції сучасного суспільства. Луганськ: Копіцентр, 2005. 200 с.
2. Гуйван П. Генезис світоглядного сприйняття часу: філософсько-юридичний аспект. Підприємство, господарство та право. 2020. № 4. С. 391–396.
3. Гуйван П. Особистий та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. № 32. С. 13–17.
4. Додонов Р.А. Теорія ментальності: вчення про детермінанти розумових автоматизмів. Запоріжжя: р/а "Тандем-У", 1999. 264 с.
5. Куценко В. Час як філософська категорія: у пошуках екзистенційної темпоральності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2012. № 110. С. 9–12.
6. Лой А. Соціально-історичний зміст категорії «Час» та «Простір». Київ: Наукова думка, 1978. 135 с.
7. Практичні аспекти філософії часу: монографія / В. Артюх, О. Бойко, О. Вертель та ін.; за ред. Є. Лебеда. Суми: Сумський державний університет, 2017. 155 с.

Анотація

Штепа О. О., Зінченко Н. О. Час як чинник формування стереотипів української політико-правової ментальності: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

Автори статті зауважують, що надзвичайно важливим чинником формування політико-правових стереотипів українського етносу є час. Час виступає однією з ключових категорій філософії, в якій вона тлумачиться як незворотна течія (з минулого через теперішнє у майбутнє), в надрах якої реалізуються всі існуючі у бутті процеси та явища, що розглядаються як факти. При цьому, можна виділити астрономічний (звичний для повсякдення індивіда) та соціальний (історичний) час, що сприймається лише великими соціальними організаціями і який є найбільш значимим у контексті даного дослідження. У статті аргументовано, що міра тривалості процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з помітними зсувами та змінами в середовищі соціальних процесів, тут в якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки хронологічно за один і той час вони проходять різні шляхи розвитку. В переломні моменти людської історії (революції, соціальні катаклізми і тощо) спостерігається більш висока «густина» часу в порівнянні з повсякденням. Правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов, автори визначають як ментальний стресогенез. У ХХ–ХХІ століттях, внаслідок прискоро-

рення процесу протікання соціально-історичного часу, спостерігається й активізація стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності.

Ключові слова: правова ментальність, стресогенез, український етнос, державотворення, стереотипи, ідеали, історичний час, соціальний час.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O. Time as a factor in the formation of stereotypes of the Ukrainian political and legal mentality: socio-philosophical analysis. – Article.

The authors of the article note that time is an extremely important factor in the formation of political and legal stereotypes of the Ukrainian ethnic group. Time is one of the key categories of philosophy, in which it is interpreted as an irreversible flow (from the past through the present to the future), in the bowels of which all existing processes and phenomena that are considered as facts are realized. At the same time, it is possible to distinguish astronomical (usual for the everyday individual) and social (historical) time, which is perceived only by large social organisms and which is the most significant in the context of this study. The article argues that the measure of the duration of processes in historical time changes with the development of society and is a relative value. Units of historical time are not related to absolute chronological scales,

but to noticeable shifts and changes in the environment of social processes, here the concepts of "formation", "epoch" appear as units of reference. The duration of historical time turns out to be different for different formations, eras, and systems, since chronologically they go through different development paths during the same time. At turning points in human history (revolutions, social cataclysms, etc.), there is a higher "density" of time compared to everyday life. Legal stereotypes of the Ukrainian ethnos are formed during a certain period of social time under the influence of powerful factors of its socio-historical development. The process of creating the political and legal mentality of the Ukrainian ethnos under the influence of events, phenomena, processes of its socio-historical development, as well as factors of geographical location and features of the surrounding natural environment, which are extremely painfully perceived by the social community and, as a result, lead to transformations in the content of its instructions, the authors define as mental stressogenesis. In the 20th-21st centuries, as a result of the acceleration of the process of socio-historical time, there is also an intensification of the stressogenesis of the domestic political and legal mentality.

Key words: legal mentality, stressogenesis, Ukrainian ethnos, state formation, stereotypes, ideals, historical time, social time.

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.15>*Е. В. Щербенко,*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*кандидат філософських наук, докторант**Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди**Національної академії наук України*

ГЕНЕРАЦІЯ Й ТРАВМА. ЧИННИК ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

Постановка проблеми. Герменевтичний поворот, що позначився у вітчизняній філософській літературі після 2014 року, дозволив відрефлексувати нові виклики, пов'язані з виходом за межі ситуації постмодерну. Пов'язано це зокрема з важливим моментом завершення програми демократичного транзиту (лібералізація, інституціоналізація, консолідація). Початок війни водночас означає безальтернативність європейського вибору. Перегляд ціннісних засновків українського суспільства, який тривав усі три декади Незалежності, набув граничної ваги в горизонті ситуації «02/24», за якої поставлено під запит існування української нації. В цьому світлі необхідною постає радикальніша постановка проблеми відповідальності в контексті змін дискурсивних практик у перехідному суспільстві, в тому числі, з огляду на феномен ресентименту, що набув ролі визначального в ході зміни когорт у нових незалежних державах, які постали на пострадянському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З неозорого потоку досліджень, присвячених змінам у суспільно-політичному дискурсі за доби ситуації постмодерну, що її свого часу констатував Ліотар [1], виділимо в контексті цього дослідження впливову тенденцію, позначену Феєрабендовою максимом 'anything goes' («все годиться»). За доби конвергенції двох світових систем, що плавно перейшла, після колапсу СРСР, у посткомуністичну, ця теоретична установка сприяла розгортанню найширшої хвилі демократизації, віхою якої постав мем «кінця історії» (Ф. Фукуяма) [2]. За наявності тенденції до інших, стриманіших прогнозів щодо вектору процесів глобалізації, уособленням якої в контексті проблеми, що розглядається, може виступати фігура С. Гантінгтона зі сценарієм «зіткнення цивілізацій», у цілому на той момент можна говорити про загальний консенсус щодо завершення Холодної війни, чим було визначено передумови початкового успіху лібералізації на пострадянському просторі.

З певним часовим лагом описана тенденція утвердження неієрархічної множини дослідницьких підходів у дусі китайського «хай розквітають сто квітів» природноісторичним чином

набула інституціоналізації, захоплюючи й сферу освіти, крайнім виявом чого стало, між іншим, поширення на пострадянських теренах впливу спочатку суто нормативістськи орієнтованої деліберативної теорії, а далі політичної лінгвістики (першою ластівкою стала праця Л. Нагорної [3]), в зв'язку з якою можна говорити про затирання різниці між плюралістичною та релятивістською установками.

Таким чином, відігравши напочатку певну позитивну роль у плані оновлення апарату вітчизняного суспільствознавства, дозволивши позбутися застарілих ідеологічних кліше, нові підходи з часом виявили слабкі місця покладених у їх основу дослідницьких програм, пов'язані з аспектами темпоральності, що стають очевидними при вміщенні в контекст виклику естафети генерацій, для пострадянських суспільств загостреного ситуацією посттравматичного суспільства, де травми модернізації не були опрацьовані. Лише останнім часом починають з'являтися праці, присвячені цій проблематиці (зокрема перекладні [4]), актуалізованої безпрецедентним масштабом викликів, які спричинила війна.

Мета дослідження. Виявити проблемні пункти поширених дослідницьких підходів у дослідженні суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства, які випускають з уваги виклик опрацювання травм модернізації, що визначає редукціоністський характер відповідних дослідницьких програм.

Виклад основного матеріалу. Визнання травматичного досвіду, коли розуміти під цим завдання шкоди певним суспільним групам, у модерну добу само по собі не становить проблеми. Досить вказати на відомий епізод публікації статті генсека Сталіна «Запаморочення від успіхів» (1930), де визнавалися «перегини на місцях», що, втім, не вплинуло на т. зв. «генеральну лінію партії». Подібним чином, на XX з'їзді КПРС (1956), у секретній доповіді генсека Хрущова були визнані репресивні практики часів «культу особи», що проте не передбачало визнання злочинності режиму (як ідеократичного), попри те, що за десятиліття перед цим вже відбувся Нюрнберзький процес.

Збереження монопольного характеру владарювання істеблішменту пізньорадянської доби з очевидністю виявилось в судовій практиці щодо «інакомислячих» (пор. дореволюційну практику утискання прав іновірців), у тому числі після підписання СРСР Гельсінських угод (1975), пам'ятником чого стало відоме гасло правозахисного руху «Дотримуйтеся вашої Конституції!». Подібно, визнання таким, що підлягає осуду, секретного протоколу до Німецько-радянського пакту (1939), яке відбулося за часів «перебудови», не убезпечило нові покоління колишніх радянських республік від вторгнення-«спецоперації» за часів пандемії.

Проблемою, в теоретичному плані, постає таким чином не само визнання факту помилок у діях уряду в процесі здійснення модернізації, що спричиняє травму, а перекладання відповідальності за наслідки, й то катастрофічні, на рядових виконавців («стрілочників») і невинних, коли стигматизація набуває статусу «баналізації зла» (Г. Арендт [5]), а часом спричиняє виникнення т.зв. стокгольмського синдрому, що його класичний опис дано в «1984» Орвела. Особливим аспектом проблеми виступає повернення до подібної практики після, здавалося, остаточної відмови від неї, маніфестованої офіційними особами, що набуває в такий спосіб циклічної природи (т. зв. «граблі»).

Саме тут ми знаходимо витoki проблемної ситуації, до розгляду якої звернулися в цій праці. Якщо певна спільнота припускається збереження в горизонті своїх очікувань фігури безвідповідального лідера (вождя), очевидно, вона так само має бути кваліфікована як безвідповідальна. В цьому контексті, констатуючи переростання українським транзитним суспільством, у ході поступового дорослішання, подібної фігури (що з наочністю засвідчили два Майдани 2004 і 2013–2014 рр., які розглядаємо в цьому контексті як експериментальне спростування сценарію переростання чинного політичного режиму до «вождистської» версії), звернемо при цій увагу на дивну, здавалося, прогалину. Сюжет цієї герменевтики дорослішання (що його знаходимо в базовому вигляді у поширених мемах «Мойсей сорок років водив свій народ пустелею», «дякувати Кучмі й Януковичу за Майдан», «я крапля в океані») не можна помислити в концептуальних рамках ані суто нормативної ані релятивістської моделі, у теоретичних схемах яких еліміновано складник боротьби як такий.

Пояснити подібне упущення ми можемо, враховуючи специфіку темпоральності перехідної доби (про яку частково було сказано вище). Поширене уявлення про «кінець історії», що його наразі кваліфікуємо як утопічне, не важко витлумачити сьогодні як (до певної міри) неминуче, зважаючи

на стан, у якому постало пострадянське суспільствознавство, протягом десятиліття відіграючи роль «служниці ідеології». Відкрившись вітрам чергової «весни народів», аудиторія вічної «країни-тінейджерки» віддалася крайнощам інтелектуальної постмодерної моди з ревністю неофітів, залишивши поза увагою виклик опрацювання травми.

Попри значущі попередження щодо ризиків повернення до репресивних практик попереднього режиму, які, подібно заручництву, стали частиною інституційної пам'яті від часів його народження, критично важливий консенсус відносно недоторканності вектору реформ, подібно польському часів «шокової терапії», у добу «лихих дев'яностих» у РФ не склався, що створило поживний ґрунт затребуваності сценарію ресентименту для російської потуги («ваймарська Росія»), а з нею й пострадянського простору в цілому.

Не маючи можливості, за обмеженістю обсягу, з належною повнотою розглянути згаданий багатомірний процес і його наслідки, у цій роботі ми звернемо увагу лише на явний розрив між очевидними реаліями змін, які виступали для акторів *sine qua non* їхнього доленосного вибору і можливостями рефлексії, що їх надавали наявні теоретичні моделі суспільно-політичного дискурсу, який виступає в перехідному суспільстві носієм інституційної пам'яті демократичного транзиту [6].

Коли тепер у ретроспективі вичерпання порядку денного перехідної доби (згідно з триетапною схемою, «лібералізація, інституціоналізація, консолідація»), що де факто включає два загальнонаціональних харизматичних рухи 2004 і 2013–2014 рр., гібридну війну й опір повномасштабному російському вторгненню, спробувати вписати ці ключові події, в аспекті відповідних дискурсивних практик, у концептуальні рамки моделей політичної лінгвістики чи деліберативної теорії, ми виявимо, що подібна операція немислима.

Раніше вже згадувалося, що боротьба, зокрема на межі «війни всіх проти всіх», згідно з основним сценарієм обох дослідницьких програм, не передбачається. Пояснити це дивне упущення наразі можемо за допомогою схеми «зіпсованого телефону»: запозичені теоретичні моделі, розроблені за умов зрілих демократій, у яких травми модернізації опрацьовані; перенесені до пострадянського суспільства, з переважанням неписаних правил гри над писаною конституцією («шантажистської держави»), в яким сценарій повороту до неавторитарної альтернативи, антимодерної за суттю, через ставку на ресентимент, виявився затребуваним частиною контр(еліт), визначає свого роду теоретичну «сліпоту» дослідника, який намагався

б описати за моделлю здорового суспільства країну, яка ще до кінця не усвідомила масштаб хвороби.

Таким чином, за умов турбулентності посткомуністичного суспільства не відрефлектованою виявилася не просто одна з плідних евристично проблем, яка давно здобула респектабельність у західному суспільствознавстві. Маємо до діла з непредставленістю на порядку денному чи не ключового виклику модерної доби: ризику «втраченої генерації» та його відвернення. (Симптоматичним постає при цьому ще одна суперечність: праці Мангайма [7] й Ортега-і-Гасета [8], які виступають основоположниками в розробці даної теми, були перекладені в пострадянській Україні, проте ця обставина не стала мотивуючою для вітчизняного інтелектуального класу в плані опрацювання проблеми, яку де факто довелося вирішувати на революційних Майданах).

Звернемо тут увагу, що за пізньорадянської доби можна було почути попередження про спрощене уявлення, в тому числі тодішньої правлячої еліти, щодо масштабу викликів демократичних перетворень, які неминуче мали зачепити старі «звички серця». Так, грузинський філософ Мераб Мамардашвілі, в ефірі Радіо «Свобода» (1990) з приводу тези про «смерть системи» зауважив, що на його думку, чутки перебільшені: «те, що не жило, не може й померти. Якщо колись досить велика кількість людей погодилася вважати життям те, що з точки зору традиції європейської або грецької та євангелічної не є життям, але проте, тим не менше, достатня кількість мільйонів погодилася вважати життям це, то вони можуть цим життям жити. Всередині такого життя не міститься причин для його зміни». Отже, на думку мислителя, ніщо не заважає поверненню в межах того чи іншого штибу суспільної ностальгії, до звичного табору (зіставимо з цим зразок пізньорадянського фольклору, де батько шле сина зрубати на дворі берізку, бо «прийдуть москалі, назвуть ісконно русськімі землями».)

Пошлемося в розвиток теми на пізніший, десятиліття по тому, прогноз уже нинішніх подій на сторінках впливової газети «День», де звертається увага на загрозливі тенденції в російському суспільстві «кінця віку»: «На рівні виступів депутатів Державної Думи й текстів у мас-медіа, тобто в тих галузях, де насамперед проявляється й формується громадська думка, в основному, можна чути про те, як Росію «образили» – одні, другі, треті. Не говориться про переселення цілих народів, знищення найбільш свідомих серед них груп: священиків, учителів, художників, вчених – те, що відбувалося на Кавказі, в Прибалтиці, Україні. Так, є винятки: приміром, патріарх Алексій вибачився перед німецьким народом за ті несправедливості, що було скоєно щодо нього під час війни,

можливо, були інші подібні випадки – але саме те, що ці слова не викликали відгуку, свідчить про виняток, який підтверджує правило». У підсумку, автор доходив висновку: «нічого неможливого немає в ситуації, де, приміром, російські війська перейшли б кордон України. Адже ніхто не чекав до 1968 року, що війська увійдуть на територію Чехословаччини, до 1979 року – входження до Афганістану, до 1994 року – Чечні. А необхідні передумови є. Є скасування Державною думою Росії Біловезьких угод, є фраза відомого генерала Варенникова: «Дайте мені танки, й я візьму Київ» [9].

Констатуючи, в світлі викладеного, суттєву лакуну в плані рефлексії викликів, пов'язаних із проблемою естафети генерацій, що постала внаслідок природноісторичного характеру «навздогінної» модернізації (до якої вступала «країна-тінейджерка»), в горизонті нових викликів, що виходять за межі ситуації постмодерну, можна намітити, в контексті герменевтики дослідження й долання редукції соціологічної уяви, за Мілсом, певний порядок переосмислення накопиченого досвіду суспільної рефлексії, за збереження інституційної пам'яті щодо зробленого когортою дослідників доби Незалежності першого «привозу».

Виклики пострадянської доби мають бути при цьому переосмислені в горизонті цілого модерну як частковий їх випадок (коли, зокрема, вже виконані необхідні завдання індустріалізації, урбанізації й под.). При подібній зміні масштабу рефлексії виступлять також особливі герменевтичні цикли, попереджень та їх (не)почутості, що сягне самих витоків модерну. Варто згадати тут не лише хрестоматійні приклади «Віх» чи «Бісів» Достоевського, але й регулярні попередження майбутньої літературної класики за черговою зміною етапів революційного руху в Росії: твори Чехова, Тургенева, Грибоєдова, що стали основою шкільної програми за радянського часу, подають той самий тип революціонерської свідомості, не здатної в світлі формули «минай нас над усі печалі і барський гнів і з ним барська любов» задатися питанням: чи *ти* любиш не барською любов'ю?

Доходячи таким чином витоків модерну, зупинимося на формулах двох видатних романтиків: «ти для себе лиш хоче волі» (О. Пушкін) і «жодна людина не бореться проти свободи. Бореться людина, найбільше, проти свободи інших» (К. Маркс). Коли так, від початку модерної доби свобода постає засадничою цінністю, й жодна персона в ці «хвилини рокові» не може мислитися як табула раса (з чого випливає, між іншим, актуалізація розрізнення теоретичного й практичного розуму, проведена Кантом).

В цьому контексті набуває органічності кореляція виходу на суспільно-політичну арену нових

когорт і опрацювання травм модернізації, яку спостерігаємо для українського кейсу демократичного транзиту (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»). Не виключено, що в перспективі виявиться новий евристичний потенціал тези Я. Грицака про успішну революцію креативного класу. Вже доба минулого *fin de siècle* може бути поставлена в контекст його поступового складання: звернемо увагу, що вожді режимів, які будуть у майбутньому кваліфіковані як тоталітарні, вийшли з умовної «богеми»: літератор Ульянов-Ленін, журналіст Муссоліні, маляр Гітлер.

Якщо цей прогноз підтвердиться, іншим потенційно евристичним пунктом постає класична модель зв'язку протестантської етики та духу капіталізму, запропонована свого часу Вебером. За припущення, що нині ми стаємо свідками й учасниками інституалізації креативного класу, в ретроспективі набуває виразності сюжет формування його етосу, найбільш промовистим виявом якого стає проблема мистецтва (та його «смертності») й статусу художника у «залізний вік», заломлюючись у сюжетах «романтичної битви», «проклятих поетів», «можливості мистецтва після Авшвіца» тощо, коли виклики творення нових «почуттів-теоретиків», за Марксом, не надаються до вписування в концептуальні рамки суто нормативістської теорії (на кшталт деліберативної в її теперішній версії).

Вже Кант у третій «Критиці» вводить фігуру генія, котру визначає як здатність давати права. Чи можна уявити суспільство, де прихід генія гарантовано вітатимуть? Ганді стверджував, що реформатор має очікувати на спротив, оскільки прагне порушити людський спокій. Прецеденти суду над Сократом і Христом (які, між іншим, відбувалися у посттравматичних суспільствах, щойно після поразки у війні) засвідчують, що суто нормативна теорія представляє світ як такий, у котрому травми гарантовано підлягають опрацюванню, випускаючи з уваги аспект темпоральності, що набуває критичного значення. Чи сьогодні синедрион помилував би Месію? Достоевський, даючи своєму герою створити Поему про великого інквізитора, покладає надію того лише на смайлик Христа.

Висновки. Звернувшись у річищі герменевтичного повороту до зіставлення викликів, які постають перед транзитною українською громадою в горизонті ситуації «02/24», й інтелектуальних ресурсів, що надають у плані рефлексії змін дискурсивних практик перехідного суспільства політична лінгвістика та деліберативна теорія, ми виявили, що в них елімінований чинник боротьби суспільних акторів, через що стає недосяжним опис у концептуальних рамках цих дослідницьких підходів досвіду опанування травм модернізації, який у ретроспективі виступає наріжним

в плані «естафети генерацій» з її герменевтикою дорослішання. У світлі викладеного розглянуто теоретичну перспективу переосмислення досвіду доби модерну в плані формування етосу креативного класу.

Література.

1. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.
2. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Питання філософії*. 1990. №3. С. 84–118.
3. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
4. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Інтерв'ю провела Кеті Карут. Київ: Дух і літера, 2017. 496 с.
5. Арндт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Київ: Дух і літера. 2013. 367 с.
6. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985-2014 рр.). Київ, 2019. 248 с.
7. Мангайм К. Ідеологія та утопія. Київ: Дух і літера, 2008. 367 с.
8. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3820>
9. Щербенко Е. Про російську та українську провину. *День*. 1990. 30 жовтня.

Анотація

Щербенко Е. В. Генерація й травма. Чинник темпоральності в суспільно-політичному дискурсі перехідної доби. – Стаття.

У статті аналізується процес змін дискурсивних практик в українському перехідному суспільстві, визначений новим горизонтом ситуації «02/24», що виводить за межі ситуації постмодерну. Уявлення про неієрархічну множину мовних ігор, закорінене в особливостях періоду лібералізації пізньорадянського режиму, в умовах посткомуністичної України знайшло вияв у поширенні впливу деліберативної теорії та політичної лінгвістики, теоретичні сценарії яких не передбачають елементу боротьби суспільних акторів. Рецепція згаданих дослідницьких підходів, котрі склалися в умовах зрілих демократій, які опрацювали власні травми модернізації, в посткомуністичному українському суспільстві де факто сприяла ігноруванню виклику подібного опрацювання. В модерну добу проблемою теоретичної рефлексії постає не визнання травми як такої, але перекладення відповідальності за дії уряду на рядових виконавців або невинних, коли відбувається «баналізація зла» (Г.Арендт), за якої із травми не видобувається досвід, наслідком чого стають як правило стокгольмський синдром і феномен ресентименту. Як відзначає автор у ретроспективі, за пізньо- та пострадянської доби в публічних обговореннях лунали підставові попередження про спрощені уявлення, в тому числі правлячої еліти, щодо викликів, які постали на порядку денному, котрі проте були проігноровані. В контексті герменевтики дорослішання пропонується нова теоретична перспектива, в якій

виклики пострадянської доби можуть бути переосмислені як частковий варіант масштабніших викликів доби модерну, в контексті формування етосу креативного класу. В цьому горизонті особливий евристичний потенціал має проблема нового статусу мистецтва й художника з приходом «залізного віку», що заломлюється в таких сюжетах, як «романтична битва», «прокляті поети», «можливість мистецтва після Авшвіцу» й под.

Ключові слова: генерація, герменевтика, креативний клас, мистецтво, модерн, травма.

Summary

Shcherbenko E. V. Generation and Trauma. The Factor of Temporality in the Socio-Political Discourse of the Transition Era. – Article.

The article analyses the process of changes in discursive practices in the Ukrainian transitional society, defined by the new horizon of the "02/24" situation, which goes beyond the postmodern situation. The notion of a non-hierarchical set of language games, rooted in the peculiarities of the liberalization period of the late Soviet regime, in post-communist Ukraine has found expression in the spread of the influence of deliberative theory and political linguistics, which, according to their theoretical scenarios, do not involve the struggle of social actors. The reception of these research

approaches, which developed in mature democracies that have processed their own traumas of modernization, in post-communist Ukrainian society de facto contributed to ignoring the challenge of such processing. In the modern era, the problem of theoretical reflection is not the recognition of trauma as such, but the shifting of responsibility for the catastrophic consequences of government actions to ordinary performers or innocents, when the result is the "banalization of evil" (H. Arendt), in which no experience is extracted from trauma, resulting in the Stockholm syndrome and the phenomenon of resentment. As the author notes in retrospect, in public discussions of the late Soviet and post-Soviet era, there were reasonable warnings about simplistic perceptions, including those of the ruling elite, of the challenges that were on the agenda, but they were ignored. In the context of the hermeneutics of growing up, a new theoretical perspective is proposed in which the challenges of the post-Soviet era can be reinterpreted as a partial variant of the larger challenges of the modern era, in terms of the formation of the ethos of the creative class. In this horizon, the problem of the new status of art and the artist with the advent of the Iron Age, which is refracted in such subjects as the "romantic battle", "cursed poets", "the possibility of art after Auschwitz", etc., has a special heuristic potential.

Key words: art, creative class, generation, hermeneutics, modernity, trauma.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 364-4:316.645

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.16>**О. В. Бутиліна**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3943-4098>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент з во кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**О. В. Пузирьова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7582-5339>магістрантка соціологічного факультету спеціальності «Соціологія»
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЛОЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. Життя українського суспільства у воєнних умовах – це перманентні виклики, ризики та небезпеки, у той же час, це поява нових можливостей, досвід долаття складних обставин, резерви для трансформацій та пошуку інших шляхів розвитку попри усі наявні та потенційні бар'єри. Таке поєднання ситуацій, обставин і можливостей актуальне й для соціальної сфери, зокрема, для середовища функціонування соціальних служб, сутність роботи яких полягає у забезпеченні підтримки та соціальної захищеності населення.

Для того, щоб соціальна служба мала змогу ефективно функціонувати, виконуючи запити та задовольняючи потреби різних категорій громадян, окрім юридичної, фінансової, організаційної підвалин, важливою умовою є працююча система менеджменту. Вона передбачає узгоджену роботу за різними напрямками, що забезпечує необхідний вплив на внутрішнє та зовнішнє середовища служби, що дозволяє досягати визначеної мети (забезпечення соціального захисту населення) та виконувати низку функціональних завдань відповідно до наявних ресурсів та організаційних можливостей.

Однією зі складових системи управління соціальною службою є кадровий менеджмент. Він безпосередньо орієнтований на управлінську роботу зі співробітниками колективу. Важливим напрямом кадрового менеджменту, як для комерційних структур, так і для організацій соціальної сфери, є розвиток і підтримка високої лояльності персоналу. Питання підтримки та розвитку, а у воєнних реаліях ще й збереження, лояльного ставлення співробітників до організації постає особливо актуально. В часи нестабільності, постійних ризиків, небезпеки для життя та невизначеності

майбутнього підтримка достатнього рівня лояльності персоналу є умовою виживання організацій, зокрема, і соціальних служб. Саме фахівці забезпечують надання якісних соціальних послуг, виконання завдань, реалізацію проектів, допомогу і підтримку тим, хто її потребує найгостріше. Крім того, висока лояльність працівників допомагає стабілізувати внутрішнє середовище організації, надаючи їй стійкості та підготовленості до зовнішніх викликів і загроз, особливо, у воєнних умовах роботи.

Ступінь наукової розробленості проблематики. Дослідженню та вивченню феномену лояльності персоналу присвячені праці, як вітчизняних науковців, так і зарубіжних дослідників. Так, у контексті нашого дослідження, привертають увагу роботи Бутиліної О. В. та Євдокимової І. А. [2, 3], Галько Л. Р. [10], Заболотної В. О. [4], Поплавської А. П. [9], Рак Н. Є. [8], Рущенка І. П. [1], Сардак О. В. [6], Цимбалюк С. О. [7] та інші. Серед зарубіжних учених, які присвятили увагу вивченню лояльності персоналу, варто зазначити таких, як: Дж. Мейер та Н. Аллен (автори визнаної методики визначення рівня лояльності – «Шкала організаційної лояльності»), Г. Беккер, Л. Портер, Стівен П. Робінс, Джон В. Ньюстром, К. Девіс, П. Морроу та ін. Хоча проблемі лояльності персоналу присвячено чимало наукових праць, проте питання засобів збереження й підвищення рівня лояльності працівників соціальних служб дотепер залишається недостатньо вивченим. До того ж, воєнний стан, формує специфічні умови, в яких працюють фахівці, що необхідно враховувати. Чи готовий працівник/працівниця залишатися відданим організації навіть в умовах нестабільності та ризику для життя в країні, де триває війна? Чи залишаються працівники лояль-

ними навіть у небезпечних для життя умовах, особливо у прифронтових регіонах України? Яким чином у воєнних умовах мотивувати працівників бути відданим своїй професійній діяльності та організації? Ці та багато інших питань постають перед керівниками соціальних служб, які продовжують організовувати трудову діяльність у період воєнних дій у країні.

Мета статті – ґрунтуючись на теоретичних узагальненнях та даних емпіричних досліджень охарактеризувати лояльність працівників соціальних служб під час війни та запропонувати деякі рекомендації спрямовані на розвиток і посилення прихильного ставлення їх до своїх організацій.

Виклад основного матеріалу. На ефективність діяльності сучасної соціальної служби впливає певна кількість чинників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Для того, щоб працівники організації могли оперативнo та якісно виконувати професійні обов'язки керівництву необхідно приділяти увагу реалізації різних напрямів кадрового менеджменту. Важливою складовою є лояльність співробітників соціальної служби. Усвідомлення працівником значущості виконуваних обов'язків, відданість своїй професії і роботі, етичність, прийняття цінностей і норм організації, позитивне, поважне та толерантне ставлення до колег і керівництва – основні показники лояльності працівника до організації, в якій він працює.

Поняття «лояльність персоналу» на сьогоднішній день не має усталеного визначення. Це доволі багатогранне явище, яке різні дослідники інтерпретують відповідно до специфіки наукового вивчення. Ми проаналізуємо декілька характеристик лояльності, наданих вітчизняними і зарубіжними ученими, які допоможуть нам визначити заходи, які доречно реалізовувати в соціальних службах.

Лояльність у загальному сенсі постає ознакою вірності, відданості та прихильності до когось або чогось. Термін «лояльний» (від фран. та англ. «loyal» – вірний, відданий) передбачає прояви вірності своїм обов'язкам, толерантності до влади, поваги до законів. В історичній ретроспективі «лояльність» можна розглядати у проявах прихильності, вірності правителю; дотримання законодавчих положень та норм; відданості справі, за яку передбачається матеріальна винагорода (капіталістичне суспільство); поважне, шанобливе ставлення до когось через емоційну, глибинну відданість тощо [4, с. 68–69].

У контексті проблеми кадрової безпеки лояльність персоналу розглядає професор Руценко І. П., який визначає її соціально-психологічним і моральним фактором індивідуальної та колективної свідомості представників трудового колективу організації, що проявляється

у доброзичливому чи недоброзичливому ставленні до керівництва й організації в цілому. Лояльний працівник – це надійна людина, яка проявляє прихильне ставлення до усього, що пов'язано з її трудовою діяльністю, та на яку може розраховувати керівник і колеги. Такий працівник орієнтований на розвиток своєї організації, не припускає деструктивні дії чи шкоду організації [1].

Лаконічне визначення лояльності персоналу надає Заболотна В. О. На думку дослідниці це вірність співробітників своїй організації. Крім того, цей феномен має три компоненти: 1) прийняття працівником цілей та цінностей організації; 2) актуалізоване бажання приносити користь та докладати зусиль для розвитку організації; 3) бажання зберігати організаційне членство в довгостроковій перспективі [4, с. 69].

Методика «Шкала організаційної лояльності», що розроблена американськими вченими Джоном Мейером та Наталі Аллен, дозволяє визначити три виміри прояву та індикатори лояльності [3, с. 23-24; 8, с. 152-153; 9, с. 67]: 1) *афективна лояльність* демонструє ступінь ідентифікації співробітника зі своєю організацією; базується на емоціях, думках, ставленні, намірах працівника брати на себе частину відповідальності за успішність організації, проявляти ініціативу та найкращим чином виконувати свої обов'язки; 2) *подовжена лояльність* – це вид лояльності, в основі якого є оцінка працівником власних зусиль і ціни можливого звільнення з поточного місця роботи; 3) *нормативна лояльність* переважно ґрунтується на «почутті боргу» працівника перед організацією; віддана праця є правильною моделлю поведінки по відношенню до організації, керівництва та колег, а також відповідає нормам моралі.

В інших наукових публікаціях можна зустріти і деякі інакші показники та типології лояльності співробітників, однак, рухаючись у напрямку реалізації нашого головного завдання, звернімося до аналізу проявів прихильності до організації фахівців соціальних служб та визначимо, як вплинула війна на рівень і прояви лояльності соціальних працівників.

У одній з наших попередніх публікацій, присвяченій вивченню лояльності персоналу соціальних служб, на основі даних розвідувального емпіричного дослідження (застосовувалась «Шкала організаційної лояльності» Дж. Майер та Н. Аллен) ми зробили висновок, що для працівників організацій соціального захисту населення найбільш характерні подовжена та нормативна типи лояльності [див. детальніше 2]. Можемо припустити, що й у часи повномасштабної війни тенденція до посилення й демонстрації подовженої лояльності серед співробітників соціальних служб зберіглась. Персонал усвідомлює, що звільнення та пошук нової роботи у воєнні часи – це

доволі складне завдання. Зважаючи всі «за» та «проти» працівник приходять до висновку, що праця у соціальній службі – це відносна стабільність, певна гарантованість виплат заробітної плати, знайомий трудовий колектив, зрозумілість посадових обов'язків. Це утримує людей та обумовлює їх певну прихильність до організації.

Крім того, у вищезгаданій статті ми визначили, що для працівників соціальних служб характерний специфічний вид лояльності – «лояльність до професії» [2, с. 40] – відданість своїй справі та абсолютна прихильність до своєї професійної діяльності, намагання виконувати її якісно, незважаючи на будь-які обставини. В умовах жорстокої війни ми спостерігаємо саме таку лояльність – самовіддану працю фахівців попри ризики і небезпеки, служіння своїй справі.

Для характеристики проявів лояльності фахівців соціальних служб в умовах чинного воєнного стану на території України, звернімося до результатів анкетного опитування працівників соціальних служб м. Харкова та Харківської області, яке було проведено в жовтні 2023 року¹, та до якого безпосередньо були долучені авторки статті. В опитуванні взяли участь 68 провідних фахівців та керівників державних соціальних служб Харківського регіону.

Попри те, що ми у дослідженні не ставили безпосереднього завдання визначити рівень та прояви лояльності співробітників, утім, за дотичними до цієї проблеми питаннями, можемо зазначити, що прихильність і відданість працівників своїй професії й організації є достатньо високими.

По-перше, варто наголосити на тому, що процеси згуртування, самоорганізації, взаємодопомоги і підтримки, які потужно проявились у суспільному житті з початком війни, мають свої локальні прояви і в конкретних соціальних організаціях. Навіть у важкі воєнні часи соціальні працівники позитивно оцінюють соціально-психологічний клімат у їх трудових колективах. Опитані фахівці державних соціальних служб оцінили атмосферу в їх організації як переважно позитивну: за шкалою від 1 до 5 (де «1» – негативна (ворожа, конфліктна, виснажлива), а «5» – позитивна (добррозичлива, спокійна, стабільна) 56 респондентів надали оцінки 4 та 5, і лише 10 відповідей мають оцінки 3 та 2. Це демонструє бажання людей отримувати підтримку самим і надавати її іншим, мати ще одну «точку опори», якою стають колеги і організація.

¹ Дослідження проводилось у межах реалізації наукової теми кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Актуальні напрями менеджменту соціальних служб» (керівник НДР – кандидат соціол. наук, доцент, завідувачка кафедрою соціології управління та соціальної роботи Євдокимова І. А.; відповідальний виконавець – доцент, кандидат соціол. наук Бутиліна О. В.; державна реєстрація НДР № 0121U108311).

По-друге, попри незмінну актуальність, соціальна допомога і соціальна робота в умовах війни набули масштабної затребуваності. Постійно збільшується кількість людей, які потребують допомоги. Незважаючи на те, що серед респондентів 46 працівників вважають, що у різних проявах їх професійній діяльності властива ризикованість, 45 працівників оцінюють свою роботу як небезпечну, все одно 58 респондентів зазначили, що вони продовжують здійснювати свою професійну діяльність безпосередньо на робочих місцях у приміщеннях соціальних служб. А найвищий ступінь прояву лояльності до своєї професії працівники соціальних служб змалювали у відповідях на питання про досвід роботи у ситуаціях, які мали унікальний характер, обумовлений війною. «Ось декі приклади унікальних ситуацій, обумовлених війною, з якими доводиться стикатись фахівцям у своїй роботі: *«поранення у цивільних осіб внаслідок обстрілів», «під час виїзду потраплялись обстріли. Не знаєш, як реагувати, куди діватись», «потрапляння під обстріл під час здійснення виїзду в сім'ю», «робота з сім'ями, які опинились по різні сторони збройного конфлікту», «важко проводити семінари коли за вікном чути гучні вибухи», «на власні очі побачити труп людини, що лежала під одягом більше 7 місяців», «зруйнований офіс», «соціальне відвідування сімей в районі, де були порушені будівлі від бомбардування» тощо» [11, с. 85]. Ці та багато інших ситуацій, з якими стикаються та в яких продовжують працювати фахівці соціальних служб, характеризують високий рівень відданості та, навіть, служіння своїй професії. Навіть попри загрозу фізичній безпеці та при великому ризикі для власного життя, працівники цих організацій намагаються продовжувати якісно виконувати свою роботу, надаючи соціальні послуги представникам уразливих категорій населення та постраждалим внаслідок бойових дій.*

По-третє, у ході дослідження нам вдалось визначити найбільш гострі проблеми, з якими стикаються соціальні служби в сучасних умовах. «На питання «Які головні загрози принесла війна для Вашої організації?», респонденти відповіли наступним чином (див. рис. 1). Згідно відповідей, головними загрозами для соціальних служб стали збільшення навантаження та зменшення кількості фахівців, на які вказали більше половини респондентів» [11, с. 97]. Ці проблеми стали наслідком двох процесів: постійного збільшення кількості осіб, які потребують допомоги та вимушеного переселення фахівців у безпечні регіони (мова йде про жінок, які складають переважну більшість працівників соціальних установ).

Власне ці проблеми суттєво впливають на соціально-психологічний стан працівників, емоційне вигорання, професійну втому. Праця у складних

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання «Які головні загрози принесла війна для Вашої організації?», $n = 68$, кількість відповідей

умовах, непередбачуваних ситуаціях, перенавантаження, а також доволі скромна матеріальна винагорода за важку роботу, звісно, не додають оптимізму, але фахівці залишаються відданими своїй професії та організації.

Утім, при такій залученості та щирому служінню людям, розвиток та підтримка лояльності все ще залишаються переважно особистою справою (вибором) кожної людини. Здебільшого розвиток вмотивованості, бажання працювати та рішення бути відданим працівником підтримується лише матеріальною складовою мотиваційного комплексу – заробітною платою, періодичними преміями, пільгами тощо. Проте, такі заходи є лише необхідним мінімумом для розвитку лояльності та прихильності співробітників до організації.

У менеджменті цих організацій об'єктивно не вистачає моральної (нематеріальної) складової підтримки розвитку лояльності персоналу. Працівники можуть задовольняти свої базові потреби завдяки матеріальній винагороді, проте демонстрація визнання, вдячності та поваги, а також розвиток колективної єдності та згуртованості, залишаються поза управлінською увагою керівництва. Фактично відбувається підтримка подовженої та нормативної, або навіть імітаційної (за термінологією Заболотної В. О.) лояльності працівників соціальних служб.

Незначна увага приділяється, зокрема, моральному та психоемоційному стану працівників, які надаючи допомогу іншим, часто самі потребують підтримки. Крім того, дуже актуальним постає питання вигорання працівників, які мають дуже високі показники робочого навантаження, а разом з тим відчувають ще й постійну небезпеку та загрозу життю.

Окреслені проблемні моменти в роботі фахівців та, в цілому, соціальних служб допомагають визначити деякі напрями удосконалення системи менеджменту, спрямовані на підтримку високого рівня лояльності та збереження і розвиток персоналу цих організацій. По-перше, дуже важливо реалізовувати різні заходи з визнання результатів роботи соціальних працівників та популяризації їх діяльності. Це можуть бути як орієнтовані на окрему людину чи службу в цілому, офіційні чи неформальні події, мета яких показати важливість праці фахівця і висловити вдячність за неї. При чому подяка і визнання мають надходити від керівництва організації. По-друге, необхідно залучати партнерів чи інші зацікавлені структури для проведення на постійній основі різних занять, тренінгів, майстер-класів спрямованих на підтримку ментального здоров'я соціальних працівників. Це можуть бути як індивідуальні й групові сеанси психологічної допомоги, так і різні колективні заходи. Варто наголосити, що це не повинні бути традиційні свята чи заходи і не можна примушувати усіх брати участь у них; важливо підлаштовувати такі події під потреби і настрої співробітників. По-третє, доцільно якнайчастіше залучати пересічних працівників служби до розв'язання проблем та ухвалення рішень, які стосуються не тільки сфери їх безпосередньої компетенції, але і функціонування організації в цілому. Це сприятиме зануренню людини у вирішення питання та відволікатиме її від тяжких новин, а також пробудить зацікавленість і посилить її зв'язок із організацією. По-четверте, навіть за умови загального перевантаження фахівців, не варто відкладати на невизначений час реалізацію програм розвитку персоналу (якщо вони є). Навчання, курси підвищення кваліфікації, стажування, участь

у практикумах чи теоретичних семінарах і конференціях, тренінги, обмін досвідом і спілкування з колегами – усе це позитивно впливатиме на самопочуття, професійну самооцінку й вмотивованість співробітників, виступатиме профілактичним засобом їх вигорання, і підвищить рівень лояльності та залученості до організації.

Висновки. Менеджмент соціальної служби в умовах війни вимагає певних змін. Вони мають відповідати тим викликам, з якими щоденно стикається організація. Ситуативне управління виявляється найбільш вдалою стратегією виживання організації в складних умовах воєнного стану в країні. Одним з важливих напрямів кадрової роботи в соціальних службах має стати розробка і реалізація комплексу заходів із підтримки й підвищення рівня лояльності працівників. Саме фахівці із соціальної роботи щоденно якісно виконуючи свої професійні обов'язки забезпечують підтримку, захист і допомогу вразливим категоріям населення та тим, хто постраждав внаслідок бойових дій. Своєю відданою працею вони не тільки розв'язують проблеми тих, хто потрапив у біду, але і підтримують суспільство в цілому, демонструючи високий рівень лояльності до професії. Важливою і обов'язковою відповіддю на цю працю має бути визнання і поважне ставлення з боку клієнтів, колег, керівництва і суспільства. На рівні окремої соціальної служби повинна бути розроблена і реалізовуватись програма підтримки і захисту соціальних працівників та, визначені за результатами нашого дослідження, заходи з підтримки і підвищення лояльності співробітників.

Цікавим і перспективним напрямом подальших досліджень може стати вивчення змін у кадровому менеджменті соціальних служб та інших організацій соціальної сфери під впливом воєнних умов.

Література

1. Робота з персоналом організацій : навч. посіб. / За ред. І. П. Рущенка. Харків : Вид-во «Форт», 2013. 460 с.
2. Бутиліна О. В., Євдокимова І. А. Лояльність персоналу соціальної служби. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 77. С. 38–41. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.77.08> (дата звернення: 21.01.2024).
3. Бутиліна О. В. Лояльність персоналу організації: підходи до визначення. // *SOCIOPROSTIR: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2017. № 6. С. 21–24. URL: <http://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/8413> (дата звернення: 19.01.2024).
4. Заболотна В. О. Феномен лояльності персоналу в контексті різних поколінь. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Вип. 55, № 3(28). С. 68–73. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/The-phenomenon-of-staff-loyalty-in-the-context-of-different-generations-V.A.-Zabolotna.pdf> (дата звернення: 17.01.2024).
5. Журавльова І. В. Управління людським капіталом підприємства: наукове видання. / І. В. Журавльова, А. В. Кудлай. Харків : ХНЕУ, 2004. 284 с.
6. Сардак О. В. Дослідження теоретичних аспектів управління лояльністю персоналу підприємства. *Науковий вісник НЛТУ України. Сер. Економіка, планування та управління в галузях*. 2014. Вип. 24.2. С. 239–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2014_24 (дата звернення: 17.01.2024).
7. Цимбалюк С. О. Теоретичні та методичні аспекти оцінювання зисків від підвищення лояльності персоналу. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2016. № 2(12). С. 15–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2016_2_4 (дата звернення: 19.01.2024).
8. Рак Н. Є. Оцінка лояльності персоналу як важливий аспект управління персоналом в умовах євроінтеграції. *Вісник Університету банківської справи*. 2015. № 1(22). С. 151–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2015_1_26 (дата звернення: 19.01.2024).
9. Поплавська А. П. Теоретичний аналіз проблеми лояльності персоналу до організації. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 2. С. 64–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2012_2_14 (дата звернення: 20.01.2024).
10. Галько Л. Р. Концептуальні аспекти формування лояльності персоналу. *Причорноморські економічні студії*. 2019. № 48(3). С. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.48-67> (дата звернення: 20.01.2024).
11. Звіт про науково-дослідну роботу «Актуальні напрями менеджменту соціальних служб» (№ держреєстрації 0121U108311) / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2023. 128 с.

Анотація

Бутиліна О. В., Пузирьова О. В. Лояльність працівників соціальної служби в умовах війни. – Стаття.

У статті розглядаються актуальні проблеми функціонування соціальних служб в Україні в умовах воєнного стану. Для аналізу виокремлено феномен лояльності працівників соціальних служб.

Метою статті є теоретико-емпіричний аналіз лояльності фахівців соціальних служб, що працюють під час війни, та розробка деяких рекомендацій, спрямованих на розвиток і посилення прихильного ставлення працівників до своїх організацій.

Для досягнення визначеної мети було використано методи теоретичного аналізу, а також методологію кількісного аналізу емпіричних даних. Основним методом збору даних стало анкетне опитування провідних фахівців та керівників державних соціальних служб м. Харкова та Харківської області, проведене співробітниками кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у жовтні 2023 року.

У статті проведено аналіз проявів лояльності працівників соціальних служб. Попри складні умови роботи, ризики та небезпеки фахівці демонструють відданість своїй професії, продовжують якісно виконувати професійні обов'язки, забезпечують надання допомоги і

підтримку вразливим категоріям громадян та тим, хто постраждав внаслідок бойових дій. На основі отриманих даних авторки доходять висновку, що в сучасних умовах соціальні працівники демонструють високий рівень лояльності до своєї професії. Визначені проблеми у діяльності соціальних служб в умовах війни дозволили сформулювати деякі рекомендації, спрямовані на підтримку високого рівня лояльності та збереження і розвиток персоналу цих організацій: визнання результатів роботи фахівців; проведення на постійній основі різних заходів, спрямованих на підтримку ментального здоров'я соціальних працівників; залучення пересічних працівників служби до розв'язання проблем та ухвалення рішень, що стосуються роботи служби; реалізація програм розвитку персоналу.

Ключові слова: лояльність, лояльність до професії, менеджмент, соціальна служба, соціальний працівник.

Summary

Butylina O. V., Puzyryova O. V. Loyalty of social service workers in war conditions. – Article.

The article examines the current problems of the functioning of social services in Ukraine under martial law. The phenomenon of loyalty of social service workers is singled out for analysis.

The purpose of the article is a theoretical-empirical analysis of the loyalty of social service specialists working during the war, and the development of some recommendations aimed at developing and strengthening the favorable attitude of employees to their organizations.

To achieve the defined goal, the methods of theoretical analysis, as well as the methodology of quantitative analysis of empirical data, were used. The main method of data collection was a questionnaire survey of leading specialists and managers of state social services in the city of Kharkiv and Kharkiv region, conducted by employees of the Department of Sociology of Management and Social Work of V.N. Karazin Kharkiv National University in October 2023.

The article analyzes the manifestations and some indicators of loyalty of social service workers. Despite the difficult working conditions, risks and dangers, specialists demonstrate dedication to their profession, continue to perform professional duties with high quality, provide assistance and support to vulnerable categories of citizens and those who suffered as a result of hostilities. Based on the obtained data, the authors conclude that in modern conditions social workers demonstrate a high level of loyalty to their profession. Identified problems in the activities of social services in wartime conditions made it possible to formulate some recommendations aimed at maintaining a high level of loyalty and the preservation and development of the personnel of these organizations: recognition of the results of the work of specialists; carrying out on an ongoing basis various activities aimed at supporting the mental health of social workers; involvement of ordinary employees of the service in solving problems and making decisions related to the work of the service; implementation of personnel development programs.

Key words: loyalty, loyalty to the profession, management, social service, social worker.

УДК 316.061.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.17>

Н. І. Грищенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3969-4401>старша викладачка кафедри соціології та політичних наук
Національного авіаційного університету

РОЗВИТОК ТА РИСИ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У сучасному світі, і в Україні зокрема, волонтерський рух набуває нових рис, стає потужною платформою, тією соціальною силою, яка здатна впливати на політичні, економічні, соціальні, гуманітарні політики держав. На певному етапі розвитку держава потребує залучення до вирішення нагальних питань у різних сферах державної політики найбільш активних громадян і в останні роки часто саме волонтери становлять соціальну базу і, по суті, волонтерство стає соціальних ліфтом для найбільш амбітних та політично активних громадян.

Волонтерство в сучасній Україні є вагомим кроком особи для реалізації її в політиці і тд. На початку повномасштабного вторгнення волонтерський рух набув ознак масовості і участь у волонтерстві стала чи не найбільшою ознакою згуртованості населення незалежно від місця проживання, статі, віку і соціального статусу.

Актуальність теми полягає у тому, що волонтерство як явище і волонтерський рух, зокрема, в сучасній Україні колосально змінився і переорієнтувався. Волонтерський рух останніх десяти років набув характеру масовості (часто навіть спонтанності) і почав відігравати ключову роль у згуртуванні населення, набув рис, які притаманні дійсно зрілому громадянському суспільству. Масові волонтерські рухи виникли і активізувалися саме під час переломних моментів і найбільш гострих кризових подій в сучасній Україні, тому метою статті є саме аналіз динаміки поширення волонтерського руху в сучасній Україні та визначення основних волонтерських ініціатив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темі волонтерства присвячені роботи вчених в галузі соціології, політології, права, менеджменту, психології, філософії та ін. наук. Ґрунтовними працями, які розкривають сутність явища, форми та методи роботи, періоди становлення та розвитку волонтерства є роботи як закордонних вчених М. Харріса, А. Віллема, Р. Хедлі, Л. Ремрайка, Л. Граффа, Л. Геренса, С. Маккарлі, К. Кемпбела, так і українських А. Аніщенко, О. Беспалько, Л. Буркової, Р. Вайноли, К. Зарембо, Л. Жужи, Є. Ільїна, А. Капської, Д. Корнієвського, Т. Лях, Ю. Семенової,

М. Чухрай, О. Шумакова, І. Юрченко, О. Яновської; аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України та Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Щодо міжнародних законодавчих актів, то базу становлять Декларація прав людини та Загальна декларація про волонтерську діяльність. Щодо України, то є низка законів, які стосуються волонтерства та волонтерської діяльності, а саме: «Про волонтерську діяльність», «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг», «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань оподаткування благодійної допомоги» (№ 1668-VII), а також Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженої Указом Президента України №487/2021 і Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021–2025 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 02.06.2021 № 579.

Волонтерству і волонтерській діяльності в умовах воєнного стану і збройної агресії Російської Федерації присвячені роботи вчених Т. Горбачевського, Л. Жужи, Т. Мадриги, О. Панькової, О. Касперовича

Виклад основного матеріалу. Загальноприйнятною серед науковців є теза про те, що волонтерський рух як суспільне явище набуває найбільшого поширення в світі зі створенням організації «Червоний Хрест» (1859 р.). Одним із ініціаторів створення був Анрі Дюнан, який у своїй відомій праці "Спогади про Сольферіно 1862 р. описав події на полі бою і після його закінчення у червні 1859 року, а саме про допомогу, яку на прохання Дюнана надавали місцеві жителі залишеним тисячам пораненим з обох сторін, після відходу військ супротивників на свої позиції. Саме ця праця прискорила створення Товариства Червоного Хреста.

У 1901 році Анрі Дюнан став першим лауреатом Нобелівської премії, яку він також пожертвував на добротність. Міжнародний Комітет Чер-

воного Хреста (1876 р.) складається виключно із громадян Швейцарії, головною метою діяльності якого є контролювання за додержанням державами конвенції про захист жертв війни; захист та допомога жертвам збройних конфліктів, контролює дотримання усіма сторонами збройних конфліктів норм міжнародного гуманітарного права.

Загалом, багато дослідників вважають, що саме ХХ ст. стало відправною точкою у розвитку волонтерського руху. Закінчення Першої світової війни сприяло тому, що волонтерство як масовий суспільний рух набуває нових ознак і поширюється у більшості держав світу. Єдиною державою, де волонтерських рух не набув ознак масовості і безкорисливої діяльності, а радше потребував «визнання і схвалення оточенням» була Німеччина. Через поділ держави після II Світової війни волонтерство тут розвивалося по-різному [13].

Класичною державою, де волонтерський рух після I Світової війни почав активно розвиватися є Велика Британія. До 50-х рр. ХХ ст. тут була найбільша кількість волонтерських організацій і добровільних об'єднань громадян.

На даний час рівень залучення до волонтерського руху в країнах Європи дуже різниться, це пов'язано, перш за все з різними історичними моментами виникнення волонтерства і державницькою політикою щодо підтримки волонтерських ініціатив.

Що стосується США, то тут волонтерство як суспільний рух найбільшого поширення набуває в 30-х рр. ХХ ст. Хоча це часи Великої депресії, але за активної підтримки президента Франкліна Рузвельта створюється добровільна державна програма Civilian Conservation Corps, яка поклала початок розвитку масових добровільних рухів. Дана програма мала дві мети: по-перше, підтримати найменш захищені верстви населення, по-друге, виконання різноманітного виду робіт щодо захисту, покращення та розвитку природних ресурсів країни [9]. У 1961 році за підтримки президента Кеннеді створюється організація «Корпус Миру», діяльність якої полягала наданні волонтерської допомоги громадянами США протягом двох років у інших країнах.

Потрібно відмітити, що багато держав стимулюють і підтримують участь громадян у волонтерському русі. Наприклад, уряди таких держав, як Канада, США, Японія, Австралія, надають вагому державницьку підтримку волонтерським ініціативам, яка полягає у прийнятті низки законів які стимулюють діяльність волонтерських організацій, волонтерських центрів.

У СРСР сам термін «волонтер» (від лат. voluntarius – добра воля) вживався тільки по відношенню до чоловіків, які добровільно вступили на військову службу і тільки у другій половині ХХ ст. на хвилі всеохоплюючого розвитку

волонтерських рухів у світі, волонтерство починає сприйматися як різновид безкоштовної та безоплатної суспільно-корисної діяльності, що надається добровольцями з власної ініціативи і не залежить від вказівок чи вподобань державних інституцій [5, с. 74].

Згідно з Загальною декларацією волонтерів сам термін «волонтерство» передбачає добровільну і активну участь особи у громадському житті, задля поліпшення якості життя сприяє солідарності і згуртованості між людьми, зумовлює реалізацію основних людських потреб на шляху побудови більш справедливого суспільства [6, с. 69].

Волонтерство – це ефективний спосіб об'єднання зусиль і ресурсів суспільства та держави у вирішенні соціальних завдань, мобілізації громадської ініціативи, соціальної консолідації суспільства, метод впливу на підвищення ефективності соціальної політики і в цілому – досягнення благополуччя суспільства [5, с. 75].

Як зазначається у аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, «світове співтовариство визнає волонтерський рух способом збереження та зміцнення загальнолюдських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зростання шляхом усвідомлення людського потенціалу» [3, с. 3].

Щодо зародження волонтерського руху на українських землях, то першими офіційно визнаними волонтерами вважають волонтерів Червоного Хреста, які до приходу радянської влади мали широку систему різних медичних/просвітницьких/навчальних закладів як в Києві, так і на західних землях. В радянський період діяльність міжнародних волонтерських організацій зводилася до нуля і тільки з незалежністю в Україну приїждять волонтери Корпусу миру США (1992 р.), які розпочинають працювати за двома напрямками:

1) надання економічної допомоги та підтримка економічних програм;

2) популяризація та вивчення англійської мови.

Першою ж зареєстрованою молодіжною волонтерською організацією вважається «Молодіжний телефон довіри» (Одеса, 1987 р.). Через два роки за аналогією такі організації починають функціонувати у Полтаві та Києві. Головною метою створення цих організацій було надання психологічної допомоги в телефонному режимі людям, які перебувають в кризовій ситуації. Ці організації дали поштовх до створення у 1998 році Всеукраїнської асоціації телефонних консультантів. Крім цього у 1997 році виникає ще одна ГО «Волонтер», яка розпочинає свою діяльність з проведення різноманітних заходів (семінарів, фестивалів, тренінгів, ситуаційних ігор, брифінгів та ін.) для молоді. Основними темами на заходах були запобігання проявів девіантної поведінки, розвиток життєвих навичок та ін.

У Законі України «Про волонтерську діяльність» зазначається, що волонтерство – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги». Протягом певного часу до Закону вносилися певні поправки і з початком російської агресії були внесені доповнення до переліку видів волонтерської діяльності, а саме: допомога Збройним силам України, органам державної влади під час проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях (2018 р.) і «надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України» (згідно із Законом № 2834-IX від 13.12.2022) [10].

До 2013 року волонтерство в Україні розвивалося за загальносвітовими принципами. Загалом можна визначити основні напрямки добровільної волонтерської діяльності (до 2013 року):

- допомога соціально-незахищеним верствам населення;
- допомога паліативним хворим;
- допомога людям похилого віку;
- допомога багатодітним сім'ям та сім'ям, які знаходяться у скрутному положенні;
- допомога дітям – сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування;
- допомога дітям з різними особливостями аутистичного спектру та дітям з порушенням опорного-рухового апарату;
- екологічні рухи;
- допомога безпритульним тваринам;
- футбольні рухи [4].

У 2007 році Україна отримала дозвіл від УЄФА через п'ять років (у 2012 р.) проводити фінальні матчі чемпіонату Європи з футболу і через це розпочався бум волонтерської активності. Протягом кінця 2011 – початку 2012 року (за даними організаційного комітету «Євро – 2012 Україна») було подано близько 24 тисячі заявок від охочих стати волонтерами УЄФА, з яких більшість (90%) була з України та Польщі, що перебільшило реальну потребу майже у 5 разів.

Переломним моментом у функціонуванні волонтерського руху в Україні вважається кінець 2013 початок 2014 року. Події Майдану, Революції Гідності привернули увагу більшості держав світу до України і показала згуртованість населення у відстоюванні власної громадянської позиції, у відстоюванні справедливості і протистоянні узурпації та свавілля вищих державницьких посадовців та інституцій, які вони очолювали.

Події на Сході України локалізувала волонтерську допомогу, що зумовлено було нагальними потребами у допомозі ВПО з окупованих Російською Федерацією Донецької та Луганської областей та АР Крим; наданні допомоги військовим; евакуації підприємств, обладнання з зони бойових дій.

Саме з загрозою зовнішнього вторгнення волонтерських рухів в Україні набув такого широкого масштабу. Така практика активізації населення зовсім не подібна до світових тенденцій поширення волонтерського руху і може вважатися такою, яка є першою в світі за консолідацією волонтерства перед зовнішньою загрозою втрати цілісності держави, втрати її територій, її незалежності. Повномасштабне вторгнення у лютому 2022 року знову дало поштовх до нового осмислення волонтерства і участі більшості населення у волонтерському русі. Волонтерську діяльність в Україні протягом останніх двох років можна поділити на такі основні напрями допомоги:

- 1) волонтерська допомога окремим підрозділам ЗСУ/НГУ/ТРО та ін.;
- 2) IT-волонтерство;
- 3) медичний напрямок;
- 4) психологічна підтримка;
- 5) правозахисний напрямок;
- 6) гуманітарна допомога та соціальні послуги;
- 7) волонтерська підтримка ВПО та малозабезпеченим і соціально незахищеним верствам населення;
- 8) медійна/інформаційна підтримка.

Варто зазначити, що волонтерська діяльність провадиться волонтерами не лише на території України, а й за кордоном. Вимушені переселенці також надають вагому підтримку тим, хто залишився в Україні, як мирним мешканцям, так і військовим. Це і матеріальна, і фізична, і медична та психологічна допомога.

Іноземці також залучені до волонтерського руху на підтримку України в збройній агресії з боку Російської Федерації. Важливою є їх як матеріальна, так і медійна підтримка, інформаційне висвітлення злочинів російських військових у зарубіжних джерелах масової інформації.

У сучасних умовах спостерігається все більше уваги з боку політиків до волонтерського руху, до вивчення його впливу на решту суспільства, пошуку можливостей та ресурсів підтримки волонтерських ініціатив [7; 4].

Для аналізу участі населення різних країн у волонтерській діяльності цікавими є показники зростання/падіння у рейтингу World Giving Index [14]. У рейтингу світової благодійності – дослідженні, яке, починаючи з 2010 року визначається і оприлюднюється завдяки британській благодійній організації «Charities Aid Foundation» на основі даних всесвітнього опиту-

вання компанії Gallup World View, за 2023 рік Україна посіла друге місце (у 2022 році була на 10 місці). Щороку у дослідженні беруть участь більше 150 тисяч респондентів із 153 країн світу. Україна отримала 62 бали (зі 100 можливих), що є абсолютним рекордом, оскільки в порівнянні з минулим роком держава збільшила свій індекс благодійності на 13 балів. Згідно рейтингу, якщо в цілому розглядати населення світу, то у 2023 людей, які допомагають іншим, донатять чи волонтерять 72%, що становить 4,2 мільярда людей. Найбільший відсоток людей, залучених до волонтерства, у Ліберії (65%), а найменший у Польщі та Єгипті (по 4%).

В Україні за даними дослідженні у 2023 році 37% населення активно займалися волонтерством. Якщо проаналізувати дані Світового рейтингу благодійності, починаючи з самого початку запровадження, то у 2010 році Україна посідала 150 місце (зі 153 можливих) і на той час 14% населення держави активно займалися волонтерством. Ріст же в рейтингу співпав зі збройною агресією Російської Федерації. Уже за підсумками 2014 року 26% населення України стали займатися волонтерством і волонтерською діяльністю.

У 2021 році Україна посідала 20 місце в рейтингу, а у 2022 році перемістилася відразу на десять сходинок вище, що дає право говорити про високу консолідацію населення перед обличчям війни і загостренням військових дій на території всієї держави [14]. Тобто, можна зробити висновок, що чисельність волонтерів в Україні, як і у цілому світі кожного року збільшується, хоча причини поширення цього явища відрізняються.

Висновки. Таким волонтерських рух, є головною рушійною силою, яка здатна консолідувати суспільство навколо вирішення суспільно значущих проблем, є важливою формою громадянської участі у всіх акціях задля збереження цілісності та згуртованості.

Волонтерських рух в Україні в сучасних умовах повномасштабного вторгнення набув нових рис і характеризується не типовими для всесвітньої практики волонтерства функціями та особливостями прояву. Через нездатність державних інституцій швидко і вчасно реагувати на виклики, волонтери стали тією активною частиною громадянського суспільства, яка здатна в короткі терміни і при мінімальній підтримці з боку держави закрити потреби як військових, так і мирного населення, яке постраждало внаслідок бойових дій і потребує швидкого вирішення їх нагальних потреб.

Але, варто зауважити, що чисельна кількість волонтерських ініціатив має спонтанний характер і не завжди призводить до очікуваних результатів, навіть часто навпаки може бути шкідли-

вою і для самих волонтерів (допомога у евакуації з окупованих територій; фіксування розміщення техніки ворога і тд.)

Волонтери у короткі терміни втілюють та активно використовують інноваційні проекти для допомоги військовим, беруть участь у розробці нових форматів для підтримки останніх.

Література

1. Бондаренко А., Вдовцов Ю. Посібник по роботі з волонтерами. Київ. 2021. 164 с.
2. Вашкович В.В., Манзюк В.В., Рошканюк В.М. Волонтерська діяльність у змісті соціальної функції держави: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2019. 200 с.
3. Горелов Д., Корнієвський О. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД. 2015. 16 с.
4. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики. 2022. 240 с.
5. Грищенко Н.І. Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. Київ. 2018. № 2 (38). С. 73–78.
6. Загальна декларація волонтерів, прийнята на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів. Права людини: навч. посіб. Київ: Просвіта. 2002. С. 67–80.
7. Жужа Л. О. Волонтерство АТО як політичний інститут: сутність та вплив на громадянське суспільство України. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. 2019. № 7. С. 38–49.
8. Найда І.В. Волонтерська діяльність молоді як прояв патріотичних почуттів: управлінський аспект. Право та державне управління. № 1, 2023. С. 217–222.
9. Посібник волонтера / В. В. Вашкович, О. Ю. Василенко, Т. О. Карабін, Я. В. Лазур, В. В. Манзюк, В. М. Рошканюк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2022. 88 с.
10. Закон України «Про волонтерську діяльність» 2011 р., редакція від 31.03.2023 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
11. Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. / за заг. ред. П. В. Горінова, Р. Г. Драпушка; Навчально-науковий інститут права УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 27 квітня 2023 р.). Київ. 2023. 246 с.
12. Encyclopedia of Arkansas. Civilian Conservation Corps (CCC). <https://encyclopediaofarkansas.net/entries/civilian-conservation-corps-2396/>
13. Study on Volunteering in the European Union. Country Report Germany. URL: https://ec.europa.eu/citizenship/pdf/national_report_de_en.pdf
14. World Giving Index 2023. Global trends in generosity. https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-research/wgi_report_2023_final.pdf?sfvrsn=402a5447_2

Анотація

Грищенко Н. І. Розвиток та риси волонтерської діяльності особи в умовах воєнного стану в Україні. – Стаття.

У статті розкриваються особливості та основні напрями волонтерства та волонтерського руху в сучасній Україні в умовах збройної агресії Російської Федерації. Наводяться приклади волонтерських ініціатив, та їх інноваційність по відношенню до поширення волонтерського руху в світі загалом. Також представлені ключові моменти у становленні та поширенні волонтерства як явища у XX ст., наведено приклади перших вдалих волонтерських ініціатив в США та країнах Європи.

Звернено увагу на основні міжнародні документи, які стосуються волонтерства. Також виділено основні закони, законодавчі акти, соціальні програми України, які стосуються волонтерства та волонтерської діяльності. Розглянуто Закон України «Про волонтерську діяльність» зі всіма змінами щодо участі у волонтерстві, щодо визначення напрямів волонтерства, а також видів волонтерської діяльності.

Проаналізовано результати щорічного світового рейтингу благодійності та проведено порівняльний аналіз показників благодійності (участь у волонтерських ініціативах, залучення коштів та допомога незнайомцям) України в рейтингах останніх років.

Розкриваються основні віхи в історії становлення та розвитку волонтерства та волонтерського руху в світі та в Україні зокрема; надаються приклади найбільш вдалих волонтерських ініціатив та волонтерських організацій, які їх втілили та продовжують вдосконалювати, незважаючи на складну ситуацію в Україні і в першу чергу, в зоні ведення активних бойових дій.

Ключові слова: волонтер, волонтерство, волонтерський рух, волонтерська діяльність, волонтерські організації, благодійність, громадянське суспільство, соціальна активність, соціальна участь.

Summary

Hryshchenko N. I. The development and features of a person's volunteer activity in the conditions of martial law in Ukraine. – Article.

This article explores the features and main directions of volunteering and the volunteer movement in contemporary Ukraine in the context of the armed aggression of the Russian Federation. Examples of volunteer initiatives are provided, as well as their innovativeness in relation to the spread of the volunteer movement in the world as a whole. The article also presents key moments in the development and spread of volunteering as a phenomenon in the 20th century, and provides examples of the first successful volunteer initiatives in the United States and European countries.

The article draws attention to the main international documents that relate to volunteering. It also identifies the main laws, legislative acts, and social programs of Ukraine that relate to volunteering and volunteer activities. The article examines the Law of Ukraine "On Volunteer Activity" with all amendments regarding participation in volunteering, defining the directions of volunteering, and the types of volunteer activities.

The article analyzes the results of the annual world charity rating and conducts a comparative analysis of the charity indicators (participation in volunteer initiatives, fundraising, and helping strangers) of Ukraine in the ratings of recent years.

The article reveals the main milestones in the history of the development of volunteering and the volunteer movement in the world and in Ukraine in particular. The article provides examples of the most successful volunteer initiatives and volunteer organizations that have implemented them and continue to improve them, despite the difficult situation in Ukraine, and first of all, in the zone of active hostilities.

Key words: volunteer, volunteerism, volunteer movement, volunteer activity, volunteer organizations, charity, civil society, social activity, social participation.

УДК 316.644:159.922.63

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.18>**І. А. Євдокимова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7099-757X>*кандидат соціологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***О. В. Колеснікова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-6621>*доктор медичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи, керівник відділу
вивчення процесів старіння і профілактики метаболічно-асоційованих захворювань
Національного інституту терапії імені Л.Т. Малої НАМН України*

СТАВЛЕННЯ ДО СТАРІННЯ ТА СТАРОСТІ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Старіння населення є загальною світовою тенденцією та проблемою, яка привертає увагу багатьох політиків та науковців, в тому числі в Україні. За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 року кількість осіб похилого віку становила 24,8% від 40997,7 тис осіб постійного населення України [6, с. 41]. Для порівняння на 1 січня 2018 року чисельність наявного населення України становила 42386,4 тис. осіб, а чисельність населення у віці 60 років і старше була 22,9% [3]. На 1 січня 2017 року чисельність наявного населення України становила 42584,5 тис. осіб, при цьому загальна чисельність постійного населення у віці 60 років і старше була 22,5% [2]. Отже, спираючись на наведені статистичні дані, ми можемо позначити, що протягом багатьох років в Україні на тлі загального зменшення чисельності населення відбувається загострення низки взаємопов'язаних проблем, які науковці традиційно позначають як проблеми демографічного навантаження, збільшення непродуктивного населення, постаріння населення. Все це створює певні виклики державній політиці, системі соціального захисту та охорони здоров'я, ринку праці та вимагає реагування.

Війна суттєво вплинула на ці демографічні процеси. Підвищена смертність у зв'язку з воєнними діями та виїзд багатьох громадян України за кордон, призвів до ще більш суттєвого скорочення чисельності населення України. Так, за даними ООН станом на 19 грудня 2023 року з України виїхало 6,34 мільйонів громадян [8]. При цьому, за даними ООН, більшість мігрантів – це жінки працездатного віку та діти. І лише приблизно 14% від тих, хто виїхав за кордон після 24 лютого 2021 року, становлять люди старше 60 років [9]. Загалом слід відзначити, що існує певний брак даних [1] для того, щоб робити обґрунтовані та чіткі висновки щодо демографічної ситуації в українському суспільстві та наявної в Україні чисельності людей у віці 60 років та більше, але

навіть вказані дані дозволяють зробити припущення, що проблема старіння населення суттєво загострюється в українському суспільстві.

Старіння традиційно визначається як закономірний процес фізіологічних та психологічних змін, які відбуваються з віком. Цей процес може характеризуватись ступенем та швидкістю старіння, може бути за типом нормальним, уповільненим, передчасним, патологічним. Старість – це заключний етап вікового розвитку, який супроводжується згасанням в тій чи іншій мірі життєвих функцій організму. Виокремлюють також старість хронологічну, біологічну, соціальну [5].

Дослідженню старіння присвячено багато наукових праць переважно медичної та психологічної спрямованості. З точки зору медицини процес старіння супроводжується порушенням різних функцій організму (фізичної, когнітивної, сексуальної та ін.). Накопичення дисфункцій з віком, за різними показниками здоров'я становить від 20% до 92% (приблизно дефіцит збільшується до 2–3% на рік). При цьому спостерігається нелінійне збільшення швидкості наростання дефіциту функції у кожній окремої людини залежно від перенесених захворювань, стресу, факторів навколишнього середовища, зайнятості тощо. Окрім появи дисфункцій в організмі процес старіння супроводжується також появою хвороб. За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, основними захворюваннями цього етапу життя є метаболічно-асоційовані захворювання (інсулінорезистентність, ожиріння, гіперурікемія), які чітко пов'язані з віком: смертність від них зростає в 10 разів за кожне десятиліття після 30 років [7, с. 3]. До них також відносяться серцево-судинні захворювання (інфаркт міокарда, інсульт), цукровий діабет 2 типу, ниркова та легенева недостатність, онкологічні захворювання, нейродегенерація (судинна деменція, хвороби Альцгеймера та Паркінсона). Тому в середньому, якщо до 50 років людина має два хронічних захво-

рювання, то у 70 років – вже щонайменше сім [7, с. 3–6].

В сучасній медицині з огляду на існуючі можливості лікування та профілактики визнають різницю між хронологічним та біологічним віком людини, що є основою для тверджень про те, що дисфункції та хвороби не є обов'язковим атрибутом старості як заключного етапу життя. Отже, темпи старіння у людей можуть бути різними й настання біологічної старості як етапу хвороб та дисфункцій організму може хронологічно відрізнятися. Вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, профілактика передчасного настання цих процесів або навіть їх відтермінування знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Серед комплексу факторів, що впливають на процес старіння та його темпи, важливу роль відіграють фактори психологічного та соціального характеру. Останні повинні стати предметом соціологічного аналізу.

Соціальні аспекти старіння привернули увагу вчених лише в 40-х роках 20 століття, коли медики та геріатри стали відзначати, що збільшення тривалості життя людини залежить не лише від медичних та біологічних чинників. Саме в цей період відбувається становлення особливої галузі знань в межах міждисциплінарної науки геронтології – геронтології соціальної [5, с. 10–12]. Соціальна геронтологія досліджує старіння та старість людини через призму її місця та ролі в суспільстві, взаємовідносин з іншими людьми. [5, с. 12]. Її особливістю є відхід від суто біологічних та медичних пояснень старіння та старості. Отже, саме соціологічний підхід є провідним в осмисленні старіння та старості в межах соціальної геронтології та дозволяє з'ясувати соціальні аспекти старіння, зокрема, соціальні чинники, проблеми та моделі адаптації до старості, особливості ставлення до старості з боку суспільства, окремих соціальних груп, тощо. В межах соціологічного підходу для пояснення старіння та старості науковці найчастіше звертають увагу на теорії структуралізму, символічного інтеракціонізму, субкультур, теорію модернізації, етнометодологію та інші. Кожна з них пропонує свій погляд на те, як слід досліджувати старіння та старість, на які головні чинники звертати увагу, як суспільство може забезпечити прийнятні умови старіння тощо. Результати таких досліджень можуть стати орієнтиром при розробці державної соціальної політики щодо людей похилого віку та врегулювання демографічних процесів в країні, реформуванні системи медико-соціальної роботи з цією категорією населення, запровадженню профілактичних програм в галузі громадського здоров'я, орієнтованих на підтримку активного довголіття, що, з огляду на демографічні тенден-

ції в Україні, може стати одним з найактуальніших завдань післявоєнного часу.

Поширене в суспільстві ставлення до старіння та старості слід розглядати як один з чинників, що впливає на процес старіння та його темпи в онтогенезі та філогенезі. Ставлення, з точки зору соціології, є доволі складним феноменом, який виявляється, в першу чергу, в оцінках, які соціальні групи надають тому чи іншому об'єкту дійсності. Воно має інтегративний характер та формується на основі спільних переконань, знань, почуттів, досвіду, очікувань, системи норм та цінностей членів групи, або їх спільного «тезаурусу» – особливої конфігурації орієнтуючої інформації, яка формується під впливом різних внутрішніх та зовнішніх чинників та забезпечує орієнтацію в різних ситуаціях. Схожі умови життєдіяльності можуть вести до формування подібних тезаурусів або «картин світу», та, відповідно, до появи подібних оцінок тих чи інших явищ та процесів. Ставлення може бути емоційним, когнітивним або поведінковим відношенням до об'єкта, може включати в себе елементи прийняття, відкидання, симпатії, антипатії, позитивного або негативного оцінювання. Ставлення до старіння та старості може як прискорити, так і відсунути настання біологічної старості, як полегшити, так і зробити більш важким цей період життя, адже на основі нього відбувається, наприклад, прийняття або відмова від певних практик уповільнення старіння з боку суб'єктів. Отже соціологічні дослідження ставлення до старості набувають особливої актуальності в контексті вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, а також профілактики передчасного настання цих процесів, які знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Вони дозволяють зрозуміти поширені в українському суспільстві уявлення про старіння та старість та практики, які формуються під їх впливом. До того ж вони відображають соціальні умови, в яких відбувається процес старіння та настає старість. Відповідно, вони можуть виступати в якості сигналів щодо наявності певних проблем для державної політики.

Мета статті – за допомогою результатів емпіричного дослідження схарактеризувати ставлення до старості та старіння з боку різних соціально-демографічних груп. Емпіричне дослідження мало розвідувальний характер та було проведено наприкінці 2021 року на кафедрі соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна разом з фахівцями Інституту терапії імені Л. Т. Малої НАМН України. Війна дещо відтермінувала публікацію результатів розвідувального дослідження, але наявні демографічні тенденції в країні обумовлюють їх актуальний характер і зараз. В опитуванні

взяли участь пацієнти Інституту терапії імені Л. Т. Малої НАМН України, а також студенти соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківського національного медичного університету. Всього було опитано 406 осіб. Серед опитаних 30,4% – чоловіки та 69,6% – жінки. За віковим критерієм респонденти розподілились наступним чином: 18–29 років – 22,8%, 30–49 років – 24,1%, 50–59 років – 24,1%, 60 років та більше – 29%. В межах дослідження головними питаннями, які підлягали вивченню були загальне ставлення до старості, зміни в житті людини у зв'язку зі старістю, а також способи уповільнення старіння.

За результатами дослідження переважна більшість опитаних (80%) думає про старість. При цьому виявилось, що опитані жінки думають про старість дещо частіше, у порівнянні з чоловіками. Так, 83,7% опитаних жінок часто або іноді думає про старість. Серед чоловіків таких 71,6%. Більшість опитаних всіх вікових груп часто або іноді думає про старість. При цьому можна припустити, що кількість людей, які замислюються над цим питанням, з віком поступово зростає, але після 60 років це питання вже не так гостро турбує людину.

Більше третини опитаних (37,7%) відзначили, що вони бояться старості в тій чи іншій мірі. Жінки більше за чоловіків бояться старості: бояться старості 30,3,2% опитаних чоловіків та 40,9% опитаних жінок. Отримані результати демонструють також, що саме люди старше 50 років більше відчувають страх перед старістю. Так, у віковій групі 18–29 років 34,8,1% опитаних в тій чи іншій мірі бояться старості, 21,7% бояться старості у віковій

групі 30–49 років, 48,5% – 50–59 років, 44,8% – у віковій групі 60 років та старше.

Аналіз відповідей на питання «Що для Вас означає старість?» дозволяє скласти узагальнений портрет старості, яка, на думку переважно більшості опитаних, визначається такими рисами, як мудрість (56,7%) та хвороби (55,7%). Крім того, досить часто в якості рис старості респонденти обирали також матеріальне неблагополуччя (40,2%) та можливість спілкування (38,2%). Якщо у визначенні головних рис старості чоловіки та жінки дотримуються одних й тих самих рис, то інші характеристики мають певні відмінності. Так, наприклад, жінки, на відміну від чоловіків, частіше пов'язують старість зі страхом, ніж впевненістю. Опитані у віці від 18 до 49 років більш оптимістично дивляться на старість та пов'язують її більше з мудрістю, відводячи характеристиці «матеріальна незабезпеченість» лише четверту позицію. В той же час для представників групи «60 років та більше» саме хвороби та матеріальна незабезпеченість є визначальними рисами старості.

В дослідженні ми також намагались з'ясувати, якими є головні життєві цінності опитаних, та чи є ці цінності досяжними в старості. Одержані дані дозволяють зробити висновок, що до головних цінностей більшість опитаних відносить матеріальну забезпеченість (77,3%) та сімейне життя (51,1%). При цьому старість, на думку опитаних, супроводжується негативними змінами майже за всіма запропонованими в переліку цінностями, за виключенням проведення вільного часу, незалежності у вчинках й спілкування. Найбільш суттєві негативні зміни відбуваються з фізичним станом

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання «Що людині Вашого віку приносить основне задоволення в житті?» (за статтю), n = 406, %

та матеріальним забезпеченням, яке є дуже важливим для переважної більшості респондентів.

Переліки найважливіших цінностей для чоловіків та жінок майже співпадають: для обох груп важливими матеріальна забезпеченість, сімейне життя, приємне проведення вільного часу. В той же час для опитаних чоловіків більш важливими, у порівнянні з жінками, виявилася незалежність у вчинках та діях, наявність роботи. Для жінок – інтелектуальний розвиток та власний емоційний стан. Фізичний стан є досить важливим для опитаних в обох групах.

Одержані дані демонструють, що, на думку чоловіків, з 5 найважливіших для них цінностей в старості суттєві негативні зміни відбуваються лише з однією – матеріальним забезпеченням. За рештою найважливіших цінностей зміни, на їх думку, або зовсім відсутні (сімейне життя), або навіть відбуваються в кращій бік (проведення вільного часу, незалежність). Саме тому, можливо, опитані чоловіки дещо спокійніше ставляться до старості та не так бояться її, у порівнянні з жінками. З точки зору опитаних жінок, старість супроводжується негативними змінами за чотирьома з п'яти важливих для них цінностей: на думку більшості жінок, в старості погіршується матеріальне забезпечення, інтелектуальний стан, емоційний стан, та навіть певні негативні зміни відбуваються й у сімейному житті.

Для молоді 18–29 років найголовнішими цінностями є матеріальна забезпеченість (75%), приємне проведення вільного часу (66,3%) та інтелектуальний розвиток (58,7%). В той же час для людей від 30 до 49 років найважливішим є матеріальна забезпеченість (77,3%), а також сімейне

життя (62,9%) та приємне проведення вільного часу (51,6%). Респонденти у віці від 50–років відзначають в якості важливого для себе матеріальну забезпеченість, сімейне життя. Відповіді на питання щодо змін, які відбуваються в житті людини у зв'язку зі старінням, демонструють, що, на думку опитаних, в старості відбуваються досить негативні зміни майже у всіх важливих для різних вікових груп напрямках, за виключенням проведення вільного часу.

Досить вагома частина опитаних (47,3%) вважає, що процес старіння можна уповільнити і для цього, перш за все, слід дотримуватись правильного харчування (53,6%), займатись спортом (52,4%) та відмовитись від шкідливих звичок (49,4)%.

Цікаво, що думки опитаних чоловіків та жінок з приводу першого питання виявилися майже полярними. Досить вагома частина опитаних чоловіків (47,2%) вважає, що процес старіння уповільнити неможливо. В той же час серед жінок переважає протилежна думка: майже половина опитаних жінок (48,9%) вважає, що процес старіння уповільнити можливо.

Для того, щоб уповільнити процес старіння необхідно, на думку чоловіків, перш за все, відмовитися від шкідливих звичок та займатися спортом. Важливим також є дотримання правильного харчування, регулярні медичні огляди та ін. Для жінок найважливішими виявилися дотримання правильного харчування, заняття спортом, відмова від шкідливих звичок, профілактичні медичні огляди. Але також досить важливим для жінок виявилось оволодіння навичками подолання стресів, збереження позитивного емоцій-

Рис. 2. Розподіл відповідей на питання «Що з перерахованого потрібно, на Ваш погляд, робити, для того, щоб уповільнити процес старіння?» (всі опитані), n = 406, %

Рис. 3. Розподіл відповідей на питання «Що з перерахованого потрібно, на Ваш погляд, робити, для того, щоб уповільнити процес старіння?» (за статтю), n = 406, %

ного стану. Крім того, можна також відзначити, що в своїх стратегіях уповільнення старіння жінки, у порівнянні з чоловіками, більше прагнуть до інтелектуального розвитку, пізнання світу, підтримки соціальних зв'язків, а чоловіки, порівняно з жінками, більше уваги приділяють пошуку посильної роботи.

Отримані відповіді на питання щодо можливості уповільнити процес старіння вказують також на те, що чим старше людина, тим менше вона

впевнена в тому, що процес старіння можна уповільнити. Так, у віковій групі 18–29 років згодні з тим, що старіння можна уповільнити 59,8% респондентів, 30–49 років – 51,5%, 50–59 років – 50,5%, старше 60 років – 29,9%.

До головних стратегій уповільнення процесу старіння більшість людей у віці 18–49 років відносять заняття спортом (66,7% та 67% відповідно), дотримання правильного харчування (62,2% та 56,7% відповідно), відмову від шкідливих зви-

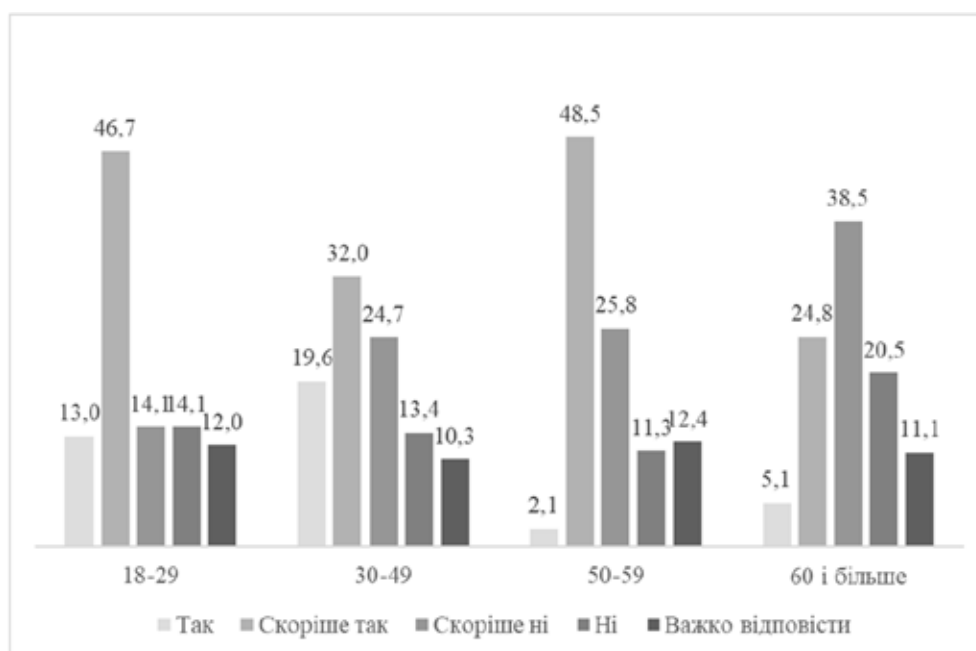

Рис. 4. Розподіл відповідей на питання «Як Ви думаете, чи можна уповільнити процес старіння?» (за віком), n=406, %

чок (58,9% та 58,8% відповідно). Для людей у віці 50–59 років досить важливим виявилось, на відміну від інших груп, оволодіння навичками подолання стресів, зберігання позитивного емоційного стану (48,5%). Для опитаних у віковій групі 60 років та старше набір стратегій уповільнення старіння виглядає дещо інакше та не таким однотайним, як в інших вікових групах: досить часто респонденти називали такі стратегії, як проходження регулярних профілактичних оглядів у лікарів (42,7%), дотримання правильного харчування (42,7%).

Висновок. Уповільнення старіння залежить від багатьох соціальних чинників, до яких слід віднести стан системи медичного обслуговування, пенсійного забезпечення, соціальну взаємодію, ставлення до старості та старіння та інші. Результати проведеного розвідувального дослідження продемонстрували, що старість та старіння – це питання, які турбують та викликають навіть страх у багатьох опитаних. Старість сприймається переважно як період життя, який пов'язаний з хворобами, та матеріальним неблагополуччям. При цьому, чим старшою є людина, тим частіше саме негативні риси старості вона позначає як основні та тим менше можливостей для уповільнення процесу старіння бачить. На думку більшості опитаних, в старості людина втрачає можливості для отримання того, що вважає для себе найбільш цінним в житті. На тлі цих загальних характеристик ставлення до старості є певні особливості ставлення до старості з боку різних соціально-демографічних груп, але вони не виглядають досить суттєвими. Загалом, одержані результати продемонстрували, на наш погляд, певний песимістичний образ старості, який існує у тих респондентів, які взяли участь у опитуванні. З іншого боку результати дослідження також продемонстрували, що більшість опитаних вважає, що настання старості можна уповільнити за допомогою різних стратегій індивідуальної поведінки. Підтримка цих стратегій в межах державної соціальної політики, системи соціального захисту, медико-соціальної роботи з людьми похилого віку є основою для того, щоб відтермінувати настання біологічної старості, зробити хронологічну старість позитивним етапом життя українських громадян та забезпечити збереження їх здоров'я та активності на тривалий час.

Література

1. Демографічна криза насувається на Україну: скільки українців буде до 2037 року. URL: <https://tsn.ua/exclusive/demografichna-kriza-nasuvayetsya-na-ukrayinu-skilki-ukrayinciv-bude-do-2037-roku-2471929.html>
2. Доповідь. 2016 рік. /Report Державна служба статистики. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 12.01.2024)

3. Доповідь. 2017 рік. /Report Державна служба статистики. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 11.01.2024)

4. Колеснікова О. В., Запровальна О. Є., Потапенко А. В. Взаємозв'язок факторів ризику метаболічно асоційованих захворювань з біологічним віком. *Український журнал медицини, біології та спорту* – 2021 – Том 6, № 5 (33). С. 184–192. DOI: 10.26693/jmbs06.05.184 УДК 616-008.9:577.23

5. Павелків Р.В., Харченко Є.М. Медико-біологічні та соціально-психологічні аспекти старіння. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 476 с.

6. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України» на 1 січня 2021 року. Київ, Державна служба статистики України, 2021. С. 41.

7. Aging as a Medical and Social Problem: Attitude to Aging in Different Socio-Demographic Groups / Yevdokimova I., Zaprovalna O., Chupina V., Jnied L., editor Olena Kolesnikova. LAP Lambert Academic Publishing, 2022. 68 p.

8. Ukraine Refugee Situation. Select location. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Дата звернення 10.01.2024)

9. Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet – Dec 2023. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Дата звернення 12.01.2024)

Анотація

Євдокимова І.А., Колеснікова О.В. Ставлення до старіння та старості у соціологічному вимірі. – Стаття.

Старіння населення є загальною світовою тенденцією та проблемою, яка привертає увагу політиків та науковців, в тому числі в Україні. Дослідженню старіння присвячено багато наукових праць переважно медичної та психологічної спрямованості. З точки зору медицини процес старіння супроводжується порушенням різних функцій організму та появою хвороб. В сучасній медицині проводять різницю між хронологічним та біологічним віком людини, що є основою для тверджень про те, що дисфункції та хвороби не є обов'язковим атрибутом старості як певного етапу в хронологічному розвитку людини. Отже, темпи старіння у людей можуть бути різними й настання старості як етапу хвороб та дисфункцій організму може хронологічно відрізнятися. Вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, профілактика передчасного настання цих процесів або навіть їх відтермінування знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Серед комплексу факторів, що впливають на процес старіння та його темпи, важливу роль відіграють фактори соціального характеру, які повинні стати предметом соціологічного аналізу.

Мета статті – схарактеризувати ставлення до старості та старіння з боку різних соціально-демографічних груп. Стаття базується на результатах соціологічного дослідження, яке було проведено кафедрою соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна разом з фахівцями Інституту терапії імені Л.Т. Малої НАМН України. В межах дослідження головними питаннями, що підлягали вивченню були загальне ставлення до старіння, чинники ста-

ріння, способи уповільнення старіння, а також зміни в житті людини у зв'язку зі старінням.

Ключові слова: старіння, старість, соціальна геронтологія, соціологія, біологічний вік, хронологічний вік, ставлення до старіння.

Summary

Yevdokymova I.A., Kolesnikova O.V. Attitudes towards aging and old age in the sociological dimension. – Article.

Population aging is a global trend and a problem that attracts the attention of many politicians and scientists, including in Ukraine. Many scientific publications are devoted to the study of aging, mainly in the medical and psychological fields. From the point of view of medicine, the aging process is accompanied by impairment of various body functions and the emergence of diseases. Modern medicine makes a distinction between chronological and biological age, which is the basis for the statement that dysfunctions and diseases are not a mandatory attribute of old age as a certain stage in the chronological development of a person. Thus, the rate of aging in people can be different, and the onset of old age as a stage of diseases

and dysfunctions of the body can be chronologically different. The study of aging processes and the factors that cause them, as well as the prevention of premature onset of these processes or even their postponement are in the focus of attention of the global scientific community. Among the complex of factors that influence the aging process and its pace, social factors play an important role, which should be the subject of sociological analysis.

The purpose of the article is to characterize the attitudes towards old age and aging on the part of different socio-demographic groups. The article is based on the results of the sociological research conducted by the Department of Sociology of Management and Social Work of the School of Sociology of V. N. Karazin Kharkiv National University together with specialists from the L.T. Malaya Therapy National Institute of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine

The main issues to be studied in the research were general attitudes toward aging, factors of aging, ways to slow down aging, and changes in human life due to aging.

Key words: aging, old age, social gerontology, sociology, biological age, chronological age, attitudes towards aging.

УДК 316.62:811.521

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.19>**Т. М. Іванець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3248-5033>

кандидатка політичних наук,

завідувачка кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

ОСОБЛИВОСТІ ВТІЛЕННЯ РИС НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ НАРОДУ В МОВІ: ЯПОНСЬКИЙ КЕЙС

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з взаємозв'язком національного характеру народу та його мовою, сьогодні не втрачають своєї актуальності, а для України, в умовах повномасштабного російського вторгнення, взагалі набувають особливого значення. Російська пропаганда активно використовує мовне питання для маніпуляції поглядами людей, особливо на тих територіях, де традиційно проживала значна кількість російськомовних українців. Паралельно з цим всередині самої України загострюється діалог щодо ролі української мови у формуванні національної ідентичності. Тому, в контексті всього цього, проблема взаємозв'язку національного характеру та національної мови знову виходить на порядок денний.

Японія являється унікальною країною, для якої є характерними наступні риси: одна мова, якою користується переважна більшість населення; мінімальний рівень експансії з боку інших мов та культур протягом історичного розвитку; відсутність тривалих історичних періодів, коли значні японські території були розділені під владою іноземних держав – саме тому вона є ідеальним об'єктом дослідження, на основі якого можна зробити висновки щодо рівня відображення національного характеру народу у мові та мовленнєвих конструкціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні вже існує значний науковий доробок, присвячений питанням, пов'язаним з японським національним характером та японською мовою: особливості японського національного характеру досліджували Д. Дж. Рівверс, Р. Бенедікт, О. Кобилянська; вплив історичних факторів на формування національного характеру японців аналізував Н. Онісі; національну специфіку японської мови вивчали Л. Куліберг, Д. Дж. Рівверс; прояви гендерних особливостей в японській мові розглядалися О. Кобелянською, І. Шепельською; особливостям використання ввічливих форм в японській мові присвячені роботи Р. Медхарста, Т. Свердлової, О. Колесникової. При цьому недостатньо вивченим залишається питання взаємозв'язку національного характеру та мови.

Метою статті було проаналізувати особливості відображення рис національного характеру японців в сучасній японській мові.

Виклад основного матеріалу. Питання взаємозв'язку мови та національного характеру вперше знайшли повноцінне відображення на початку XIX століття в творчості В. фон Гумбольта, який висунув тезу про те, що мова являється зовнішнім проявом духу народу. Зв'язок між мовою та народом є настільки тісним, що його ментальна індивідуальність (характер) та форма мови є залежними одна від одної та не можуть існувати одна без одної. Для розуміння національного характеру цікавими є дві концепції нації французького філософа Ернеста Ренану: нація як акт політичної волі та нація як культурна, мовна та етнічна сутність. В контексті питання зв'язку мови та національного характеру ми звертаємося саме до другого підходу до розуміння нації. Японський дослідник кінця XIX століття Уеда Кадзутосі наголошував, що мова є символом спільного духу тих людей, які нею розмовляють, таким чином японську мову можна вважати духовною кров'ю японського народу [1].

Питання зв'язку національного характеру та мови актуалізувалося та вийшло на новий рівень в умовах лінгвістичного повороту, який відбувся в середині XX століття та ознаменував зміщення акцентів дослідників, що працюють в різних напрямках (психологів, соціологів, філософів тощо), на вивчення ролі мови у розвитку всіх суспільних процесів. Засновник структуралізму Ф. де Соссюр сформулював тезу про те, що, з одного боку, звичай нації відбиваються в її мові, з іншого боку, сама мова значною мірою формує націю. Концепція Ф. де Соссюра значним чином вплинув на подальші дослідження взаємозв'язку мовлення з мисленням, національною ідентичністю, національним характером [2].

Перед тим, як досліджувати особливості відображення національних рис японців в мовленнєвих конструктах японської мови, необхідно визначитися зі структурними елементами японського національного характеру. Існують різні підходи до розуміння цього питання. Заслугує уваги концепція японської душі, яку виклав

у своїх працях професор Мінамі Хіроші. Ця концепція багато у чому спирається на підходи З. Фрейда та К. Юнга та передбачає зображення японського національного характеру у вигляді концепту «японського еґо», яке формується з трьох кіл: перше внутрішнє коло – негативні риси японського національного характеру (скромність, слабохарактерність, боязкість, сором'язливість, ніяковість, песимізм, невпевненість у власних силах, брак наполегливості у відстоюванні своїх прав, комплекс неповноцінності); друге коло – позитивні якості японського національного характеру (кмітливість, розсудливість, ввічливість, дбайливість при виконанні будь-яких справ, піклування про ближніх, прагнення уникати конфліктів); третє зовнішнє коло – позитивні якості японського національного характеру, які сприяють розвитку японського суспільства (працелюбність, прагнення до гармонійних стосунків із навколишнім світом, схильність до кропітких наукових досліджень) [3].

Ґрунтовним та цікавим є підхід американської дослідниці Рут Бенедікт, викладений в її праці «Хризантема та меч: моделі японської культури». Р. Бенедікт виокремлює наступні риси національного характеру японців: відданість існуючим традиційним ієрархічним стосункам в суспільстві, професійному колективі, родині тощо (上下 дзьоґе); визнання зобов'язань, боргу перед батьками, державою, колективом тощо, який треба сплатити (恩 он); щирість, яка проявляється у відданості кодексу поведінки, відмові від переслідування власної вигоди (真 макото); гідність та самоповага, які проявляються у слідуванні встановленим правилам, щоб не нашкодити собі (自重 дзітьо); культура сти́ду, яка встановлює пріоритетність сти́ду над провинною (恥 хаджі); самодисципліна, яка передбачає відсутність поступливості до самого себе (修養 сґюґо) [4].

Також серед основних рис японського національного характеру виокремлюють пріоритет групи над індивідом (групових інтересів над особистими), чесність та відданість порядку й законам, дисциплінованість, нелюбов до іноземців та іноземного, велику роль ввічливості [5].

Відображення ключових рис національного характеру японців в японській мові (усній та писемній) прослідковується доволі чітко. До проявів традиційності та поваги до власного минулого в мові можна віднести збереження унікальної та доволі складної японської писемності, яка формувалася та розвивалася протягом тривалого історичного періоду, починаючи ще з V століття (коли китайські ієроґліфи вперше були завезені в Японію). Сучасна японська писемна мова складається з трьох систем письма: канзі (ієроґліфи) та двох складових абеток (хіраґана та катакана).

На початку розвитку писемності в Японії офіційною у діловій переписці виступала саме китайська мова, але згодом китайські ієроґліфи почали використовувати для запису власної мови, адаптуючи їх звучання до японської фонетики – виникає так зване китайське читання канзі (онґіомі). В умовах поширення писемної мови значення китайських ієроґліфів поступово починають перекладати на японську мову – формується японське читання канзі (кунґіомі). Ці два варіанти читання ієроґліфів існують і в сучасній японській мові, зокрема зберігається сформоване історично відношення до китайського варіанту як до більш офіційного та високого, навіть не дивлячись на тривале політичне протистояння Японії та Китаю. Варіанти слів, що вимовляються відповідно до онґіомі, мають більш формальне значення та використовуються в офіційній мові, документах тощо, а ті варіанти, які читаються відповідно до кунґіомі (мають суто японське походження), характерні для більш простої та побутової мови. Наприклад, слово «автомобіль» в японському варіанті читання 車 (курума) частіше використовується в розмовній мові, а в китайському варіанті 自動車 (дзідо:ся) – в офіційній мові, саме тому автомобільний завод – 自動車会社 (дзідо:ся каіся), а не 車会社 (кумума каіся). Схожу ситуацію можна прослідкувати щодо терміну, який позначає ритуальне самоґубство самурая шляхом розрізання живота. Офіційна назва цього ритуалу звучить відповідно до китайського варіанта читання – 切腹 (сеппуку), японський варіант вимови – 腹切り (харакірі), який до речі є більш поширеним у західних перекладах, вживається лише в побутовій мові та має зневажливий відтінок.

Серед особливостей японського національного характеру можна також відзначити відданість ієрархічним стосункам в суспільстві. Дотримання ієрархії прослідковується і у мові. Загальновідома японська ввічливість також реалізується в контексті ієрархічних відносин. Використання мовленнєвих форм на пряму залежить від соціального статусу співрозмовників, їх віку, статі тощо. Вибором форми мовлення можна продемонструвати своє ставлення до співрозмовника, зацентувати увагу на наявній соціальній дистанції. В японській мові існує три основних стилі мовлення: простий, нейтрально-ввічливий та ввічливий (кеґо). Простий стиль мовлення використовують люди, які мають рівний соціальний статус та вік (наприклад, друзі). Нейтрально-ввічливе мовлення найчастіше використовується в офіційному спілкуванні та демонструє наявність певної дистанції між людьми (наприклад, колеги). Ввічливий стиль формується за допомогою цілого арсеналу інструментів: спеціальна ввічлива лексика, шанобливі конструкції (вони використовуються лише відносно співрозмовника, але ніколи

відносно себе – наприклад, ввічливі суфікси – сан, – сама, – семпай (відносно наставників), – сенсей (відносно авторитетних осіб, таких як вчителі, лікарі, письменники, юристи, політики), скромні форми (їх використовують, коли говорять про себе або про представників найближчого кола), спеціальні префікси [8].

Чоловічий та жіночий варіант мовлення, який зберігається в сучасній японській мові, є також одночасно проявом як традиційності, так і відданості ієрархічним стосункам. До відмінностей між чоловічою та жіночою мовою можна віднести використання різних займенників (наприклад, чоловіки використовують для позначення себе займенники 俺 (оре), 僕 (боку), жінки – займенник あたし (атасі); застосування відмінних прикінцевих часток (наприклад, чоловіча стверджувальна частка だ (да) та жіноча стверджувальна частка わよ (вайо)). Також існують спеціальні синоніми для позначення якостей чоловіків та жінок: так красивий відносно чоловіка かつこいい (каккоіі), а відносно жінки きれい (кірей). Крім цього, чоловіки при неофіційному спілкуванні частіше використовують прості форми, жінки – нейтрально-ввічливі [6].

Значення соціальної ієрархії підкреслюється і за допомогою складової абетки хірагана. Офіційно на сучасному етапі вона слугує для написання граматичних елементів, але при цьому її також використовують у писемному мовленні малоосвічені верстви населення та діти, які лише почитають вчити письмо. Якщо повернутися до історії, то у IX столітті саме складова абетка лягла в основу жіночого стилю письма (водночас чоловіки продовжували користуватися ієрогліфами, вважаючи це проявом більш високого рівня освіти та статусу). Таким чином, навіть зараз використання певного варіанту писемного мовлення свідчить про місце людини в соціальній ієрархії.

Японія тривалий час була однією з найбільш ізольованих країн світу. Починаючи з XVII століття японське керівництво реалізовувало офіційний політичний курс на самоізоляцію, від якого відмовилися лише в період реставрації Мейдзі наприкінці XIX століття. В рамках цього курсу існували заборона для японців залишати країну та жорсткі обмеження для виїзду в Японію іноземців. Це сприяло формуванню такої специфічної національної риси японців як недовіра та нелюбов до всього іноземного, яка знайшла відображення і в японській мові. Для запису іноземних слів, понять, імен існує спеціальна складова абетка – катакана. Подібного явища ми не знайдемо в жодній іншій мові світу. Використання катакани дає можливість людині з першого погляду зрозуміти, що вона має справу з чимось іноземним, неяпонським. Треба зазначити, що катаканою пишуться імена не лише іноземців, але в деяких випадках

й імена етнічних японців, для яких існує усталене написання за допомогою канзі (наприклад, ім'я Кадзуо Ісігуро, автора роману «Залишки дня», який покинув Японію у віці 5 років та являється громадянином Великобританії). Подібне написання є демонстративним та має на меті показати, що ці люди втратили японську ідентичність та не являються справжніми японцями [7].

Також мовленнєвим проявом нелюбові до іноземців є доволі поширене в неофіційному спілкуванні слово 外人 (гайдзін), яке вживається відносно іноземців в зневажливому значенні. Треба відзначити, що до іноземців в Японії відносять і дітей, що народилися в змішаних шлюбах (один з батьків не японець), навіть якщо вони з народження постійно проживають в Японії. Відносно них використовують слово ハーフ (хафу) – напівяпонець (від англ half – половина), яке також має зневажливе значення.

Важливу роль в житті японців відіграють такі поняття як обов'язок та зобов'язання, що також знайшло своє втілення в мові. Для японського національного характеру є характерним такий концепт як «тягар вдячності», який передбачає, що надання людині певної послуги змушує її відчувати себе винною та зобов'язаною. В контексті цього не дивно, що одні і ті самі мовленнєві конструкції перекладаються і як «дякую», і як «вибачте» (бо став для людини, яка надає послугу, тягарем) – наприклад, すみません (сумімасен), 忝い (катадзікенай), お世話になりました (осеванінарімасіта) [4].

Також «тягар вдячності» прослідковується відносно батьків та країни. Щодо батьків прояв концепту вдячності можна знайти в спеціальних ввічливих формах слів, які означають батько – お父さん (ото:сан) та мати – お母さん окасан [4]. Втілення «тягарю вдячності» щодо держави можна спостерігати у мовленнєвих конструкціях, які використовуються стосовно імператора. Сходження імператора на престол супроводжується початком нової епохи, в назві якої традиційно виражаються ті сподівання, які пов'язують з новим імператором. Наприклад, вступ на престол імператора Нарухіто у 2019 році розпочав епоху Рейва (令和) – ієрогліфи перекладаються як «ера гарної гармонії» та виражають сподівання на порядок, гармонію та мир. Також при згадуванні імператора використовується спеціальний варіант ввічливого стилю – сайко: кейго, який також є уособленням «тягарю вдячності» перед імператором, як символом держави. Сайко: кейго передбачає використання спеціального ввічливого суфікса 天皇陛下 (тенно: хейка), який застосовується лише відносно імператора, та ряду спеціалізованих слів замість звичайних: 崩御 (хо:гьо:) – смерть, 行幸 (гьо:ко:) – поїздка куди-небудь за межі палацу, 巡幸 (дзюкко:) – відвідування

імператором декількох місць, 竜顔 (рю:ган) – обличчя тощо [9].

Для японського національного характеру є притаманним культ поклоніння красі та трепетне ставлення до природи, що у мові проявляється у вигляді існування таких лексичних конструкцій як 花見 (ханамі) – милування квітами або сакурою, 月見 (цукімі) – милування місяцем, 雪見 (юкімі) – милування снігом. Велику роль відіграє і образне мислення, яке пов'язано зокрема з типом писемності – ієрогліфи мають не лише смислове значення та фонетичну функцію, але й виконують естетичну роль. Підтвердженням цього є популярність та поширеність в Японії мистецтва каліграфії, яку також можна вважати рисою національного характеру.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз підтвердив тезу про те, що основні риси національного характеру народу знаходять відображення в його мові. Чим довшу історію має народ, тим яскравіше його національні особливості та національна ідентичність знаходить віддзеркалення в мовленнєвому вимірі. Основні унікальні характеристики японської мови являються уособленням характерних рис національного характеру японців: відданість традиціям – збереження складної системи писемності, яка існує протягом століть (не дивлячись на загальні світові тенденції все спрощувати); відданість соціальній ієрархії – збереження наявної системи стилів мовлення (простий, нейтрально-ввічливий та ввічливий), яка дає змогу відслідковувати та підкреслити соціальний статус людини; недовіра та нелюбов до іноземного – існування окремої абетки для запису іноземних слів. Національний характер та мова являються тими поняттями, які не лише не можна протиставляти один одному, а навпаки – вони виступають як єдине ціле та доповнюють один одне. Саме тому не можна говорити про націю та національну ідентичність без прив'язки до національної мови, яка є втілення досвіду народу та його національного характеру.

Література

1. Rivers D. J. Japanese national identity and the positioning of English as opportunity or obstruction. *Contemporary Japan*. 2021. Volume 33. Issue 1. Pp. 41–56. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/18692729.2020.1792188> (дата звернення: 11.01.2024)
2. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sosjur_Ferdynan_de/Kurs_zahalnoi_linhvistyky.pdf? (дата звернення: 11.01.2024)
3. Кобелянська О. Японський жіночий характер у дзеркалі національної літератури (поетія). URL: <https://mova.knu.ua/wp-content/uploads/2020/02/19-3.pdf> (дата звернення: 11.01.2024)

4. Benedict R. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. URL: <https://www.berose.fr/IMG/pdf/1947-chrysanthemum.pdf> (дата звернення: 11.01.2024)

5. Culiberg L. Japanese Language, Standard Language, National Language: Rethinking Language and Nation. *Asian Studies*. 2013. Volume I (XVII). Issue 2. Pp. 21–33. URL: https://www.researchgate.net/publication/270031714_Japanese_Language_Standard_Language_National_Language_Rethinking_Language_and_Nation (дата звернення: 11.01.2024)

6. Шепельська І. Гендерні відмінності в офіційно-діловому мовленні японської мови. *Східний світ*. 2016. № 2–3. С. 153–157. URL: <https://oriental-world.org.ua/en/Archive/2016/2-3/17> (дата звернення: 11.01.2024)

7. Onishi N. Letter from Asia. Japan and China: National Character Writ Large. *The New York Times*. 17 March 2004. URL: <https://www.nytimes.com/2004/03/17/world/letter-from-asia-japan-and-china-national-character-writ-large.html> (дата звернення: 11.01.2024)

8. Свєрдлова Т. Г., Колесникова О. В. Перспективи збереження і розвитку традиційних лексико-граматичних форм ввічливості в сучасній японській мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Випуск 52. 2015. С. 237–240. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32258973.pdf> (дата звернення: 11.01.2024)

9. Richard Medhurst. Talking About The Emperor in Japanese. *Nippon.com*. 2016.N 2. URL: <https://www.nippon.com/en/nipponblog/m00113/> (дата звернення: 11.01.2024)

Анотація

Іванець Т. М. Особливості втілення рис національного характеру народу в мові: японський кейс. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу особливостей відображення рис національного характеру народу в його мові на прикладі японського кейсу. Відзначено, що вперше питання взаємозв'язку національного характеру народу та його мови знайшло відображення у творчості В. фон Гумбольта, його напрацювання розвинули французький філософ Е. Ренан та японський дослідник У. Кадзутоші, на новий рівень ця проблема вийшла в умовах лінгвістичного повороту, знайшовши втілення в концепції Ф. де Сосюра, згідно з якою звичай нації відбиваються у її мові, а сама мова значною мірою формує націю. Вивчено основні підходи до визначення особливостей національного характеру японців, серед яких концепція М. Хіроші (три кола японського еґо), підхід американської дослідниці Р. Бенет, яка виокремлювала серед японських національних рис відданість ієрархічним відносинам; визнання зобов'язань перед родиною, країною, суспільством, що треба сплатити; щирість; гідність та самоповага; самодисципліна. На основі проведеного дослідження виявлено механізми втілення рис японського національного характеру в мові: традиційність – у відданості складній системі письма, збереженні більшої офіційності китайських елементів в японській мові (у порівнянні

з японськими); ієрархічність в суспільстві – в існуванні різних стилів мовлення (з різним рівнем ввічливості), збереженні жіночого та чоловічого варіанту мови, взаємозалежність соціального статусу та мови, що використовується; недовіра та нелюбов до всього іноземного – у наявності спеціальної складової абетки для запису іноземних слів (щоб підкреслити, що вони чужі), спеціальних слів для позначення іноземців, що мають зневажливе значення; спеціальна лексика та форми, що демонструють велику роль в житті таких понять як обов'язок та зобов'язання; образне мислення та культ краси як частина національного характеру, які також знаходять втілення в мові та видах мистецтва, пов'язаних з мовою (каліграфія).

Ключові слова: Японія, суспільство, національний характер, мова, взаємозв'язок мови на національного характеру.

Summary

Ivanets T. M. Peculiarities of the embodiment of features of the national character of a people in language: the Japanese case. – Article.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of reflecting the features of the national character of a people in its language on the example of the Japanese case. It is noted that for the first time the issue of the relationship between the national character of a nation and its language was reflected in the work of

W. von Humbolt, his work was developed by the French philosopher E. Renan and the Japanese researcher U. Kazutoshi, and this problem reached a new level in the context of the linguistic turn, being embodied in the concept of F. de Saussure, according to which the customs of a nation are reflected in its language, and the language itself largely forms the nation. The main approaches to defining the peculiarities of the Japanese national character are studied, including the concept of M. Hiroshi (three circles of the Japanese ego), the approach of the American researcher R. Benet, who singled out among the Japanese national traits: devotion to hierarchical relations; recognition of obligations to family, country, society that must be paid; sincerity; dignity and self-respect; self-discipline. The study reveals the mechanisms of embodiment of the Japanese national character features in the language: traditionalism – in the devotion to a complex writing system, preservation of Chinese elements in the Japanese language (in comparison with Japanese ones); hierarchy in society – in the existence of different styles of speech (with different levels of politeness), preservation of female and male versions of the language, interdependence of social status and the language used; distrust and dislike of everything foreign – in the presence of a special component.

Key words: Japan, society, national character, language, interrelation of language and national character.

УДК 316.4.063.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.20>**L. V. Kalashnikova**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Doctor of sciences in sociology, Professor,

Professor at the Department of sociology and mass communications

Kryvyi Rih State Pedagogical University

A. S. LobanovaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Doctor of sciences in sociology, Professor,

Professor at the Department of sociology and mass communications

Kryvyi Rih State Pedagogical University

O. O. PryhodkoORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1054-0268>

Candidate of sciences in sociology, senior lecturer

at the Department of sociology and mass communications

Kryvyi Rih State Pedagogical University

DYNAMICS OF VALUE ORIENTATIONS OF THE POPULATION OF UKRAINE, POLAND, RUSSIA AND BELARUS (2010–2022): COMPARATIVE ANALYSIS

Introduction. The problem of value orientations is the matter of social values choice of every person or every social group, community or society as a whole that is faced in a particular concrete-historical epoch or situation. Any local or global events can significantly influence on their state, also reorient, reform and change. Especially noticeable impacts on value orientation differ on the micro-level – persona; dramas (the loss of relatives or close people, the loss of work, an inability pay off debts, social disadaptation etc.) and on the macro-level there are political and economical crises, social transformations, war conflicts and wars.

Russian-Ukrainian war which has been lasting since spring 2014 and on February 24 2022 has come into its hot phase – full-scale military invasion by the Russian Federation on the territory of sovereign Ukraine – has become such a global factor that has radically changed the structure and content of nation value orientation not only of Ukraine but also of many countries in Europe and in the world. Any war is the most full-scale social event which inevitably brings human tragedies and victims, ruins and catastrophes, losses, tears and pain. A current war has taken lives of tens of thousands of Ukrainians including children, hundreds of thousands of people has been wounded, captured or taken outside Ukraine, villages, cities, industrial and social infrastructures have been ruined. However, as Russian sociologists' sociological surveys show that most part of Russians (57% of respondents) support the war in Ukraine which Russian Federation government calls “a special military operation” and think that it should be continued; only 30% of respondents share the

opinion that the war should be urgently stopped, the other 13% couldn't form their opinion [4].

It is necessary to emphasize that Belarus headed by the self-proclaimed President Oleksandr Lukashenko has become the closest Russia's ally and has given an opportunity for Russian troops to use its territory in order to be located and to carry out attacks on the Ukrainian territory. Alongside as it is known from mass media Belarus nation has ambiguously perceived this situation although mass protests have not been noticed except “railway war”.

During Russian aggression Poland has become the most active ally of Ukraine in providing different kind of support such as military and humanitarian aid and also Poland has taken in the biggest quantity of Ukrainian refugees. The scientific problem of this work is determined by these very historical facts and the necessity of identifying similarities and differences between nation value orientations of Ukraine, Poland, Russia and Belarus in current historical period and also defining the reasons that created two controversial worlds of value orientations: Russian and Belarusian, and Polish and Ukrainian. The aim of this work is to define state, structure and dynamics of nation value orientations of Ukraine, Poland, Russia and Belarus in 2010-2021 period and also to find out the reasons of their transformation and basic tendencies based on comparative analysis.

To reach the defined aim it is necessary, firstly, to clarify the content, essence and structure of value orientations; secondly, to identify peculiarities and factors that form value orientations; thirdly, to analyses basic value orientations which have been

inherent in nations of Ukraine, Poland, Russia and Belarus and to trace the dynamics of their changes during 2020–2021; fourthly, to define similarities and differences between basic value orientations of nations of researched countries and to define general tendencies of their transformation.

The design of researching value orientations of Ukrainian, Polish, Russian and Belarussian population, their content, essence and structure was based on the use of mixed approach – combination of different quantitative and qualitative methods and the choice of which was defined by the level of analysis and tasks of the scientific work. General scientific and special, theoretical and empirical methods have been used in the research. Analytical, synthetical, inductive and deductive methods have been used to clarify the content, essence and structure of value orientations. Comparative, critical, concrete-historical methods have been used to define the state and dynamics of value orientations of population of different countries as well as secondary analysis of World Values Survey (6th wave 2010–2014) and European Values Survey (5th wave 2017–2021) which representors of the research's countries have participated in. Harmonization of the variables of these two studies makes it possible to track the dynamics of changes in values, as well as to make a comparative analysis of different societies, both in general and in individual blocks of social indicators. The use of value ranging procedure has secured the defining of their significance level, similarities and differences for different societies. Averaging indexes of impact of level choice freedom on the success of life path and self-esteem of personal enabled cross-cultural comparisons with the calculating their arithmetic average. Calculating relative indexes of personal value-aims, the level of personal and institutional trust has been carried out using mark balancing – difference between respondents' positive and negative answers in accordance with their importance. Neutral answers haven't been taken into account during the calculation.

To define changes in values of the Ukrainian people in war conditions secondary analysis of the results of online-panel "Personal point of view" (the research with the use of CAWI method, the sample of 2780 respondents being 18–55 years old in the cities with the size from 50 thousand citizens on the territory of Ukraine except temporary occupied territories, representativeness has been provided with respect for percentage ratio of age and sex) that was held in June 2022 with the grant support of the NAS of Ukraine for research laboratories or groups of young scholars.

Main research material. The project "European Values Survey" is a unique large-scale longitude research of leading human values that was initiated in 1978 by Y. Kerckhoffs and R. de Moore being

supported by Tilburg University (the Netherlands). The project World Values Survey was started in 1981 by the professor R. Inglehart from Michigan University (the USA) after geographical extension of above mentioned research within the USA, Canada and other countries. Nowadays this project is one of the most widespread and authoritative international research which covers almost 120 countries/societies (almost 95% of the world population).

For the comparison let's use R. Inglehart and C. Welzel's methods who admit that in the process of modernization cultural changes and vector of political institutes can be modelled if we have enough data of value orientations and views of nationalities of different countries. R. Inglehart and C. Welzel created analytical instrument EVS / WVS called "World cultural map" which has two dimensions for cross-cultural comparison of countries and regions: dimension 1 (y-axis) – dichotomy of traditional vs secular-rational values; dimension 2 (x-axis) – survival values vs self-expression values.

Country shift on the y-axis bottom-up means transition from traditional values to secular-rational values, shift on the x-axis from left to right means transition from survival values to self-expression values. Country position in two-dimension space relative to one another does not refer to geographical close position but shows cultural similarity (or difference) [1]. Among big amount of social indexes and indicators which were used in the research let's choose such that have the biggest interest: values-aims (personal – work, family, friends and acquaintances, free time, politics and religion; public – economic increase, price stability, democracy); values-instruments (personal – freedom of life path choice, personal and institutional trust, personal features, self-esteem; public – defense capacity, law and order). To the amount of values-aims traditionally sociocentric are included which are based on positive attitude to people not depending on their social status. They are whole system of cognitive entity that fixes peculiar set of beliefs, ideals, prohibitions which a person takes as his own internal imperatives.

Let's analyze the results of sociological researches of World Values Survey (6th wave of 2010–2014) and European Values Survey (5th wave of 2017–2021), making an accent on individual and public values-aims and values-instruments that are chosen by the respondents of Ukraine, Poland, Belarus and Russia (see tables 1–8).

Due to the coefficient of personal value-aims significance from 2010 to 2021 (see table 1) the first level in their rating for the representors of researched countries (Ukraine, Poland, Belarus and Russia) constantly goes to family, the last one goes to politics. The second position for the Polish people in 2010–2014 was work and for the Ukrainian,

Russian and Belarussian people (2010–2021) were family and acquaintances. It can be explained that entrepreneurial independence and individual labour initiative for the Polish people has an ancient tradition while in the post-soviet countries it started developing only with independence gained (in 1990s), before that collectivist style of labour activity took place. Besides friendliness more natural to Russia, Ukraine and Belarus as these countries have multinational socio-demographic structure that has been formed due to the principles of unity and collectivism during soviet times in comparison to Poland.

For the representors of Ukraine, Belarus and Russia the level of work significance has increased during 2010–2021. However, for the Russian people it is the lowest among all the informants. As in the values-aims rating it is on the 2nd position sharing it with friends and acquaintances that is 1.3 fewer in comparison with the Polish, Belarussian and Ukrainian people.

As it is known free time is necessary to renovate physical, intellectual and mental human powers and it is a significance for human activity. If during 2010–2014 it was on the 4th position in the values-aims rating for the respondents from Poland, Ukraine, Belarus and Russia and in 2017–2021 it became more important for the Polish people taking the 3rd place. It is logical that such differences are connected with the level of work significance for them.

In the assessment of religion significance Poland is dominant, then in 2010–2014 Ukraine follows, while for the respondents from Russia and Belarus it is still not very significant as a value-aim. However, in 2017–2022 there is a positive dynamic. It should be mentioned that the lowest coefficient of religion significance during 2010–2021 is fixed in Russia and ranges from -0.10 to 0.1, that is 7 times less than in Ukraine and 8 times less than in Belarus and 46 times less than in Poland.

As for politics significance respondents' thought from researched countries coincides: significance coefficient ranges from -0.33 до -0.09. During 2010–2021 it has increased: almost 3 times for the Polish people (from -0.25 in 2010–2014 to -0.09 in

2017–2021), for the Russian people similar index has increased twice, for the Belarussian 1.6 times and for the Ukrainian people 1.2 times. And that means that during last 10 years for all the questioned politics significance as a personal value has increased.

In the rating of public value-aims in the first list for all countries the high level of economic increase has taken the 1st position. For the Ukrainian, Russian, Polish and Belarussian people during 2010–2021 some shifts to the significance of defence capacity are noticed which during 2010–2021 has increased for Ukraine 8 times, for Russia – twice, for Poland – 2.5 times and for Belarus – 3.2 times. Correspondently this public value significance has increased from 2.9% in 2010–2014 to 22.5% in 2017–2021 that is connected with conflict escalation with Russia, for Poland and Belarus it is connected with the danger of territory closeness with conflicting countries. For the Polish people democratic values are more significant than for others, to be specific freedom of a word and taking into account public interests in the activity of government structures – in 2010–2014 almost one-third (35.2%) of the Polish people shared such a position. In 2017–2021 this index has decreased for Poland to 25.8% (see table 2).

Among the asked in 2017-2021 the lowest level of desire of democratic values in Ukraine – 8.6% and in Belarus – 14.1%. It can be explained that for the respondents from Ukraine and Belarus has become defence capacity more in priority and the most have chosen this public aim-value.

Decoration and improving cities and villages and their landscapes as a public aim-value is peculiar to the respondents of all researched countries almost similar, however, lately it is expressed more in Russia and Poland (4.9% and 4.5% of respondents correspondently), less in Ukraine (2.4%) and the least in Belarus (1.6%).

In the rating of public values-instruments the first place goes to order support in Ukraine, Russia and Belarus: in 2010-2014 Russia gave the highest place to it (45.2% of respondents) and in 2017–2021 in Ukraine (49.5% of respondents) and for Poland there were values of society, i.e. wider opportuni-

Table 1

Comparison of coefficients of value-aims significance [2; 3]

Values / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
Family	0,95	0,95	0,90	0,92	0,92	0,96	0,85	0,93
Work	0,51	0,71	0,45	0,46	0,62	0,71	0,53	0,67
Friends, acquaintances	0,57	0,62	0,46	0,55	0,56	0,64	0,53	0,58
Leisure time	0,47	0,53	0,38	0,43	0,50	0,65	0,49	0,46
Religion	0,18	0,50	-0,10	-0,02	0,07	0,46	0,01	0,08
Politics	-0,33	-0,25	-0,33	-0,24	-0,27	-0,09	-0,14	-0,15

Table 2

**The comparison of relative indexes of public values (first choice), %
of general quantity of respondents [2; 3]**

Values / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
A high level of economic growth	77,8	54,0	68,4	77,4	62,3	53,9	53,9	68,6
A strong defence forces	2,9	5,2	9,8	4,7	22,5	12,6	21,6	14,9
People have more say about how things	15,2	35,2	15,9	14,1	8,6	25,8	17,5	14,1
Trying to make our cities more beautiful	4,1	3,3	3,6	3,6	2,4	4,5	4,9	1,6
No answer	0	0,1	0,5	0	0,3	0,4	0	0,4
Don't know	0	2,2	1,8	0,2	4,0	2,7	2,1	0,8

Table 3

**The comparison of relative indexes of public value-instruments significance (first choice), %
of general quantity of respondents [2; 3]**

Values / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
Maintaining order in the nation	42,7	16,2	45,2	35,4	49,5	26,0	41,0	44,8
Giving people more say in important government decisions	18,4	32,2	14,8	18,4	17,4	37,5	19,8	19,3
Fighting rising prices	35,9	44,4	37,3	40,6	25,6	17,2	35,0	27,8
Protecting freedom of speech	3,0	5,1	2,2	5,2	3,3	15,8	3,3	6,8
No answer	0	0	0,2	0	0,2	0,1	0	0,3
Don't know	0	2,2	0,4	0,4	3,9	3,5	1,0	0,9

ties of national participation in accepting decisions by government structures (32.2–35.7% of respondents). It is necessary to pay attention that defence of freedom of a word as a value-instrument has got more supporters in Poland (15.8%) that is twice more than in Russia (6.8%) and 4.5 times more than in Ukraine and Belarus (3.3% correspondently). These indexes emphasize higher level of the orientation of mass consciousness on democratic values of the Polish people than of the Belarussian, Ukrainian or Russian people (see table 3).

National well-being is directly connected with the normal standard of every person and every family. That is why the stable level of prices and low inflation is an important instrument of its provision. If in 2010–2014 a fight against price increase was more important for the Polish people (44.4% of respondents) and the Belarussian people (40.6%) than for the Russian people (37.3%) and the Ukrainian people (35.9%), so in 2014–2021 the situation has significantly changed: 2.5 times less for the Polish people, 12.8% less for the Belarussian people, 10.3% less for the Ukrainian people and only 2.3% for the Russian people as prices are an important instrument for improving life. It stands for economic stability in Poland in comparison to Russia, Ukraine and Belarus that is felt well by the respondents.

Generalizing ratings of public values-aims and values-instruments for the respondents from Ukraine, Poland, Russia and Belarus it can be concluded that there are similarities and differences in their value orientations. The similarity lays in all the respondents choose high level of economic development of the country during late 12 years as the main value (the Belarussian people dominate) and defence capacity strengthening (the Ukrainian people dominate). The differences are laid out that the most Polish people choose democratic values as the main ones (citizen society, freedom of a word, participation in ruling the country) and the Ukrainian, Belarussian and Russian people choose an order in the country and fight against price increase (see tables 2–3).

Of course, every person pragmatically assessing democratic values particularly freedom of a word, freedom of a choice defines how he is valuable for reaching the desired, puts into this definition existing instrument potential. So the average index of impact of freedom choice level on life path success is important (see table 4).

If in 2010–2014 this index was higher in Poland and Ukraine (6.67 and 6.55 correspondently due to the 10-point scale) than in Russia and Belarus (5.95 and 5.66 correspondently) and in 2017–2021 its increase was the most noticeable in Belarus – 1.44 points and

Table 4
Average index of impact of freedom choice level on life path success [2; 3]

Study period/ Country	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
WVS, 2010–2014	6,55	6,67	5,95	5,66
EVS, 2017–2021	6,92	7,01	6,75	7,10

in Russia 0.8 points, less in Poland – only 0.34 points and in Ukraine – 0.37 points. Understanding the freedom of choosing life path as a value-instrument is particularly important due to the constitutional principles of society functioning and therefore an opportunity of accepting personal decisions, involvement into specific life priorities, realization of one's own intention to life organization. Personal trust as a value-instrument is an element of person's inner structure, a way of reaching goals in the process of social activity. While institutional trust is a basic mechanism of social relationships forming, the key of society development that eventually provides all its members with an opportunity to influence on government activity and the choice of state development way. In such a way, on the one hand, trust is a social attitude of people for safe well-being in a micro-environment (a family, and extended family, friends circle, a work team), on the other hand, it is a factor of social integration based on law principles and trust (moral) relationships.

Due to the survey results Belarussian people are the most "trusting" as their ability "to trust to many people" from 2010 till 2022 has increased from 32.6% to 40.3%, i.e. 7.7% more. Not more than one-third of the informants suppose that the most people can be trusted. The most untrusting were the Polish people during 2014–2020 among whom 75.6% admitted that it is necessary to be "careful" and during 2017–2021 the Russian people were the most untrusting. The Ukrainian people have taken a golden middle between the Polish, Russian and Belarussian people: trust to most people has quite increased – from 23.1% during 2010–2014 to 25.7% during 2017–2021, whereas caution has also increased: from 70.2% to 72.4% of the respondents (see table 5).

The respondents of all researched countries show their biggest trust to the members of their families (the Polish people have the coefficient of personal

trust from 0.8, the Russian and Belarussian people have 0.92, and the Ukrainian people have up to 0.95 (2020–2021) and also they trust such people who they know in personal: from 0.40 to 0.44. However, Polish and Russian people's trust to friends practically has not changed (from 0.4 in 2010–2014 to 0.43 in 2017–2021) whereas Belarussian people's trust has increased from 0.4 to 0.45 and the Ukrainian peoples' trust has decreased from 0.44 to 0.36. It means that the Belarussian people have started trusting their friends more and the Ukrainian people, on the contrary, less (see table 6).

Strangers are the most trusted by the Ukrainian and Polish people (the coefficient of trust from -0.32 in 2010–2014 to -0.37 in 2017–2021), and the Russian people trust the least to strangers (-0.43 in 2010-2014 and -0.40 in 2017–2021). The Russian and Ukrainian trust the least to the people with other religions and the Polish people trust the most. Also the trust of the representatives of all countries to the people of other nationalities has changed during the latest decade: it has decreased in Poland (from 0.06 to -0.01), in Ukraine (from -0.01 to -0.10) and in Belarus (from -0.15 to -0.07) and only in Russia it has not significantly changed (from -0.14 to -0.13) (see table 6).

The rating of social institutes which are trusted by the respondents of the researched countries are headed by military forces, whereas the dynamic during 2010–2021 is the highest in Ukraine: the coefficient of trust has increased 3 times (from 0.1 in 2010 to 1.32 in 2021) and in Russia: the coefficient of trust has increased twice (from 0.2 to 0.5), in Poland has not almost changed, and in Belarus it has decreased 1.5 times (from 0.35 to 0.21). And in Russia in comparison to other countries it is the highest – 0.5. It is necessary to mention that the second place in the rating of institutional trust in Ukraine is occupied by mass media (2010–2021) and police (2017–2022), in Russia – government and police (2010–2021), in Belarus and Poland – police and courts (2010–2021). The respondents of all researched countries have the lowest level of trust to parliament and political parties (see table 7).

The considered values-aims (personal and public) and values-instruments (personal and institutional) are the fundament on which the process of forming social attitudes takes place, i.e. human value

Table 5

The level of personal trust, % of general amount of respondents [2; 3]

Trust levels / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
Most people can be trusted	23,1	22,2	27,8	32,6	25,7	24,8	22,7	40,3
Need to be very careful	70,3	75,6	66,2	59,9	69,4	72,4	74,2	54,5
Don't know	4,9	2,2	5,0	6,5	3,5	2,6	2,9	4,5
No answer	1,6	0	1,0	0,9	1,3	0,2	0,2	0,7

Table 6

The level of personal trust to certain social groups [2; 3]

Trust levels / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
Your family	0,95	0,82	0,90	0,92	0,92	0,80	0,92	0,92
Your neighborhood	0,37	0,28	0,29	0,24	0,32	0,28	0,30	0,30
People you know personally	0,44	0,41	0,42	0,40	0,36	0,40	0,43	0,45
People you meet for the first time	-0,32	-0,32	-0,43	-0,41	-0,37	-0,30	-0,40	-0,37
People of another religion	-0,10	0,05	-0,14	-0,15	-0,12	-0,05	-0,14	-0,07
People of another nationality	-0,01	0,06	-0,14	-0,15	-0,10	-0,01	-0,13	-0,07

Table 7

The level of institution trust to certain social institutions [2; 3]

Social institution / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
The armed forces	0,10	0,21	0,20	0,35	0,32	0,26	0,50	0,21
The press	-0,01	-0,25	-0,24	-0,16	-0,24	-0,30	-0,23	-0,16
The police	-0,31	0,02	-0,26	0,04	-0,18	0,11	0,04	0,14
The courts	-0,40	-0,12	-0,23	0,05	-0,44	-0,20	-0,03	0,12
The government	-0,41	-0,44	-0,05	0,08	-0,47	-0,36	0,03	0,05
Political Parties	-0,45	-0,57	-0,34	-0,22	-0,54	-0,58	-0,26	-0,27
Parliament	-0,47	-0,49	-0,24	-0,03	-0,45	-0,42	-0,11	-0,02

Table 8

The comparison of significance indexes of the family upbringing of personal qualities – children's values-instruments, % of the chosen positive variants out of general quantity of the respondents [2; 3]

Personal qualities / Country, study period	WVS, 2010–2014				EVS, 2017–2021			
	Ukraine	Poland	Russia	Belarus	Ukraine	Poland	Russia	Belarus
Good manners	-	-	-	-	60,9	59,2	58,2	68,9
Independence	42,8	43,4	37,8	38,6	42,5	28,4	32,9	28,9
Hard work	85,8	82,1	84,5	87,6	80,6	80,8	78,0	81,3
Feeling of responsibility	75,5	81,0	77,5	80,6	69,6	72,7	69,7	70,7
Imagination	13,0	16,8	16,5	12,1	16,1	16,2	15,9	14,3
Tolerance and respect for other people	59,0	82,6	63,5	60,7	51,7	79,0	52,9	55,7
Thrift, saving money and things	45,1	49,5	50,3	55,0	49,1	35,0	47,3	31,2
Determination, perseverance	39,4	19,3	45,4	35,1	48,3	26,3	40,8	45,8
Religious faith	22,3	39,5	13,9	14,4	19,4	33,1	12,4	9,7
Unselfishness	19,9	15,1	22,6	13,9	15,3	16,6	15,9	19,7
Obedience	42,3	34,1	34,8	33,8	28,0	20,0	17,7	35,8
Self-expression	32,3	41,0	32,1	29,8	-	-	-	-

orientations. Therefore, favourable life conditions in early ages, childhood and adolescence are necessary in order to launch this process. Basic social agents of forming value orientations are family, school, friends and mass media. In order value orientations to have constructive, not destructive character, social agents need to provide proper growing generation's upbringing of such qualities as hardworking, obedience, self-expression, good manners, unselfishness, determination,

persistence, careful attitude to money, tolerance and respect to other people, imagination, religiosity, responsibility, independence. These qualities serve for a person as peculiar values-instruments with the help of which a person adapts, develops, realizes himself/herself, self-improves, self-organizes. That is why it is important to define how the respondents evaluate the significance of family upbringing of personal qualities – children's values-instruments (see table 8). Using M. Rokeach and S. Schwartz's

definitions of value character (terminal and instrumental) it is necessary to mention that the respondents of the researched countries use the dominant instrument values in children's upbringing and at the most hardworking: Russia – 78.0%, Poland and Ukraine – correspondently 80.6–80.8%, Belarus – 81.3% of the respondents and responsibility: from 69.6% for the Ukrainian and Russian people, 70.7% for the Belarussian people and 72.7% for the Polish people. And the dynamic of these values has not almost changed during the latest 11 years.

The changes have taken place in the evaluation of such terminal value as tolerance and respect to other people. this value took the first place for the Polish people during 2010–2021. It took also the third position for the Russian, Ukrainian and Belarussian people during 2010–2014 and in the period of 2017–2021 has lost to the instrumental value as “good manners” in upbringing. So, Poland in its priorities in growing generation's upbringing differs from Ukraine, Russia and Belarus. In particular when it goes about the significance of such qualities as tolerance, determination and persistence (see table 8).

Conclusions and prospects for further research.

Value orientations is an integral part of person's structure as they define his/her value priorities, life goal and therefore social activity. With the help of value orientations, a choice of life strategy, professional orientation, social behaviour and social activity is made by a person. That is why their research is relevant and extremely necessary to understand war conflicts, pandemics etc. The carried out comparative analysis of value orientation dynamic of the nationalities of Ukraine, Poland, Russia and Belarus in this work has been based on the survey data which were held before the start of war actions of Russia in Ukraine (2010) as well as in the period of the Crimea annexation, the occupation of Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine (2014) and before full-scale Russian invasion into the Ukrainian territory (2021).

There are similarities and differences in the value orientations system of the respondents from Ukraine, Poland, Russia and Belarus which appeared after the start of Russian occupation activities on the Ukrainian territory. Respondents' similarities of all researched countries lie in that during 2010–2021 due to the coefficient of personal values-aims significance the first place in the rating is taken by family and the last one is taken by politics. The Ukrainian, Russian and Belarussian people are similar also as friends and acquaintances were for them the second value (2010–2014) which gradually was changed by work (2017–2021). Alongside the Polish people differ from Ukrainian, Russian and Belarussian people as work for them

all the researched period was constantly the second value-aim but not friends or acquaintances. During 2010–2021 the significance of free time and religion has increased for the Polish people in comparison to the Russian, Ukrainian and Belarussian people. However, the lowest coefficient of religion significance during 2010–2021 has been fixed in Russia and varies from -0.10 to 0.1 that it 7 times less than in Ukraine, 8 times less than in Belarus and 46 times less than in Poland.

The significance of politics in life has been increased for all the researched respondents though its coefficient is quite low (from -0.09 to -0.27). Similar fact for the respondents from Ukraine, Poland, Russia and Belarus is that the high level of economic increase is on the first place in the rating of public values-aims. In the period 2017–2021 such a value-aim as country defence capacity increases for all the respondents but differently: 8 times in Ukraine, 3.2 times in Belarus, 2.5 in Poland and twice in Russia. The significance of this public value has increased for the Ukrainian people from 2.9% in 2010–2014 to 22.5% in 2017–2021 that is connected with the conflict escalation with Russia, for Poland and Belarus it is explained by the danger of their territories being close to the conflicting countries.

Orientation on democratic values as freedom of a word and counting social interests in the government structure activity has become more significant for the Polish people, however, the index in 2017–2021 has decreased 9.4% for Poland in comparison to 2010–2017. Among the Russian, Belarussian and Ukrainian people in 2017–2021 the lowest level of desire to democratic values was fixed in Ukraine – 8.6% and in Belarus – 14.1%. it can be explained that country defence capacity has become more prioritized for the respondents from Ukraine and Belarus and the most have chosen this public value-aim.

The Polish, Ukrainian, Russian and Belarussian people have similar value orientations in the choice of public value-instruments as all of them chose a priority of “order support in the country” for Ukraine, Russia and Belarus: in 2010–2014 it was the highest in Russia (45.2% of the respondents) and in 2017–2021 it was in Ukraine (49.5% of the respondents). However, in 2017–2021 the Polish people chose social values in priority so then wider nation participation in decision accepting by government structures. The defence of the freedom of a word as a value-instrument has got the most supporters in Poland that is twice more than in Russia, 4.5 times more than in Ukraine and Belarus. These indexes prove higher level orientation of the Polish people's mass conscious on democratic values than for the Belarussian, Ukrainian and Russian people.

Polish, Russian, Ukrainian and Belarussian respondents are similar as well-being improvement

is an important value-instrument the significant instrument of its provision is stable price level and low inflation. However, the dynamic of this index changed in 2017–2021 comparing to 2010–2014, to be more specific it decreased 2.5 times whereas for the Belarussian, Ukrainian and Russian people only 12.8%, 103% and 2.3% correspondently. It means that the Polish people are more confident in their country economic stability than others.

Generalizing the ratings of public values-aims and values-instruments for the respondents of Ukraine, Poland, Russia and Belarus it is possible to conclude that value orientation similarity lies in that all the respondents choose the high level of country economic development as the main value during 12 years (the Belarussian people prevail) and improvement of defence capacity (the Ukrainian people prevail). The differences lie in the most Polish people choose democratic values in priority (society, the freedom of a word, participation in state government) and the Ukrainian, Belarussian and Russian people choose order in the country and fight against price increasing.

The freedom of life path choice is important person's orientation which makes it possible to realize their own idea to organize well-being. If in 2010–2014 the index of the level of freedom of choice influence on the respondents' success was higher for the Polish and Ukrainian people (6.67 and 6.55 correspondently due to the 10-point scale) than for the Russian and Belarussian people (5.95 and 5.66 correspondently) and in 2017–2021 its increase was the most visible for the Belarussian people – 1.44 points and for the Russian people – 0.8 points less than for the Polish people – only 0.34 points and for the Ukrainian people – 0.37 points more.

An ability to trust close social environment and state and public institutions is an important human value orientation. Due to the survey results the Belarussian people are the most “trusting” as their ability “to trust many people” from 2010 till 2022 has increased from 32.6% to 40.3% almost 7.7% more, in 2010–2014 the Polish people were the most distrustful among them 75.6% admitted that they need to be “careful” and in 2017–2021 were the Russian people (74.2%). The Ukrainian people took a golden middle between the Polish, Russian and Belarussian people” the trust has somehow increased but alongside caution has increased: from 70.2% to 72.4% of the respondents.

The respondents of all researched countries show their biggest trust to the members of their families (the Polish people have the coefficient of personal trust from 0.8, the Russian and Belarussian people have 0.92, and the Ukrainian people have up to 0.95 (2020–2021) and also, they trust such people who they know in personal: from 0.40 to 0.44; the Belarussian people have started trusting their

friends more and the Ukrainian people, on the contrary, less.

Similar value orientations inherent to all the respondents due to the institutional trust as the rating of social institutes which are trusted by the respondents of the researched countries are headed by military forces, whereas the dynamic during 2010–2021 is the highest in Ukraine: the coefficient of trust has increased 3 times (from 0.1 in 2010 to 1.32 in 2021) and in Russia only twice, in Poland has not almost changed, and in Belarus it has decreased 1.5 times. It is necessary to mention that the second place in the rating of institutional trust in Ukraine is occupied by mass media (2010–2021) and police (2017–2022), in Russia – government and police (2010–2021), in Belarus and Poland – police and courts (2010–2021). The respondents of all researched countries have the lowest level of trust to parliament and political parties.

Value orientations are formed in the early childhood so the comparison of relative indexes of family upbringing significance due to personal qualities – children's values-instrument was an important task in comparative analysis process.

In 2010–2021 instrumental values prevail in children's upbringing of the researched countries respondents as hardworking (the Belarussian, Polish and Ukrainian people prevail) and responsibility (the Polish and Belarussian people prevail). The changes have taken part in the evaluation of terminal value as tolerance and respect to other people. This value orientation is more in priority for the Polish people than for the Russian, Ukrainian or Belarussian people for whom orientation of instrumental value as “good manners” is more important in upbringing. So, Poland differs in its priorities for growing generation's upbringing from Ukraine, Russia and Belarus. It peculiar, if it goes about the importance of such qualities as tolerance, determination and persistence.

In such a way the comparative analysis of value orientations of the Ukrainian, Polish, Belarussian and Russian people during 2010–2014 and 2017–2021 has stated that all the respondents are similar in the choice of personal life goals (trust to a person, friends, desire to support normal life standard, children's upbringing of hardworking, responsibility, respect to others etc.) and public values-aims: economic stability support, price politics, and also in the choice of public values-instruments: the Polish tend to religiosity, democratic values, society forming, participation in state governing, and the Ukrainian, Belarussian and Russian people tend to making order in the country, improving defence capacity. Prevailing value and normative closeness of the respondents from Ukraine, Belarus and Russia is noticed during the research period, however, positive shifts of

basic values-aims and values-instruments in the Ukrainian conscious to the European standards are noticed clearer than in the Belarussian or Russian ones. The traffic of personal and public values change was broken and fastened by the chain of events which determined the Ukrainian people release from paternalistic values, demonstrated their openness to changes. In particular, the Revolution of Dignity in 2013–2014 and the start of Russian aggression against Ukraine have become the first powerful catalysator, the change of ruling government and country development startegies have become the second one and the start of full-scale war (2022) has become the third one. The Maidan events can be called “value explosion” inside Europe as people having left their personal zone of comfort defended democratic rights and freedoms with their own lives, and a full-scale Russian war against Ukraine made not only the Ukrainian people but also the whole world reassess basic values particularly freedom and independence.

Further research of value orientations of the Polish, Ukrainian, Russian and Belarussian people in the conditions of full-scale Russian war against Ukraine, which has united almost all the states in the world in the democratic values defence, is perspective.

References

1. Akulenko, L., Balakireva, O., Volosevich, I., Dmytruk, D., Kostyuchenko, T., Latsiba, I., Pavlova, D., & Shurenkova, A. (2020). Svitove doslidzhennia tsinnosti 2020 v Ukraini [World Values Survey 2020 in Ukraine]. Kyiv: Ukrainian Center for European Policy. Retrieved from https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian].
2. Gedeshi, I. et al. (ed.) (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0. <https://doi.org/10.4232/1.13897>
3. Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E., Puranen, B. et al. (ed.) (2014). World Values Survey: Round Six – The version of the data file aggregated by country. Madrid: JD Systems Institute. Retrieved from <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>
4. Tkachenko, N. (2022, June 13). Viinu Rosii v Ukraini pidtrymuiut 57% rosiiian – dani zakrytoho opytuvannia [Russia's war in Ukraine is supported by 57% of Russians – data from a closed poll]. ZN,UA. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/POLITICS/vijnu-rosiji-v-ukrajini-pidtrimujut-57-rosijan-dani-zakritoho-opituvannja.html> [in Ukrainian].

Summary

Kalashnikova L. V., Lobanova A. S., Pryhodko O. O. Dynamics of value orientations of the population of Ukraine, Poland, Russia and Belarus (2010–2022): comparative analysis. – Article.

The problem of value orientations is the matter of social values choice of every person or every social group, community or society as a whole that is faced in a particular concrete-historical epoch or situation. Russian-Ukrainian war which has been lasting since spring 2014 and on February 24 2022 has come into its hot phase – full-scale military invasion by the Russian Federation on the territory of sovereign Ukraine – has become such a global factor that has radically changed the structure and content of nation value orientation not only of Ukraine but also of many countries in Europe and in the world. The scientific problem of this work is determined by these very historical facts and the necessity of identifying similarities and differences between nation value orientations of Ukraine, Poland, Russia and Belarus in current historical period and also defining the reasons that created two controversial worlds of value orientations: Russian and Belarussian, and Polish and Ukrainian. The aim of this work is to define state, structure and dynamics of nation value orientations of Ukraine, Poland, Russia and Belarus in 2010–2021 period and also to find out the reasons of their transformation and basic tendencies based on comparative analysis. In such a way the analysis of value orientations of the Ukrainian, Polish, Belarussian and Russian people during 2010–2014 and 2017–2021 has stated that all the respondents are similar in the choice of personal life goals and public values-aims: economic stability support, price politics, and also in the choice of public values-instruments: the Polish tend to religiosity, democratic values, society forming, participation in state governing, and the Ukrainian, Belarussian and Russian people tend to making order in the country, improving defence capacity.

Key words: value orientations, sociological research, comparative analysis, changes in the values of the population, Russian-Ukrainian war.

Анотація

Калашнікова Л. В., Лобанова А. С., Приходько О. О. Динаміка ціннісних орієнтацій населення України, Польщі, Росії та Білорусі (2010-2022): порівняльний аналіз. – Стаття.

Проблема ціннісних орієнтацій – це питання ціннісного вибору кожної людини або кожної соціальної групи, спільноти чи суспільства в цілому, що постає в конкретну конкретно-історичну епоху чи ситуацію. Російсько-українська війна, яка триває з весни 2014 року і 24 лютого 2022 року вступила в свою гарячу фазу – повномасштабне військове вторгнення Росії на територію суверенної України, стала тим глобальним чинником, який докорінно змінив структуру і зміст

ціннісних орієнтацій нації не лише України, а й багатьох країн Європи та світу. Наукова проблема цієї роботи визначається саме цими історичними фактами і необхідністю виявлення подібностей і відмінностей між національними ціннісними орієнтаціями України, Польщі, Росії та Білорусі в сучасний історичний період, а також з'ясування причин, що створили два суперечливі світи ціннісних орієнтацій: російський і білоруський та польський і український. Метою роботи є визначення стану, структури та динаміки ціннісних орієнтацій націй України, Польщі, Росії та Білорусі у період 2010–2021 рр., а також з'ясування причин їх трансформації та основних тенденцій на основі порівняльного аналізу. Компаративний аналіз ціннісних орієнтацій українців, поляків, білорусів і

росіян за 2010–2014 і 2017–2021 роки засвідчив, що усі респонденти подібні у виборі особистісних життєвих цілей (довіра родині чи друзям, прагнення нормальних стандартів життя, виховання у дітей працьовитості, відповідальності, пошани до інших) і суспільних цінностей-цілей – підтримка економічної стабільності, цінової політики, і разом з тим різні у виборі суспільних цілей-інструментів: поляки більш тяжіють до релігійності, демократії, формування громадянського суспільства, участі в управлінні державою, а українці, білоруси і росіяни – до наведення порядку в країні, посилення обороноздатності.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, соціологічне дослідження, компаративний аналіз, зміна цінностей населення, російсько-українська війна.

УДК 316.344.3-057.87(477.83-25):303.62:[316.3:17"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.21>**О. М. Кузьмук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9729-1785>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

В. В. ЛюбчукORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7135-711X>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Л. М. ОпейдаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3914-5250>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ МОЛОДІ У ВОЄННИЙ ЧАС (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОНЛАЙН ОПИТУВАННЯ СТУДЕНТІВ ВОЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

Постановка проблеми дослідження. Цінності є важливим регулятором людської життєдіяльності. Залежно від етапів розвитку суспільства ті або інші цінності актуалізуються. Як показують теоретичні та емпіричні дослідження, особлива увага до ціннісного дискурсу зумовлена кризами, патологіями, глобальними катастрофами та ін., що у своїй основі має деструктивність.

Звернення до проблеми ціннісного поля молоді зумовлені як специфічними умовами життя студентської молоді (воєнний час), так і стрімким розвитком суспільства, появою нових пріоритетів, що мають здатність швидко змінюватися, особливо у кризові періоди.

Якщо у період пандемії актуальними були цінності здоров'я, психологічної безпеки, то у воєнний період на перший план виходять збереження життя та безпека у різних її проявах.

Аналіз останніх досліджень. Ціннісний аспект у соціологічному дискурсі досліджувався класиками соціологічної думки, такими, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та ін. У світовій соціології відомі і типології цінностей, зокрема напрацювання Ш. Шварца та Р. Інглхарта, зокрема у Світовому дослідженні цінностей використані саме їхні здобутки [1].

В українській соціологічній думці проблемам ціннісного поля присвячені праці В. Танчера, А. Ручки, В. Бакірова, Є. Головахи та ін. Студентство та його життєві цінності, а також проблеми ідентичності українського студентства у фокусі уваги Л. Сокурянської [2]. Попри значний досвід у вивченні ціннісних аспектів, в тому числі і молоді, проте, воєнний стан в Україні актуалізу-

вав дослідження цінностей саме у контексті сьогодення перспектив у майбутньому.

Мета статті полягає у визначенні життєвих цінностей студентської молоді ВНУ імені Лесі Українки на початку воєнного вторгнення та через рік після нього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цінності є тим аспектом життєдіяльності суспільства, що сприяє його розвитку та адаптації до сучасних змін, та, водночас є віддзеркаленням новітніх запитів суспільства. Батаєва К. В. та Чумакова-Серова А. С. у своєму дослідженні показали саме останнє, аналізуючи візуалізовані цінності у соціальних практиках користувачів української соціальної мережі «Інстаграм». У результаті найчастіше у мережі візуалізуються модерністські та постмодерністські цінності (38,8% та 41,8% відповідно) [3, с. 27]. В той же час актуалізація поняття цінностей в українському суспільстві вплинула на потребу сформулювати концепт «цінності покоління». На думку Черниш Н. Й. та Борецької М. Ю., враховуючи результати їхнього дослідження, в середовищі опитаних ровесників незалежності переважають матеріалістичні цінності (здоров'я, мир, економічна стабільність, власне житло) [4, с. 48]. Якщо пригадати результати опитувань Інституту соціології за дослідницькою програмою «Аксіомоніторинг», то до п'ятірки домінантних цінностей (за 5-ти бальною шкалою) потрапили такі цінності: «міцне здоров'я» – 4,91%, «матеріальний добробут» – 4,83%, «міцна сім'я» – 4,73%, «благополуччя дітей» – 4,76% та «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві» – 4,63%

[5, с. 491]. В цьому контексті варто зауважити, що аналізували цінності у період з 1991 по 2020 рік, тобто до пандемії та широкомасштабного вторгнення Росії на Україну у лютому 2022 року.

Актуалізація цінностей молоді, зокрема студентської, зумовлено тим, що саме молоді люди у майбутньому будуть у керма держави, їм належить відбудова країни після війни. Тому провівши онлайн опитування ми намагалися з'ясувати, не лише їхні відчуття, емоції, але і їхні плани на майбутнє та зв'язок цього майбутнього із Україною.¹

Отже, **мета публікації** у визначення життєвих цілей та цінностей студентської молоді у воєнний час.

Як показали результати онлайн опитування, війна, а точніше широкомасштабне вторгнення, було несподіваним для студентів. Проте на питання про зайнятість, більшість як у першу хвилю, та і під час другої відповіли, що навчаються. Різниця лише полягала у тому, що у першому випадку це було переважно дистанційне навчання, про це зазначило майже 58% опитаних, а у другому випадку – також і очне навчання, оскільки університет пропонував поєднання цих форм, отже, понад 60% опитаних теж навчалися. Серед інших занять, які обрали студенти були робота (дещо більше 18% у першу хвилю та майже 15% – у другу), волонтерство – майже 14% під час опитування у перший рік вторгнення та майже 9% – на другому році) та служіння у ЗСУ, майже 3% та трохи більш 1% відповідно. Тобто, попри воєнні дії в країні студенти університету намагаються максимально виконувати своє основне призначення – навчатися.

Війна внесла корективи і у перспективи студентів, їхнє бачення майбутнього. Проте, понад 85% опитаних при обох хвилях опитування вже обдумують, чим будуть займатися у мирний час. Зокрема, понад 70% (у першу хвилю) та майже 70% (у другу хвилю) мають намір вчитися, вважають, що це основне. На другому місці серед найближчих планів – пошук роботи. Значна кількість студентів вишу поєднують навчання і роботу. Тому у нашому дослідженні пошук роботи передбачає розуміння того, що це буде після отримання диплому, постійної роботи, а не тимчасової. На третьому місці серед майбутніх планів – бажання подорожувати. Ймовірно, що це обумовлено тривалим періодом унеможливлення або труднощів у реалізації цього. Оскільки, спочатку були введені обмеження, спричинені пандемією, а на сьогоднішні подорожі ускладнюються війною. Понад

половина опитаних студентів (під час обох хвиль) висловила бажання пізнати інші країни та свою країну у мирний час. Також біля 45% опитаних за час пандемії та війни зрозуміли цінність сім'ї, родини та можливостей бути поряд. Тому хотіли б щоб була можливість бути з рідними та близькими. Практично третина опитаних (у обох хвилях) вирішили, що у мирний час будуть вести здоровий спосіб життя, сподіваючись, що для цього будуть знайдені відповідні можливості та ресурси. Водночас менше третини респондентів зазначили, що не мають наміру розпочинати власну справу. І на останньому місці серед бажаних намірів спостерігаємо створення сім'ї. Лише біля 20% опитаних у найближчому майбутньому бажають одружитися (рис. 1). Такі результати щодо установки на одруження відповідають загальноукраїнським тенденціям. Оскільки частка ранніх шлюбів на сьогодні невелика та зростає частка шлюбів, де середній вік потенційного подружжя сягає 28,6 років серед чоловіків та 25,9 років серед жінок (станом на 2019 рік) [6, с. 114]. Покращення демографічної ситуації у значній мірі теж не буде спостерігатися. Як зазначає Аксьонова С., зараз спостерігається відкладення народжуваності в надії на сприятливий період, тому «на приріст населення після війни не варто сподіватися» [7].

У кризовий період психологічний та емоційний стан є особливо важливим. Тому на сьогодні і актуалізується тема ментального здоров'я, що, згідно із визначенням ВООЗ, означає «стан щастя та добробуту, в якому людина реалізує свої творчі здібності, може протистояти життєвим стресам, продуктивно працювати та робити внесок у суспільне життя» [8].

Згідно результатів нашого онлайн опитування, під час як першої, так і другої хвилей, студенти в основному переживали негативні емоції: тривогу (понад 70%), страх (понад 50%), занепокоєння (біля та трохи більше 40%), агресія (майже чверть опитаних), гнів (майже третина опитаних) та на останньому місці серед негативних емоцій-смуток (дещо більше 20%).

Тому ми вважали за слушне запитати студентів про необхідність надання їм психологічної допомоги. Проте, лише незначна, порівняно, кількість зазначила, що така допомога була їм потрібною. Ствердна відповідь та наближена до неї була отримана в діапазоні 16–20%. Не потребували такої допомоги понад 60% опитаних, водночас майже 70% знали про те, де і яким чином її можна отримати.

Також, як показали результати опитування, зросла кількість тих, хто вірить у перемогу із 40% у першу хвилю до 54% – у другу. Зросла кількість і оптимістів, що переконані у настанні кращого майбутнього з 22% у першу хвилю до 42% – у другу хвилю. Натомість, найбільше зростання спостерігаємо по категорії «радість, що рідні

¹ Онлайн опитування проводилося Лабораторією соціологічних досліджень та Аналітичним центром «Волинь» серед студентів ВНУ імені Лесі Українки у травні 2022 року (перша хвиля) та у травні 2023 року (друга хвиля). Під час першої хвилі опитано 133 студенти, під час другої хвилі – 303 студенти.

Рис. 1. Плани на майбутнє

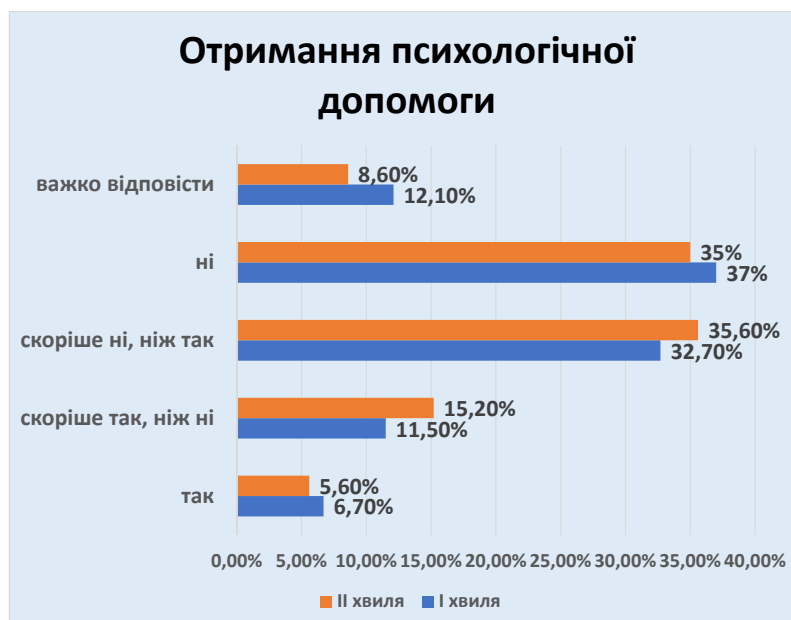

Рис. 2. Отримання психологічної допомоги

в безпеці»: з 10% до 23% від усіх обраних варіантів відповідей.

Останні події в країні змусили громадян до роздумів про своє життя, його плінність, постійний брак часу на те, що приносить позитивні емоції. Вирішили запитати студентів вишу про те, як вони розуміють смисл людського життя. Переважна більшість обрали варіант «смысл життя в самому житті» (біля 60%), а ось варіанти відповідей щодо «досягнення успіху у всіх сферах», «смысл життя у продовженні роду», отримали незначну підтримку у опитаних: в діапазоні від 11% до 13% – перше та в діапазоні від 7% до 7,10% – друге. Очевидно, що цінність життя

полягає, на думку опитаних, у наявності самого життя.

Попри складний час, вирішили з'ясувати як студенти розуміють поняття «щастя». Перші позиції, які обрали студенти стосувалися найближчого оточення – рідних та близьких. Згідно рис. 4. особисті мотиви лише починаються із третього місця: «коли здійснюються усі мої мрії та бажання», цей варіант обрали майже 38% опитаних у першу хвилю та понад 39% – у другу. Асоціації щастя та досягнення успіху виникли у 29% опитаних під час першої хвили опитування та у дещо більше третини – під час другої хвили. Також щастя не уявляють без подорожей

Рис. 3. Смисл людського життя

Рис. 4. Щастя – це...

майже 13% опитаних у першу хвилю та дещо більше 16% – у другу хвилю. А щастя та багатства знайшли відгук у незначній кількості опитаних.

В цілому студенти оптимістично налаштовані та вірять у краще майбутнє, причому, таких оптимістів у першу хвилю було майже 40%, а у другу хвилю вже майже 42% опитаних.

Оскільки війна спричинила нову хвилю міграцій, то наступне питання стосувалося того, чи бачать студенти своє майбутнє в Україні. Таким чином, переважна більшість опитаних студентів – понад 75% у першу хвилю та понад 76% – у другу хвилю хочуть залишитися в Україні. Хотіли б вихати за кордон лише в межах 6% опитаних по кожній хвилі опитування (рис. 5).

Оскільки наші респонденти зазначили, що в цілому своє майбутнє бачать в Україні, ми з'ясували також їхню думку щодо навчання за кордоном. Задумувалися про це незначна кількість опитаних – майже 8% у обох хвилях. За жодних обставин не бажають навчатися за кордоном: у першу хвилю – 20%, у другу – майже 15% опитаних. Не бачать необхідності у навчанні за кордоном біля 39% опитаних у першу хвилю та майже половина опитаних (46%) у другу хвилю. Проте не задумувалися над цим питанням коливається у межах від 21% до 24%.

Таким чином, більшість опитаних студентів прагнуть залишитися в Україні та навчатися тут.

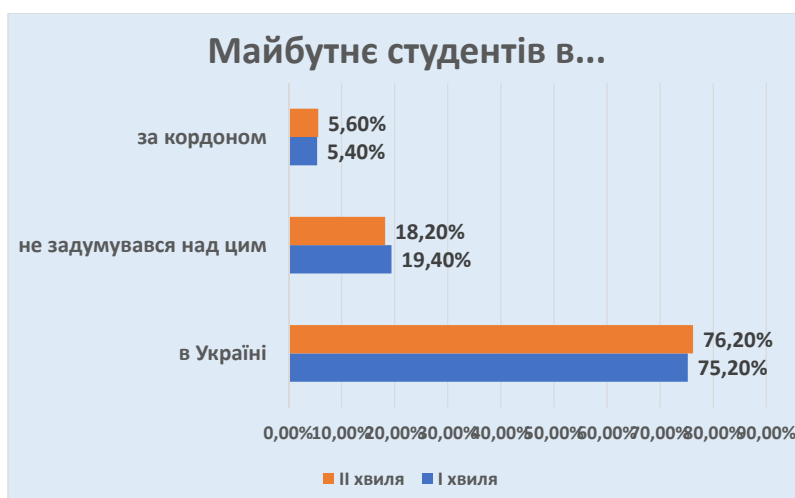

Рис. 5. Майбутнє студентів в...

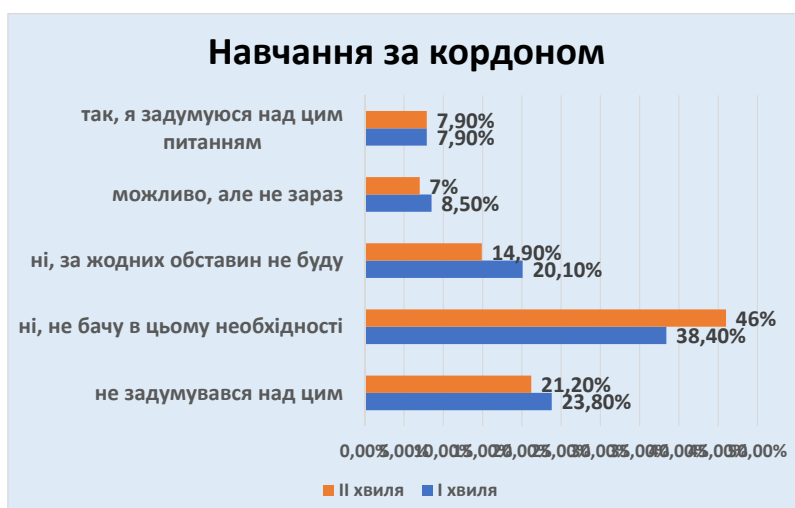

Рис. 6. Навчання за кордоном

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків. Як показали результати онлайн опитування, для студентської молоді до важливих цінностей відійшло саме життя, вони почали цінувати його більше, а також особливою цінністю є можливість бути поруч із рідними та близькими. Попри складний воєнний час, студенти зберігають психологічну рівновагу, сподіваються, надіються та планують. І ці очікування вони пов'язують з Україною. Наступні дослідження стосуватимуться з'ясування змін у ціннісному світі студентської молоді у наступні періоди війни та повоєнний час.

Література

1. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні <https://ucerp.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html>
2. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія. За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2012. 520 с.

3. Батаєва К. В. Чумакова-Серова А. С. Візуалізовані цінності у соціальних практиках користувачів української соціальної мережі «Інстаграм». *Український соціум*. 2021. № 4. С. 27–45.

4. Черниш Н. Й., Борецька М. Ю. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. *Український соціум*. 2021. № 3. С. 34–53.

5. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Випуск 8 (22). К., Інститут соціології НАН України, 2021. 620 с.

6. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність. НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. К., 2021. 180 с.

7. Як держава може стимулювати українців народжувати дітей – пояснюють у НАН України. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240115-yak-derzhava-mozhe-stymulyuvaty-ukrayincziv-narodzhuvaty-ditej-poyasnyuyut-u-nan-ukrayiny/>

8. Що таке ментальне здоров'я та як про нього дбати? URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/shcho-take-mentalne-zdorov-ia-ta-iak-pro-noho-dbaty/>

Анотація

Кузьмук О. М., Любчук В. В., Опейда Л. М. Життєві цінності молоді у воєнний час (за результатами онлайн опитування студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки). – Стаття.

Стаття присвячена розгляду результатів онлайн опитування студентської молоді Волинського національного університету імені Лесі Українки. Аналізуються життєві цінності студентів у воєнний час. Опитування проходило у дві хвили: у травні 2022 року та у травні 2023 року. Цільову групу склали студенти Волинського національного університету. В цілому у обох хвилях опитано 436 студентів. Онлайн опитування показало, що під час війни студенти поєднують навчання, роботу та волонтерство. Попри війну, понад 85% студентів у обох хвилях задумуються над майбутнім та мають певні плани, зокрема, понад 70% хочуть навчатися, на другому місці пошук роботи, а на третьому – бажання подорожувати. Майже половина опитаних зрозуміли цінність сім'ї, рідних та близьких поруч. Водночас бажання почати вести здоровий спосіб життя теж присутній у відповідях респондентів. А одруження, створення сім'ї входить у найближчі плани лише 20% опитаних. Такий низький показник відповідає загальноукраїнським тенденціям, за яких середній вік подружжя зростає. Також, як показали результати онлайн опитування, студенти переживали цілу хвилю негативних емоцій у зв'язку із війною, найбільше це – тривогу (понад 70%), страх (понад 50%), занепокоєння (понад 40%), агресію (25%), гнів (30%) та смуток (20%). Проте виявили психологічну та емоційну стійкість, оскільки зазначили, що не потребували кваліфікованої психологічної допомоги, про це вказали 60% опитаних та 70% знали про можливість її отримання. У кризові періоди, війна теж належить до таких, люди задумуються над вічними запитаннями про смисл життя, щасті тощо. Студенти відмітили, що смисл життя вони вбачають у самому житті, а щастя для них неможливе, перш за все, без рідних та близьких, без можливості реалізувати свої мрії та бажання, і зрештою, досягнути особистого успіху. Усі свої бажання та плани переважна кількість опитаних хочуть реалізувати в Україні та налаштовані на оптимістичний сценарій розвитку подій як для них особисто, так і для держави в цілому.

Ключові слова: цінності, молодь, війна.

Summary

Kuzmuk O. M., Liubchuk V. V., Opeida L. M. Life values of youth in wartime (according to the results of an online survey of Lesya Ukrainka Volyn National University). – Article.

The article is devoted to the consideration of the results of an online survey of student youth of Lesya Ukrainka Volyn National University. Life values of students in wartime are analyzed. The survey was conducted in two waves: in May 2022 and in May 2023. The target group was made up of students of Lesya Ukrainka Volyn National University. In total, 436 students were interviewed in both waves. An online survey showed that students combine studies, work and volunteering during the war. Despite the war, more than 85% of students in both waves are thinking about the future and have certain plans, in particular, more than 70% want to study, second is job search, and third is the desire to travel. Almost half of the respondents understood the value of family, relatives and loved ones nearby. At the same time, the desire to start leading a healthy lifestyle is also present in the respondents' answers. And getting married and starting a family is part of the immediate plans of only 20% of respondents. Such a low indicator corresponds to all-Ukrainian trends, according to which the average age of spouses is increasing. Also, as the results of the online survey showed, students experienced a whole wave of negative emotions in connection with the war, the most common of which are anxiety (over 70%), fear (over 50%), anxiety (over 40%), aggression (25%), anger (30%) and sadness (20%). However, they showed psychological and emotional stability, as they noted that they did not need qualified psychological help, 60% of the respondents indicated this, and 70% knew about the possibilities of obtaining it. In times of crisis, war is one of those, people think about eternal questions about the meaning of life, happiness, etc. Students noted that they see the meaning of life in life itself, and happiness is impossible for them, first of all, without family and friends, without the opportunity to realize their dreams and desires, and ultimately, to achieve personal success. The majority of respondents want to implement all their wishes and plans in Ukraine and are optimistic about the development of events both for them personally and for the country as a whole.

Key words: values, youth, war.

УДК 303.83

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.22>**О. А. Панченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9673-6685>

доктор медичних наук, доктор наук з державного управління, професор, Заслужений лікар України, генеральний директор Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України», президент ГО «Всеукраїнська професійна психіатрична ліга»

А. В. КабанцеваORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7678-6052>

кандидатка психологічних наук, завідувачка відділення клінічної психології Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»

КОНЦЕПЦІЯ ЛЕБЕДІВ ЯК МЕТАФОРИЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ТУРБУЛЕНТНОЇ ДІЙСНОСТІ

Постановка проблеми. У будь-якому науковому напрямку присутні спеціальні терміни, що утворюють семантичне поле понять, що відображають зміст предметної галузі. У міру розвитку напрямку семантичне поле доповнюється новими поняттями, або смисловими доповненнями, що розширюють сферу досліджень. В останні роки наукові терміни почали наповнюватися яскравими метафорами, що підкріплюють ідеї дослідників. Наприклад, у бізнес-літературі стали вже класичними твори: «Стратегія блакитного океану» (Чан Кім, Рене Моборн, 2005) [1] та «Пурпурова корова» (Сет Годін, 2002) [2]. Основною ідеєю першого твору є відмова від жорсткої конкуренції і пошуку вільних ніш – «блакитних океанів» – сегментів ринку, де немає конкуренції, оскільки там не встановлені правила і стандарти. Викладені у книзі ідеї довели свою ефективність не лише в бізнесі, але й у діяльності некомерційних організацій, державному секторі, виконавчій владі, мистецтві [3], та навіть – у психології, медицині, зокрема психіатрії. За висловом автора другого твору С. Годіна, суть «пурпурової корови» в тому, що вона має бути унікальною. Все, що відрізняється від більшості, привертає увагу та виділяється серед інших. Адже навіть нетипове забарвлення може спровокувати небувалий інтерес – наприклад, пурпурова корова серед звичайних чорних, білих та бурих. Виділитися можна завжди, потрібно лише знайти те, чого у даній галузі ще ніхто не робив.

З часом нові терміни набувають сенсу і в інших сферах наукових знань. Навіть з наведених прикладів можна побачити, що викладені в них ідеї можна спроектувати у соціальну чи особистісно-психологічну площину поза межами економічної. Так вже було і з поняттям турбулентності, що із фізичної площини перейшло у гуманітарну. Дотепер існує думка про те, що в сучасних суспільних науках поширеною практикою є вико-

ристання цього поняття як метафори [4]. Метафоричність означає багатогранність даного феномену, і це є цілком логічним, оскільки поява і закріплення цього поняття відбулося в межах становлення нової наукової парадигми – синергетичної, тож вихід за межі існуючих теоретичних концепцій і, як наслідок, поява цієї парадигми є очевидним результатом концептуального аналізу логіки розвитку наукового знання, яка демонструє, що реальність є більш складною та багатоаспектною, ніж її відображення у структурі теоретичного знання.

Не стала пересічною і поява «лебедів» у науковій термінології при дослідженні турбулентних явищ. «Чорні», «Сірі», «Білі» – таке відображення турбулентних подій стало сенсацією у наукових колах, що досліджують турбулентні явища. З 2007 року, коли Насім Ніколас Талеб вперше ввів поняття Лебедя, воно все ще залишається предметом дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими науковцями, котрі усвідомили евристичність категорії «турбулентність» у соціальних науках, і спробували перетворити її на аналітичну концепцію, вважаються Ф. Емері та Е. Тріст, які у своїй роботі «Причинно-наслідкова структура організаційного середовища» (1965) виділили «турбулентні поля» як середовища, в яких динамічні процеси виникають із самого поля, а не всередині організації. Турбулентні поля характеризуються складними взаємозалежностями і, як наслідок, організаціям важко передбачити або відстежити причинно-наслідкові зв'язки своїх адаптивних стратегій. Турбулентні поля створюють невизначеність, оскільки вони змінюються непередбачувано, коли організації намагаються до них адаптуватися [5]. Подальші дослідження турбулентності значною мірою ґрунтувалися на цій основі, з дещо іншими акцентами на її сутності (S. Terreberry [6]; J. Post, J. Mahon [7]; K. Cameron,

К. Kim, D. Whetten [8]; J. Rosenau [9]; Boyne G. A., K. J. Meier [10]; та інш.). Деякі вчені намагалися вийти за межі базового опису турбулентності, визначаючи більш екстремальні її форми та інтерактивну складність (J. McCann, J. Selsky [11]; Baburoglu O. N. [12]; G. Hearn, D. Rooney, T. [13]; та інш.). Теорію «чорного Лебеда» як метафору для відзеркалення явища турбулентності ввів фінансовий математик, письменник Насім Ніколас Талеб [14]. В подальшому теорія отримала розвиток у вигляді появи «сірого» та «білого» Лебедів. Втім, чіткої концепції даної теорії до сих пір не сформовано.

Мета статті – дослідити концептуальний зміст категорії «Лебеді» із позицій можливості її використання у дослідженнях сучасної соціально-турбулентної реальності.

Виклад основного матеріалу. Синтезуючи багато визначень, можна констатувати, що турбулентність відноситься до ситуацій, коли події та вимоги взаємодіють у дуже нестабільний, непослідовний, неочікуваний та/або не прогнозований спосіб. Турбулентність – це не лише реальний, а й дискурсивний феномен, і це може додавати у саму її метафоричність нові відтінки. Так, Насім Талеб, описуючи явище Чорного лебеда, визначає його як настільки незвичайне, що навіть ймовірність його виникнення не може бути розрахована і тому невідома. Талеб визначає Чорного лебеда як непередбачувану подію історичного, економічного чи особистого характеру з величезними наслідками. Сам термін сходиться до латинізму «*gata avis in terris, nigroque simillima cygno*», який перекладається як «рідкісний птах на землі, подібний до чорного лебеда». Так говорили про щось дуже рідкісне, майже неможливе. Справа в тому, що до кінця XVII століття вважалося, що лебеді бувають лише білими, поки голландські дослідники вперше не виявили чорного лебеда у Західній Австралії.

Насім Талеб акцентує увагу на тому, наскільки наш минулий досвід є обмежувальним фактором для нашого подальшого розвитку, і як наявність хоча б одного спростування перекреслює весь раніше накопичений досвід. Отже, Чорний лебідь у понятті Насіма Талеба – це подія, яка має наступні 3 характеристики:

– по-перше, ця подія аномальна за своєю сутністю, раніше вона не відбувалася, ніщо в минулому її не віщувало;

– по-друге, значення цієї події винятково сильне та впливає на перебіг розвитку людства або його окремих індивідуумів;

– по-третє, люди намагаються визначити і зазвичай вигадують логічне з їхнього погляду пост-фактне пояснення події.

Згідно концепції «Чорного лебеда» події світової історії рухаються внаслідок спричинення ано-

мальних, несвідомих, малоймовірних подій, які можуть бути точкою біфуркації чи точкою відліку нового світоустрою, а не виключенням з правил, яке можна пояснити цілком за допомогою емпіричних методів. Наприклад, вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда, яке поклато початок Першої світової війни в 1914 році (ніхто не міг передбачити вбивство, хоча його причини були добре зрозумілі після цього).

Втім дослідники турбулентних явищ почали помічати, що не всі події можна пояснити за допомогою теорії Чорного лебеда – з'явилися Сірий і Білий лебеді.

Сірий лебідь – це можлива та відома подія, потенційно надзвичайно важлива, але вважається малоймовірною. Термін «Сірий лебідь» – це гра на основі концепції Талеба про непередбачувану подію Чорного лебеда, але принципово відрізняється тим, що він передбачуваний [15]. Явища сірого лебеда можливі й пізнані, навіть якщо їх можна вважати малоймовірними. Однак, як і чорні лебеді, їхній вплив може бути значним. Цілком визначним прикладом може бути Рішення Британії покинути Європейський Союз, також відоме як Brexit.

Білий лебідь – це події, які неодмінно відбудуться в якийсь момент. Вони можуть мати такі ж серйозні наслідки, але їх виникнення зумовлене устроєм сучасного світу та суспільства – тому білий лебідь певною мірою передбачуваний. Події Білого лебеда трапляються з розумною частотою і можуть завдати значних збитків, але їм можна запобігти. Наприклад, – проблеми зі здоров'ям. Це може бути хронічна хвороба, чи трагічний випадок. Навіть якщо пощастить уникнути цих пасток, по мірі старіння людини майбутні витрати на медичне обслуговування невідомі та, ймовірно, неконтрольовані. У таблиці 1 на основі робіт [16–19] і власних міркувань наведені підсумкові класифікаційні характеристики подій Лебедів.

Звернемо увагу на супутні метафори концепції Лебедів, відображені в таблиці. Так, Зелені лебеді – це «кліматичні чорні лебеді» [18]. Поряд зі схожістю з Чорними, вони відрізняються від них трьома аспектами. По-перше, незважаючи на вплив клімату, де зміни є дуже невизначеними, існує високий ступінь впевненості, що деяка комбінація фізичних ризиків (пошкодження майна та інфраструктури) і ризиків перехідного періоду (фінансовий вплив зміни правил і політики) матеріалізуються в майбутньому. Тобто є впевненість у необхідності амбітних дій, незважаючи на переважачу невизначеність щодо часу та природи наслідків зміни клімату. По-друге, кліматичні катастрофи навіть серйозніші від подій Чорного лебеда: вони можуть становити загрозу існуванню людства. По-третє, складність, пов'язана зі зміною клімату є вищого порядку, ніж для Чорних

Таблиця 1

Класифікаційні характеристики подій Лебедів

Критерії події	Чорний лебідь	Сірий лебідь	Білий лебідь
Інформація про подію (англ.), дані	Unknown unknowns, немає даних	Known unknowns, обмежені дані	Known knowns, багато даних
Ймовірність	Дуже мало ймовірна	Мало ймовірна	Дуже ймовірна
Передбачуваність	Непередбачувана, безпрецедентна	Передбачувана, мислима	Визначена, очікувана
Випадки в історії	Ніколи	Рідко	Часто
Вплив	Величезний, масивний	Значний	Оцінюваний
Постфактум	Вигадування логічного пояснення	Пошук логічних причин	Фокус на помилки
Проблема людського фактору	Нестача знань	Відсутність розсудливості	Невмілість, некомпетентність
Управління ризиками	Вивчення	Сприйняття	Управління
Запобіжники	Укріплення стійкості	Ідентифікація, розуміння сутності	Гнучкість, адаптивність
Супутні метафори	Зелений лебідь	Рожевий фламінго	

лебедів: пов'язані з цим складні ланцюгові реакції та каскадні ефекти, як фізичні, так і перехідні, можуть породжувати принципово непередбачувану екологічну, геополітичну, соціальну та економічну динаміку.

Рожевий фламінго [19] – це передбачувана подія, яку ігнорують через когнітивні упередження вищого керівництва або групи лідерів, обмежених потужними інституційними механізмами. Причини когнітивних упереджень можуть бути різні, – від спадщини професійного досвіду (наприклад, у колишніх співробітників спецслужб) до схильності приймати бажане за дійсне (часто спостерігається, наприклад, у керівників, які довго займають високий ранг). Групові інтереси можуть бути дуже різноманітні: фінанси, вплив, статус, бажання уникнути відповідальності чи покарання. Інституційність груп впливу може відноситись до будь-якої сфери: політика, воєнно-промисловий комплекс, великий бізнес, наука, проривні технології тощо.

Уявлення про те, як співвідносяться події Лебедів на основі їх масштабів та ймовірності виникнення можна відобразити концептуальною схемою, наведеною на рисунку 1. Слід зазначити, що насправді не існує чіткого розмежування між подіями Чорного, Сірого та Білого лебедів, як показано на рисунку 1. Беручи за точку відліку подію Сірого лебедя, можна стверджувати, що він має відтінки як в сторону Білого, так і в сторону Чорного. На підтвердження на рис. 2 наведений погляд щодо цього Tony N.K. Lynch [21].

У зв'язку з такою специфікою часто при дослідженні одну і ту ж подію відносять до різних Лебедів. У таблиці 2 наведено 3 визначні турбулентні події, що трапилися з початку цього століття і їх різні трактування з позиції теорії Лебедів. Наведені дані свідчать, що наразі відсутній чіткий критерій визначення подій, і що концепція знаходиться у фазі розвитку і дискусії.

Через свою неувважність до подій Лебедя людство може робити помилки в адекватній оцінці ситуації. Так, Насім Таліб виокремлює такі причини:

– упередження підтвердження – ми вихоплюємо частину загальної картинки, і на її основі роби-

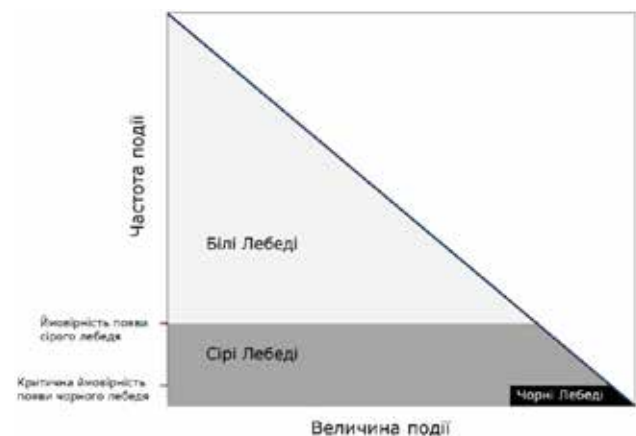

Рис. 1. Гіпотетичне визначення чорних, сірих і білих лебедів щодо частоти появи та величини їх впливу [20]

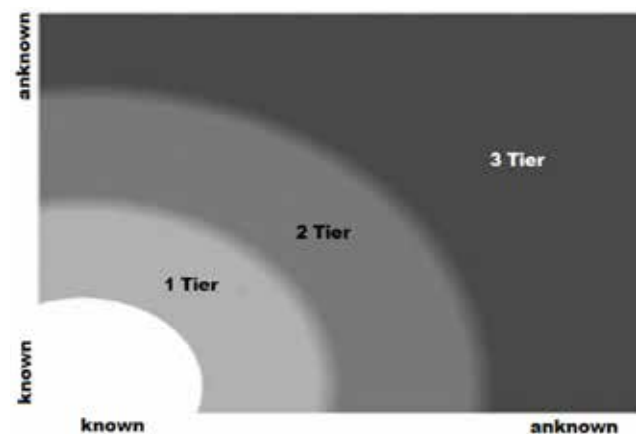

Рис. 2. Відтінки Сірих лебедів

Таблиця 2

Трагування подій Лебедів

Подія	Чорний лебідь	Сірий лебідь	Білий лебідь
2001 рік. Теракти в США	Nassim Taleb [14]. Tony N.K. Lynch [21] Giordano De Marzo [24]	Deborah Pretty [17]	
2008 рік. Фінансова криза	Tony N.K. Lynch [21]. Patrick Lawlor [22]	Deborah Pretty [17]	
2020 рік COVID-19	Chuck Bentley [27]*	Deborah Pretty [17] Daniel Liberto [25] Brian Collins [26]	Nassim Taleb [23] Chuck Bentley [27]*

* На думку Чака Бентлі, криза охорони здоров'я під час COVID-19 була сірим лебедем, а економічна криза, яку вона спричинила, була чорним лебедем. Всі знають століттями, що пандемії трапляються; таким чином, вона підпадає під класифікацію відомого ризику, який здебільшого ігнорувався. Однак реакція урядів у всьому світі на закриття своїх секторів економіки на місяці поспіль могла б кваліфікуватися як подія чорного лебедя: ніщо в минулому не вказувало на це, і його вплив є надзвичайним.

мо узагальнення та висновки про невідому частину, зокрема, намагаючись довести певну теорію, ми шукаємо факти, що її підтверджують, замість пошуку фактів, що її спростовують;

– спотворення нарративу – ми обманюємо себе історіями, які вгамовують нашу платонічну пристрасть до чітких схем – ця помилка впливає з нашої нездатності будувати логічно пояснювані та скріплені певними зв'язками факти;

– людська природа не запрограмована на Лебедів – ми поведимося так, ніби їх не існує у природі – наші реакції зазвичай лінійні, тоді як нам доводиться жити у світі, що підпорядковується нелінійним законам;

– проблема прихованих свідчень – те, що ми бачимо, може виявитися не всім, що є у світі – це давно відома проблема в історії та філософії, людям властиво ідеалізувати минуле та підганяти факти під винайдені раніше теорії.

– тунельне бачення – зосередження на кількох ясно окреслених зонах невизначеності – наприклад, спортсмени, які займаються боротьбою, зазвичай діють у рамках правил змагань, ігноруючи заборонені дії з боку суперника. Тобто ми звертаємо увагу виключно на те, що пов'язано з завданням, загрозою або основною турботою, що нас хвилює – у реальному житті спектр невизначеностей значно ширший;

– епістемічна самовпевненість – наш запас пізнань зростає, але наша самовпевненість у цих пізнаннях зростає ще швидше – як наслідок, ми переоцінюємо свої знання і недооцінюємо невідомість.

Більшість наведених суджень Талеба можна класифікувати як когнітивні упередження: відхилення у судженнях, які супроводжуються можливою нелогічністю при побудові висновків про інших людей та ситуації. Щоб відсікти все зайве, підвищити швидкість реакції і зробити раціональні й правильні висновки, наш мозок намагається «спростити» нам життя. А це, в свою чергу, посилює проблему існування у світі Лебедів та

прогнозування подій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними. Проблема сприйняття Лебедів може бути окреслена ще такою об'єктивною обставиною. Оскільки події, які не відбулися, не можна досягнути, людина не має адекватної інформації для прогнозування і реагування, особливо тому, що невелика варіація змінної може викликати різкий вплив – відомий ефект метелика в теорії хаосу. Тож, попереду ще багато питань у наукових дослідженнях означеної концепції Лебедів, як метафоричного відображення турбулентної дійсності.

Висновки. В сучасних суспільних науках поширеною практикою є використання поняття турбулентності як метафори. Турбулентність відноситься до ситуацій, коли події та вимоги взаємодіють у дуже нестабільний, непослідовний, неочікуваний та/або не прогнозований спосіб. Турбулентність – це не лише реальний, а й дискурсивний феномен, і це може додавати у саму її метафоричність нові відтінки. Саме концепція Лебедів у вигляді метафори є логічним продовженням досліджень сучасного турбулентного суспільства у намаганні систематизувати події за причинами та ймовірністю виникнення, наслідками та можливістю прогнозування і управління. Подальші наукові розвідки, очевидно, здійснюватимуться у напрямі більшої конкретизації концептуального змісту категорії «Лебеді» у дослідженнях сучасної соціально-турбулентної реальності.

Література

1. Kim, W.C.; Mauborgne, R. Blue Ocean Strategy: How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant. Boston: Harvard Business School Press. 2005. 240 p.
2. Seth Godin Purple cow : transform your business by being remarkable. New York : Penguin Group. 2002. 160 p.
3. Стратегія Блакитного Океану. Як створити безхмарний ринковий простір і позбутися конкуренції. Опис. URL: <https://mybookshelf.com.ua/strategiya-blakitnogo-oceanu-yak-stvoriti-bezhxarnij-rinkovij-prostir-i-pozbutisya-konkurenczii> (дата звернення: 10.01.2024).

4. Перфільєва Анастасія. Концепція турбулентності в політичній науці. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 22. 2020. С. 78–82. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.13>
5. Emery F.E., Trist E.L. The causal texture of organizational environments. Human Relations. 1965. Vol. 18. P. 21–32. URL: https://ackoffcenter.blogs.com/ackoff_center_weblog/files/10.1177_001872676501800103.pdf (дата звернення: 10.01.2024).
6. Terreberry S. The evolution of organizational environments. Administrative Science Quarterly. 1968. 12 (4): P. 590–613.
7. Post J. E. and J. F. Mahon. Articulated turbulence: The effect of regulatory agencies on corporate responses to social change. Academy of Management Review. 1980. 5 (3). P. 399–407.
10. Cameron K. S., K. U. Kim, and D. A. Whetten. Organizational effects of decline and turbulence. Administrative Science Quarterly. 1987. 32 (2). P. 222–240.
11. Rosenau J.N. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. Princeton, New Jersey : Princeton University Press. 1990. 480 p.
12. Boyne G. A. and K. J. Meier. Environmental turbulence, organizational stability and public service performance. Administration and Society. 2009. 40 (8): P. 799–824.
13. McCann J. E. and J. Selsky. Hyperturbulence and the emergence of type 5 environments. Academy of Management Review. 1984. 9 (3). P. 460–470.
15. Baburoglu O. N. The vortical environment: The fifth in the Emery-Trist levels of organizational environments. Human Relations. 1988. 41 (3). P. 181–210.
16. Hearn G., D. Rooney, and T. Mandeville. Phenomenological turbulence and innovation in knowledge systems. Prometheus. 2003. 21 (2). P. 231–245.
17. Nassim Nicholas Taleb. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. New York : Random House. 2007. 408p.
18. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/terms/g/grey-swan.asp> (дата звернення: 10.01.2024).
19. Greg Hutchins. Black Swans, Grey Swans, White Swans. URL: <https://accendoreliability.com/black-swans-grey-swans-white-swans/> (дата звернення: 10.01.2024).
20. Deborah Pretty. Respecting the Grey Swan. 2021. URL: <https://www.aon.com/getmedia/03965282-4d98-49c3-9e4c-97d4fbfb2c3e/Respecting-the-Grey-Swan.aspx> (дата звернення: 10.01.2024).
21. Patrick BOLTON, Morgan DESPRES, Luiz Awazu PEREIRA DA SILVA and oth. The green swan Central banking and financial stability in the age of climate change. January 2020. URL: <https://www.bis.org/publ/othp31.pdf> (дата звернення: 10.01.2024).
22. Frank Hoffman. Black Swans And Pink Flamingos: Five Principles For Force Design. August 19, 2015. URL: <https://warontherocks.com/2015/08/black-swans-and-pink-flamingos-five-principles-for-force-design/> (дата звернення: 10.01.2024).
23. Martín Andres Nunez, Ramiro Logares. Black Swans in ecology and evolution: The importance of improbable but highly influential events. July 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/235407915_Black_Swans_in_ecology_and_evolution_The_importance_of_improbable_but_highly_influential_events (дата звернення: 10.01.2024).
24. Tony N.K. Lynch. A Darker Shade of Gray: An Empirical Examination of Gray Swans in the Supply Chain. 2020. URL: <https://scholarworks.utrgv.edu/etd/708/> (дата звернення: 10.01.2024).
25. Patrick Lawlor. Shades of grey – understanding grey swans. 2019. URL: https://www.investec.com/en_za/focus/economy/shades-of-grey-understanding-grey-swans.html (дата звернення: 10.01.2024).
27. Buhl, H.U. Der Beitrag der Wirtschaftsinformatik zur Früherkennung und Vermeidung von «Black Swans» bei IT-Projekten. Wirtschaftsinformatik. 2012. 54. P. 53–57. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11576-012-0313-7>. URL: <https://www.4strat.de/krisenmanagement/black-swan/> (дата звернення: 10.01.2024).
28. Giordano De Marzo, Andrea Gabrielli, Andrea Zaccaria, and oth. Quantifying the unexpected: A scientific approach to Black Swans. 2022. URL: <https://journals.aps.org/prresearch/abstract/10.1103/PhysRevResearch.4.033079> (дата звернення: 10.01.2024).
29. Daniel Liberto. Grey Swan: What it is, How it Works, Examples. URL: <https://www.investopedia.com/terms/g/grey-swan.asp> (дата звернення: 10.01.2024).
30. Brian Collins. We Should not be Surprised by a Gray Swan. 2021. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/we-should-surprised-gray-swan-brian-collins/> (дата звернення: 10.01.2024).
31. Chuck Bentley. Seven Gray Swans: Trends That Threaten Our Financial Future. Crown Financial Ministries. 2021. 117 p. URL: <https://www.crown.org/swans/> (дата звернення: 10.01.2024).

Анотація

Панченко О.А., Кабанцева А.В. Концепція Лебедів як метафоричне відображення сучасної турбулентної дійсності. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню концептуального змісту категорії «Лебеді» у дослідженнях сучасної соціально-турбулентної реальності. Турбулентність відноситься до ситуацій, коли події та вимоги взаємодіють у дуже нестабільний, непослідовний, неочікуваний та/або не прогнозований спосіб. Лебеді як її метафоричне відображення розділяються на «Чорні» (непередбачувана надзвичайна подія з величезними наслідками), «Сірі» (можлива подія, потенційно надзвичайно важлива, але вважається малоімовірною), «Білі» (подія, яка неодмінно відбудеться в якийсь момент, може мати серйозні наслідки, але певною мірою передбачувана і їй можна запобігти). Чіткого розмежування між подіями Чорного, Сірого та Білого лебедів не існує. Більшість надзвичайних подій відносять до Сірого лебеда, який має відтінки як в сторону Білого, так і в сторону Чорного. У зв'язку з такою специфікою часто при дослідженні одну і ту ж подію відносять до різних Лебедів, що свідчить про те, що наразі відсутній чіткий критерій визначення подій, і що концепція знаходиться у фазі розвитку і дискусії. Через свою неуважність до подій Лебеда людство може робити помилки в

адекватній оцінці ситуації. Причиною є, насамперед, когнітивні упередження: відхилення у судженнях, які супроводжуються можливою нелогічністю при побудові висновків про інших людей та ситуації, що посилює проблему прогнозування подій, встановлення причино-наслідкових зв'язків між ними. Проблема сприйняття Лебедів може бути окреслена ще такою об'єктивною обставиною: оскільки події, які не відбулися, не можна осягнути, людина не має адекватної інформації для прогнозування і реагування, особливо тому, що невелика варіація змінної може викликати різкий вплив – відомий ефект метелика в теорії хаосу. Отже, концепція Лебедів у вигляді метафори є логічним продовженням досліджень сучасного турбулентного суспільства у намаганні систематизувати події за причинами та ймовірністю виникнення, наслідками та можливістю прогнозування і управління.

Ключові слова: турбулентність, турбулентна дійсність, лебеді, чорний лебідь, сірий лебідь, білий лебідь, когнітивні упередження.

Summary

Panchenko O. A., Kabantseva A. V. The Concept of Swans as a Metaphorical Reflection of Contemporary Turbulent Reality. – Article.

The article is dedicated to exploring the conceptual content of the Swans category in the studies of modern social-turbulent reality. Turbulence refers to situations where events and demands interact in a highly unstable, non-sequential, unexpected, and/or unpredictable manner. Swans, as their metaphorical reflection, are divided into Black (an unforeseen extraordinary event

with significant consequences), Gray (a possible event, potentially exceptionally important but considered unlikely), and White (an event that will inevitably occur at some point, may have serious consequences, but is somewhat predictable and can be prevented to some extent). There is no clear distinction between events of Black, Gray, and White Swans. Most extraordinary events fall under the category of Gray Swan, which has shades toward both White and Black. Due to this specificity, when researching the same event, it is often attributed to different Swans, indicating the absence of a clear criterion for defining events and that the concept is in a phase of development and discussion. Due to its disregard for Swan events, humanity may make mistakes in assessing the situation. The primary reason is cognitive biases: deviations in judgments accompanied by possible illogicality in drawing conclusions about other people and situations, which exacerbates the problem of predicting events and establishing cause-and-effect relationships between them. The problem of perceiving Swans can be further delineated by an objective circumstance: since events that have not occurred cannot be grasped, individuals lack adequate information for prediction and response, especially considering that a small variation in a variable can cause a sharp impact, also known as the Butterfly Effect in chaos theory. Therefore, the concept of Swans as a metaphor is a logical continuation of studies on contemporary turbulent society, aiming to systematize events by causes and the probability of occurrence, consequences, and the possibility of prediction and management.

Key words: Turbulence, turbulent reality, Swans, Black Swan, Gray Swan, White Swan, cognitive biases.

УДК 316.259(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.23>**Є. Я. Прохоренко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-6524-9595>кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ» В СОЦІОЛОГІЇ

Постановка проблеми. У силу історичних, культурних, фізіологічних та ін. причин чоловіки та жінки в усіх суспільствах мають різні можливості у професійному, суспільному та особистому житті. Будова суспільства, де від гендера людини залежать її права, обов'язки, можливості та доступ до економічних та інших ресурсів, називають гендерною нерівністю. Гендерна нерівність – це соціальне явище, що характеризується нерівним ставленням до чоловіків і жінок у суспільстві на основі їхньої статі. Це включає в себе нерівність у доступі до ресурсів, можливостей, прав та привілеїв через культурні, інституційні та структурні чинники. Гендерна нерівність може виявлятися у багатьох сферах, включаючи економіку, політику, освіту, сімейне життя, здоров'я та інші аспекти суспільного життя. Це поняття активно досліджується в рамках соціології, гендерних студій та інших наукових дисциплін з метою розуміння його причин та наслідків. Гендерна нерівність також може виявлятися у формі дискримінації, стереотипів та нерівності в розподілі влади та впливу в суспільстві. Вона може призводити до обмеження можливостей для жінок та чоловіків у професійному та особистому розвитку, а також утримувати суспільство від досягнення повної рівності та справедливості. Гендерна нерівність може бути системним явищем, яке вкорінене в культурні та інституціональні структури суспільства, і вимагає комплексного підходу для подолання. Актуальність операціоналізації гендерної нерівності полягає у її важливості для зрозуміння, вимірювання та вирішення проблем гендерної нерівності у сучасному суспільстві. Ось декілька причин, чому це актуально:

Розвиток наукового дослідження. Суспільство постійно змінюється, із зміною часів змінюються й гендерні ролі та очікування. Операціоналізація дозволяє вивчати ці зміни та їх вплив на гендерні нерівності.

Потреба в конкретних даних. Політики, активісти та дослідники потребують конкретних даних для розробки та оцінки ефективності стратегій по боротьбі з гендерною нерівністю.

Забезпечення рівних можливостей. Операціоналізація дозволяє виявити та зрозуміти області, де існують гендерні нерівності, та спрямувати

зусилля на їх усунення для забезпечення рівних можливостей для всіх.

Вплив на рішення та політику. Дані, отримані через операціоналізацію, можуть використовуватися для формулювання політики та прийняття рішень, спрямованих на поліпшення ситуації щодо гендерної рівності.

Підтримка руху за гендерну рівність. Операціоналізація гендерної нерівності відображає зростаючий інтерес до питань гендерної рівності та підтримку руху за створенням більш справедливого та рівноправного суспільства.

Таким чином, операціоналізація гендерної нерівності є актуальною та важливою для подальшого прогресу в напрямку досягнення гендерної рівності у всіх сферах життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен гендерної нерівності – це один з найбільш частих випадків прояву соціальної нерівності у суспільстві. Нерівність жінок та чоловіків привернуло увагу до себе більше 40 років назад, коли з'явилась зацікавленість у глибокому вивченні цього феномену, оцінці її економічних та соціальних наслідків. Однак, і на сьогодні, гендерна та вікова нерівність залишається достатньо актуальною та привертає увагу багатьох дослідників.

Теоретичну базу гендерних досліджень проблеми зайнятості сформував такі зарубіжні науковці як Б. Андерсон, Р. Анкер, Т. Бек, Т. Веблен, М. Кімел, Дж. Скотт та ін. Серед вітчизняних вчених, які займалися дослідженням даної проблеми, слід виділити О. Грішнову, Л. Лібанову, О. Макарову, В. Стащенко та ін. Зауважимо, що засадничими працями в дослідженнях гендерності саме українського суспільства є такі за авторством С. Оксамитної та Т. Марценюк, сучасних вітчизняних дослідниць. Але, проблема, як показують вітчизняні та світові тенденції її розвитку, залишається не до кінця вирішеною і має високий рівень негативної інерції на найближчу перспективу, що, власне, і робить її актуальною у якості предмета дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб перетворити абстрактну концепцію гендерної нерівності на конкретні вимірювання, які можна використовувати в дослідженнях. Це може включати розробку показників, індексів або шкал, які дозволяють

оцінювати рівень гендерної нерівності в різних сферах життя, таких як заробітна плата, доступ до освіти, політична участь тощо. Операціоналізація робить можливим об'єктивну оцінку гендерної нерівності на основі конкретних даних, що допомагає виявляти проблемні сфери та розробляти стратегії для їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Гендер – це соціальна та культурна конструкція, яка визначає, яким чином суспільство сприймає та інтерпретує ролі, поведінку та очікування щодо чоловіків і жінок. Відмінності між гендером та статеву принадлежністю полягають у тому, що стать (біологічний аспект) визначається фізіологічними характеристиками організму, тоді як гендер (соціальний аспект) визначається соціокультурними стереотипами, ролями, ідентичностями та поведінкою, які приписуються чоловікам і жінкам. Гендер є динамічним та змінним конструктом, який може різнитися в різних культурах та часах.

Гендер також включає у себе індивідуальне відчуття та вираження особистої статевої ідентичності. Це означає, що кожна людина може мати власне уявлення про свою гендерну ідентичність, яка може відповідати або відрізнятись від традиційної бінарної моделі (чоловік/жінка). Гендерне спектру розширюється до включення різноманітних ідентичностей, таких як небінарна, гендерно-нейтральна, гендерно-плаваюча тощо. Це відкриває простір для більшої різноманітності та включеності у розумінні та вираженні гендерної ідентичності.

Гендер охоплює соціально обумовлені ролі та соціально отримані форми поведінки та очікувань, які відносяться до жінок та чоловіків. Жінки та чоловіки відрізняються один від одного у біологічному ставленні. Жінка може народити та викормити дитину, чоловік ні. У більшості країн світу чоловіки фізично більші жінок. Жінки й чоловіки мають конкретний набір різних біологічно обумовлених ризиків по відношенню свого здоров'я, що вимагає різних медичних підходів. У всіх культурах ці вроджені біологічні різновиди інтерпретуються та розвиваються у соціальні очікування; визначаються поведінка та діяльність, які підходять для чоловіків та жінок, та розширюється питання про те, якими правами, ресурсами та владою вони володіють.

Гендер – як і раса, етнічна приналежність та клас – є соціальною категорією, яка у більшій мірі визначає життєві перспективи людини, його участь у суспільстві та у економіці. Хоча у деяких соціумах немає расового чи етнічного тиску, в усіх суспільствах існують – у різному ступеню – гендерна асиметрія – дифференція та нерівність. Ролі статей та стосунки між ними значно розрізняються за країнами. Однак існують також деякі дивовижні співпадіння [1, с. 12].

Гендерні ролі та стосунки розвиваються у взаємодії з біологічними, технологічними, економічними та іншими суспільними обмеженнями. Деякі вчені доказують, що взаємодія статей у своєму первісному вигляді відображало доцільну стратегію виживання та розділення праці, однак по мірі того як суспільство просувалось у технічному та економічному стосунках, ця гендерна асиметрія ставала неефективною та обмежувала можливості, оскільки гендерні норми змінювались повільніше, ніж фактори, які їх створили [1, с. 18].

Історичний контекст розвитку гендерної нерівності в Україні складається з ряду факторів, які впливали на формування стереотипів, ролей та правових норм, що визначали статеві відносини.

Традиційні гендерні ролі. Українське суспільство мав традиційні гендерні ролі, де чоловіки зазвичай відводилися ролі провідників у сім'ї та суспільстві, тоді як жінки були відповідальні за побутові та сімейні справи. Ці ролі були закріплені у культурі та підтримувалися соціальними інститутами.

Історичні події. Різні історичні події, такі як період колонізації, війни та політичні трансформації, мали вплив на статеві відносини та розподіл ролей у суспільстві. Наприклад, під час війни жінки часто виконували традиційно чоловічі ролі через відсутність чоловіків у сім'ях.

Культурні та релігійні впливи. Традиції, культурні норми та релігійні установи також впливали на гендерні стереотипи та ролі. Наприклад, деякі релігійні установи можуть підтримувати консервативні гендерні уявлення.

Модернізація та індустріалізація. Введення нових технологій та індустріалізація можуть змінювати гендерні ролі, оскільки нові можливості праці можуть відкриватися як для чоловіків, так і для жінок.

Історія боротьби за права жінок. Рух за права жінок та гендерну рівність мав важливий вплив на зміну гендерних норм та законів. Наприклад, отримання жінками права голосу вплинуло на їхню політичну активність та соціальний статус.

Соціалістичний період. Період соціалістичного правління вплинув на гендерні відносини шляхом введення рівних можливостей для чоловіків і жінок у сферах освіти, праці та політики. Це призвело до збільшення представництва жінок у вищих освітніх закладах, на керівних посадах та у політичних інститутах.

Трансформація гендерних ролей. Зміна економічних та соціальних умов у результаті реформ та трансформації суспільства може призвести до перегляду традиційних гендерних ролей і стереотипів. Наприклад, збільшення кількості жінок у робочій силі може сприяти їхній більш активній участі в економіці та прийняттю нових соціальних ролей.

Міжнародні впливи. Залучення України до міжнародних гендерних ініціатив та організацій може впливати на формулювання та реалізацію політики щодо гендерної рівності. Наприклад, участь у міжнародних конвенціях та програмах може сприяти удосконаленню законодавства та розвитку соціальних програм для підтримки жінок та чоловіків.

Ці фактори разом визначають історичний контекст розвитку гендерної нерівності в Україні, що включає в себе як традиційні, так і сучасні аспекти гендерних відносин у суспільстві. Україна, подібно до інших країн, продовжує працювати над зменшенням гендерної нерівності, зміцненням ролі жінок у суспільстві та підтримкою рівних можливостей для всіх громадян.

Дослідження гендерної нерівності є важливим напрямком соціологічних та інших наукових досліджень, оскільки воно допомагає розкрити та зрозуміти причини, механізми та наслідки нерівності між чоловіками та жінками в суспільстві. Такі дослідження можуть включати аналіз доступу до ресурсів, таких як освіта, працевлаштування, здоров'я, а також дослідження статевих стереотипів, ролей та очікувань у суспільстві. Основна мета досліджень гендерної нерівності – виявлення проблемних аспектів та розробка стратегій для зменшення цієї нерівності і створення більш справедливого та рівного суспільства для всіх його членів.

До додаткових аспектів досліджень гендерної нерівності можна віднести:

Вплив гендерної нерівності на економіку. Дослідження можуть розглядати вплив гендерної нерівності на економічний зріст, зайнятість, підприємництво та розподіл ресурсів.

Гендерна насильницька поведінка. Дослідження можуть аналізувати фактори, що спричиняють насильство з гендерною мотивацією, його поширеність та наслідки для жертв.

Гендерні аспекти політичної участі. Дослідження можуть досліджувати рівень представництва жінок у політиці, стереотипи щодо жіночої політичної компетентності та перешкоди на шляху до політичної участі.

Гендерна нерівність у сфері здоров'я. Дослідження можуть аналізувати доступ до медичних послуг, рівень фізичного та психічного здоров'я, а також гендерно зумовлені ризики та хвороби.

Вплив гендерної нерівності на сімейні відносини. Дослідження можуть вивчати розподіл обов'язків у сім'ї, рівень сімейного насильства та стереотипи щодо ролей у сім'ї.

Ці напрямки досліджень допомагають зрозуміти глибинні причини гендерної нерівності та сприяють розробці ефективних стратегій для її подолання

Рівність – інший термін, який заслуговує на пояснення. Він використовується у багатьох

випадках та може значити у різні часи рівність перед законом, рівність можливостей чи рівність результатів [2, с. 7]. Дійсно, у соціології рівність – це принцип або концепт, що визначається як стан або умова, коли всі члени суспільства мають однакові права, можливості та статуси, без будь-яких форм дискримінації чи нерівності. Рівність може включати рівність перед законом, рівний доступ до освіти, праці, медичних послуг та інших ресурсів, а також рівний доступ до участі у політичному процесі та прийняття рішень у суспільстві. Рівність може бути розглянута на різних рівнях: індивідуальному, груповому, інституційному та суспільному, і вона може виявлятися у різних сферах життя, включаючи економіку, політику, освіту, культуру тощо. Рівність є ключовим поняттям для аналізу соціальних відносин та боротьби за справедливість у суспільстві.

У соціології рівність може також розглядатися як процес, який вимагає постійного удосконалення та боротьби за виправлення нерівностей та дискримінації. Цей процес може включати різноманітні заходи, такі як законодавчі ініціативи, політики, програми соціальної підтримки, а також соціальний та культурний активізм для захисту прав та інтересів різних соціальних груп. Рівність також може розглядатися у контексті різних соціальних теорій, таких як фемінізм, теорія соціальної справедливості, соціальна конструкція тощо, що допомагає зрозуміти складні аспекти цього поняття та його роль у сучасному суспільстві. Треба зауважити, що підхід до розгляду питання гендерної нерівності можна вважати двовимірним: ми спробуємо розділити об'єктивні та суб'єктивні параметри, або складові досліджуваного явища.

Зокрема сучасні дослідники, такі як: В. Москаленко, С. Оксамитна [3], визначають стереотип як судження, що у загострено спрощеному й узагальненому вигляді певні ознаки певного класу людей або, навпаки, відмовляє їм у цих властивостях і підкріплене емоційним характером.

Серед сучасних українських соціологів-методистів існує класифікація гендерних стереотипів на три групи [4, с. 120; 11, с. 172].

Першу групу складають стереотипи маскулінності та фемінності або стереотипи маскулінності та фемінності, які можна визначити як стереотипи якості. Гендерні стереотипи, що належать до цієї групи, характеризують жінок і чоловіків через сукупність особистісних та психологічних і соціальних якостей. Наприклад, за такими критеріями чоловік характеризується як активний творчий початок, а жінка – як репродуктивна, пасивна, емоційна, залежна.

До другої групи належать рольові стереотипи. Гендерні ролі, як поведінкові стереотипи, які існують у суспільстві, існують у формі ідей та очі-

кувань, які повинні відповідати всім, щоб бути зрозумілими та прийнятими. Гендерні стереотипи цієї групи пов'язані із закріпленням певних соціальних ролей у сімейній, професійній та інших сферах. Жінкам, зазвичай, відведені головні сімейні ролі (мама, домогосподарка), а чоловікам – професіонали.

Третю групу становлять діяльнісні стереотипи, що відображають соціальні вимоги, що пред'являються до представників певної статі у сфері професійної діяльності.

У сучасній українській науковій літературі існують такі види гендерних стереотипів:

- стереотипи статі,
- стереотипи маскулінності
- стереотипи фемінності,
- стереотипи поєднання сімейних і професійних ролей залежно від статі,
- стереотипи професійної діяльності чоловіків і жінок [5, с. 48].

Ткалич М. Г. розуміє стереотипи маскуліно-фемінних нормативних уявлень про поведінкові, психічні, фізичні якості, які притаманні як чоловікам, так і жінкам. Ці стереотипи характеризуються тим, що надають чоловікам схильність до раціонального мислення, здібності, агресивність, впевненість у собі та здатність контролювати емоції та думки. Жінкам зі свого боку приписують пасивність, емоційність, ніжність, турботу і залежність від інших [5, с. 48].

Наступна група – стереотипи поєднання сімейних і професійних ролей залежно від статі. Основною характерною рисою даної групи є те, що вони відображають ідею гендерного розподілу. Ці стереотипи полягають у тому, що сімейні ролі призначені жінкам, а професійні ролі – чоловікам. Вважається, що якщо чоловік хоче досягти успіху в професійній сфері та побудувати кар'єру, це вважається «нормальним», а «нормальна» жінка, навпаки, обирає господарювання, виходить заміж і народжує дітей.

Таким чином, на професійну кар'єру жінки, окрім кваліфікаційних вимог, впливають також такі важливі фактори, як сімейний стан, можливість спільного проживання, наявність дітей. Крім того, дуже важливою особливістю професійної діяльності жінок є те, що їм доводиться виконувати домашню роботу, яка вимагає енергії та часу. А цю працю можна розглядати «іншою зміною», яка не оплачується і найбільшою винагородою може бути вдячність рідних.

Треба підкреслити, що існують вимоги до професійних ролей, які можуть бути більш-менш пов'язані з гендерними ролями. Саме гендерні стереотипи мають значний вплив на повсякденне життя, навіть коли конкурують з впливами інших соціальних ролей. Зокрема, методологія дослідження гендерних відносин є міждисциплі-

нарною, що вимагає, з огляду на складний, комплексний характер предмета, поєднання методів, розроблених із соціології, філософії, психології, культурології та інших соціально-гуманітарних та поведінкових наук [6, с. 118].

Наукові погляди у вивченні гендерних відносин класифікуються за:

1) змістом – теорії соціальної конструювання гендеру (гендер конструюється індивідуальною свідомістю, гендерна ідентичність формується процесом соціалізації, біологічний і соціальний гендер відокремлюються, фемінність і маскулінність соціально визначаються), теорія гендеру як категорії. стратифікація (мережа, структура чи процес) і символ теорії культури (фемінність і маскулінність на онтологічному та гносеологічному рівні, як елементи культурно-символічного ряду);

2) об'єкт дослідження – чоловічий, жіночий, феміністський, гендерний;

3) за взаємодією з об'єктом дослідження – жінки, які вивчають жіночі проблеми, чоловіки, які вивчають чоловічі проблеми, спільні дослідження гендерних відносин;

4) географічний і політичний зв'язок – в Америці переважають феміністичні концепції, в Європі – демократичний паритет, а в колишньому Радянському Союзі переважає бездіяльність і переважно жінки цікавляться гендерними проблемами суспільства;

5) хронологічна еволюція – наукове дослідження, зосереджене на акцентуванні статі та сексуальності та розвитку концепції «статевої психології» (перша чверть ХХ ст.), поява біологічно визначених досліджень «психології статевої відмінностей» (друга чверть ст. ХХ ст.), розширення визнання впливу культури на формування відмінностей між чоловіками та жінками (третья чверть ХХ ст.), поява терміну «гендерні відмінності» поза біологічною статтю (кінець ХХ – початок ХХ ст. ст.) [5, с. 25].

Об'єктивними параметрами гендерної нерівності вважатимемо такі прояви гендерної нерівності у вакансіях роботодавців [5, с. 25]:

- різниця у заробітній платі для однакової праці, яка пропонується чоловікам та жінкам;
- різниця у професіях та посадах для представників різних статей.

Суб'єктивними параметрами гендерної нерівності вважатимемо такі відомості у резюме пошукачів роботи [5]:

- різниця у бажаній заробітній платі у чоловіків та жінок за однакову роботу та взагалі;
- відмінності у професіях та посадах, які шукають чоловіки та жінки.

Гендерна нерівність у сучасному суспільстві є явищем, коли чоловіки та жінки мають нерівні можливості володіти різними ресурсами, бла-

гами, правами та свободами. Причому, сьогодні практично у всіх спільнотах, як показує практика соціологічних та гендерних досліджень, жінки володіють меншими правами, меншим об'ємом власних уповноважень, ніж чоловіки.

Згідно статистичних даних, заробітна платня жінок також знаходиться на більш низькому рівні, до того ж жінки сьогодні мають менший контроль над ресурсами які є, а у деяких країнах отримують не найкращу освіту [7, 12, с. 201].

У спільноті східних країн прийнято сприймати жінку виключно у ролі матері, тому іноді вони взагалі не мають освіти, не володіють письмом, оскільки на думку спільноти (чоловіків) у них немає у цьому потреби [8, с. 202].

Жінки мають менший доступ до високооплачуваної трудової діяльності як у державному, так і у комерційному секторах економіки. Це у значній мірі ускладнює реалізацію їх життєдіяльності, що спричиняє необхідність у знаходженні чоловіка, який буде поруч ще більш явную. Коли ж жінкам надається можливість потрапити на той же ринок праці, що й чоловікам, то вони зустрічаються з явними проявами дискримінації, що також порушує їх права як громадян, так і людей.

Сьогодні гендерна нерівність – це не просто соціальний факт: також вона постає перед нами у якості однієї з найбільш яскравих соціальних характеристик суспільного устрою. Чоловіки та жінки володіють різними правами та свободами, відповідно, це стає ключовою причиною їх нерівних можливостей у соціумі [9].

Соціологічні дослідження сьогодні присвячені вивченню таких соціальних явищ, обумовлених гендерною нерівністю, як [10]:

- Гендерні установки;
- Сексистські упередження;
- Дискримінація за статевою ознакою;
- Виникнення соціальних ролей та норм, обумовлених саме гендерними уявленнями та, відповідно, стереотипами у ставленні того чи іншого гендера.

Підкреслимо, що на професійну кар'єру жінки може впливати такі чинники:

Гендерні стереотипи. Традиційні уявлення про гендерні ролі можуть впливати на очікування щодо ролі жінки в суспільстві та на ринку праці. Це може обмежувати вибір професій та перспективи кар'єрного зростання для жінок.

Дискримінація. Жінки можуть стикатися з дискримінацією на робочому місці у вигляді недостатньої оплати, обмежених можливостей кар'єрного розвитку, або стереотипних уявлень про їхні професійні здібності.

Баланс між роботою та сім'єю. Зобов'язання в сім'ї, такі як материнство та догляд за дітьми, можуть ускладнювати процес кар'єрного зростання для жінок, особливо в тих сфе-

рах, де існує великий тиск на робочий час та доступність.

Соціальні очікування. У деяких суспільствах соціальні норми та очікування можуть обмежувати можливості жінок у виборі професій та реалізації власних амбіцій.

Структурні обмеження. Структурні аспекти суспільства, такі як недостатня доступність послуг догляду за дітьми або відсутність сімейних політик, також можуть впливати на професійну кар'єру жінок, роблячи її більш складною.

Ці фактори взаємодіють між собою і можуть створювати складнощі для жінок у досягненні успіху в професійній сфері. Гендерна соціологія досліджує ці питання для розуміння гендерних дисбалансів на ринку праці та розробки стратегій для подолання нерівності.

Висновки. Операціоналізація гендерної нерівності є важливим інструментом для соціологічних досліджень, оскільки дозволяє перетворити абстрактну концепцію на конкретні вимірювання. Застосування операціоналізації дозволяє об'єктивно оцінити рівень гендерної нерівності в різних сферах життя і суспільства. Результати досліджень з використанням операціоналізації можуть служити основою для розробки політик та програм, спрямованих на зменшення гендерних нерівностей. Цей підхід також може виявити необхідність подальших досліджень або змін в методології для більш точної оцінки гендерної нерівності.

Операціоналізація гендерної нерівності виявляється ефективним інструментом для порівняння гендерних тенденцій у різних країнах та культурах. Використання конкретних показників гендерної нерівності допомагає ідентифікувати конкретні аспекти, які потребують уваги з точки зору політики та соціальних програм.

Інтеграція гендерної операціоналізації в аналіз соціальних явищ сприяє глибшому розумінню взаємозв'язків між гендером та іншими аспектами суспільства. Продовження досліджень у цьому напрямку може привести до подальшого розвитку методології та покращення точності вимірювання гендерної нерівності.

Операціоналізація гендерної нерівності полягає в перетворенні концептуального поняття гендерної нерівності на вимірювальні інструменти та показники, які можна використовувати в емпіричних дослідженнях. Ось декілька способів операціоналізації гендерної нерівності:

Показники економічної нерівності. Вимірювання різниці в заробітній платі чоловіків і жінок за однакову роботу або в доступі до високооплачуваних посад і кар'єрних можливостей.

Представленість у рішеннях. Оцінка участі жінок у прийнятті рішень на різних рівнях, таких як урядові структури, корпоративні ради та інші управлінські органи.

Доступ до освіти та ринку праці: Вимірювання рівня освіти серед чоловіків і жінок, а також їхнього представництва в різних сферах професійної діяльності.

Соціокультурні показники. Дослідження стереотипів гендерних ролей, вимірювання рівня гендерної свідомості та ідентифікації.

Показники насильства та дискримінації. Визначення рівня насильства щодо жінок, включаючи домашнє та сексуальне насильство, а також виявлення випадків гендерної дискримінації в різних сферах суспільного життя.

Показники балансу між роботою та сім'єю. Вимірювання доступності та використання перерв на догляд за дітьми, декретних відпусток та інших політик, спрямованих на підтримку балансу між роботою та сім'єю.

Зважаючи на різноманітність аспектів гендерної нерівності, додамо додаткові можливості операціоналізації:

Рольові очікування та стереотипи в сім'ї: Вимірювання уявлень про те, які обов'язки та ролі в сім'ї призначаються чоловікам та жінкам, і як ці очікування впливають на їхні можливості та вільний вибір.

Гендерна розбіжність в політичному представництві: Визначення рівня участі жінок у політичному процесі, включаючи кількість жінок у парламентах, урядових посадах та інших ключових політичних позиціях.

Гендерний склад команд та робочих груп: Оцінка рівня репрезентації жінок у професійних колективах, наукових дослідницьких групах та інших колективах, що впливають на прийняття рішень.

Рівень гендерної належності в економічних інститутах: Вивчення участі жінок у бізнесі та управлінні, а також рівня їх представленості у керівництві компаній та фінансових установ.

Гендерний аналіз законодавства: Перевірка наявності та ефективності законодавчих заходів, спрямованих на захист прав жінок та забезпечення рівних можливостей.

Ці додаткові підходи доповнюють попередні та дозволяють глибше аналізувати гендерну нерівність у всій її різноманітності та складності. Операціоналізація гендерної нерівності дозволяє конкретизувати цей концепт для досліджень та аналізу і розробляти ефективні стратегії для подолання гендерних дисбалансів у суспільстві.

Література

1. Будник А.Ю., Колоколова М.О., Щербань С.В. Трудова дискримінація людей старшого віку: результати соціологічного дослідження. Харків: ХІСД, 2018. 64 с.

2. Вілкова, О. Ю. Конструктивні та деструктивні вияви гендерних стереотипів. Український соціум, 2004. 3(5), 24–29.

3. Лобанова Л.С. Жінки і чоловіки в системі демографічної реальності: стратегії подолання кризи. Гендерні стратегії сталого розвитку України. К.: Фенікс, 2019. № 9. С. 58–69.

4. Лобанова Л.С. Гендерний аналіз сфери науково-технологічної діяльності. Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2019. № 7. С. 120–123.

5. Ткалич М. З. Зінченко Т. П. Типологія гендерних стереотипів особистості. Проблеми сучасної психології. 2013. № 2. С. 47–52.

6. Левченко К.Б. Концептуальні питання гендерної політики // Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–7 грудня 2002 р.). К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002. С. 118–120.

7. Ринок праці / Державна служба статистики України. – [Електронний ресурс] URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 20.04.2022 р.)

8. Дослідження ринку праці України. Гендерні аспекти. Демографія. Економіка праці. 2021. № 54. С. 201–207.

9. Вплив COVID-19 на права жінок в Україні. UNDP Україна. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/covid-impact-on-women-rights-in-ukraine.html (дата звернення 20.04.2022 р.)

10. Глобальний звіт про стан гендерної рівності. URL: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/> (дата звернення 20.04.2022 р.)

11. Скорик М.М. Місце гендерних стереотипів у соціально-нормативній сфері українського суспільства. Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2019. С. 172–175.

Анотація

Прохоренко Є. Я. Операціоналізація категорії «гендерна нерівність» в соціології. – Стаття.

У статті розглядається огляд основних тем і підходів, що використовуються для вимірювання та аналізу гендерної нерівності в соціологічних дослідженнях. Авторка відносить термін «гендер» до соціально-культурних ролей, поведінки, ідентичності та очікувань, які пов'язані зі статевою приналежністю. Гендер вказує на соціальні конструкції статі, які можуть відрізнятися від біологічних визначників статі. У статті розглядаються гендерні дослідження, як соціальні конструкції, які впливають на індивідів і суспільство в цілому. Саме гендерне дослідження враховує такі аспекти, як гендерна нерівність, стереотипи, ідентичність, сексуальність, а також вплив гендерних чинників на різні сфери життя, такі як освіта, праця, політика, сім'я та культура. Гендерне дослідження також вивчає динаміку зміни гендерних ролей та взаємодію

між гендером і іншими аспектами соціальної структури, такими як клас, раса, етнічна належність та інші форми соціальної ідентичності.

Під гендерною нерівністю авторка розуміє нерівність в соціальних, економічних, політичних та культурних можливостях та правах, яка ґрунтується на статевій приналежності. Вона може виявлятися у вигляді нерівного доступу до ресурсів, недостатньої представленості у владних структурах, стереотипних уявленнях про ролі чоловіків і жінок, а також у формах дискримінації на різних рівнях суспільства. Стаття висвітлює відомості про методи та інструменти, які використовуються для оцінки гендерних різниць у різних сферах життя, таких як заробітна плата, освіта, політика тощо. Авторка розглядає історичний контекст розвитку поняття гендерної нерівності в соціології, а також важливість цього поняття для розуміння соціальних дисбалансів та розвитку суспільства в цілому. Додатково, висвітлюється важливість розуміння гендерної нерівності як складного соціокультурного явища, що включає в себе не лише матеріальні аспекти, але й культурні динаміки. Також зазначається потреба подальшого дослідження в цій області та можливі напрямки майбутніх досліджень для покращення знань про гендерну нерівність та способи її подолання.

Ключові слова: гендер, соціологія, гендерні ролі, гендерні стереотипи, гендерна ідентичність, нерівність, дискримінація, гендерна рівність.

Summary

Prokhorenko Ye. Ya. Operationalization of the category "gender inequality" in sociology. – Article.

The article provides an overview of the main themes and approaches used to measure and analyze gender inequality in sociological research. The author associates the term "gender" with social-cultural roles,

behavior, identity, and expectations associated with sex. Gender indicates social constructs of sex that may differ from biological determinants of sex. The article discusses gender studies as social constructs that influence individuals and society as a whole. Gender studies specifically consider aspects such as gender inequality, stereotypes, identity, sexuality, as well as the impact of gender factors on various life spheres such as education, work, politics, family, and culture. Gender studies also examine the dynamics of changing gender roles and the interaction between gender and other aspects of social structure, such as class, race, ethnicity, and other forms of social identity. The author understands gender inequality as inequality in social, economic, political, and cultural opportunities and rights based on sex. It can manifest as unequal access to resources, insufficient representation in governing structures, stereotypical perceptions of roles for men and women, as well as forms of discrimination at various levels of society. The article highlights information on methods and tools used to assess gender differences in various life spheres such as wages, education, politics, etc.

The author discusses the historical context of the development of the concept of gender inequality in sociology, as well as the importance of this concept for understanding social imbalances and the development of society as a whole. Additionally, the importance of understanding gender inequality as a complex sociocultural phenomenon is emphasized, which includes not only material aspects but also cultural dynamics. The need for further research in this area and possible directions for future research to improve knowledge about gender inequality and ways to overcome it are also mentioned.

Key words: gender, sociology, gender roles, gender stereotypes, gender identity, inequality, discrimination, gender equality.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 324:004.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.24>**В. Ю. Барасій**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8817-2832>

аспірантка кафедри політичних теорій

факультету психології, політології та соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

**ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ:
МЕДІАКРАТІЯ, «ДІЯ», МЕДІА-СКАНДАЛИ**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних умовах електоральний процес зазнає суттєвих трансформацій. Вони пов'язуються із цифровізацією усього комплексу соціальних відносин. Безпосередньо впливає цифровізація і на політику, а в електоральному процесі цей вплив проявляється у нових механізмах формування громадської думки, інституціоналізації медіакратії та медіа-скандалах.

В Україні також зменшується електоральна «вага» традиційних засобів масової інформації (ТБ, радіо, друковані ЗМІ), що відбивається на характеристиках медіакратії та змінює формат медіа-скандалів. Водночас, зростає вплив на громадську думку виборців соціальних мереж та платформ, пов'язаних із потужним технологічним стрибком інтернет-комунікацій. Слід відзначити становлення «цифрової медіакратії», або «медіакратії 2.0».

Водночас, заслуговує на особливу увагу український досвід створення та впровадження Єдиного державного вебпорталу електронних послуг («Портал Дія»). Вже зараз за допомогою «Дії» проводяться опитування, вивчається громадська думка, а потенційно цей портал може стати складовою е-урядування та платформою для е-голосування. Якщо становлення медіакратії як нового колективного політичного гравця та розповсюдження технології медіа-скандалів задля формування громадської думки стали глобальними трендами, які обумовлені цифровізацією, то успішна реалізація амбітного проекту «Дія» є унікальною для України.

Вже доводилось відзначити, що «У сучасних умовах Україна, всупереч російській широкомасштабній збройній агресії, є одним із лідерів у розвитку інформаційного суспільства. Повною мірою це відноситься до сфери надання адміністративних послуг на основі комунікативних технологій, впровадження електронного документообігу та створення Єдиного державного веб-порталу електронних послуг («Порталу Дія»). Соціальні мережі є важливою складовою цього процесу. Адже, громадяни України активно долучаються до вертикальної взаємодії (із публічною владою) та горизонтальної комунікації (на рівні мережових спільнот), використовуючи соціальні мережі та месенджери» [3, с. 232–233].

У сучасному електоральному процесі відбувається синергія новітніх технологій зв'язку, демократичного представництва, свободи вибору та свободи слова. Вплив телебачення на вибори (так звана «теледемократія»), який став звичним феноменом політичного життя другої половини ХХ століття та першого десятиліття ХХІ століття та спричинив панування медіакратії та розвиток медіа-скандалів, поступово зменшується. На авансцену виходять соціальні мережі, платформи та месенджери. Вони нав'язують новий формат медіа-скандалів, пропонують нові рішення щодо розвитку е-урядування, е-демократії та е-виборів. Влада переходить від тих, хто контролює телевізійні вежі до спонсорів лідерів громадської думки у мережі інтернет. Саме їх слід визначити як медіакратію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед зарубіжних дослідників медіакратії слід відзначити М. Конопку (М. N. Koporka), яка визначає сучасне суспільство, як «занурене» (immersed) у медіакратію. Вона відзначає важливість медіа для демократії, але наголошує на зміні парадигми політичної комунікації. Зокрема, йдеться про формування нового типу політики в залежності від медійної презентації, яка передбачає поєднання розважального контенту із політичним. Для ілюстрації цього М. Конопка використовує такі поняття, як «медіакратія», «медіатизація публічної сфери», «таблідизація», «інфотейнмент» та «політей-

нмент» [14]. У праці М. Геде (M. Goede) «Медіа, Демократія та Урядування» [13], йдеться про необхідність пошуку нової концептуальної основи для функціонування та взаємодії медіа, демократії та урядування. Зазначається, що сучасна політика функціонує як телевізійне реаліті-шоу, у якому медіа визначають рамки для політичних дебатів, медіакратія завдяки власній мові та правилам спрощує зміст суспільних проблем, а кібердемократія відкриває можливості для збільшення кількості креативних користувачів, які спільно створюють політичний контент. Серед українських авторів дослідженням медіакратії та медіа-скандалів присвячено праці А. Борисенко, Н. Горбенко, О. Гриценко, О. Загірний, О. Зернецька, О. Примаченко, Д. Яковлев, ін. Як зазначає О. Примаченко: «З огляду філософії скандалізація контенту (та й мас-медіа взагалі) суттєвим чином впливає на сприйняття аудиторією суспільних проблем не у контексті їх аналітичного розуміння, а через викривлення та інтерпретацію подій з метою суспільної зневіри в інституті влади та в силі держави в цілому» [6, с. 96].

Також аргументовано визначається зв'язок між зростанням ролі інформації у сучасному суспільстві та трансформаціями політичної влади, впливом інформаційної епохи на усі політичні процеси та появою медіакратії і розширенням можливостей електронного уряду [11].

У більшості публікацій констатується, що становлення медіакратії та розвиток технології медіа-скандалів є наслідком цифровізації суспільства. Натомість, дослідженню впливу медіакратії та медіа-скандалів на електоральний процес приділяється недостатньо уваги.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення сутності електорального процесу в епоху цифровізації та таких його складових, як медіакратія, застосунок «Дія» та медіа-скандали.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Цифровізація суспільства спричиняє нові вимоги до політичного лідерства, трансформує відносини у трикутнику масмедіа – демократія – уряд. Якщо раніше політичний лідер мав відповідати вимогам формату та рейтингу традиційних медіа (головним чином – телебачення), то відтепер його/її кар'єра залежить від кількості переглядів на YouTube та популярності у соціальних мережах. Передусім, під час переходу до інтернет-комунікацій зникли обмеження щодо студійного формату, які були у телевізійну еру.

Сучасний політик має можливість звернутись до громадян з будь-якого місця (автомобіля, кафе, ранкової пробіжки, урядового засідання). Одним із безумовних лідерів у цьому новітньому форматі є Президент України В. Зеленський, який успішно почав використовувати новий формат, починаючи

із дебатів на стадіоні. У подальшому він звертався до громадян з автомобіля «Тесла» [9], зустрічався з журналістами у фудмаркеті [7].

У репортажі BBCnews Україна зазначалось: «Ідея провести таку зустріч у фудмаркеті, де зосереджені різні кафе та ресторани, викликала подив. Там завжди багато людей та гамірно, у повітрі вирує запах їжі. Відповіді президента на запитання журналістів супроводжує стукіт виделок і тарілок тих, хто прийшов поїсти. Та команда нинішнього президента ще під час передвиборчої кампанії показала, що любить нестандартні рішення. Класичний формат пресконференції – не для них» [7].

Під час широкомасштабного збройного вторгнення було започатковано традицію щоденних звернень Президента до громадян. Водночас, Україна задля демократичного розвитку потребує вирішення двох завдань: 1) деолігархізації масмедіа; 2) протидії російській інформаційній агресії, пропаганді країни-агресора. Вирішенню першого завдання частково сприяла цифровізація – рейтингові канали телебачення, які повністю контролювались олігархами у пострадянській Україні втрачали вплив, поступаючись лідерам думок медіа цифрової епохи.

Варто відзначити, що Україна у 2023 році зміцнила свої позиції, як демократичної країни, суттєво покращивши результат у рейтингу «Індекс свободи слова», піднявшись зі 106 місця на 79 [8].

Окрім іншого, це є переконливою демонстрацією поступового виходу українських медіа з-під впливу олігархічних груп (медіакратії телевізійної епохи). В умовах війни важко говорити про демократизацію інформаційного простору в Україні, проте українські медіа дуже ефективно протидіють ворожій пропаганді.

«Репортери без кордонів» зазначають: «Розв'язаний Росією 24 лютого 2022 року збройний конфлікт ставить під загрозу виживання українського медіапростору. У цій інформаційній війні країна перебуває на передовій протидії експансії кремлівської пропагандистської системи» [8].

З цим важко не погодитись, адже якщо раніше традиційні медіа (телебачення, радіо, преса) були інформаційним полем битви між демократіями та авторитарними режимами, то тепер таким простором виступають інтернет-комунікації. Соціальні мережі та месенджери у сучасних умовах є авангардом інформаційної експансії країни-агресора, натомість на інформаційному фронті представники української «блогосфери» ефективно та досить успішно протистоїть російській пропаганді.

До медіакратії цифрового суспільства слід віднести власників, менеджмент та провідних блогерів і журналістів, а також експертів й аналітиків, що працюють у он лайн мас медіа та визначають

порядок денний суспільства та влади. Їх завдання та джерело влади – це структурування інформації та ранжування головних проблеми країни. Досить часто медіакратія не лише структурує, а й конструює медіа-події, виходячи із власних інтересів та стратегій боротьби за політичну владу. До критеріїв успішності та впливу медіакратії цифрового суспільства відносять зростання рейтингу, тобто постійна інтенція до розширення власної аудиторії та вдале застосування певного формату для досягнення конкретної політичної мети, тобто забезпечення відповідності форми та змісту інформаційного повідомлення. Кожний формат медіа та їх жанри мають унікальні вимоги щодо передачі змісту, власні переваги та обмеження.

Вже доводилось зазначати, що «Одним із головних факторів, який впливає на динаміку політичного процесу в Україні сьогодні є медіакратія. Насамперед, це власники, найбільш яскраві та успішні представники медіакратії у багатьох країнах світу торують власний шлях у політику. Не є виключенням й Україна, де на президентських та парламентських виборах перемогу отримали типові медіакрати, які працювали у рейтингових національних медіа-холдінгах «1+1», «Інтер» та інших, були власниками студій з виробництва медіа-контенту, сценаристами, продюсерами та редакторами. До них відносяться, зокрема В. Зеленський, О. Ткаченко, Б. Шефір, ін... Задля перемоги на президентських та парламентських виборах 2019 року було використано медіа-ресурси (телебачення, соціальні мережі, месенджери тощо) та новітні комунікативні технології, які створили у масовій свідомості привабливий образ «народного президента» В. Голобородька та пов'язали його у громадській думці із виконавцем головної ролі шоуменом В. Зеленським» [1, с. 24].

Політичні конфлікти сучасності слід визначити як інформаційні конфлікти, тобто протистояння різних медіакратій. В. Зеленський та партія «Слуга народу», яка перемогла на парламентських виборах 2019 року відразу стали об'єктом інформаційних атак з боку інших олігархічних медіа.

Медіакратія цифрового суспільства використовує не лише комунікативні технології (політичну рекламу, пропаганду та зв'язки із громадськістю), що було притаманно їх попередникам – медіакратії телевізійної епохи. Основною технологією впливу на громадську думку стають резонансні технології та медіа-скандали. Їх небезпека полягає у повній елімінації раціональної аргументації, а особливістю є апеляція до почуттів, створення відповідного емоційного фону та ірраціоналізація сприйняття.

Відзначимо, що на думку Д. Яковлева медіа-скандали є складовою медіатизації політики. Він, зокрема, зазначає: «Спеціалізація та фрагмента-

ція раціональності особливо помітна у масових суспільствах, локалізація раціональності відбувається одночасно із зростанням впливу масових комунікативних процесів. Демократизація передбачає залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики, що ускладнює (кількісно і якісно) процедуру раціонального політичного вибору, а медіатизація політики, яка змінює систему представництва громадських інтересів, може призвести до імітації демократичної політики» [10, с. 20].

Медіакрати, які знаходяться на державних посадах відчують певні обмеження щодо використання медіа-скандалів (адже, вони змушені протистояти технологіям, які нещодавно активно спрямовували проти колишньої влади), натомість їх опоненти з опозиційного табору застосовують усі можливі та наявні засоби для створення медіа-скандалів.

Зокрема, у медіа-дискурсі щодо партії «Слуга народу» буквально протягом декількох місяців після перемоги на парламентських виборах 2019 року починає переважати слово «скандал» [12].

В якості прикладів відзначимо наступні матеріали ВВС Україна: «Після кількох недавніх скандалів та на тлі внутрішніх суперечностей у фракції «Слуги народу» дедалі частіше говорять про можливий розкол у політичній силі президента Зеленського» (9 листопада 2019 р.), «Герой секс-скандалу в Раді піде з посади голови комітету. Але за однієї умови» (1 листопада 2019 р.), «Секс-скандали у новій Раді: провокації чи депутатська «полуничка?»» (30 жовтня 2019 р.), «Скандал у «Слuzі народу»: депутатка каже про переслідування, бо не так голосувала» (14 листопада 2019 р.), «Від кнопкодавства до згвалтування: найгучніші скандали депутатів «Слуги народу» (21 листопада 2019 р.), ін.

Таким чином, кейс політичної партії «Слуга народу» та президентської виборчої кампанії 2019 року переконливо демонструє новітній тренд у розвитку медіакратії та медіа-скандалів у цифровому суспільстві – перехід від панування власників, журналістів та менеджменту загальнонаціональних олігархічних телевізійних каналів до влади мережевих медіа, блогерів та спонсорів лідерів громадської думки у інтернет-комунікаціях. Водночас, одразу після перемоги представники нової української медіакратії зіткнулись із необхідністю протистояти медіа-скандалам та резонансним технологіям, які застосовували проти опонентів у електоральному процесі.

Ще одним потенційно впливовим чинником електорального процесу в Україні є впровадження застосунку «Дія». Наголосимо на тому, що можливість проведення виборів під час правового режиму воєнного стану в Україні є доволі дискусійною.

Відзначимо: «На сучасному етапі політичного процесу активізуються дискусії щодо доцільності та можливостей проведення виборів під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. Термін повноважень Верховної Ради IX скликання та Президента України, які визначені Конституцією України, передбачають проведення парламентських виборів наприкінці жовтня 2023 року, а президентських виборів – 31 березня 2024 року (перший тур). Водночас, в умовах воєнного стану термін повноважень депутатів продовжується до першого дня роботи нових Рад. З одного боку, вкрай проблематичною є організація виборів – від висування кандидатів до підбиття підсумків. З іншого боку – не проведення виборів може мати негативні наслідки для легітимності публічної влади в Україні, адже західні партнери очікують підтвердження наявності демократичності політичного режиму» [2, с. 104].

Деякі із наявних проблем можна вирішити за допомогою застосування «Дія». Йдеться про е-голосування, яка здатне частково вирішити проблеми безпеки під час голосування та підрахунку голосів та забезпечити урахування голосів виборців, які тимчасово знаходяться за кордоном.

Наведемо думку голови Центральної виборчої комісії України О. Діденка з цього приводу: «На Україну чекають найскладніші вибори за всю історію, коли б вони не відбулися... На базі ЦВК створили три робочі групи, що займаються проблемами організації майбутніх виборів. До їх складу входять народні депутати, представники державних органів, громадських і міжнародних організацій. В кожній групі – по кілька підгруп... з очевидних викликів – знищена інфраструктура для проведення виборів, голосування внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і виборців за кордоном та безпековий фактор» [5].

В епоху цифровізації суспільства механізми е-голосування є невід'ємною складовою електорального процесу. Вже зараз у «Дії» проводяться опитування громадян, вивчається громадська думка. До речі, згідно даних опитувань станом на січень 2023 року 66,4 українців підтримують проведення виборів через «Дію». Щоправда, йдеться про використання «Дії» для е-голосування після перемоги. За даними видання «Інтент», «Дві третини, тобто 66,4% українців підтримали б електронне голосування на виборах у додатку «Дія» після Перемоги і 61,5% довіряли би його результатам. Опитані заявили, що підтримали б електронне голосування на виборах у додатку «Дія», якщо воно буде запроваджено паралельно зі звичайним голосуванням: 37,4% однозначно підтримують, 29% швидше підтримують таку ідею. 12,6% респондентів швидше не погоджуються з такою пропозицією, а 12,6% однозначно проти. 4,7% опитаних не визначилися із відповіддю» [4].

Наголосимо: «Перші підготовчі кроки технічного характеру вже зроблено, за допомогою «Дії» проводяться опитування, змінюється місце реєстрації, створено розділ «Опитування», готуються технічні умови реєстрації виборців за кордоном, є можливість отримати нові документи (водійське посвідчення). До речі, громадяни довіряють «Дії» свої документи (хоча технічно не так, але йдеться саме про довіру громадян, які можуть не володіти технічними тонкощами)» [2, с. 105].

Отже, подальший розвиток застосування «Дія» пов'язується із впровадженням за його допомогою механізмів е-урядування та е-демократії. Одним із таких механізмів є запровадження е-голосування. В умовах післявоєнної відбудови електронне голосування покликано вирішувати проблеми безпеки та сприяти залученню до електорального процесу як внутрішньо переміщених осіб, так і тих громадян України, які тимчасово знаходяться за кордоном.

Висновки. У процесі цифровізації суспільства відбувається потрібна трансформація електорального процесу. По-перше, замість телевізійної медіакратії на авансцену виходить «Медіакратія 2.0». Тобто, знижується вплив власників, менеджменту та журналістів традиційних масмедіа, натомість до нового політичного класу медіакратії входять блогери, лідери думок та їх спонсори, які створюють контент у мережі інтернет. По-друге, активно розповсюджуються медіа-скандали, які витісняють інші комунікативні технології (рекламу, пропаганду та політичний PR). Медіа-скандали стали головною технологією політичних маніпуляцій у електоральному процесі цифрового суспільства. По-третє, у сучасному політичному процесі застосунок «Дія» може бути використано для голосування українців за кордоном (при цьому, обов'язково необхідно утворити додаткові дільниці для голосування), для голосування внутрішньо переміщених осіб. Також «Дія» може бути доповнена поштовим голосуванням (яке може виявитись більш захищеним від кіберзагроз) та голосуванням на дільниці за допомогою цифрових терміналів.

Література

1. Барасій В. Ю. Контрасти медіа-дискурсу щодо партії «Слуга народу». *Паралелі та контрасти: мова, культура, комунікація* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 листопада 2019 р.) / за загальною редакцією Н. В. Петлюченко. Одеса : Фенікс, 2019. С. 24–26. URI: <https://hdl.handle.net/11300/12237>
2. Барасій В. Ю. Передвиборча «Дія»: е-вибори в епоху цифровізації. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний вимір=Modern political processes: global and national dimensions* : матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м.Одеса, 30 листопада 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2023. С. 104–107. URI: <https://hdl.handle.net/11300/26985>

3. Барасій В. Ю. Розвиток соціальних мереж: синергія демократії та технологій. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнарод. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 232–235. URI: <https://hdl.handle.net/11300/26106>

4. Бойко К. Дві третини українців підтримують електронні вибори через додаток «Дія», – дослідження. *ІНТЕНТ*. 12 січня 2023. URI: <https://intent.press/news/election/2023/dvi-tretini-ukrayinciv-pidtrimuyut-elektronni-vibori-cherez-dodatok-diya-doslidzhennya/>

5. Могола В. Післявоєнні парламентські вибори: як до них готуються влада і громадськість. *Суспільне. Новини*. 17 травня 2023. URL: <https://suspilne.media/477739-pislavoenni-parlamentski-vibori-ak-donih-gotuutsa-vlada-i-gromadskist/>

6. Примаченко О. ЗМІ та скандали в змі як фактор впливу на аудиторію: філософський аспект. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2020. № 3(1). С. 96–103. URL: <https://doi.org/10.15421/342011>.

7. Тороп О. «Щоб серед людей» – як Зеленський у фудмаркеті з журналістами говорив. *BBC News Україна*. 10 жовтня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50004223>

8. Україна – 79-та в рейтингу свободи слова «Репортерів без кордонів». *Detector.media*. 3 травня 2023. URL: <https://detector.media/print/210805/>.

9. Швейцарія на Донбасі та інші заяви Зеленського в «інтерв'ю «Теслі». *BBC News Ukrainian*. 7 листопада 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-50336029>

10. Яковлев Д. В. Раціоналізація політичної комунікації як альтернатива медіатизації взаємодії влади та суспільства в Україні. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 41. С. 19–26.

11. Яковлев Д. В. Трансформації політичної влади в інформаційну добу. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2007. Т. 12. Вип. 6. С. 364–370. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1479>

12. BBC. News Ukrainian URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news>

13. Goede M. Media, democracy and governance. *Knowledge democracy: Consequences for science, politics, and media*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2010. P. 113-124. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-11381-9_10

14. Konopka M. N. Society immersed in mediacracy. *The Future of Political Leadership in the Digital Age/Neo-Leadership, Image and Influence*. 2021. P. 17.

Анотація

Барасій В. Ю. Електоральний процес в епоху цифровізації: медіакратія, «Дія», медіа-скандали. – Стаття.

У статті досліджується електоральний процес в епоху цифровізації суспільства. Визначено такі

основні складові електорального процесу в епоху цифровізації, як медіакратія, впровадження застосування «Дія» та медіа-скандали. Щодо медіакратії, то відтепер до цього класу відносяться не лише представники олігархічних телевізійних каналів, а й спонсори лідерів громадської думки у соціальних мережах, платформах та різноманітних месенджерах. Цифровізація суспільства безпосередньо впливає на політику, а в електоральному процесі йдеться про нові механізми формування громадської думки (медіа-скандали), подальшу інституціоналізацію медіакратії (від телевізійної до цифрової медіакратії, або «медіакратії 2.0») та е-голосування. В українських умовах впровадження е-голосування за допомогою застосування «Дія» дозволяє вирішити проблему безпеки, залучити до голосування внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які тимчасово перебувають за кордоном. Натомість, це спричиняє нові виклики – від кіберзагроз до сумнівів у легітимності результатів виборів. Відзначено, що становлення «медіакратії 2.0» як нового колективного політичного гравця та розповсюдження технології медіа-скандалів задля формування громадської думки є глобальними трендами сучасності, то впровадження застосування «Дія» є унікальним для України.

У сучасному електоральному процесі відбувається синергія новітніх технологій зв'язку, демократичного представництва, свободи вибору та свободи слова. На авансцену виходять соціальні мережі, платформи та месенджери.

Цифровізація суспільства спричиняє нові вимоги до політичного лідерства, трансформує відносини у трикутнику масмедіа – демократія – уряд. До медіакратії цифрового суспільства слід віднести власників, менеджмент та провідних блогерів і журналістів, а також експертів й аналітиків, що працюють у онлайн медіа та визначають порядок денний суспільства та влади. Медіакратія не лише структурує, а й конструює медіа-події, виходячи із власних інтересів та стратегій боротьби за політичну владу. Основною технологією впливу на громадську думку стають резонансні технології та медіа-скандали.

Ключові слова: епоха цифровізації, електоральний процес, медіакратія, медіа-скандали, соціальні мережі, електронний уряд, демократія, політична комунікація, політичні технології.

Summary

Barasii V. Yu. The electoral process in the era of digitalization: mediacracy, "Diia", media scandals. – Article.

This article explores the electoral process in the era of societal digitization, identifying key components such as mediacracy, the implementation of the "Diia" application, and media scandals. Concerning mediacracy, this class now includes not only representatives of oligarchic television channels but also sponsors of public opinion leaders on social networks, platforms, and various messengers. Societal digitization directly impacts politics, and within the electoral process, new mechanisms for shaping public opinion (media scandals), further institutionalization of mediacracy (from television to digital mediacracy, or "mediacracy 2.0"), and e-voting are discussed.

In the Ukrainian context, the introduction of e-voting through the "Diia" application addresses

security concerns and engages internally displaced persons and Ukrainian citizens temporarily residing abroad in the voting process. However, it also presents new challenges, from cyber threats to doubts about the legitimacy of election results. It is noted that the emergence of "mediacracy 2.0" as a new collective political player and the spread of media scandal technology for shaping public opinion are global trends, while the implementation of the "Diia" application is unique to Ukraine.

In the modern electoral process, there is a synergy of advanced communication technologies, democratic representation, freedom of choice, and freedom of speech. Social networks, platforms, and messengers take center stage.

Societal digitization imposes new requirements on political leadership and transforms relationships in the triangle of mass media – democracy – government. Mediacracy in the digital society encompasses owners, management, leading bloggers and journalists, as well as experts and analysts working in online media, shaping the societal and governmental agenda. Mediacracy not only structures but also constructs media events based on its own interests and strategies in the struggle for political power. Resonance technologies and media scandals become the primary means of influencing public opinion.

Key words: era of digitalization, electoral process, mediacracy, media scandals, social networks, e-government, democracy, political communication, political technologies.

UDC 342.33

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.25>*Mammadov Tural Xalid*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1838-7541>*Ph.D. candidate**Department of Political Science and Sociology of Baku State University***METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF GOVERNANCE REGION****Introduction**

One of the pivotal categories in political science, the governance concept, along with its manifestations, characteristics, and mechanisms of realization, has emerged as a paramount subject of discourse across all phases of the evolution of public political thought. Analytical investigations have coalesced along diverse vectors, culminating in the formulation of significant paradigms pertaining to various facets of the governance phenomenon. It is posited that among these vectors, the most critical and relatively underexplored pertains to the issues of governance division and the allocation of powers.

Historically, governance is perceived as a concept whose constituent subjects consistently aspire to its expansion and reinforcement. This characteristic is regarded as one of its most formidable attributes. Therefore, scholars engaged in scrutinizing the nature of governance have delved into various deliberations concerning its constraints. These deliberations have been instrumental in formulating the concept of the separation of powers, which occupies a salient position in the vectors of the analysis of the governance concept. The essence of the separation of powers lies in achieving the organization of state governance in a democratic manner.

The degree of problem elaboration. It is delineated in the works of Plato [5], Aristotle [6; 17], John Locke [10; 18], and Montesquieu [13], establishing the general scientific methodology of the issue and justifying the necessity of the separation of powers.

The idea of the separation of powers has perennially occupied a central position in our country's discourse, with various facets of this idea subjected to scholarly exploration in Azerbaijan. Pertinent issues in our country have been investigated by researchers such as V. Omarov [4], V. Jafarov [1], R. Aliyev [2], A. Aliyeva [3], and others.

Objective: The principal aim of the research is to systematically analyze the historical development of the separation of powers, assess its advantages and disadvantages, and scrutinize the implementation of the principle of the separation of powers through a comparative examination of foreign experiences.

Methods: The proposed research is grounded in the methodological frameworks of political science, constitutional law, philosophy, history, and sociology, converging at the interdisciplinary intersection of these disciplines. Additionally, the research extensively employs structural-functional analysis, comparative analysis, and historical approaches.

Main section.**Principal Ideas on the Division of Powers in the History of Public Political Thought**

The division of powers is a Western political theory concerning the structure of national governance and the distribution of power resources. It advocates for the decentralized management of three national functions – legislative, executive, and judicial authority – by different bodies, emphasizing their independent execution and ensuring checks and balances. The system of the division of powers entails the independent implementation of legislative, administrative, and judicial powers by three separate organs, forming a system that scrutinizes and balances each other. This system is founded on the contemporary doctrine of the division of powers.

It is believed that the initial ideas about the division of powers trace back to ancient Greek social and political thought. "These ideas began with Socrates and his disciple Plato in ancient times and have continued with undiminished force throughout the centuries. Plato explored the ideal state and the ideal form of governance in his book 'The Republic,' and Aristotle continued this inquiry" [16, p. 82]. Plato's ideas on this matter are somewhat controversial. He does not attempt to divide governance based on the concrete institutional functions but associates it with people's professions in society. According to him, decision-making processes in state governance should be undertaken by philosophers, the execution mechanism by the military, and the passion function by artists and cultivators. Plato believed that "a good society is possible only when those in power are good and live in the light of philosophical wisdom" [8, p. 13].

According to Aristotle, every state organization involves a division of powers into three parts, and the well-being of a state depends on the condition of

these three parts. The organizational structure of each state differs based on the formation of these three parts. These three parts are the legislative organ, the executive organs, and the judicial organ. "Aristotle, who developed the concept of the tripartite governance, argued that governance could be realized through three functions" [17]. Aristotle's thoughts on the organization of state governance have found expression in his work "Politics" [6], and many consider him the originator of the idea of the division of powers. Indeed, Aristotle divides state governance into three parts, but he associates it entirely with the structure of state administration, not state governance itself. "Aristotle, touching upon the principle of the division of powers, differentiates the three functions in political organization: legislative, administrative, and judicial governance" [4, p. 13]. Aristotle does not discuss the independence of individuals performing specific functions and does not specify to whom they should be accountable. He also explains the "forms of governance (especially democracy, oligarchy, aristocracy, and monarchy) in the context of city-states" [17].

In the ancient era, discussions on the division of powers did not end with Aristotle. His principles of division gradually transitioned into Roman social and political thought. In this regard, one of Aristotle's successors, Polybius, is considered notable. Polybius aimed to prevent corruption by distributing political power among various institutions that could control each other [21]. In the Roman Republic era, Polybius, observing the Roman constitution, noted that power in Rome was divided into three main branches: the authority of consuls, the authority of the Senate, and the authority of the people. The responsibilities among these three branches were distributed in such a way that they would not gain dominance over each other.

During the early Middle Ages, the idea of the practical division of powers did not develop. According to some sources, Marsilius of Padua articulated certain ideas related to the division of powers during this period. However, it is not possible to directly associate his ideas with the known mechanism of the division of powers. He divided power into two: legislative and executive. The judiciary, in his interpretation, falls within the scope of executive power. The first power belongs to the people, while the second is reserved for the monarch. He emphasized that no judicial process should be left to the discretion of the judge and should be determined in accordance with the law [11, p. 38].

The problem of the division of powers regained significance in the 17th and 18th centuries. The revival of this issue was fueled by the decline of traditional feudal relationships, the emergence

of the bourgeoisie and banking segments in the transitional economic system, and the struggle for freedom. The desire and demands to break free from the shackles of absolute monarchy further strengthened this resurgence.

The origin of the modern understanding of the division of powers is more closely associated with the works of English philosopher Locke and French philosopher Montesquieu. Locke's legislative-executive-federative division transformed into Montesquieu's legislative-executive-judicial division [20, p. 35].

The principal concept underlying the theory of the separation of powers proposed by John Locke and Montesquieu posits that, for the assurance of political freedoms, the prevention of arbitrary rule, and the avoidance of the concentration of power in the hands of one person or social group and its abuse, it is imperative to partition this authority into three branches: legislative, executive, and judicial. The delineation of powers concept was initially introduced by John Locke in his treatise "Two Treatises of Government" [10].

John Locke is recognized as one of the trailblazers of the separation of powers principle, and the framework he articulated diverges somewhat from the universally accepted institutional type. He asserts: "Individuals forming a society terminate the state of nature among themselves by entering into a contract and transferring to a political society where a government will be established to resolve conflicts and punish wrongdoers" [10, p. 6].

Simultaneously, Locke underscores that legislative power belongs to the people and declares his opposition to absolute monarchy. According to him, the primary interest of individuals agreeing to be members of society is to freely and safely exercise their property. The primary means to ensure this is the laws accepted in that society. Legislative power is chosen and determined by the people. "The first and main purpose of all states is the establishment of legislative power" [10, p. 111].

As it appears, Locke is an advocate of representative state organization. He considers the people the source of all kinds of authority. According to him, the main task of the legislatively elected government is to safeguard human liberties. It should also be noted that Locke attributes the function of controlling the execution of laws to the legislative authority.

In general, to comprehend where Locke's idea of the separation of powers originated, one must scrutinize his stance on the origin of the state. It is believed that John Locke is a proponent of the concept of the "social contract" in the history of social and political thought. According to him, individuals exist in a "natural" state until the state is formed. Until the state, no one is an adversary

to anyone in society; everyone is the absolute ruler of their own property. In such an environment, the need arises for specific control mechanisms and institutions to ensure the security of natural rights and property. Thus, the first political institution, namely the state, is created through a consensus among individuals.

The state inherits political authority from the individuals who contribute to its formation. This authority involves safeguarding the interests of society members, encompassing aspects such as life, health, and freedoms. In Locke's conceptual framework, once again, the central position is ascribed to property, indicating his representation of the bourgeoisie class.

Locke's predilection for legislative authority is not fortuitous. For him, the law transcends everything in the state. It is not coincidental that Locke is characterized as one of the pioneering conceptualizers of the legal state. His approach to the law is specific; he places significant trust in laws. He observes that not every directive or command can attain the status of law. Acts and directives only achieve the status of law when they empower individuals to take steps serving their individual and collective well-being. Otherwise, they cannot attain the status of law. Locke emphasizes the imperative of laws being enduring.

Presenting legislative authority as a supreme organ, Locke advocates that other branches of power should be subordinated to it. The principle of the separation of powers, as it pertains to us, undoubtedly finds its closest perspectives in the views of Montesquieu. "The term 'separation of powers' in political theory was introduced by the French philosopher Montesquieu" [1, p. 10]. In his renowned work "The Spirit of Laws," Montesquieu meticulously analyzes this issue. Like Locke, Montesquieu divides political authority into three branches. However, unlike Locke, he perceives the third branch not as federalism but specifically as the judiciary. In this sense, it is Montesquieu who should be considered the foundational architect of the principle of "Separation of Powers" as we know it today. "The idea of the separation of powers by Aristotle and John Locke was further refined by the French philosopher and political figure Charles Montesquieu" [2, p. 12].

According to Montesquieu's position, every state comprises three branches of power: legislative, executive, and judicial. Montesquieu's tripartite division continues to constitute a significant part of various constitutional systems today [7, p. 25].

Initially, Montesquieu bifurcated authority into legislative and executive organs. The executive power was responsible for enforcing laws domestically and maintaining relations with other

countries. However, Montesquieu soon abandoned this classification and redefined the judiciary system as the third branch of power, merging executive authority to encompass both functions [9, p. 161].

The legislative power presented by Montesquieu is a comprehensive institution formed on the basis of representation in the true sense of the word. According to Montesquieu, he "rejects the laws of an enlightened feudal despotism, desires legislative power to be for the people, and declares that if there is no place for the people and aristocrats in the monarchical structure, it ultimately leads to despotism" [3, p. 120]. The legislative power depicted by Montesquieu is shaped through the electoral process.

While interpretations of Montesquieu's ideas on judicial power in political literature vary, in many cases, it is considered that he presents judicial power not as a complete authority but as a temporary institution that can align with one of the two branches of power. Initial readings of Montesquieu's ideas on judicial power do not align with the noted position. Montesquieu sees judicial power as a representative institution, similar to legislative power, with periodic activity intervals. In other words, he views judicial power as a representative institution.

Subsequent to the Enlightenment intellectuals in Europe, inquiries into the segmentation of authority are discerned in Kant's examinations on the constitutional state. As per Kant, the formation of the state relies on individuals willingly renouncing their innate rights and freedoms to partake in the liberties as constituents of the state.

Kant's notions on the separation of powers are expounded in his categorization of state typologies. Kant classifies states into three forms of governance based on sovereignty: autocracy, aristocracy, and democracy. However, in Kant's view, states can either be republican or despotic contingent on their mode of governance [14, p. 206]. Kant remarked, "democracy is absolute despotism because in this government, the executive, legislative, and judicial powers are consolidated" [14, p. 207].

In his classification, two criteria are considered: the participants in the legislative process and the existence of the separation of powers. According to the former, Kant divides states into three groups: autocracy, aristocratic state, and democracy. According to the latter, there are two types of states: despotic and republican.

According to Kant, executive power is exclusive to the leader of the state. The ruler appoints individuals to positions, resolves property matters, but risks metamorphosing into a despot when seeking to gratify personal inclinations. "Republicanism is the state principle that separates executive power

(government) from legislation. Despotism, on the other hand, is governance by the ruler's personal will" [15, p. 26].

Kant generally distinguishes judicial power from executive and legislative powers. He notes that the government can only validate judges elected by the people. In this regard, Kant expresses a congruent idea to Montesquieu concerning the organization of the judiciary, stating that the establishment of the judiciary for each case should be undertaken by the people. Thus, according to Kant, there is no requisite for the continual operation of the judiciary. For Kant, every judicial act is an autonomous manifestation of public justice. In this context, the term "government" is not applicable.

Towards the close of the 18th century, the conceptual and ideological phase of formalizing the principle of the separation of powers reached its culmination in Europe. Montesquieu, acknowledged as the progenitor of the ideals underpinning the constitutional forms of the modern principle of the separation of powers, etched his name in history. Concurrently, on the opposite side of the globe, the institutional underpinnings of the principle of the separation of powers commenced, with explicit reference to the United States of America. The nascent American statecraft applied the principle of the separation of powers, especially the "checks and balances" system introduced for the first time by Montesquieu, to the structure of the emerging statehood.

The application of the principle of the separation of powers in the United States was not straightforward. The challenges of implementing these principles are extensively scrutinized in the "Federalist Papers," authored by Hamilton, Jefferson, and Jay, who were foundational architects of American statecraft. The "Federalist Papers," composed immediately after the adoption of the United States Constitution in 1787, delved into the fundamental issues of American statehood, including those related to the separation of powers [12, p. 13]. It is contended that the authors of the "Federalist Papers" were influenced by John Locke and Montesquieu, and the ideas of the separation of legislative, executive, and judicial powers in the "Federalist Papers" primarily originated from these sources [19, p. 127].

Hamilton accentuates the theme of "checks and balances" in his ideas about the separation of powers. According to him, the relationship between the branches of government is pivotal. In his perspective, the executive power or the presidency wields society's sword and assumes responsibility for the distribution of wealth. The legislative power or the Senate determines the rules that society members adhere to. Among these branches of power, the weakest and least influential on society is exclusively the judicial power.

In American political thought of the 18th century, the mechanism of the separation of powers is conceptualized and realized more profoundly in comparison to European sources. As mentioned earlier, this principle attains institutional realization here, drawing more from practical applications. Notably, while European sources predominantly focused on legislative power among the branches of government, American political thought directs greater attention to the system of checks and balances, the mechanism of executive power, and specifically, the presidency. It is essential to acknowledge that American political thought revolves particularly around the initial five ideas concerning the presidential institution. The early comprehensive ideas about the powers of the presidency are primarily attributed to Hamilton. According to him, the president should embody the face of the people and execute executive power. Hamilton contends that the president should be granted the right of VETO, enabling the annulment of all congressional decisions. Additionally, he should have the authority to appoint leaders of all departments and consolidate control over financial, military, and foreign policy matters. The "Federalist Papers" extensively address federal unity, republican organization, freedom, and property security [12, p. 35].

Ideas regarding the principle of the separation of powers in American public political thought are further developed by Madison alongside Hamilton. Madison's thoughts on various aspects of the separation of powers find expression in the aforementioned "Federalist Papers." Madison notes that an absolute division of powers is not feasible, aligning his views with Montesquieu's comments on the necessity of mutual relations between branches of government. Madison illustrates this with examples from the internal constitutions of several U.S. states [23].

Like other representatives in the history of American public political thought, Madison also pays particular attention to mechanisms of control and balance within the problem of the separation of powers. However, it can be asserted that the institutionalization of the principle of the separation of powers in the U.S. state has influenced the blossoming of conceptual ideas in this field and the formation of independent research directions. One of these directions is considered the conceptual vector related to the presidency institution.

Contemporary Conceptual Ideas Regarding the Separation of Powers

In the context of the demarcation of authority, the objective is to thwart the misuse of power and safeguard the liberties and rights of citizens. Each governmental arm directs and constrains the others to establish equilibrium of power [25].

In contemporary circumstances, the realization of the principle of the separation of powers is undergoing alterations. The inclination toward fortifying the executive branch within the separation of powers started to manifest itself during the crises of the 20th century. This emanates from the executive authority's efforts to compartmentalize information and exhibit more agile operations in the continually changing political landscape compared to legislative and judicial bodies. Nevertheless, concurrently with this trend, the role of representative and judicial bodies has also undergone substantial changes, extending beyond the mere formulation of laws and surveillance of their execution in modern settings.

Montesquieu's concepts concerning the separation of powers have exerted a profound influence on the structuring of contemporary democratic societies and their constitutions. His theories underpin the core of the rule of law and constitute the foundation for numerous modern constitutional frameworks. It is imperative to acknowledge that Montesquieu's conception of the separation of powers is not absolute. Modern democratic systems have refined and adapted this theory in diverse forms to respond to the actualities of political authority and constitutional practices. Charles de Montesquieu's theories regarding the separation of powers have significantly shaped the architecture of modern democratic systems, encompassing the constitutions of the United States, France, and Germany [25].

Global experiences demonstrate that the pivotal issue in this domain is the substantial delineation of norms associated with budgets and fundamental social programs, core foreign policy measures, and, naturally, expansive public oversight of the competencies of executive organs. In this context, modifications in the qualitative content of the powers of government branches mirror the dynamics of the overall political process and are only reducible to the augmentation of the executive branch. This progression is more intricate and contentious.

In the contemporary era, certain nations have incorporated specific amendments to the concept of the separation of powers within their constitutions. "For instance, in the constitutional frameworks of certain Latin American nations, governmental power is distributed into four branches, with the fourth branch denoted as electoral power" [22].

The doctrine of the division of powers stands as a pivotal cornerstone in contemporary theories of liberal democratic states. Within the realm of liberal political theory, the doctrine of the division of powers serves as the paramount normative foundation. Liberal ideologies reject natural law or deontological ethics as a fundamental underpinning for collective organization and activity [24, p. 197].

The principle of segregating legislative, executive, and judicial powers, along with maintaining a delicate equilibrium between them, constitutes the decisive elements in ensuring the autonomy of the legal system. These principles are codified in the majority of modern constitutions. The theoretical "trias politica" system is deemed one of the foundational principles of Western democracy. While constitutional clauses may articulate these principles, the regulations governing the relationships between diverse powers, ensuring substantial control, are delineated in the executive directives.

Conclusion

The doctrine of the separation of powers constitutes the rational organization of supreme authority in a democratic state, wherein the agile mutual oversight and interaction of the state's supreme organs are realized as part of the checks and balances system within a unified government. The essence of this principle lies in the fact that the organizational and institutional aspects of the unitary state authority are relatively independent and divided into three branches – legislative, executive, and judicial powers. The efficacious execution of legislative functions, primarily in the budgetary sphere, is unattainable without effective control.

Founded on this principle, the supreme organs of the state operate with autonomy. However, there must still be a preeminent institution among them; otherwise, a contest for leadership may arise, attenuating each power branch and, consequently, the overall state authority. The architects of the doctrine of the division of powers believed that the leading role should belong to legislative bodies. This is justified since the foundation of state authority lies in the law. Adherence to and the rigorous enforcement of the law are fundamental guarantees for a stable socio-political life in the state.

The executive power vested by the President and the government should also be subjected to the law. Its principal objective is the execution and implementation of laws. The judicial system (judicial bodies) is designed to be autonomous. Its specific role is linked to its arbitration function in legal disputes. The principle of the division of powers is implemented to varying degrees in all democratic countries, and its effectiveness is determined by various factors.

References

1. Cəfərov V. Hüquqi dövlətdə hakimiyyət bölgüsü. Ekspress. 2016. 27 dekabr. p. 10.
2. Əliyev R. Konstitusiyə hüququnun müqayisəli əsasları. Bakı: 2014. 184 s.
3. Əliyeva A. Fransada maarifçilik dövrü, fransız maarifçiləri. "Naxçıvan" universiteti. Elmi əsərlər. 2019, № 1.

4. Öməröv V. Hüquqi dövlətin hakimiyyət bölgüsü prinsipi. "Səs", 2011. 20 sentyabr. p. 13.
5. Platon. Dövlət. Bakı: Təbib nəşriyyatı, 1999. 358 p.
6. Aristotle. Politics. Translated by Benjamin Jowett. Batoche Books Kitchener, 1999. 192 p.
7. De Smith and Rodney Brazer, Constitutional and Administrative Law Penguin Books, London: 1994. 778 p.
8. Eugene Anowai, Plato's Concept of Democracy and Contemporary Political
9. International Journal of Academic Multidisciplinary Research (IJAMR). ISSN: 2000-006X. Vol. 3 Issue 4, April – 2019, pp. 10–16.
10. Flaherty, Martin S. (2006), The Most Dangerous Branch Abroad, "Harvard Journal of Law & Public Policy", Vol. 30 issue 1, Fall, 2006.
11. Locke, John (1952) The Second Treatise of Government, New York: The Liberal Arts Press.
12. Marsilius of Padua (1992). Defensor Pacis. Translated by Alan Gewirth, University of Toronto Press, Toronto, [first edition 1956].
13. Michael A. Genovese Introduction. The Federalist Papers, Alexander Hamilton, James Madison, John Jay Palgrave Macmillan, New York: 2009.
14. The Spirit of Laws (2001). Charles de Secondat. Baron de Montesquieu. 1748. Translated by Thomas Nugent. 1752. Batoche Books Kitchener. 726 p.
15. Kant, I. (1977). Von den verschiedenen Rassen der Menschen. Cilt XI, (der.) Wilhelm Weischedel, Frankfurt (Main): Suhrkamp Verlag.
16. Kant, I. (2014). Zum ewigen Frieden Ein philosophischer Entwurf. Europäischer Literaturverlag.
17. Akgül, Mehmet Emin. Kuvvetler Ayrılığı İlkesinin Dönüşümü Ve Günümüz Demokratik Rejimlerindeki Anlamı. Ankara Barosu Dergisi, sy. 4 (Temmuz 2010). pp. 79–101.
18. Aristoteles (2005) Politika. Tunçay, Mete (Çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, pp. 132–133;
19. Locke John, Hükümet Üzerine İkinci İnceleme. (Çev: Fahri Bakırcı). Ankara: 2004.
20. Nigel Warburton. Felsefenin Kısa Tarihi. Çev. Güçlü Ateşoğlu, Alfa Yay., İstanbul: 2015.
21. Özkan Duvan A. Devlet teorisinde kuvvetler ayrılığının doğuşu: Locke ve Montesquieu. YBHD. Yıl 4. Sayı 2019/1, pp. 35–60
22. Şenel, Alaeddin (1995) Siyasal Düşünceler Tarihi, 4. Kısaltılmış Bası, Bilim ve Sanat Yayınları, pp. 210–211.
23. Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi. Retrieved from <https://huquqsunas.tr.gg>
24. Bellamy, Richard (1996), The Political Form of The Constitution: The Separation of Powers, rights and Representative. "Political Studies", Special Issues, Vol. 44, Issue 4, Retrieved from <http://www.ebscohost.com>. (06.11.2008)
25. Salzberger, E., Voigt, S. Separation of powers: new perspectives and empirical findings—introduction. Const Polit Econ 20, pp. 197–201 (2009). Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10602-009-9076-6>
26. Gewaltenteilung: Definition & Erklärung. Retrieved from <https://www.studysmarter.de/studium/rechtswissenschaften/oeffentliches-recht/gewaltenteilung/>

Анотація

Мамедов Турал Халід. Методологічні основи концепції управління регіоном. – Стаття.

Статтю присвячено теоретико-методологічному дослідженню принципу розподілу влади, який вважається загальноприйнятим аспектом політичних систем сучасних демократичних держав у всьому світі. Автор систематично досліджує походження та конфігураційні ознаки принципу розподілу влади в анналах публічної політичної думки. Загальноприйнято вважати, що родоначальниками концепції поділу влади є Дж. Локк і Монтеस्क'є. Тим не менш, наукове дослідження показує, що ця концептуальна основа ґрунтується на політичних філософіях античності, зокрема, на основі роздумів Аристотеля та правових доктрин римської школи. Вивчаючи погляди Локка та Монтеस्क'є на поділ влади шляхом прискіпливого аналізу першоджерел, стає очевидним, що сучасне застосування принципу поділу влади в демократичних країнах у всьому світі переважно бере свою основу від Монтеस्क'є. Одночасно дослідження поділу влади проводяться в рамках класичної німецької юридичної та філософської школи з особливим наголосом на кантіанських поглядах разом із мислителями Просвітництва в Європі. Остаточне встановлено, що логічне завершення розподілу влади помітне в американській публічній політичній думці. Крім того, у статті зазначено, що в середовищі американської публічної політичної думки концепція поділу влади перетворюється на «систему стримувань і противаг», стимулюючи взаємозв'язки між гілками влади. В академічному дискурсі помітно відсутній єдиний підхід до природи поняття розподілу влади. У наукових трактатах, що зосереджуються на питаннях державного управління, повсюдно використовуються такі лексикони, як «розподіл влади», «стримування та противаги» та «розподіл влади», породжуючи безліч точок зору щодо розуміння цього основоположного принципу. Визнання принципу розподілу повноважень через функціональну призму вимагає, щоб кожна гілка влади посідала належне їй місце в рамках всебічної організації держави, узгоджуючи її з характером її функцій і цілей. Навпаки, третя перспектива заперечує принцип розподілу повноважень і ґрунтується на прийнятті «функціонального розподілу» між державними суб'єктами, що ґрунтується на принципі єдності державного управління.

Ключові слова: поділ влади, поняття, системи стримувань і противаг, державне управління, державне управління.

Summary

Mammadov Tural Khalid. Methodological foundations of the concept of governance region. – Article.

The article is devoted to the theoretical and methodological scrutiny of the principle of the division of governmental powers, considered a conventional facet within the political systems of contemporary democratic nations globally. The author systematically examines the origination and configurational attributes of the principle of the division of powers within the

annals of public political thought. Conventional acceptance posits that the progenitors of the concept of the division of powers are J. Locke and Montesquieu. Nevertheless, scholarly inquiry reveals that this conceptual framework draws upon its foundations from the political philosophies of antiquity, particularly emanating from the deliberations of Aristotle and the legal doctrines of the Roman school. By scrutinizing the perspectives of Locke and Montesquieu on the division of powers through a meticulous analysis of primary sources, it becomes evident that the contemporary application of the principle of the division of powers in democratic countries worldwide predominantly derives its underpinnings from Montesquieu. Concurrently, explorations into the separation of powers are conducted within the Classical German legal and philosophical school, with a particular emphasis on Kantian viewpoints, alongside Enlightenment thinkers in Europe. It is conclusively determined that the logical culmination of the division of powers is discernible within American public political thought. Furthermore, the article identifies that in the milieu of American public

political thought, the concept of the division of powers transmutes into a "system of checks and balances," instigating interrelations among the branches of government. In academic discourse, a singular approach to the nature of the concept of the division of powers is notably absent. In scholarly treatises focusing on matters of state governance, lexicons such as "division of powers," "checks and balances," and "separation of powers" are ubiquitously employed, engendering a myriad of perspectives concerning the comprehension of this foundational principle. The acknowledgment of the principle of the division of powers through a functional lens necessitates each governmental branch to assume its rightful position within the comprehensive framework of state organization, aligning with the nature of its functions and objectives. Conversely, the third perspective rebuffs the principle of the division of powers and hinges on the acceptance of a "functional partition" among state entities, grounded in the unity principle of state governance.

Key words: separation of powers, concept, checks and balances, state governance, state administration.

УДК 32:305

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.26>**І. Є. Ворчакова**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4334-1793>*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри психології, філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова*

ЖІНОЧЕ ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНОГО СПРИЙНЯТТЯ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Виклики сучасності створили нову тенденцію – жінки рішучіше приймають рішення щодо реагування на кризи. Лідерство жінок та їхні ролі у прийнятті рішень збільшилися як на рівні сім'ї, так й на рівні громади. Забезпечення гендерних прав на законодавчому рівні поступово приводить до зміни традиційних уявлень про лідерські ролі в гендерному сприйнятті. Останнім часом в Україні саме ситуаційний фактор (фактор війни) сприяв розвитку жіночого політичного лідерства.

Сьогодні варіативність наявних соціокультурних ресурсів створює умови для існування високих статусних жіночих ролей. Змінилися можливості доступу жінок до інститутів політичної влади та лідерства. Сучасні представники органів української влади стали більш гендерно толерантними і сприймають людей-професіоналів незалежно від статті, а залежно від їх професійних здібностей.

В сучасному світі все частіше стоїть питання не стільки про стереотипізацію приходу жінки до влади, а скільки про її фінансові та соціально-побутові можливості (наприклад, можливості залишати маленьких дітей на чоловіка чи третю особу, можливість відвідувати дитячий садочок в умовах воєнного стану, опіка над літніми людьми тощо). Очевидно, що відмінності між лідерськими бар'єрами чоловіків і жінок існують, але вони не виступають чинником, який закриває можливість для жінки бути лідером у політиці.

Прогресивною тенденцією є те, що жінка-лідерка вже не викликає такого резонансу в українському соціумі, як декілька десятків років тому, але все ж таки залишається достатньо цікавим для суспільного аналізу феноменом. Тривале вивчення цього питання показує, що змінюються соціальні сприйняття жінки-лідерки, її вже менше перестають протиставляти чоловіку-лідеру, а сприймають як окрему повноцінну одиницю. Відповідно й науковий пошук на сучасному етапі повинен проводитися не шляхом гендерного корпоративного аналізу, а вивчатися

когнітивні особливості лідерок та їх аксіологічні якості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми статті. Феномен жінки-лідерки викликає помітний науковий інтерес, з роками тільки посилюється політологічний дискурс про природу і особливості жіночого політичного лідерства, про його характер і механізми. Зокрема, аналізом гендерних аспектів політичного лідерства займаються такі вчені як Т. Богданова [1], О. Вознюк [2], В. Гошовська [3], Л. Даніленко [3], А. Кузьмін [4], О. Рудакевич [6], Н. Савелюк [7], Ю. Секунова [8], І. Товкун [8], Д. Шуцька [6]. Жінка в політиці в межах наукових політологічних пошуків виступає доволі динамічним та мобільним об'єктом дослідження. Поява нових політичних жінок-акторок зобов'язує науковців, через вивчення діяльності останніх, визначати структуру та зміст сучасного жіночого політичного лідерства. В такому контексті ми ставимо перед собою завдання не тільки виокремити трансформації в квінтесенції вищезгаданого феномену, а й дослідити варіативність гендерних сприйнятів щодо цього явища. Виконання поставленого завдання починаємо здійснювати, в першу чергу, через розмежування понять, які вперше будуть представлені в науковій літературі. Пропонуємо розрізнити дефініції «гендерні аспекти політичного лідерства» і «жіноче політичне лідерство». Гендерний аспект політичного лідерства – це поняття, пов'язане з політичною діяльністю чоловіків та жінок, що охоплює питання, які стосуються їх політичної поведінки, відмінностей у представленнях чоловіків та жінок у владних відносинах та вплив обох статей на характер взаємодії в політичній сфері. Жіноче політичне лідерство – процес, діяльність з реалізації функцій політичного лідера жінками, пов'язаний із управлінням державними і суспільними процесами, а також найвищий рівень прояву жінками своїх політичних амбіцій. Саме чітко визначене нами останнє поняття дає можливість сформулювати мету статті.

Формулювання мети статті. Встановити особливості гендерного сприйняття жіночого політичного лідерства через проведення якісного методу дослідження та його трансформаційні репрезентанти в сучасних наукових працях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до звіту Global Gender Gap Report (2021), незважаючи на те, що сьогодні в парламентах жінок більше, дві країни нещодавно обрали свою першу жінку прем'єр-міністром (Того у 2020 році та Бельгія у 2019 році). Політична прірва все ще є найширшою з усіх чотирьох аспектів, які охоплює звіт (освіта, охорона здоров'я, політика та економіка). З одного боку, серед 156 країн, охоплених звітом, спостерігається значне зростання кількості жінок у парламентах. Однак, з іншого боку, жінки все ще становлять лише 26,1% з приблизно 35 500 парламентських місць і лише 22,6% з понад 3400 міністрів у всьому світі. Станом на 15 січня 2021 року у 81 країні ніколи не було жінки на чолі держави. Крім того, за останні 50 років не було жодної жінки на посаді глави держави у 85 із 156 країн, які охоплює GGGR [10]. Ці показники говорять про те, що гендерний розрив у професійній реалізації та кар'єрному зростанні зменшується, але досягнення гендерного паритету займе ще багато років. Позитивній тенденції в цьому напрямку може сприяти два фактора – долання гендерних стереотипів і, як наслідок, гендерно толерантне сприйняття керівної ролі та місця жінки у суспільстві.

Задля з'ясування особливостей сучасного гендерного сприйняття суспільством явища жіночого політичного лідерства нами було вирішено провести якісний метод дослідження – фокусоване групове опитування. Виходячи з того, що саме розвиток молодіжної еліти є одним з мірил соціального прогресу, респондентами було обрано саме цю соціальну групу, точніше, студентів різних спеціальностей двох вищих навчальних закладів (Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова та Національного університету «Одеська юридична академія»). З метою отримання більш достовірної інформації проведено три фокусованих групових інтерв'ю по 10 осіб в кожній групі. Першу групу представляли чоловіки, другу – представниці жіночої статі і третя складалася із рівної кількості чоловіків і жінок. Такий підхід дав нам можливість встановити гендерне сприйняття об'єкту, що досліджується, до того ж, третя група дала зрозуміти чи впливає присутність протилежної статі на погляди інтерв'юєрів.

Проведене емпіричне дослідження показало, що молоді здебільшого неприхильні гендерні стереотипи. Сучасний культурний інформаційний простір сформував у молодого покоління, що досліджувалося, антидискримінаційне уявлення

про ролі жінок у суспільстві. Тому для них цілком неприродним виглядає питання, що жінка повинна бути в усіх аспектах (розумовому, інтелектуальному, психологічному, дипломатичному, мотиваційному тощо) набагато сильніше за чоловіка, щоб досягти кар'єрного успіху і зайняти лідерські позиції. В даному контексті варто погодитися з думкою О. Романюк, що «гендерні стереотипи (обіймати керівні посади у різних сферах діяльності може тільки чоловік, що сім'я та кар'єра для жінки – це речі несумісні, жінки більш емоційні та менш схильні до ризику і т. і.) з погляду численних наукових досліджень сьогодні уже не є актуальними, оскільки ґрунтуються лише на психологічних та фізіологічних особливостях жінки» [5]. Одновекторної думки дотримується і Н. Савелюк, підкреслюючи, «що зміна традиційних уявлень та стереотипів має включати переосмислення штучно розподілених ролей чоловіка та жінки, усвідомлення того, що не існує лише чоловічої та жіночої характеристики, ролі, діяльності. Натомість різним особистостям, незалежно від їх статі, можуть бути притаманні самостійність або залежність, активність чи пасивність, сила або слабкість, прагматизм чи мрійливість. Вищезазначене стосується і сфери політичної діяльності та державного управління» [7, с. 75].

Молоді люди, як чоловіки, так і жінки, які були респондентами нашого інтерв'ювання, виявилися представниками андрогінного типу статево-рольової поведінки. Для них дискримінаційним виглядало питання, що жінка повинна бути набагато розумнішою, сильнішою, креативнішою за чоловіка, якщо вона хоче побудувати політичну кар'єру і зайняти високу політичну посаду. Науковиця С. Шеленкова, на основі проведеного дослідження гендерного аспекту лідерства студентської молоді отримала аналогічні результати, зазначивши, що «переважна більшість опитаних (94%) – є представниками андрогінного типу статево-рольової поведінки, виявляючи, таким чином, як чоловічі (маскулінні) так і жіночі (фемінні) ознаки. Решта опитаних (6%) – є представниками фемінної статево-рольової поведінки» [9, с. 165]. Виходячи з результатів опитувальника, дослідниця прийшла до висновку, що можна підтвердити актуальність явища деформації маскулінності та фемінності, що проявляється у поєднанні обох ознак у структурі особистості опитаних нею студентів.

На нашу думку, порівняння жіночого і чоловічого політичного лідерства в науковій літературі було достатньо умовним. Виокремлення особливих рис, якими наділяли жінок-лідерок, здебільшого мотивувалося тими якостями, які є іманентні жінкам від природи і не підкріплювалися статистичними показниками прояву лідерок у політиці. Наприклад, більша емоційність

у порівнянні з чоловіками, яку приписують жінкам в політиці, не має доведеного підґрунтя. Жінки, які представлені сьогодні в українській владі не поступаються чоловікам в стриманості, дипломатичності та виваженості.

Водночас, наділення жінок-лідерок більш позитивними якостями у порівнянні з чоловіками-лідерами, теж може бути дискусійним питанням. Зокрема, деякі науковці зазначають, що «пріоритет, який можливо виокремити як надважливу якість «жіночого лідерства», це те, що жінка може робити декілька дій одночасно. Друга важлива якість жінки – це вміння швидше навчатись та сприймати, опрацьовувати проблему й приймати рішення для її вирішення... Активні жінки-лідерки є цілеспрямованими, енергійними, психологічно-стійкими особистостями, які завжди ставлять перед собою мету та досягають її» [2, с. 12].

Група європейських науковців у 2023 році провела дослідження [13], що стосувалося деяких аспектів жіночого політичного лідерства і виявила, що політичне представництво жінок тісно пов'язане з просуванням юридичної рівності економічних можливостей. Дані свідчать про те, що лише якщо жінки мають значне представництво (в ідеалі паритет), можна досягнути цих можливостей. І, як і в вищепроаналізованих дослідженнях, в зазначеній роботі європейських науковців також підкреслюються переваги від жіночого політичного представництва. Зокрема, доводиться, що більше жінок у політичному керівництві означає рішення, означає вирішення криз, означає прогрес усього суспільства. Це має величезне значення, оскільки саме політичне керівництво приймає рішення щодо законів і правил, вирішує, чи мають жінки такі ж права, як і чоловіки, та жіноче політичне лідерство позитивно впливає на реалізацію законодавства про гендерно зумовлене насильство.

Сприйняття жінок-лідерок змінюються в залежності від обставин. Наприклад, під час кризи у державі, як доводять закордонні науковці, «жінки, які займають політичні посади, можуть викликати сильні, конфліктні почуття та асоціації з матер'ю як амбівалентного об'єкта материнської фантазії та ідентифікації» [14, с. 150]. Вже згаданому закордонному науковому дослідженні «Сприйняття жінок як політичних лідерів під час кризи: психосоціальне дослідження», автори, після проведення соціологічного опитування, приходять до висновку, що під час COVID-19, «якості, пов'язані з культурними конструкціями жіночності, такі як емпатія та турбота, розглядалися громадськістю як необхідний компонент належного управління» [14, с. 151].

Телефонне опитування, яке провів колектив гонконгських професорів у 2020 році [11] пока-

зав аналогічну ситуацію з отриманими нами даними щодо гендерного сприйняття жіночого політичного лідерства під час проведення фокусованого групового інтерв'ю. Як зазначають науковці, подібно до результатів вищезазначеного опитування, респонденти чоловічої та жіночої статі частіше мали більш позитивне враження про свою статі у певних аспектах. Сприйняття респондентів значно відрізнялося залежно від статі щодо «компетентних», «співчутливих», «прозорливих», «пріоритету суспільних інтересів» і «співпраці та пошуку компромісів». Літні респонденти частіше вважали, що чоловіки є більш «прозорливими» як лідери. Респонденти зі ступенем бакалавра або вище частіше вважали, що немає гендерних відмінностей у тому, щоб бути «прозорливими» та «відстоювати те, у що вони вірять, незважаючи на політичний тиск». Більше половини респондентів зазначили, що немає гендерних відмінностей у здібностях лідерів у всіх сферах політики, перелічених в опитуванні (включаючи економіку, фінанси та торгівлю; питання безпеки; соціальне забезпечення; інфраструктуру та розвиток; навколишнє середовище; освіту; політику реформи та питання праці). Зокрема, понад 80% респондентів зазначили, що гендерних відмінностей немає у «питаннях праці» (81,7%) та «політичних реформах» (80,4%) [11, с. 57].

Японські дослідники прийшли до висновку, що гендерні стереотипи часто породжуються і культивуються не тільки чоловіками, а й самими жінками. В дослідженні «Жіночий досвід викликів у кар'єрі лідера: інтегративний огляд» зазначається, що чоловіки часто отримують вигоду від прихованого феномену, відомого як «скляний ескалатор», який дозволяє їм швидко просуватися та досягати вищих позицій навіть в організаціях, де домінують жінки, і в той же час, цей же феномен зміцнює гендерні стереотипи та ускладнює жінкам досягнення керівних посад [12, с. 370]. Це говорить про те, що самі ж жінки упереджено ставляться до жінок-лідерок.

Висновки і перспективи подальших пошуків у науковому напрямі. Проведене дослідження показало, що в цивілізованому суспільстві відбуваються трансформації поглядів на роль і місце жінки в соціально-політичних формаціях. Прослідковуються позитивні тенденції в суспільних сприйняттях, особливо молоддю, політичного представництва жінок. Аналіз закордонних наукових публікацій довів, що зменшуються гендерні упередження щодо меншовартості жінок при владі порівняно з чоловіками. Іноземні вчені показують наскільки змінюється ставлення до жінок-політичних лідерок під час кризового становища у державі та наскільки вони стають, навіть більш затребуваними ніж чоловіки, в такі

періоди. В Україні сьогодні, особливо під час війни, жіноче політичне представництво, та взагалі будь-які прояви соціальної активності і лідерства, сприймаються суспільством не просто як допустимі, а й подекуди навіть необхідні складові державного поступу.

На перспективу, можемо передбачити, що з соціально-політичним прогресом та розвитком наукових досліджень нівелюється саме поняття «жіноче політичне лідерство», яке визначається як протиставлення «чоловічому політичному лідерству». Поступове долання гендерних стереотипів призведе до сприйняття жінок-лідерок як невід'ємної частини політичних процесів.

Література

1. Богданова Т. Є., Шпаковська Ю. А. Феномен жіночого політичного лідерства та його особливості в Латинській Америці. *S.P.A.C.E: Society, Politics, Administration in Central Europe*: електронний науково-практичний журнал. 2017. Вип. 2. С. 80–84.

2. Вознюк О. Концепція жіночого лідерства в контексті гендерної проблематики. *Гендерні студії: міждисциплінарні дослідження актуальних проблем соціальних відносин*: збірник тез доповідей учасників постійно діючого науково-практичного семінару (Львів, 16 червня 2023 року). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 10–14.

3. Гошовська В. А., Даниленко Л. І. Гендерна політика й політичне лідерство: стан і динаміка розвитку в сучасній Україні. *Наукові перспективи*. 2023. №8 (38). С. 97–111.

4. Кузьмін А. А. Політичні аспекти лідерства в гендерному вимірі. *Матеріали VIII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів. Актуальні задачі сучасних технологій* (Тернопіль, 27–28 листопада 2019). Тернопіль, 2019. С. 132–133.

5. Романюк О. Ф. Сучасні підходи до дослідження гендерних аспектів лідерства. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2021. Вип. 2(28) URL: <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-228-2021/suchasni-pidhody-do-doslidzhennya-gendernyh-aspektiv-liderstva> (дата звернення: 03.01.2024).

6. Рудакевич О., Щуцька, Д. Гендерні аспекти політичного лідерства в Україні. *Соціально-політичні комунікації як чинник консолідації та демократизації українського суспільства: щорічн. наук. праць*. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. С. 14.

7. Савелюк Н. М. Гендерний аспект політичного лідерства в Україні. *Протосоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю* (Умань, 22 квітня 2021 р.). Умань: Візаві, 2021. С. 71–75.

8. Секунова Ю. В., Товкун І. І. Політичне лідерство в Україні: жіночий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 4. С. 69–73.

9. Шеленкова Н. Л. Гендерні особливості прояву лідерства у молоді. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 68(4). С. 162–169.

10. Abu-Chaled M. Women in Politics: The Correlation between Women's Representation in The Political Leadership and their Social Status. *Open Journal of Leadership*, 2022. Vol.11, №3. p. 303–312. URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=120251>

11. A Study on Public Attitudes towards Female Political Leadership. Gender Research Centre. Hong Kong Institute of Asia-Pacific Studies. The Chinese University of Hong Kong, 2020. 148 p.

12. Galsanjigmed E, Sekiguchi T. Challenges Women Experience in Leadership Careers: An Integrative Review. *Merits*. 2023. № 3(2). p. 366–389.

13. Representation matter: women political leaders URL: <https://www.oliverwymanforum.com/global-consumer-sentiment/2023/sep/representation-matters-women-political-leaders.html>

14. Tatum A., Thompson S., Yates C. Perceptions of women as political leaders at a time of crisis: a psychosocial study. 2022. *Journal of Psychosocial Studies: Policy Press*. Vol. 15: Issue 3. P. 148–166.

Анотація

Ворчак І. Є. Жіноче політичне лідерство: особливості гендерного сприйняття. – Стаття.

У роботі доводиться, що для демократичного розвитку важливим є інтенсифікація включення жінок у процеси прийняття державних рішень. Діапазон перспектив в такому напрямку на сьогоднішній день є проблемою з якою стикаються всі країни. У той же час жінки продовжують завойовувати позиції політичного керівництва в ряді держав. Зміни в кількісному представництві жінок-політичних лідерів дозволяють науковцям систематично оцінювати вплив залучення жінок на такі результати, як державні витрати на охорону здоров'я, соціальне забезпечення та економічну свободу жінок. В статті використовуються останні інновації в кількісних методах задля доведення доцільності політичного представництва жінок та зайняття ними високих політичних посад. До того ж розглядається трансформація суспільних сприйняття щодо місця і ролі жінок як політичних лідерів. Доводиться, що протиставляти жіноче політичне лідерство чоловічому, необхідно, виходячи не з темпераментних відмінностей статей, а спираючись на показники результативності обох соціальних груп при досягненні поставлених політичних цілей (порівняння механізмів розробки політики чоловіками і жінками: пріоритетність при відданні переваги проблемним сферам, які приносять користь найбільш уразливим верствам суспільства через охорону здоров'я, соціальне забезпечення та освіту; протидія корупції та зосередження ресурсів на якості та послідовності надання державних послуг; створення більш рівноправних та турботливих суспільств). Підкреслюються позитивні тенденції в представленні жінок на політичній арені, що відбувається через поступове долання гендерних стереотипів і позитивне сприйняття жінок у владі. Показується трансформація світогляду сучасної молоді щодо паритетних представництв на вищих щаблях влади.

Вперше в науковій літературі надається розмежування таких понять як «гендерний аспект політичного лідерства» та «жіноче політичне лідерство». Прогнозується, що толерантне ставлення до жінок-політичних лідерок поступово стане невід'ємною частиною суспільно-політичної культури цивілізованого світу.

Ключові слова: жіноче політичне лідерство, гендерне сприйняття, жінка-лідерка, гендерні стереотипи, політична кар'єра.

Summary

Vorchakova I. E. Women's political leadership: peculiarities of gender perception. – Article.

The work proves that the intensification of the inclusion of women in the processes of state decision-making is important for democratic development. The range of prospects in this direction is currently a problem faced by all countries. At the same time, women continue to win positions of political leadership in a number of countries. Changes in the quantitative representation of women political leaders allow scholars to systematically assess the impact of women's involvement on outcomes such as public spending on health care, social security, and women's economic freedom. The article uses the latest innovations in quantitative methods to prove the feasibility of women's political representation and their occupation of high political positions. In addition, the

transformation of public perceptions regarding the place and role of women as political leaders is considered. It is proved that it is necessary to contrast women's political leadership with men's, based not on the temperamental differences of the sexes, but on the basis of indicators of the effectiveness of both social groups in achieving the set political goals (comparison of the mechanisms of policy development by men and women: priority given to problem areas that bring benefits the most vulnerable sections of society through health care, social security and education; combating corruption and focusing resources on the quality and consistency of public service delivery; creating more equal and caring societies). Positive trends in the representation of women in the political arena are emphasized, which is due to the gradual overcoming of gender stereotypes and the positive perception of women in power. For the first time in the scientific literature, the distinction between such concepts as «gender aspect of political leadership» and «female political leadership» is provided. The transformation of the worldview of modern youth regarding parity representation at the highest levels of government is shown. It is predicted that a tolerant attitude towards female political leaders will gradually become an integral part of the social and political culture of the civilized world.

Key words: female political leadership, gender perception, female leader, gender stereotypes, political career.

УДК 316.75:323.28](470+5710)«20»(092)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.27>

В. М. Дем'яненко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6283-480X>
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Т. П. Прядко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9019-6399>
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

А. О. Рубан

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-9619>
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ І. ІЛЬІНА Й ІДЕОЛОГІЯ «ПУТІНІЗМУ» ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ НАСТАНОВ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Глобальна геополітична турбулентність, у яку світ поринув на початку XXI ст., складовою якої є агресивна війна Російської Федерації (далі РФ) проти суверенної України, актуалізувала питання про місце та роль ціннісних вимірів цивілізованого співжиття народів і політичних систем. Адже кожна держава розробляє свою внутрішню й зовнішню стратегію не лише на раціональних розрахунках, а й керуючись розумінням національних інтересів, які в основі своїй мають своєрідну ментальну основу, соціокультурні настанови і традиції. Для розуміння не тільки сутності нинішнього політичного режиму в РФ, прогнозування його майбутнього, природи агресивної зовнішньої політики, справжніх причин розв'язання повномасштабної війни проти України, а й для розуміння ширших тенденцій у глобальній політиці, які характеризуються піднесенням нової хвилі авторитарних і неліберальних режимів, важливим є дослідження природи «путінізму», його теоретичних основ, внутрішньо-суспільних та історичних детермінант.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен «путінізму» викликає жвавий суспільний і науковий інтерес здебільшого як політичний режим. Дослідження його як політичної ідеології викликає наукові суперечки, багато хто з науковців не бачить у ньому стійкої ідеологічної системи, або ж трактує як еkleктичну ідеологічну доктрину. Після того як В. Путін почав висловлювати своє захоплення філософом І. Ільїним, дослідники стали детальніше аналізувати його спадщину й зокрема у контексті політики путін-

ського режиму. Порівняння окремих концептів І. Ільїна й ідеологічних сенсів кремлівських правителів здійснює український дослідник В. Пічугін [9]. Політична психологиня С. Чуніхіна актуалізувала проблему міжнародної спільноти, яка не завадила розвитку й консолідації «путінізму» як нової форми фашизму [16]. Через призму популістської ідеології й політики розглядає В. Путіна як лідера у своїй монографії Л. Март [20]. Американський дослідник Ш. Кенні [19] і політичний оглядач авторитетних зарубіжних видань М. Міровалев [21] звертають увагу на ті ідеї І. Ільїна, які найбільше корелюються з політичними поглядами В. Путіна.

Американський учений М. Р. Елліотт доводить, що на відміну від безпідставних заяв В. Путіна про фашистську сутність «київського режиму», насправді фашистським є кремлівський режим, лідери якого захоплюються фашистськими ідеями І. Ільїна й О. Дугіна [18]. Однозначно фашистськими вважає ідеї І. Ільїна, які взяв на озброєння В. Путін, і відомий історик Т. Снайдер [13]. А канадський професор П. Робінсон вважає, що «трактувати І. Ільїна як «фашиста» є дуже вибірково прочитанням. У творах І. Ільїна насправді є уривки явно авторитарного характеру, але є й уривки явно ліберальні» [22]. Насправді, російські лідери читають І. Ільїна також вибірково (статті, у яких він захоплюється А. Гітлером, не перевидавались у сучасній РФ), В. Путін використовує й пропагує ті ідеї філософа, які відповідають його світобаченню, і які готове сприймати російське суспільство.

В аналітичних розвідках Національного інституту стратегічних досліджень окрім причин і передумов російської агресії проти України, її стратегічних цілей, впливу на міжнародне безпекове середовище, розглядаються і деякі базові наративи російської політики, що спираються на історично зумовлені стійкі ментальні настанови [10, 11]. «Путінізм» можна розглядати як державну ідеологію, що транслює певного спрямування ціннісні судження на рівні віри, впливаючи на свідомість і поведінку людей, і яка характеризується спекулятивністю, апологетичністю, авторитарністю й репресивністю.

Метою дослідження є встановити, наскільки корелюється «путінізм» як ідеологія і політична система, зорієнтована на особистість лідера, і теоретичні конструкти російського філософа-емігранта І. Ільїна між собою та з настановами і цінностями масової політичної свідомості російського суспільства. Це дозволить глибше зрозуміти природу «путінізму», який став одним із основних тригерів геополітичної турбулентності нинішньої епохи, адже російська загроза має внутрішні причини у вигляді особливої імперської політичної культури.

Виклад основного матеріалу. В. Путін дуже часто в своїх промовах цитує І. Ільїна, російського філософа, якого в 1922 р. більшовицький уряд видворив за кордон. Тривалий час він проживав у Німеччині, симпатизував націонал-соціалізму, навіть коли у 1938 р. змушений був виїхати з нацистської Німеччини до Швейцарії. Сам І. Ільїн, як і його теоретична спадщина, не тільки не входили до програмних в освітніх закладах СРСР, вони були заборонені. Його ідеї мали прихильників лише в деяких білоемігрантських групах. «Реінкарнація» мислителя відбулася в путінській РФ – режим формував власну ідеологію, яка потребувала певного теоретичного підґрунтя й ідеї І. Ільїна стали його складовою (разом із євразійством, неоевразійством, роздумами Ф. Достоевського, О. Солженіцина та ін.). І. Ільїн став актуальним російським філософом. Уперше деякі його твори були опубліковані в РФ у 90-х рр. ХХ ст., коли під впливом процесів перебудови почали відкриватися так звані «білі» плями в історії і ті мислителі, які переслідувалися більшовицькою владою, сприймалися як злочинно зневажені генії. Коли у путінського режиму у 2000-х рр. виникла потреба теоретичного, ідеологічного його обґрунтування, монархічно-імперські, фашистські концепти І. Ільїна виявилися актуальними. Його твори видані й перевидані великими тиражами, рекомендовані адміністрацією російського президента для читання державними чиновниками. Цитати із творів філософа звучать у промовах найвищих посадових осіб, ставляться епіграфами до публі-

кацій, використовуються у завданнях до єдиного державного екзамену.

Послідовно і в'їдливо критикуючи комунізм/соціалізм/більшовизм, І. Ільїн не був лібералом. В одній із своїх промов В. Путін використав цитату з його маніфесту «Росія потребує свободи»: «Хто любить Росію, той повинен бажати для неї свободи; насамперед свободи для самої Росії, її міжнародної незалежності й самостійності» [1]. Це аж ніяк не про лібералізм, адже йдеться про свободу держави, а не особи. І. Ільїн був переконаний, що вимога лібералів збільшити особисту свободу в царській Росії привела до революції і встановлення більшовицької диктатури: «...ліберали не передбачали, що крайня чи допущена в непідходящий момент свобода приводить до розбещеності й рабства» [1]. Путінізм також не припускає розширення особистих свобод громадян, бо вбачає (і не безпідставно) у ній основну загрозу режиму, що є головним стовпом збереження «величі» і «свободи» РФ.

У найбільшій трагедії Росії – більшовизмі – І. Ільїн також звинувачував Захід. Він доводив, що попри внутрішньо-російські проблеми, «російська комуністична революція була руйнівним подарунком Заходу – Сходу. Вона є дітищем європейського безбожжя, європейського розпаду і європейського імперіалізму» [5. с. 13]. У багатьох своїх працях І. Ільїн розглядав проекти післябільшовицького майбутнього Росії. І найбільшу загрозу в цьому майбутньому для Росії будуть становити західні демократичні країни. У статті «Чим грозить світу розчленування Росії?» (1950 р.) він висловив переконання, що західні держави зацікавлені в слабкій Росії і тому готували її розчленування, тим самим рятуючи «затухаючий вогонь своєї цивілізації». Тому ті, хто хоче відродження могутності Росії повинні бути готові до того, що «ті, хто хоче розділити Росію і в післябільшовицькому хаосі спробують здійснити свій абсурдний експеримент, будуть брехливо підносити це як торжество «свободи», «демократії» і «федералізму»» [2].

В ідеології «путінізму» ідея ворожого Заходу є однією із основоположних. Адже формування в населення переконання, що нинішня Росія знаходиться в облозі ворогів (США, ЄС, НАТО), які прагнуть її ослаблення, розчленування, є головним фактором консолідації російського суспільства навколо влади В. Путіна, легітимізує його незмінне правління і, зрештою, суб'єктивізує здебільшого нікчемне життя зневаженого власною ж владою пересічного росіянина. На думку нинішнього російського керівництва, західний лібералізм, впливу якому піддалися радянські лідери періоду перебудови, спричинив найбільшу геополітичну (й особисту, як зізнався В. Путін) катастрофу – розпад СРСР, наступну розруху в РФ

90-х рр. XX ст., її геополітичне приниження. Так само як і І. Ільїн, В. Путін вважає, що західні країни зацікавлені в слабкій Росії, саме тому вони сприяли розпаду СРСР, підживлювали і підживлюють сепаратистські рухи, підтримують (організаційно й фінансово) ліберальну опозицію в РФ, прагнуть підпорядкувати своєму впливу колишні радянські республіки (найболючіша в цьому сенсі – Україна) – традиційний і законний російський простір.

Відмовляючи Україні у праві на суверенну державність, ідеологи «путінізму» успішно використовують концепти І. Ільїна та експлуатують мрійливу/війовничу ностальгію росіян за «великою країною СРСР, де всі жили дружною сім'єю». У статті «Підстави боротьби за національну Росію» (1938) І. Ільїн писав: «Україна визнається найнебезпечнішою частиною Росії у сенсі відділення і завоювання. Український сепаратизм – явище неприродне, позбавлене реальних підстав. Він виник із честолюбства вождів і міжнародної завойовницької інтриги. Малороси – гілка єдиного, слов'яноросійського народу..., не має причин відокремлюватися в окрему державу» [6]. В. Сурков у 2020 р. у цій же логіці розвинув думку про штучність української нації: «України немає. Є українство як специфічний розлад умів, дивним чином доведений до крайніх ступенів захоплення етнографією» і резюмував, що «примус силою до братніх стосунків – єдиний метод, який історично довів ефективність на українському напрямі» [9]. В. Путін також постійно наголошує на відсутності українців як окремої нації та несправжності/недолугості української держави, яку західна «закуліса» використовує у своїй боротьбі проти РФ.

І. Ільїн вважав, що єдиною можливістю зберегти Росію, яку він бачив лише імперією, від розвалу («небаченого хаосу») може тільки «національна диктатура, яка міцно тримає кермо правління у своїх руках, об'єднує Росію і не визнає будь-які сепаратистські рухи в країні» [3, с. 27]. В. Путін протягом більше двох десятиліть послідовно втілює цю ідею мислителя в життя, будуючи таку диктатуру: вибори без вибору, централізація влади, всесилля каральних («правоохоронних») органів, фактична відсутність політичних партій, переслідування й зрештою знищення будь-якої політичної опозиції, свободи слова, зібрань.

Усе це чітко відповідає баченню «сильної Росії» І. Ільїним. Він був переконаний, що порятунок Росії після більшовиків і під загрозою впливу демократичного Заходу у сильній державній владі, яка має знаходитись у руках «кращих, які мислять по державницькому і національно... є політично-зрілим активним ядром» і до якої не допускаються «натовп, вулиця, чернь». На його думку, лише активні громадяни-державники можуть допускатися до виборів і голосування,

адже саме вони здатні повести народ і країну до відродження. Політична дієздатність решти громадян має бути обмежена: «права змінювати державну волю, участі в творенні державної влади у них не буде», зберігаються лише соціальні й економічні права [4, с. 14–16].

Американський дослідник Я. Бугайський у монографії «Неспроможна держава: інструкція з розшматування Росії» відмітив, що путіністська внутрішньо орієнтована державна пропаганда фокусується на спрощених положеннях, що демократія має бути обмеженою, щоб зберегти державу та запобігти західній підривній діяльності, що «суверенна демократія» необхідна для захисту незалежності країни, оскільки західний варіант демократії є лише прикриттям для втручання США, росіяни, як державотворчий народ, не можуть існувати без сильної держави [17, с. 39]. Путінські ідеологи концепції «суверенної демократії» протиставляють ліберальну демократію, яка, на їх думку, є імітаційною, маніпулятивною по відношенню до народу, і «керовану демократію», яка насаджується глобальними центрами впливу за єдиними лекалами різним народам, уряди яких потім управляються ззовні.

Можна стверджувати, що ідеологія ізоляціонізму та «традиційних цінностей» сучасної РФ вибудована на базі ідей І. Ільїна. Він застерігав правителів постбільшовицької Росії про те, що «міжнародна закуліса» захоче розділити Росію, представляючи це торжеством «свободи», «демократії» і «федералізму», а насправді керуючись «безглуздим страхом перед єдиною Росією і застарілою ворожістю до російської монархії й до Східного Православ'я» [2]. Нинішні політики й ідеологи російського режиму також культивують геополітичний міф про перманентне історичне протистояння Росії і Заходу, теорію змови Заходу. У контексті консолідації власного суспільства навколо центральної влади, ідеологи «путінізму» обґрунтовують необхідність імперської експансії, щоб імпортувати внутрішній хаос і нестабільність до сусідніх (і не тільки) держав.

У пострадянській Росії особливий погляд на російське населення розвинув один із теоретиків «путінізму» В. Сурков. У своїй статті-маніфесті «Долгое государство Путина», опублікованій у «Независимой газете» 11.02.2019 р. [14] він, крім інших постулатів путінізму, обґрунтовує поняття «глибинний народ», завуалювавши зневажливе ставлення до нього політичної еліти теоретичними роздумами про його якусь особливу, ірраціональну, інтуїтивну основу російської політичної унікальності і сили, на відміну від І. Ільїна. Той, розглядаючи постбільшовицьке, гіпотетично демократичне майбутнє Росії, жахається, що «будуть визнані виборчі права за тими, кого варто віднести не до черні, а до маси політичних

сліпців. Це люди, які не розуміють сенсу свободи, обов'язку, служіння і відповідальності; люди, які абсолютно не розуміють держави, її життя й інтересів; люди, які не знають російського минулого і не можуть розуміти історичні завдання Росії; люди з горизонтом «деревушки», намету, радянської землянки, саклі, чуму, юрти... Ці сліпі люди можуть повести країну лише до розпаду...». Окрім них тоді на основі «всезагального і рівного» (зневажливо бере в лапки це поняття) голосування до виборів будуть допущені «чекісти-енкаведисти-смершівці, професійні донощики, брехливі радянські кар'єристи, активні безбожники, коменданти таборів, розкопувачі могил (у погоні за золотими зубами), грабіжники трунів, продавці котлет із людського м'яса (1921; 1932–1933), «колишні урки», наймані шпioni іноземних держав та інші нищителі Росії. Усі вони будуть визнані «високо компетентними» у справі порятунку Росії, вихователями російського народу» [4, с. 9]. Саме це передбачення І. Ільїна виявилось слухним, оскільки у РФ після розпаду СРСР встановилося панування спочатку «високоморальної» партноменклатури, згодом путінської кадебістсько-феесбешної мафії. І саме вони позбавили і «чернь», і «сліпців» права виявляти свою політичну волю.

Головним достоїнством «держави Путіна» В. Сурков називає уміння чути «глибинний народ», що дозволяє сподіватися на довговічність путінської системи. «Глибинний народ» він характеризує таким, що «сам собі на умі, недосяжний для соціологічних опитувань, агітації, погроз та інших способів прямого вивчення і впливу» [14]. Ідеологи путінізму бачать у народі своєрідний резервуар антизахідних і антимодерних фобій, на якому й ґрунтується їх «народолюбство» й утвердження месіанської ролі Росії. Виконати таку роль вона може лише маючи сильного лідера, який відчуває/уловлює ці порухи народної душі. Цей концепт прямого, сакрального зв'язку В. Путіна і народу, що є основою «держави нового типу», моделі політичного устрою як засобу «виживання і возвеличення російської нації» на багато років [14] перегукується із твердженням І. Ільїна про основу процвітання Російської імперії – єдність самодержцзя і народу. Адже, як доводить В. Сурков, роль В. Путіна зводиться до уособлення російської державності, його задача як суверена – уміння чути і виконувати волю російського народу [14].

І. Ільїн послідовно доводить монархічність правосвідомості російського народу, на якому й трималася, на його думку, російська державність. Він протиставив республіканській правосвідомості з її утилітарно-раціоналістичним ставленням до влади монархічну правосвідомість, для якої характерне містично-споглядальне ставлення

до верховної влади, пафос довіри до лідера держави, культ традиції і т. п. У своїй роботі «Наши задачи» він, зокрема, наводить більше двох десятків народних приказок про любов до царя, готовність вірою і правдою служити йому. Найбільшою трагедією для Росії І. Ільїн вважав події 1917 р., коли народ відвернувся від царя – «від монархії до анархії, від анархії до підкорення антихристом на довгі роки смуту і тиранії» [4, с. 97]. І в цьому вина не народу, а прозахідної частини російської інтелігенції (інтелектуалів, політиків), яка робила «все можливе, щоб політично ізолювати царя і його вірних помічників, скомпроментувати усю їх діяльність» [4, с. 101]. Для І. Ільїна навіть акт відречення імператора від престолу, коли він сам відмовився від «свого релігійно освяченого, монархічного і династичного обов'язку... правити і рятувати свій народ у час випробувань і повертати його на шлях вірності своєму законному Государю», є провиною його оточення (військового чи цивільного), яке не мало міцної «монархічної самосвідомості» й не надало монархові необхідної «вірнопідданської» поради [4, с. 106]. Оточення ж нинішнього кремлівського правителя досить ефективно працює над збереженням його влади і вищезгадана стаття В. Суркова є однією зі спроб обґрунтування незмінності президента В. Путіна й довічності існування «держави Путіна».

І. Ільїн вірив і доводив у своїх працях, що «цар – хороший, а винні бояри», нинішні ж кремлівські ідеологи цинічно і поки що успішно експлуатують цю традиційну настанову російської суспільної свідомості. Той же В. Сурков вважає, що чиновників треба оцінювати за критерієм, наскільки успішно вони забезпечують довірливе спілкування «верховного правителя» з громадянами. «А коли дурість, відсталість чи корупція створюють перешкоди у лініях зв'язку з людьми, приймаються енергійні заходи для відновлення чутності» [14]. Під час «прямих мостів» президента РФ із громадянами він особисто демонстративно дає розпорядження місцевим чиновникам вирішити якісь дрібні побутові проблеми населення у якомусь віддаленому поселенні, публічно сварить їх, знімає з посад за те, що вони не дбають про громадян. Нині, в умовах війни, яку розв'язав В. Путін проти України, коли сотні тисяч росіян уже загинули чи повернулися додому інвалідами, родичі мобілізованих саме до В. Путіна записують звернення, прохаючи його вплинути на місцевих чиновників чи командирів, які не забезпечують належних умов (забезпечення їжею, обмундируванням, озброєнням тощо) у військових підрозділах. Віра в «доброго царя» у сучасній РФ залишається непохитною.

Якщо йти за логікою І. Ільїна, який переконаний, що всі біди, руйнування Російської імперії – це провина «псевдонаціональної інтелі-

генції», ліберальної опозиції, соціалістів (комуністів, більшовиків), які спокусилися західними, чужими/шкідливими для Росії ідеями демократії, марксизму тощо і підірвали віру народу в царя, то й логіка «путінізму» в тому, щоб підтримувати/зберегти зв'язок народу і В. Путіна, який у новітніх умовах є таким же самим сакральним уособленням влади, як і цар. Тому треба нейтралізувати/знищити будь-кого, хто спробує похитнути довіру народу до влади як усередині країни, так і зовні. Особливо небезпечною в цьому сенсі путінській владі бачиться Україна, яку вона (так само як і значна частина народу, і не тільки «глибинного») так і не сприйняла як суверенну державу, а її Майдани, постійна демонстрація активної участі народу в політичних процесах розглядається у Кремлі як «дурний» приклад, як потенційна загроза просування демократичних тенденцій на простори РФ. Тому гібридна війна, яку путінська РФ постійно веде проти України, є не тільки реалізацією імперських амбіцій, а й прагненням зберегти непорушною власну систему влади.

В. Путін майже двадцять років спокушав «глибинний народ» ефемерною стабільністю, яку, зміцнивши особисту владу при опорі на силові структури й потужний пропагандистський апарат, сам же порушив. Спочатку, втішаючись стабільністю, цей народ погодився з тим, що його фактично відсторонили від впливу на ротацію влади через вибори, мовчки спостерігав, наче переглядаючи серіал, за переслідуванням/убивствами незалежних журналістів, опозиційних політиків, закриттям незалежних ЗМІ і т. п. «Глибинний народ» змовчав, коли В. Путін у 2018 р. підвищив пенсійний вік, і коли увів жорсткий карантин у 2020 р. та практично примусову вакцинацію 2021 р., і коли розпочав повномасштабну війну проти України, і коли оголосив мобілізацію восени 2022 р. Фактично В. Путін порушив самим же ним запропонований суспільний договір, але не одержав адекватної відповіді від суспільства. Народ повірив пропагандистам, що путінська система влади зупинила наростання хаосу і витягла травмовану країну з-під руїн перебудови і ельцинського «ліберального» правління та був вдячний їй за стабільність, гарантовану «вертикаллю, порядком і скрепами». Таким чином, це ще раз підтверджує, що «путінізм» не зміг би постати як ідеологія і як політичний режим без такого народу, якому простіше жити за інерцією, «думати холодильником», споживати пропагандистську кашу з телевізора, не відповідати навіть за власне життя, не порушувати свій комфорт пошуком і аналізом альтернативної інформації. Отже, напевне, і І. Ільїн, й ідеологи «путінізму» мають підстави стверджувати, що країні з таким народом не підходять цінності ліберальної демократії. Політична свідомість російського суспіль-

ства залишається й донині переважно патерналістською, з орієнтаціями на авторитарний режим, у межах якого держава й суспільство не розділяються. З наростанням економічних труднощів у 1990-х рр., неминуче пов'язаних із процесами пострадянської трансформації, привабливість демократії як можливості досягнення добробуту, швидко згасла. Масова свідомість з готовністю прийняла запропонований путінською владою соціальний контракт обміну політичних прав на економічні можливості, безпеку (на фоні чеченської війни і терактів, які прокотилися країною) і стабільність, і зовсім відмовилася від основоположних демократичних цінностей, повернувшись до укорінених, традиційних і тому комфортніших патерналістських настанов.

І все ж, багато дослідників/експертів вважають, що РФ може вибухнути зсередини, коли суттєво погіршиться матеріальне становище цього народу, а війна в Україні прискорює ці процеси. Я. Бугайський, зокрема, переконаний, що нинішня РФ є неспроможною державою, яка має великий потенціал для розпаду, який, однак, не відбудеться відразу. Найвірогіднішим сценарієм він вважає повномасштабний вибух: руйнування інститутів, послаблення влади центру, скорочення економіки, бюджету, соціальних послуг, пенсій та інших виплат. «Будуть виникати заворушення у різних регіонах..., а центр буде неспроможний контролювати всю країну» [8].

Ідеологи нинішнього кремлівського режиму відрізняються від І. Ільїна своїм ставленням до російського народу. Мислитель хоч і позбавив значну його частину політичних прав, усе ж зачарований його «духовною силою», «національною живучістю», «самобутніми мовою і культурою», вірить у його «світле» майбутнє. Однією з позитивних рис російського народу він вважав те, що той «створив правопорядок для шестидесяти різних племен – різномовних і різновіруючих меншин, століттями проявляючи благодішну гнучкість і миролюбну уживчивість» [4, с. 46]. Цим же самим позитивним цивілізованим впливом на численні поневолені народи Російської імперії/СРСР (від українців до корінних народів Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу) виправдовувала експансіоністську політику московських правителів і радянська суспільна наука. Путіністи у ХХІ ст., зневажаючи власний народ, спекулюють на цих інтелектуальних концептах і вірі «глибинного народу» у них. Ведучи загарбницьку війну проти України, росіяни переконані, що «визволяють» українців, які ніяк не можуть зрозуміти свого «щастя жити під управлінням Москви».

Своїй імперській політиці путіністи також знайшли теоретичне обґрунтування в І. Ільїна. Зокрема, у статті «Чим загрожує світу розчленування Росії» (1950) він зазначив, що Росія – це не

тільки географічна, економічна єдність; «цей організм є духовною, мовною і культурною єдністю, яка історично пов'язала російський народ з його національно-молодшими братами духовним взаєморозумінням». Мислитель переконаний у тому, що така Росія є «оплотом європейсько-азійського, а тому і вселенського миру та рівноваги; її розчленування було б ще небаченою в історії політичною авантюрою, руйнівні наслідки якої людство відчуватиме дуже довго» [2].

І. Ільїн вірив, що шукає правду, а «путіністи», жонглюючи його ідеями, приймають обман й ілюзію як частину політичної гри. У своїй політичній грі кремлівські ідеологи не могли не використати православ'я, яке традиційно вважалося фундаментальною основою російської державності – від теорії «третього Риму», уварівської триади «самодержавство, православ'я, народність» до російської консервативної/націоналістичної політичної думки ХХ ст. І. Ільїн навіть після кривавих подій II Світової війни вважав змінену ідеологію фашизму з додаванням православної релігійності – єдино правильною ідеологією для Росії після прогнозованого ним падіння більшовизму. На початку ХХІ ст. кремлівські ідеологи разом із патріархом РПЦ Кирилом створили ідеологію «русского міра». Не можна не погодитися з твердженням британського богослова Брендона Галлахера, що ця ідеологія є новою формою релігійного фундаменталізму, яка стала і нацистською ідеологією нинішнього часу. «Існує багато подібності з німецьким нацизмом та італійським фашизмом у закликах до «Історичної (= Великої) Святої Русі», яка виходить за межі нинішніх кордонів РФ, а також у закликах до крові, мови, віри та землі» [15]. Важливим елементом ідеології «путінізму» є союз держави і церкви, що передбачає державну підтримку релігійної пропаганди й економічної діяльності церкви, та підтримку церквою кремлівського режиму, його ідеології.

Висновки. Загалом, філософсько-публіцистична спадщина І. Ільїна відображає ірраціональність, відсторонену від реального життя «духовність» російської суспільної свідомості, а ідеологічні конструкції «путінізму» апелюють до чуттєво-психологічного світосприйняття, а не до потреб адекватного раціонального розуміння. Ці конструкції важко аналізувати як чітку ідеологічну структуру критеріями науковості, логіки, чіткості й завершеності. Як зазначив американський дослідник Т. Снайдер, «на концепціях І. Ільїна не можна побудувати російську державу. Але вони допомогли розбійникам представити себе як спасителів. Вони дозволили новим лідерам вибирати ворогів і таким чином створювати вигадані проблеми, які неможливо вирішити, наприклад, постійну ворожість декадентського Заходу» [12].

Спадщина І. Ільїна, яка ідеалізує монархічний устрій Російської імперії, пропагує диктаторське правління, месіанську роль Росії в протистоянні «бездуховному» Заходу, відіграє важливу роль в ідеології і практиці «путінізму». Незважаючи на те, що його ідеї не розроблені як чітка програма побудови сучасної держави, вони залишаються зручними для путінського керівництва, оскільки як теоретичне пояснення соціокультурних настанов масової свідомості російського суспільства, дозволяють формувати свою ідеологію, пропаганду і політику так, щоб одержати підтримку суспільства, консолідувати його навколо влади, легітимізувавши незмінність В. Путіна як лідера держави. Імперіалістичні, монархічні, націоналістичні концепції І. Ільїна виявилися не такими вже й старомодними.

Багато зарубіжних і українських експертів, науковців переконані, що найвірогіднішими причиною і наслідком поразки РФ у війні проти України (на думку росіян, вони воюють проти Заходу за їхню Україну) може бути внутрішня дестабілізація путінської політичної системи. Виходячи з проведеного аналізу, можна припустити, що це можливо тоді, коли у ній знайдуться сили (інтелектуали, політики, лідери думок), які переконують народ, що причиною всіх його труднощів/нещастя/людських втрат у війні є кремлівський правитель. І якщо це вдалося зробити російським лібералам і лівим в умовах Першої світової війни, то нинішні інформаційно-комунікаційні технології надають для такої діяльності і впливу значно більші можливості. Однак, варто відмітити, що режим В. Путіна репресивніший щодо суспільства і своїх опонентів за тодішнє імператорське правління, коли у Державній Думі засідали депутати від конституційних демократів, які відкрито критикували Миколу II, його міністрів і політику, багатотисячними тиражами виходили опозиційні друковані видання. В. Путін побудував систему без політичних конкурентів, з грандіозним апаратом спецслужб, заляканими регіональними елітами, із дуже централізованою владою, зорієнтованою на його особу і легітимізованою ірраціональною вірою народу.

Результатом падіння кремлівського режиму може бути суспільно-політичний хаос із непередбачуваними наслідками, один із варіантів яких – ще цинічніша реваншистська диктатура (як більшовицька після повалення монархії). Щоб найгірший сценарій не відбувся, відповідальність на себе мають взяти нові еліти (політична, інтелектуальна, наукова, культурна тощо), які не тільки утверджуватимуть демократичні інститути (як на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.), а й проведуть цілеспрямовану політику формування демократичних ціннісних орієнтацій масової свідомості російського суспільства. Ці еліти мають

бути насправді новими, їх лібералізм не повинен закінчуватися на українському питанні, цінності свободи і демократії для яких – не предмет маніпулятивного жонглювання, а шлях до побудови цивілізованої, комфортної для власних громадян і сусідніх країн Росії.

Література

1. Die Welt: Путин перенимает опасения своего любимого философа. URL: <https://www.unian.net/world/1023056-die-welt-putin-perenimaet-opaseniya-svoego-lyubimogo-filosofa.html>.
2. Ильин И. Что сулит миру расчленение России. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/chto-sulit-miru-raschlenenie-rossii.html>.
3. Ильин И. А. Национальная Россия. Наши задачи. URL: <https://readli.net/natsionalnaya-rossiya-nashi-zadachi/>.
4. Ильин И. А. Собрание сочинений: Том 2.2: Наши задачи. Книга 2 (1993). URL: https://imwerden.de/pdf/ilyin_sobranie_sochineny_tom02.2_nashi_zadachi_1993_ocr.pdf.
5. Ильин И. За национальную Россию. Манифест русского движения. URL: <https://ru.scribd.com/document/382813838/Основы-Борьбы-За-Национальную-Россию>.
6. Ка Э. Основы борьбы за национальную Россию И. Ильин. URL: <https://proza.ru/2022/11/01/101>.
7. Міровалев М. Хто зробив Володю фашистом. Філософ, на якого молиться Путін. URL: <https://glavcom.ua/publications/khto-zrobiv-volodju-fashistom-filosof-na-jakoho-molitsja-putin-885339.html>.
8. Перемога України прискорить розпад Росії, – американський аналітик Бугайський. <https://espresso.tv/peremoga-ukraini-priskorit-rozpad-rossii-amerikanskiy-analitik-bugayskiy>.
9. Пічугін В. Мрій як путін: від «братського народу» до «примусу до братських стосунків». URL: <https://nakipelo.ua/mrij-yak-putin-vid-bratskogo-narodu-do-primusu-do-bratskih-stosunkiv-2>.
10. Російська війна проти України як тригер змін міжнародної безпеки: базові наративи: аналіт. доп. [Б. О. Парахонська, Г. М. Яворська]. Київ : НАСД, 2024. 49 с.
11. Світова гібридна війна: український фронт. Монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІДС, 2017. 496 с.
12. Снайдер Т. Дорога к несвободе. Россия, Европа, Америка. URL: <http://flibusta.site/b/647306/read>.
13. Снайдер Т. Шлях до несвободи : Росія, Європа, Америка. Перекл. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2020. 392 с. URL: <https://kniga.biz.ua/pdf/30608-shlyah-do-nesvobody.pdf>.
14. Сурков В. Долгое государство Путина. О том, что здесь вообще происходит. URL: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.
15. Фундаменталістська ідеологія «русского міра». URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/fundamentalistska-ideologiya-russkogo-mira.html>.
16. Чуніхіна С. В усіх на очах. Як Путін виростив фашизм у Росії та чому йому ніхто не завадив. URL: <https://focus.ua/uk/opinions/563896-yak-putin-virostiv-fashizm-u-rosiji-ta-chomu-yomu-nihtone-zavadiv>.
17. Bugajski J. Failed State. A Guide to Russia's Rupture. URL: <https://jamestown.org/wp-content/uploads/2022/07/Russias-Rupture-MS-full-text-Final-web.pdf>.
18. Elliott M. R. Nazi Name Calling: Why Fascism Fits Putin But Not Zelenskyy. URL: <https://uamoderna.com/md/nazi-name-calling-why-fascism-fits-putin-but-not-zelenskyy>.
19. Kenney S. Putin's Political Philosophers: Neo-Orthodoxy, Identitarianism, and the Russian Federation. URL: https://www.academia.edu/37635783/Putins_Political_Philosophers_Neo_Orthodoxy_Identitarianism_and_the_Russian_Federation.
20. March L. Putin: populist, anti-populist, or pseudo-populist? URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569317.2023.2250744>.
21. Mirovalev M. Are Putin's views fascist? <https://www.aljazeera.com/news/2022/10/26/how-fascist-are-putins-views>.
22. Robinson P. The philosophers behind Putin and the fascism label. URL: <https://iai.tv/articles/the-philosophers-behind-putin-auid-2097>.
23. Snyder T. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Timothy_David_Snyder/The_Road_to_Unfreedom_Russia_Europe_America_anhl/.

Анотація

Дем'яненко В. М., Прядко Т. П., Рубан А. О. Теоретичні концепти І. Ільїна й ідеологія «путінізму» як відображення політико-культурних настанов російського суспільства. – Стаття.

У статті з'ясовується взаємозв'язок деяких концептів теоретично-публіцистичної спадщини російського філософа-емігранта І. Ільїна, ідеології «путінізму» та соціокультурних настанов російського суспільства. Обґрунтовується, що в умовах геополітичної турбулентності, складовими якої є відкрита агресія РФ проти України і гібридна війна проти західного демократичного світу, актуальною є проблема визначення природи путінського режиму, який намагається посіяти хаос в усьому світі задля утвердження Росії як однієї із найвпливовіших країн світу. Стверджується, що ідеологи «путінізму» використали теоретичні напрацювання І. Ільїна, який на основі аналізу соціокультурних чинників встановив причини розпаду Російської імперії на початку ХХ ст. Насамперед – це підрив ліберальною інтелігенцією/політиками віри народу (який ментально є монархічним) у царя; нездатність лібералів об'єднати і відстояти Росію через недолугість демократичних правил (існування політичних партій, виборів, допуск до участі в політиці несвідомих прошарків суспільства тощо).

На підставі аналізу основних постулатів «путінізму» встановлюється, що йому імпонують висновки І. Ільїна про можливість відродження сильної Росії тільки за умови «диктатури» лідера, звуження прав людей лише до соціальних і економічних, бо вони не здатні розуміти політичні інтереси держави; про змову світової «закуліси» проти Росії, яка живе в постійній

ворожій облозі і змушена силою відстоювати власну самобутність, свій життєвий простір.

Відмічається, що характер нинішньої політичної системи у РФ, підтримка припиненням власною владою народом агресивної, кривавої війни В. Путіна проти України доводить слушність висновків І. Ільїна щодо цінностей і настанов масової свідомості російського суспільства. Виходячи з того, що одним із найвірогідніших сценаріїв поразки РФ у війні проти України може бути внутрішня її дестабілізація, на основі проведеного в статті аналізу можна припустити, що це станеться тоді, коли у ній знайдуться сили (інтелектуали, політики, лідери думок), які переконують народ, що причиною всіх його труднощів/нещастя/людських втрат у війні є кремлівський правитель. Запобіжником від можливого внутрішнього хаосу й утвердження ще цинічнішої диктатури може бути цілеспрямована виховна/пропагандистська робота і політика по формуванню демократичних ціннісних орієнтацій масової свідомості.

Ключові слова: «путінізм», І. Ільїн, ідеологія, російський народ, суспільна свідомість, політична система.

Summary

Demianenko V. M., Priadko T. P., Ruban A. O. Theoretical Concepts of I. Ilyin and the Ideology of Putinism as Reflections of Socio-Political Orientations in Russian Society. – Article.

The article explores the interconnection of certain concepts within the theoretical and journalistic legacy of the Russian philosopher-emigrant I. Ilyin, the ideology of Putinism, and the sociocultural orientations of Russian society. It is argued that in the conditions of geopolitical turbulence, marked by Russia's open aggression against Ukraine and hybrid warfare against the Western democratic world, the pertinent issue is the definition of the nature of the Putin regime. This regime seeks to sow chaos globally to assert Russia as one of the most influential countries in the world. It is asserted that the

ideologues of Putinism have drawn upon the theoretical work of I. Ilyin, who, through an analysis of sociocultural factors, identified the reasons for the collapse of the Russian Empire in the early 20th century. These reasons primarily include the undermining by the liberal intellectuals/politicians of the people's faith (which is inherently monarchic) in the tsar. The liberals' inability to unite and defend Russia due to the inadequacy of democratic rules (the existence of parties, elections, the inclusion of the uninformed strata of society in politics, etc.) is highlighted.

Based on the analysis of the fundamental postulates of Putinism, it is established that it aligns with I. Ilyin's conclusions about the possibility of reviving a strong Russia only under the conditions of the 'dictatorship' of a leader, narrowing people's rights only to social and economic aspects, as they are incapable of understanding the political interests of the state. Putinism also adopts I. Ilyin's views on the global 'behind-the-scenes' conspiracy against Russia, which lives in a constant hostile siege and is compelled to defend its uniqueness and living space by force.

The nature of the current political system in Russia, the support of an aggressive, bloody war by V. Putin against Ukraine, corroborates I. Ilyin's conclusions regarding the values and orientations of the mass consciousness of Russian society. Given that one of the most likely scenarios of Russia's defeat in the war against Ukraine could be its internal destabilization, the analysis in this article suggests that this might occur when forces (intellectuals, politicians, thought leaders) convince the people that the cause of all their difficulties/misfortunes/human losses in the war is the Kremlin ruler. A preventive measure against potential internal chaos and the establishment of an even more cynical dictatorship could be purposeful educational/propagandistic work and a policy aimed at shaping democratic values in the mass consciousness.

Key words: Putinism, I. Ilyin, ideology, Russian people, social consciousness, political system.

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.28>**Г. Р. Матухно**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3677-369X>

здобувач III курсу аспірантури

за спеціальністю 052 «Політологія»

Дніпровського національного університету імені О. Гончара

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИКА ВПЛИВУ НА РІВЕНЬ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Наразі практика функціонування сучасних передових демократичних держав наочно демонструє, що ефективна молодіжна політика є вагомим фактором підтримки демократичної політичної системи суспільства, слугує важливим чинником забезпечення її розвитку. Адже творчий потенціал молоді та її соціальний ресурс є однією з найважливіших основ модернізації суспільства та підвищення конкурентоспроможності держави. Крім цього, вагому значущість посідає необхідність створення умов для формування свідомих та відповідальних громадян, які виступатимуть носіями цінностей та діятимуть на підтримку демократичного ладу. З іншого боку, процес ефективної розробки, реалізації та коригування молодіжної політики є неможливим без участі самої молоді, – що підкреслюється реаліями молодіжної політики європейських держав. Разом з тим, важливо розуміти, що повноцінна реалізація принципу участі передбачає необхідність існування відповідних інституційних умов, які забезпечують впорядкування та регулювання суспільних взаємодій у загальноновизнаний спосіб. При цьому особливості функціонування відповідних інституційних механізмів впливають на політичний процес, зокрема, й на політичну участь населення. Не виключенням є й інституційні механізми, закладені в основу молодіжної політики, як окремого напрямку державної політики, повноцінна розробка, реалізація та коригування якої є неможливими без врахування потреб молоді. Саме тому актуальність нашого дослідження полягає у здійсненні спроби визначити основні етапи процесу інституціоналізації молодіжної політики, яка, своєю чергою, впливає на існуючі умови для забезпечення публічної політичної участі молоді. Водночас операціоналізація поняття «публічна політична участь» пов'язана із акцентуалізацією уваги у даній статті, передусім, на публічному вимірі політичних взаємодій, виражених у публічній сфері політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття політичної участі та її публічний вимір, використані у даній статті, розглядаються під

впливом робіт таких класиків політичної науки, як К. Пейтман [34], Б. Барбер [30], Р. Даль [7], К. Макферсон [33], Г. Алмонд [29], С. Верба [37] та Ю. Габермас [31]. Зі свого боку, врахування напрацювань західних дослідників з тематики молодіжної політики, – Л. Сіуралі [36], М. Янса та К. Де Бекера [32], у поєднанні із рекомендаціями Ради Європи [35], дозволяє оцінити різні етапи інституціоналізації вітчизняної молодіжної політики та їх вплив на забезпечення політичної участі молоді із врахуванням наявного європейського підходу. Так, у Європейській рамці молодіжної політики, розробленої під керівництвом Л. Сіуралі, відображено головні ціннісні орієнтири та основні завдання молодіжної політики Європи [36]. Зі свого боку, М. Янс та К. Бекер аналізують інструменти молодіжної роботи та їх вплив на участь молоді у житті суспільства [32].

У вітчизняному науковому дискурсі тематика еволюції молодіжної політики в Україні репрезентована публікаціями Є. Бородіна [2; 3], Б. Буяк [4], І. Гайденко [5], М. Головатого [6], М. Канавця [8], О. Каретної [9], Г. Коваля [10], Г. Щедрової [28] та ін. Зокрема, у статті врахована етапізація формування молодіжної політики, розроблена Г. Ковалем [10]. Своєю чергою, Г. Щедрова аналізує сам процес та виокремлює чинники, які впливають на еволюцію державної молодіжної політики в Україні [28]. Не менш важливим є врахування емпіричних даних, закладених в основу праць Є. Бородіна [2; 3]. Окремого застосування набувають нормативні акти з питань регулювання різних складових вітчизняної молодіжної політики, а також офіційні доповіді органів державної влади та міжнародних експертних комісій [1; 11–27]. Разом з тим, попри перелічені напрацювання, у вітчизняному науковому дискурсі спостерігається повільне доповнення наявного масиву напрацювань новими дослідженнями, присвяченими пройденим етапам та актуальним особливостям розвитку вітчизняної молодіжної політики. Крім цього, бракує досліджень, які розглядають процес інституціоналізації молодіжної політики у структурі взаємозв'язку із феноменом публічної політичної участі молоді.

Формулювання мети статті. Визначити основні етапи процесу інституціоналізації молодіжної політики як чинника впливу на рівень публічної політичної участі молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. З моменту здобуття незалежності у 1991-му році, в Україні тривали різні трансформаційні процеси, що сприяли як становленню та еволюції, так і призводили до регресу молодіжної політики. У нормативно-правовому вимірі, першим документом, який відображав позицію держави щодо молоді, стала Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». Цим документом встановлювався пріоритет державної молодіжної політики на сприяння реалізації матеріальних, освітніх, культурних та соціальних потреб молоді [12]. Проте у першій редакції документу були відсутні будь-які положення щодо сприяння політичній участі молоді, розвитку волонтерства, громадської діяльності, забезпечення участі молоді у самих процесах розробки і реалізації державної молодіжної політики. У тексті спостерігається директивний характер сприйняття державної молодіжної політики, де молодь виступає її об'єктом. Слід звернути увагу й на декларативну роль зазначеного документу, який, хоч і затверджував офіційну позицію держави, на юридичному рівні не був актом прямої дії.

У 1993 році було прийнято Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Даним нормативно-правовим актом було окреслено рамкові норми фінансування заходів для молоді, закріплено гарантії працевлаштування, правового захисту, підтримки підприємницької діяльності. Визначалось, що молоддю є особи віком від 15-ти до 28-ми років. Уперше було введено норми, за якої органи державної влади отримали право фінансувати молодіжні громадські організації, передавати їм у користування будинки, споруди та майно, необхідне для здійснення їх статутної діяльності [25]. Проте у документі була відсутня процедура прозорого визначення молодіжних організацій, які можуть отримувати державну підтримку, а саме формулювання відповідних норм свідчить про необов'язковість надання такої підтримки [25]. Разом з тим, у 1991–1995 рр. на інституційному рівні відбувався процес створення фундаменту для подальшого розвитку молодіжної політики [28]. Так, на базі органів виконавчої влади було створено мережу структурних підрозділів з питань молоді. Крім цього, створювались центри соціальних служб для молоді [10, с. 118]. Було створено Національну раду з питань молоді при Президенті України [22], яка, хоч, на нашу думку, і мала закритий характер, на той час слугувала публічним визнанням необхідності забезпечення систематичної роботи над розробкою, реалізацією та

вдосконаленням державної молодіжної політики. Окремо важливо згадати і про заснування Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, який мав відповідати за створення наукового підґрунтя для подальшого формування молодіжної політики.

Вересень 1996-го року охарактеризувався здійсненням реорганізації Міністерства у справах молоді і спорту на Міністерство України у справах сім'ї та молоді. При цьому, якщо раніше молодь і спорт розглядались як взаємопов'язані, але два окремі сектори, що координувалися одним міністерством, то реорганізація стала демонстрацією зміни сприйняття державою ролі і місця тогочасної державної молодіжної політики. Зокрема, вона починає сприйматися як складова сімейної та дитячої політик, а її фокус змістився на соціальний контекст. Це прослідковується не тільки на прикладі зміни структури профільного міністерства, а й подальшою реорганізацією структурних підрозділів органів виконавчої влади нижчого рівня – у напрямку об'єднання сектору сімейної, дитячої та молодіжної політик. Відповідно, на структурному рівні тогочасна молодіжна політика втратила шанси на пріоритетність і слугувала лише складовою у структурі ширшого кола питань. І хоча на нормативно-правовому рівні державою було закладено цілий комплекс напрямків тогочасної молодіжної політики, широкий спектр положень було не виконано, як через нестачу дієвих механізмів для їх реалізації, так і через низький рівень бюджетного фінансування. У контексті сприяння участі молоді, не виключенням стали і такі напрямки, як надання фінансової підтримки дитячим і молодіжним організаціям, надання їм об'єктів нерухомості для здійснення статутної діяльності, а також створення Національного центру громадських молодіжних та дитячих організацій [5, с. 244]. Особливих зрушень не відбувалось і для збільшення рівня представництва молоді у системі органів публічної влади. Загалом на інституційному рівні спостерігався брак механізмів для здійснення систематичної роботи для залучення молоді до суспільно-важливих процесів [5, с. 244], а публічна політична участь молоді як така більшою мірою була результатом самоорганізації молоді, ніж результатом комплексної державної політики.

Бути інтегрованою у структурний взаємозв'язок із сімейною та дитячою, молодіжна політика фактично продовжувала до кінця 2010-го року. Так, у грудні указом Президента України ухвалюється рішення про створення Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України шляхом реорганізації декількох міністерств [23]. Однак нова практика об'єднання одразу чотирьох сфер державної політики під координацію одного центрального органу виконавчої влади не призвела

до істотного посилення ролі молодіжної політики. Певне покращення ситуації чекало на молодіжну політику лише у 2013-му році, що охарактеризувалось повторним утворенням Міністерства молоді та спорту України із подальшим забезпеченням відповідних структурних трансформацій на рівні адміністрацій. Разом з тим, структурне «дрейфування» молодіжної політики призвело до часткового посилення дискусій щодо її остаточного концептуального бачення, якій супроводжувались бажанням тодішнього керівництва держави продемонструвати кроки, орієнтовані на сприяння її розвитку. Так, у червні 2012 р. Кабінетом Міністрів України було ухвалено постанову «Про утворення Молодіжної ради». [27]. У тому ж році було затверджено її персональний склад, а голові ради, який за посадою є профільним міністром, було надано право змінювати його одноосібно [18]. Також у 2013-му році було затверджено Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року. Цікаво, що зазначений документ містив положення щодо шляхів активізації участі молоді у формуванні та реалізації державної молодіжної політики, а також прийнятті рішень, націлених на розв'язання проблем молоді [26]. Зокрема, передбачалося, що реалізація зазначеного мала відбуватися у три етапи:

- удосконалення та доповнення нормативно-правової бази, розробка і затвердження профільних обласних цільових соціальних програм, створення плану заходів з підтримки молоді на 2016–2020 рр.;

- розширення фактичної співпраці та підтримки молоді, шляхом збільшення розмірів фінансування молодіжних програм, а також сприяння забезпеченню участі молоді та громадських об'єднань у житті суспільства;

- делегування функцій з реалізації державної молодіжної політики органам місцевого самоврядування та громадським об'єднанням [26].

Своєю чергою, у контексті публічної політичної участі молоді, до переліку запланованих результатів належать:

- активізація участі молоді у формуванні та реалізації державної молодіжної політики;

- збільшення кількості громадських організацій та спілок, які представляють інтереси молоді;

- підвищення рівня суспільної активності молоді [26].

Проте у стратегії були відсутні заплановані показники для досягнення та оцінки отриманих результатів, а самі формулювання, наведені вище, не мають конкретизації. Наприклад, постає питання, яким чином вбачається стимулювання рівня молодіжної активності у вирішенні суспільно-важливих питань? Спостерігається й недостатній рівень валідності запланованих результатів – зокрема, якою мірою можна ствер-

джувати, що збільшення кількості громадських об'єднань сприяє кращому представництву інтересів молоді? Адже у даному контексті питання, передусім, не у кількості, а у якості молодіжних організацій, а також готовності і здатності органів публічної влади з ними співпрацювати. Більше того, положення, закладені у стратегію, частково не корелюють з чинною на той момент Державною цільовою соціальною програмою «Молодь України» на 2009-2015 роки, зокрема, у частині стимулювання участі молоді у процесах розробки і реалізації державної молодіжної політики, де відповідні положення відсутні ані серед запланованих результатів, ані серед завдань та показників [13]. Водночас «готовність» уряду співпрацювати з громадськими об'єднаннями, які опікуються проблемами молоді, прослідковується на прикладі постанови Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 602, якою було ухвалено рішення про ліквідацію Молодіжної ради, що існувала при цьому органі державної влади [11]. Тому, з огляду на все зазначене, можна констатувати, що період 2010–2014 рр. відкрив шлях до подальшого посилення молодіжної політики у структурному вимірі, однак на рівні тогочасних нормативно-правових актів переважно були присутні норми декоративного характеру. Зі свого боку, на інституційному рівні і надалі продовжувала спостерігатись структурна незрілість та брак державних механізмів для залучення молоді у процеси прийняття суспільно-важливих рішень.

Певний зсув у контексті розвитку державної молодіжної політики припав на період з 2015–2021 рр. Зокрема, підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вплинуло на активізацію дискусій щодо подальших кроків у реформуванні державної молодіжної політики. Аналізуючи вітчизняну нормативно-правову базу у сфері державної молодіжної політики, міжнародні експерти наголошували на необхідності втілення у життя наступних рекомендацій:

- сформулювати єдине уніфіковане бачення молодіжної політики на загальнодержавному рівні;

- сприяти залученню молодіжної партисипації у процесах розробки молодіжної політики;

- врахувати потреби та особливості вразливих груп у стратегічних документах;

- запровадити дієву систему моніторингу і оцінки;

- забезпечити реалізацію антидискримінаційних норм [1, с. 19–25].

На відповідь зазначеним рекомендаціям, першим кроком, вираженим у нормативному полі, стало ухвалення Кабінетом Міністрів України Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 рр., яка була розроблена

за участі агенцій ООН та організацій громадянського суспільства. Фактично, положення цієї програми відображали стратегію, прийняту у 2013-му році, однак мали більш конкретно виражений характер, ніж у попередній державній цільовій соціальній програмі, що проявлялося у наявності чітко визначених запланованих заходів та показників оцінки очікуваних результатів. Крім цього, у ній було враховано нюанси актуальних реалій того часу – зокрема, вперше виділено необхідність надання підтримки молодим людям, які постраждали від військової агресії РФ [14].

Інші кроки у напрямі розвитку вітчизняної молодіжної політики також охарактеризувалися продовженням публічної дискусії щодо концептуального бачення та основних засад, які мали бути закладені у нову нормативно-правову базу. Зокрема, з 2015-го по 2021-ий рр. спостерігалась активізація публічних дискусій щодо подальшого бачення молодіжної політики в Україні. Одночасно відбувалась розробка та ухвалення документів інструментального характеру [17; 19; 20]. Щодо ж норм стратегічного характеру – у 2015-му році до Верховної Ради України було подано проект Закону України «Про молодь». Однак, згодом його було відправлено на доопрацювання. У 2019-му році цей законопроект було відкликано, а у 2020-му – подано новий, який отримав назву «Про основні засади молодіжної політики». Паралельно тривав процес розробки і обговорення майбутньої стратегії та державної цільової соціальної програми. Тому часовою точкою фіналізації такою дискусії, на нашу думку, є 2021-ий рік, коли було прийнято одразу три документи, які мають визначальну роль для молодіжної політики сьогодення. Одним із них якраз і став Закон України «Про основні засади молодіжної політики» – адже саме цим нормативно-правовим актом було запроваджено одразу цілий комплекс новацій у сфері молодіжної політики. Зокрема, було уточнено та введено в обіг широкий спектр понять, що дозволило суттєво деталізувати, розгалужити і систематизувати різні компоненти, пов'язані з молодіжною політикою. Новими для вітчизняного законодавства стали положення, присвячені роботі з молоддю, статусу молодіжних рад, розвитку молодіжної інфраструктури, проектної підтримки, міжнародному співробітництву у сфері молодіжної політики. Уперше на рівні закону було створено нормативні умови для формування консультативно-дорадчих рад при органах публічної влади, при чому, як на місцевому і регіональному, так і загальнодержавному рівнях. Розмежовано поняття «молодіжний центр» та «молодіжний простір». Введено норми для формування мережі молодіжних центрів по всій території України. Визначено поняття «молодіжний працівник» та окреслено зміст молодіж-

ної роботи. Нормативно передбачено створення Українського молодіжного фонду, орієнтованого на підтримку молодіжних проектних ініціатив на конкурсній основі [24]. З позиції коректного визначення понять, важливо зазначити, що цим законом було вилучено поняття «державна молодіжна політика», а термін «молодіжна політика» здобув нового змісту, набувши відповідності із позицією Ради Європи.

У тому ж році було ухвалено Національну молодіжну стратегію до 2030 року (березень 2021 р.) та Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2021–2025 роки (червень 2021 р.). Ці документи виступили на підсилення оновленого підходу до молодіжної політики, закладеного у закон. Зокрема, у Стратегії стверджується, що його реалізація обумовлює необхідність обов'язкового дотримання комплексу принципів, одним із яких є принцип участі. Він полягає у забезпеченні залучення молоді до процесів ухвалення рішень, які стосуються самої молодіжної політики. Для цього, відповідно до Стратегії, держава зобов'язана забезпечувати існування засобів, простору та відповідних можливостей, а також надавати підтримку змістовній участі молоді у процесах ухвалення суспільно-важливих рішень [21]. Слід зазначити, що очікувані результати та заплановані заходи, які містяться у цільовій соціальній програмі, логічно відображають вищезазначені завдання, а також положення Національної молодіжної стратегії [21]. Як наслідок, зазначені положення знайшли своє продовження в обласних цільових соціальних програмах, які було прийнято або до яких було внесено зміни після затвердження загальнодержавної програми на 2021–2025 роки.

Початок повномасштабного військового вторгнення російської федерації у лютому 2022-го року призвів до внесення змін адаптивного характеру в окремі нормативні акти у сфері молодіжної політики. Так, у Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2021–2025 роки було додано нові норми, завдання та показники, пов'язані із: підвищенням життєстійкості та культурою безпеки життєдіяльності; залученням до волонтерської діяльності; адаптацією молоді до ринку праці в умовах війни та післявоєнний період [16]. Слід зазначити, що у 2023-му році також зберігалась тенденція поступового доповнення нормативної бази підзаконного рівня новими нормами, відповідно до концепції, окресленої у Законі України «Про основні засади молодіжної політики». Отже, можна дійти висновків, що молодіжна політика в Україні продовжує свій розвиток, адаптуючись до нових умов.

Висновки. Таким чином, процес інституціоналізації молодіжної політики в Україні можна розділити на такі етапи, кожен з яких характери-

зується окремими притаманними йому особливостями:

На першому, **генезаційному етапі** (серпень 1991 – серпень 1996 рр.) відбувається зародження вітчизняної молодіжної політики. У цей період створюється первинна нормативно-правова основа для регулювання, на той момент, державної молодіжної політики. Основний акцент робиться на задоволенні матеріальних, освітніх, культурних та соціальних потреб молоді, однак ефективні механізми для її залучення у самі процеси розробки і реалізації молодіжної політики відсутні.

На другому, **об'єктивованому етапі** (вересень 1996 – листопад 2010 рр.) спостерігається усталення тогочасного сприйняття ролі і місця державної молодіжної політики як складової сімейної, дитячої та соціальної політик. Незважаючи на наявність окремих положень про важливість залучення молоді до процесів ухвалення суспільно-важливих рішень, де факто молодь залишається об'єктом державної політики.

Третій, **змішаний етап** (грудень 2010–2014 рр.), охарактеризувався частковим розвитком молодіжної політики. У цей період спостерігається поєднання процесів, важливих для подальшого розвитку молодіжної політики, із прийняттям норм, переважно, декларативного характеру. Однак на цей час на інституційному рівні продовжувала спостерігатись структурна незрілість та брак державних механізмів для залучення молоді у процеси прийняття суспільно-важливих рішень.

Наступний, **прогресивний етап** (2015–2021 рр.), відзначився активізацією публічних дискусій щодо вдосконалення і переосмислення існуючих державних підходів до взаємодії з молоддю. Зазначені дискусії супроводжувались поступовим формуванням і становленням нового концептуального бачення молодіжної політики, що відображалось у вигляді ухвалення нових нормативних актів та створення інституційних умов, орієнтованих на забезпечення її розвитку.

Актуальний, **турбулентний етап** (лютий 2022 р. – наш час) характеризується спробами адаптувати молодіжну політику сьогодення до реалій військового часу. Низка положень набувають змін, зокрема, включаються норми щодо підтримки соціально-вразливої молоді, яка постраждала від війни. З моменту повномасштабного вторгнення призупиняється діяльність багатьох молодіжних рад і молодіжних центрів, а держава концентрує пріоритетну увагу на військовій та соціальній сферах. Наприклад, до II кварталу 2023 року спостерігається фактичне замороження державного фінансування молодіжних заходів. Разом з тим, на стратегічному рівні молодіжна політика продовжує свій розвиток відповідно до вже сформованої концепції. Однак на цей час особливості подаль-

шого розвитку молодіжної політики України залежать не тільки від політичної волі керівництва держави, а й безпекової ситуації в країні. Окремого питання набуває рівень імплементації запланованих результатів на рівні громад, особливо тих, які знаходяться на прифронтових територіях. Постає й проблема нестачі спеціалізованої інфраструктури для роботи з молоддю.

Отже, процес еволюції молодіжної політики в Україні можна розділити на п'ять етапів, кожен з яких характеризується власними, притаманними йому особливостями. На нашу думку, саме врахування деталей перебігу такої еволюції дозволяє наочно прослідкувати еволюційність між різними фазами розвитку та формуванням сучасного концептуального бачення молодіжної політики, підтриманого державою. Зі свого боку, розуміння характерних рис нинішнього етапу інституціоналізації молодіжної політики дозволяє констатувати про наявність перспектив у розвитку спеціалізованих інституційних механізмів, які сприяють забезпеченню публічної політичної участі молоді, що заслуговує стати предметом окремої уваги для вітчизняної наукової спільноти у рамках подальших досліджень з відповідної тематики.

Література

1. Андерсон К. Підсумковий звіт. Аналіз прогалин законодавства України про молодіжну політику в контексті рекомендацій Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС й іншими відповідними політичними документами ЄС. 2015. 89 с. URL: <https://dismp.gov.ua/analiz-progalin-zakonodavstva-ukraini-promolodizhnu-politiku-v-konteksti-rekomendacij-ugodi-pro-asociaciju-mizh-ukrainoju-ta-ies-j-inshimi-vidpovidnimi-politichnimi-dokumentami-ies/>
2. Бородин Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук. Дніпропетровськ, 2007. 36 с.
3. Бородин Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991–2004 рр.): монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. 429 с.
4. Буяк Б. Молодь як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства. *Наукові записки*. 2007. Вип. 36. С. 198–209.
5. Гайдаєнко І. Державна молодіжна політика в Україні (друга половина 90-х років ХХ ст.). *Гуманітарний вісник*. 2014. Вип. 34. С. 247.
6. Головатий М. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану. *Український соціум*. 2005. № 1. С. 54–62.
7. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція; Пер. з англ. О. Д. Білогорського. Х.: Каравелла, 2002. 216 с.

8. Канавець М. В. Вплив молодіжного руху на формування та реалізацію державної політики України : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2009. 20 с.
9. Каретна О. О. Механізми сучасної державної молодіжної політики України: еволюція та тенденції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. Одеса, 2012. 17 с.
10. Коваль Г. В. Розвиток державної молодіжної політики: теорія, методологія, механізми реалізації: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 432 с.
11. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 року № 602. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2014-%D0%BF/paran10#n10>
12. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 року № 2859-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12#Text>
13. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 року № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/41-2009-%D0%BF#Text>
14. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 року № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF/ed20200811#Text>
15. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України (у редакції від 02.06.2021 р.): Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 року № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF/ed20210602#Text>
16. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України (у редакції від 08.03.2023 р.): Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 року № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#Text>
17. Про затвердження Національного знаку якості та критеріїв якості для молодіжних центрів: Наказ Міністерства молоді та спорту України від 3 серпня 2017 року № 3284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1061-17#Text>
18. Про затвердження складу Молодіжної ради: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 року № 835-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2012-%D1%80#Text>
19. Про затвердження типових положень про молодіжний центр та про експертну раду при молодіжному центрі: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 року № 1014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-2017-%D0%BF#Text>
20. Про затвердження типових положень про молодіжні ради: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text>
21. Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року: Указ Президента України від 2 березня 2021 року № 94/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>
22. Про Національну раду з питань молодіжної політики: Указ Президента України від 03.12.1995 № 1129/95. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u1129_95?an=119701
23. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>
24. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27 квітня 2021 року № 1414- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
25. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 року № 2998-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>
26. Про Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року: Указ Президента України від 27 вересня 2013 року № 532/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532/2013#Text>
27. Про утворення Молодіжної ради: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2012 року № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2012-%D0%BF#Text>
28. Щедрова Г. П. Інституціональна еволюція державної молодіжної політики в Україні. Науковий журнал «Politicus». 2020. №5. С. 113–119.
29. Almond G. Comparative political system. *The Journal of Politics*. 1956. № 18. P. 391–409.
30. Barber B. *Social Stratification: A Comparative Analysis of Structure and Process*. Harcourt, Brace, 1957. 540 p.
31. Habermas, J. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press, 1991. 301 p.
32. Jans, M., De Backer, K., Youth (work) and social participation. Elements for a practical theory, Flemish Youth Council YePI, 2002.
33. Macpherson C. *The life and times of liberal democracy*. Oxford, 1977. 144 p.
34. Pateman C. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge University Press. New York, 1970. 122 p.
35. Recommendation CM/Rec(2015)3 of the Committee of Ministers to member States on the access of young people from disadvantaged neighbourhoods to social rights. Council of Europe. 2015. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c46f7
36. Siurala L. *A European framework for youth policy*. Directorate of Youth and Sport Council Publishing. 57 p. URL: <https://rm.coe.int/european-framework-for-youth-policy-eng/16809096b6>
37. Verba S. Nie N. Jae-on Kim. *Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons*. Cambridge University Press, 1978. 394 p.

Анотація

Матухно Г. Р. Інституціоналізація молодіжної політики в Україні як чинника впливу на рівень публічної політичної участі молоді. – Стаття.

В умовах функціонування сучасних демократичних держав значної актуальності набуває питання розробки і реалізації ефективної молодіжної політики, як однієї із основ формування свідомих та відповідальних молодих громадян. Не виключенням є й Україна, де попри усі виклики сьогодення, молодіжна політика і надалі продовжує свій розвиток. Саме тому дану статтю присвячено дослідженню процесу інституціоналізації молодіжної політики в Україні, як окремого напрямку державної політики, що має значний вплив на особливості публічної політичної участі молоді.

Методологічною основою дослідження є використання структурного підходу у поєднанні із синтезом, аналізом і порівнянням нормативних актів у сфері молодіжної політики, ухвалених у різні роки. Так, у роботі проаналізовано основні нормативні та нормативно-правові акти, які регулювали вітчизняну молодіжну політику за різних часів. Своєю чергою, врахування структурного виміру дозволило оцінити рівень ефективності молодіжної політики в Україні, а також співставити різні підходи до сприйняття ролі і місця молодіжної політики з боку держави.

За результатами дослідження було виокремлено та проаналізовано характерні особливості різних етапів розвитку вітчизняної молодіжної політики. Запропоновано новий підхід до здійснення етапізації процесу інституціоналізації молодіжної політики в Україні. Здійснено оцінку різних етапів розвитку вітчизняної молодіжної політики у контексті її впливу на рівень публічної політичної участі молоді. Виокремлено основні виклики, із якими стикається молодіжна політика сьогодення. Обґрунтовано доцільність та наявність перспектив у дослідженні спеціалізованих інституційних механізмів, які включені у структуру молодіжної політики та впливають на рівень, особливості і форми прояву публічної політичної участі серед молоді.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, публічна політична участь, інституціоналізація, інституційні чинники, політичні інститути.

Summary

Matukhno G. R. Institutionalization of youth policy in Ukraine as a factor influencing the level of public political participation of youth. – Article.

In the conditions of the functioning of modern democratic states, the issue of developing and implementing an effective youth policy, as one of the foundations of the formation of conscious and responsible young citizens, is gaining considerable relevance. Ukraine is no exception, where despite all the challenges of today, youth policy continues its development. That is why this article is devoted to the research of the process of institutionalization of youth policy in Ukraine, as a direction of state policy, which has a significant impact on the peculiarities of public political participation of youth.

The methodological basis of the research is the use of a structural approach in combination with the analysis, and comparison of normative acts in the field of youth policy adopted in different years. Thus, the work analyzes the main normative and normative legal acts that regulated domestic youth policy at different times. In turn, taking into account the structural dimension made it possible to assess the level of effectiveness of youth policy in Ukraine, as well as to compare different approaches to the perception of the role and place of youth policy on the part of the state.

Based on the results of the research, the characteristic features of various stages of the development of the national youth policy were identified and analyzed. A new approach to the phasing of the process of institutionalization of youth policy in Ukraine is proposed. An assessment of various stages of the development of national youth policy in the context of its influence on the level of public political participation of youth was carried out. The main challenges faced by today's youth policy are highlighted. The expediency and availability of perspectives in the study of specialized institutional mechanisms, which are included in the structure of youth policy and influence the level, features and forms of manifestation of public political participation among young people, are substantiated.

Key words: youth, youth policy, public political participation, institutionalization, institutional factors, political institutions.

УДК 327:061.1ЄС-044.247(474.2+474.3+474.5)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.29>

М. Ф. Москалюк
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-5889-4637>
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ І ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ КРАЇН БАЛТІЇ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Країни Балтії станом на сьогодні є єдиними пострадянськими державами, які успішно реалізували власні євроінтеграційні та євроатлантичні проекти державотворення. Владно-політичні та безпекові інститути Естонії, Латвії і Литви міцно інтегровані в європейські та атлантичні структури.

У цьому контексті балтійський досвід може бути корисним для інших країн в їхніх прагненнях стати частиною європейської та євроатлантичної спільноти. У зв'язку з цим «балтійський шлях» адаптації до зразків держав, об'єднаних в рамках ЄС і НАТО, потребує подальшого вивчення та узагальнення. Особливо актуальною дана проблематика є вочевидь для України, яка попри сучасні виклики і загрози, насамперед розв'язану росією повномасштабну війну, чітко декларує свої євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення, розробляє шляхи їх практичної реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне осмислення заявленої проблематики представлено у низці праць зарубіжних та вітчизняних науковців. Характерним є міждисциплінарний підхід, в межах якого можна виокремити внесок істориків, політологів, економістів, правників, представників науки державного управління. Здебільшого дослідники звертають увагу або на європейський, або атлантичний вектор інтеграції держав Балтії.

У західній науковій думці тему інтеграції балтійських республік до ЄС і НАТО розглядали фінські дослідники М. Джопп, Р. Бенгтссон, С. Гензле, німецький історик С. Арнсфальд. Вагомий внесок здійснили балтійські науковці: латвійські вчені А. Лейніс та Ж. Озоліні, естонські – М. Лаурістін та П. Віхалем.

В українському науковому дискурсі спроби визначити етапи приєднання Латвії, Литви і Естонії до ЄС здійснили С. Білоножко, В. Климончук, Ю. Масик, М. Сидорук. Трансформацію політичних систем та політичних інститутів країн Балтії в контексті євроінтеграції досліджували А. Мазіна, С. Скриль, О. Стойко. Окремі питання цієї тематики також розглядали Д. Аракселян, Т. Герасимчук, М. Басараб, Т. Орлова, Ю. Палаг-

нюк, Л. Ярова та ін. Балтійський євроінтеграційний та євроатлантичний досвід вивчали Є. Ковтун, О. Кокорев, В. Коренькова, Т. Ткаліч, В. Ціватий, Г. Щедрова тощо. Передумови європейської інтеграції балтійських республік охарактеризував В. Завадський, євроатлантичної – М. Замікула, а О. Палій звернув увагу на особливості та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичних безпекових інститутів. Разом з тим, заявлена проблематика майже не знайшла відображення у комплексному дослідженні, яке охоплювало б як європейський, так і атлантичний вимір.

Метою статті є аналіз передумов та етапів реалізації європейського та атлантичного інтеграційного курсу країн Балтії. Дослідження передбачає також спробу комплексного підходу до вивчення специфіки приєднання Естонії, Латвії і Литви до ЄС та НАТО в контексті можливого використання їх інтеграційного досвіду для інших пострадянських країн, зокрема України.

Виклад основного матеріалу. Історичні витоки прозахідного цивілізаційного варіанту державотворення в країнах Балтії пов'язані з розпадом російської імперії після Першої світової війни, внаслідок якого вони здобули незалежність. У цьому статусі Естонія, Латвія і Литва проіснували до укладення в серпні 1940 р. Пакту Молотова-Ріббентропа. Із незалежних держав вони перетворилися на радянські республіки. Але цей, відносно короткий, 20-річний досвід власної державності став одним із вирішальних факторів, що обумовив повернення їхнього суверенітету в 1991 рр. на тлі розвалу радянської владно-політичної моделі. Відразу після відновлення незалежності країни Балтії взяли курс на демократизацію власних політичних режимів та інтеграцію в ЄС і НАТО [5, с. 387].

Вітчизняний дослідник В. Завадський розділив політичні передумови євроінтеграційного курсу держав Балтії в пострадянський період на дві групи. Перша з них, пов'язана із особливостями формування «східної політики» ЄС, в межах якої Естонія, Латвія і Литва розглядалися як найбільш вірогідні та бажані кандидати на вступ насамперед з огляду на домінуючі про-

західні цивілізаційні орієнтації більшості населення [3, с. 25]. У зв'язку з цим колишній член Європейської Комісії Ф. Камерон заявляв, що «розширення на Схід – політичний імператив для Союзу, який сприятиме миру, безпеці, стабільності й прогресу у Європі, включення країн Балтії має на меті укріплення демократії та стабільності у країнах, що покінчили з тоталітарним минулим» [15, с. 23–24].

Серед політичних передумов вступу країн Балтії до ЄС важливим був вплив позиції Німеччини. Саме вона на поч. 2000-х рр. мала найбільшу репрезентаційну кількість своїх депутатів в Європарламенті (99 проти 78 представників від Франції, Великої Британії та Італії). Тогочасний міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер заявляв, що таке розширення є необхідним та економічним процесом, оскільки вбереже Європу від її можливого занепаду. Власне тому не випадково, що саме під час головування Німеччини в ЄС у 1997 р. був прийнятий «Порядок денний 2000», який містив чіткий план включення до ЄС країн Балтії [3, с. 26].

Варто зауважити, що загалом на Заході три прибалтійські країни завжди сприймалися як частина західного світу, що втратила незалежність в результаті радянсько-німецької змови, а США та Велика Британія ніколи не визнавали легітимності їх приєднання до СРСР [9, с. 99]. Територіальна близькість Естонії, Латвії і Литви до Північної Європи як і давні історичні та культурні зв'язки обумовила міцну підтримку їх євроінтеграційного курсу з боку Данії, Швеції і Фінляндії.

На думку В. Завадського друга група передумов вступу Естонії, Латвії і Литви до ЄС охоплює внутрішньополітичні причини їх європейського вибору [3, с. 26]. Насамперед мова йде про дезинтеграцію Радянського Союзу та пов'язаний з цим пошук країнами Балтії оптимальних напрямів свого майбутнього розвитку. Провладні національні еліти балтійських республік на поч. 1990-х рр. виступили саме за європейський вибір як «історично обгрунтоване» прагнення подолати залежність від росії. Загальнонаціональними мобілізаційними факторами у цьому сенсі стали гострі актуальні проблеми, що могли становити загрозу для суверенізації: присутність російських військ, статус російськомовного населення тощо [12, с. 94]. Загалом, для країн Балтії стратегічна мета вступу в Європейський Союз стала важливою рушійною силою швидкої демократичної трансформації їх політичних систем та режимів. Саме тому євроінтеграційний напрям став визначальним пріоритетом державотворення [6, с. 115–116]. Аргументи євроскептиків, на які звернула увагу вітчизняна дослідниця Г. Щедрова [13, с. 157], а саме загроза ймовірної втрати влас-

ної ідентичності в результаті євроінтегації, можливі стартові обмеження щодо експорту деяких балтійських товарів до ЄС, небезпека занепаду енергетичної галузі й подальшої залежності від європейського енергоімпорту як і погіршення дипломатичних та економічних відносин із росією не отримали підтримки серед політикуму та широкого загалу.

Виокремлюючи передумови атлантичної інтеграції балтійських республік, необхідно констатувати, що вони, очевидно, є такі ж, як і європейської. Процес їхньої суверенізації вимагав забезпечення національних інтересів, в тому числі в сфері безпеки й оборони та захисту територіальної цілісності. Членство в НАТО для країн Балтії було одним із найважливіших стратегічних безпечових завдань, від позитивного вирішення якого напряму залежала доля їх суверенітету. Географічна близькість росії з її експансіоністськими настроями щодо пострадянських республік, які вона розглядала не як рівноправних партнерів, а історично залежні території неминуче актуалізувала євроатлантичний вектор інтеграції Естонії, Латвії і Литви як єдино можливий варіант збереження своєї незалежності. Серед вірогідних альтернатив реалізації зовнішньополітичного курсу ні ідеї нейтралітету країн Балтії, ні східна орієнтація їх зовнішньої політики, спрямована на можливе взаємовигідне співробітництво з росією, як і створення регіональної балтійської системи колективної безпеки у форматі спільного оборонного союзу не отримали масової підтримки серед владних еліт та населення [4, с. 92]. У цьому контексті саме безпековий вимір став своєрідним «стовпом ЄС», а вступ до НАТО розглядався як передумова вступу до ЄС [6, с. 119].

На думку вітчизняного науковця С. Білоножка важливим був й психологічний аспект питання, оскільки членство в НАТО повинно було розсіяти страхи балтійських країн про перетворення регіону в т. зв. «сіру зону», давало б їм можливість відчутти себе не узбіччям, а частиною «європейської цивілізації», якою вони себе завжди вважали [1, с. 132].

Власне окреслені передумови обумовили практичну реалізацію країнами Балтії європейського та атлантичного інтеграційного курсу.

У фаховому науковому середовищі, як правило, виокремлюють три етапи приєднання балтійських республік до ЄС [1; 2; 10; 13]. Перший з них хронологічно охоплює 1991–1995 рр. Нижня межа (27 серпня 1991 р.) – це встановлення дипломатичних відносин країн Балтії з Європейським Співтовариством, верхня – підписання 12 червня 1995 р. угод про асоціацію. На цьому етапі започатковано насамперед економічні виміри подальшої співпраці балтійських республік з країнами ЄС. Зокрема, 11 травня 1992 р. укладено Угоду про

торгівлю і співробітництво, через два місяці (18 липня) підписано Угоду про вільну торгівлю. Також країни Балтії отримали значну фінансову допомогу від ЄС. Як зауважила Г. Щедрова, загалом торговельно-економічна співпраця стала першим реальним етапом на євроінтеграційному шляху країн Балтії [13, с. 157]. Економічні зрушення відбувалися на тлі демократичної трансформації балтійських політичних систем у відповідності до критеріїв, схвалених в 1993 р. на червневому засіданні Європейської Ради в Копенгагені. Саме вони визначили стандарти, які необхідно було досягти для започаткування переговорів про вступ. Серед них – ринкова економіка; політична стабільність, верховенство закону, права людини, повага прав і захист національних меншин; здатність прийняти політичні і економічні норми ЄС тощо. Виконуючи їх, Естонія, Латвія і Литва на поч. 1995 р. за версією Freedom House отримали статус «консолідованих демократій» [11, с. 249].

На другому етапі, починаючи з середини 1995 р. у балтійському владному політикумі були визначені та чітко окреслені основні цілі й завдання щодо набуття повноправного членства в ЄС. На саміті Європейської Ради у Каннах (червень 1995 р.) балтійські республіки були включені в стратегію підготовки набуття повноправного членства в ЄС. У відповідності із вимогами так званої «Білої книги» уряди трьох балтійських країн повинні були продовжувати процес реформування правової системи для легітимації євроінтеграційного курсу. Підписані країнами Балтії угоди про асоціацію з ЄС сприяли їх подальшому євроінтеграційному поступу. Латвія подала відповідну заявку 13 жовтня, Естонія – 28 листопада, Литва – 11 грудня 1995 р. [8, с. 12–13].

Третій етап характеризувався, з одного боку, укладенням передвступних договорів, які підписали країни Балтії з ЄС. Для Естонії він розпочався у 1997 р., для двох інших балтійських республік – у 1999 р. У грудні 2002 р. на саміті в Копенгагені були підписані угоди про приєднання країн Центрально-Східної Європи до ЄС, серед них три балтійські республіки. Однією із завершальних подій цього етапу став саміт ЄС в Афінах 16 квітня 2003 р., на якому був підписаний остаточний текст угод про їх вступ [1, с. 131]. Загальнонаціональні референдуми, проведені напередодні саміту, засвідчили значну суспільну підтримку євроінтеграційного курсу, зокрема у Литві 91,1%, Латвії 67,5%, Естонії 66,8% громадян проголосували «за» [8, с. 37]. Євроінтеграційні процеси позитивно вплинули на консолідацію влади і населення навколо прагнення вступу до ЄС. У кінцевому підсумку балтійські республіки разом із Польщею, Угорщиною, Чехією і Словаччиною в рамках «п'ятого» розширення

ЄС на Схід 1 травня 2004 р. стали повноправними членами європейської спільноти. Загалом ЄС поповнився 10 державами.

Протягом окреслених етапів євроінтеграції у країнах Балтії відбулися системні реформи під контролем з боку ЄС та фінансової підтримки держав-членів. За оцінкою В. Завадського розмір цієї допомоги в перерахунку на душу населення був найвищим порівняно з іншими державами Центрально-Східної Європи. Загалом загальна сума дотацій у 1991–2001 рр. становила для Естонії 323 млн євро, для Латвії і Литви відповідно – 319 та 527 млн євро [2, с. 10]. Конкретні форми і темпи перетворень в країнах Балтії різнилися, але, загалом, відповідали змісту Маастрихтських угод 1992 р. У порівняльному аспекті насамперед відповідною європейським стандартам виявилася Естонія, яка була найбільш розвинутою країною регіону. Не випадково вона була серед 6 центральноєвропейських країн-кандидатів, з якими Єврокомісія в червні 1997 р. пропонувала розпочати переговори про вступ. Серед першочергових причин успішного розвитку цієї балтійської республіки місцева інтелектуальна еліта виокремлювала приналежність Естонії до північноєвропейського регіону, який, на її переконання, демонстрував особливий демократичний тип політичної культури консенсусного зразка. Його характерними рисами є чесність, відкритість політиків, прозорість політичних процесів тощо. Окрім цього, естонська еліта у порівнянні з латвійською, була як в етнічному, так і в ідеологічному плані більш однорідною. Очевидно важливою була також й міжнародна підтримка Естонії з боку розвинених держав регіону – Фінляндії та Швеції, з якими в неї були особливо тісні взаємини [1, с. 131]. Натомість у Литві зберігалося багато рудиментів радянської моделі, вона відставала від інших балтійських республік. Як стверджував колишній литовський посол в ЄС Клаудіюс Манекас «Литва рухалася в останньому вагоні... Весь час був великий ризик, що ми відстанемо від процесу» [14, с. 13]. Головною проблемою євроінтеграції Латвії була державна політика щодо некорінного населення. У ЄС піддали гострій критиці закон про громадянство і закон про мову, вважали їх невідповідними європейським стандартам щодо прав меншин. Адаптовані до європейських вимог закони були прийняті напередодні саміту Європейської ради у Гельсінкі 9 грудня 1999 р. У свою чергу це відкрило шлях до євроінтеграційного поступу країни [8, с. 33].

Прикметною рисою зовнішньополітичного проєвропейського курсу країн Балтії був консенсус політичних еліт (як правлячих, так і опозиційних) щодо їх інтеграції в ЄС. Виняток становила Литва. Протягом 1990-х рр. представниками провладного політикуму озвучувалися супере-

чливі заяви щодо євроінтеграційних перспектив країни. Зокрема в програмі уряду Казимири Прунскене, сформованого в 1990 р. зазначалося: «Один з найперспективніших шляхів повернення Литви у Європу проходить крізь переосмислення та матеріалізацію поняття Північного регіону». Наступного року новий прем'єр Гедімінас Вагнорюс наголошував на необхідності інтегруватися у європейський політичний та економічний простір. Цей напрям розвинули Адольфас Слезевічус, уряд якого підписав Європейські угоди і подав заявку на вступ до ЄС та президент Альгірдас Бразаускас, який в особистому зверненні до Європейської Комісії 19 квітня 1997 року наголошував на незмінності євроінтеграційного курсу Литви [1, с. 131].

Своєрідним балтійським виявом підтримки населенням політики євроінтеграції була практика обрання главами держав окремих представників еміграції, зокрема у Литві – Валдаса Адамкуса (1998, 2004 рр.), в Естонії Вайри Віке-Фрайберг (1993, 2003 рр.).

Якщо в питанні доцільності вступу балтійських республік до ЄС серед європейських лідерів був консенсус (розбіжності існували щодо вірогідних термінів готовності Естонії, Латвії та Литви), то їх прагнення приєднатися до НАТО не мало такої підтримки серед членів Альянсу, не було єдиного узгодженого підходу. Німеччина і Франція, прогнозуючи негативну реакцію росії, намагалися уникнути вірогідної конфронтації з нею. У зв'язку з цим вони сподівалися переконати партнерів по коаліції надати країнам Балтії гарантії безпеки поза межами НАТО, зокрема лише в рамках ЄС. Доволі обережну політику проводили південні країни НАТО: Італія, Іспанія, Португалія, Греція та Туреччина. Вони намагалися, з одного боку, не пришвидшувати процес вступу балтійських республік до Північноатлантичного Альянсу, а з другого – не були готові надати Москві якісь компенсації, якщо такий вступ все ж таки відбудеться. Натомість Данія, Норвегія, Польща, Чехія та Угорщина висували твердими прихильниками прийому країн Балтії в НАТО. У свою чергу Великобританія не хотіла загострювати відносини як з Німеччиною і Францією, так і з росією тому утрималася від відкритої підтримки прийому Естонії, Латвії і Литви в НАТО. До такої позиції схилилися і США [1, с. 132]. Разом з тим, вказані розбіжності серед членів Альянсу не стали на заваді практичній реалізації балтійськими республіками своїх євроатлантичних прагнень.

Можна вважати, що євроатлантична інтеграція країн Балтії відбувалася в контексті трьох зазначених вище етапів їх приєднання до ЄС. Варто зауважити, що цей процес відбувався паралельно, з певним часовим домінуванням європейського або атлантичного вектору розвитку. Його правову

основу становлять Закон про основи національної безпеки (1996 р) (і Стратегія національної безпеки Литви (2002 р), Концепція національної безпеки Латвії (2003 р.) тощо.

Інший підхід запропонували автори колективної монографії за редакцією Ю. Остапця і М. Токаря, виокремлюючи два етапи євроатлантичного поступу країн Центрально-Східної Європи, в тому числі балтійських республік. Перший тривав до 1993 р, протягом якого були ліквідовані військові структури Варшавського пакту, підписано Протокол про повне припинення дії договору та виведено російські війська з їх території. На другому етапі (1993–2004 рр.) здійснено практичні заходи щодо успішної реалізації євроатлантичного вектору розвитку країн Балтії [8, с. 23–25].

На кожному етапі важливою була підтримка США. У червні 1995 р. в рамках американо-балтійського військового співробітництва підписані угоди про співпрацю, одним із варіантів яких стали спільні навчання згідно прийнятої 10 січня 1994 р. програми «Партнерство заради миру». Основними цілями програми були: «досягнення прозорості процесу військового планування та формування оборонних бюджетів держав; запровадження демократичного контролю за діяльністю збройних сил; забезпечення проведення міжнародних операцій; досягнення рівня підготовки сил та засобів, необхідних для допомоги операціям, які здійснюються під егідою ООН або на підставі санкцій ОБСЄ; підвищення рівня знань та вмінь, потрібних державам-партнерам для їхньої участі у миротворчих, гуманітарних та рятувальних операціях» [8, с. 24].

Подальша інтеграція відбувалася в рамках низки військових проєктів: БАЛТБАТ – Спільний миротворчий батальйон, БАЛТРОН – Спільний загін військово-морських сил країн Балтії, БАЛТНЕТ – Єдина система нагляду за повітряним простором Балтії та ін. [10, с. 195]. Починаючи з 1997 р. регулярно проводилися спільні військові маневри збройних сил балтійських країн і НАТО, зокрема, «Балтія Трейнер-97», «Кооператив бест Елтон-97», «Балтік Тріал-97». Ще однією знаковою подією стало підписання між країнами Балтії та США в січні 1998 р. Хартії про партнерство, яку Естонія, Латвія і Литва розглядали як необхідну передумову до набуття повноправного членства в НАТО. На вашингтонському саміті 1999 р. балтійські республіки були визнані кандидатами у члени Альянсу. На Празькому саміті (листопад 2002 р.) Естонія, Латвія і Литва разом з Болгарією, Румунією, Словаччиною та Словенією отримали офіційне запрошення до НАТО. 26 березня 2003 р. держави-члени НАТО в Брюсселі підписали протоколи договору про їх приєднання до Північноатлантичного договору. Офіційно країни Балтії

стали членами Альянсу 29 березня 2003 р. (урочиста церемонія прийняття відбулася 2 квітня того ж року).

Серед балтійських республік Литва була найбільш підготовленою до вступу в НАТО, оскільки стала першою країною регіону, яка на кінець 1990-х рр. виділяла на оборону 2% від ВВП [7, с. 56]. В Естонії військові витрати досягли цього рівня у 2002 р., у Латвії – 2003 р.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що балтійські республіки після здобуття незалежності, протягом відносно нетривалого часу першими серед пострадянських країн успішно інтегрувалися в європейський та атлантичний політико-економічний і безпековий простір. Згадані вектори їх розвитку були органічними, відповідали історичним та соціокультурним традиціям балтійських народів, обумовлювалися прозахідною специфікою їх національного менталітету. Попри окремі відмінності у стартових позиціях їх готовності до вступу в європейські та атлантичні структури балтійські республіки, насамперед на тлі досягнутого консенсусу владної еліти, політикуму і громадянського суспільства, а також дієвої підтримки країн Заходу зуміли разом ввійти в НАТО і ЄС. Інтеграційний процес відбувався в декілька етапів, кожен з яких мав свої хронологічні межі та особливості. Позитивний досвід Естонії, Латвії і Литви потребує подальшого вивчення та узагальнення з метою його використання країнами наступної хвилі євро- та атлантичної інтеграції.

Література

1. Білоножко С. В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 44 (2). 2015. С. 130–135.
2. Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): автореферат дис...канд іст. наук: 07.00.02. Донецький у-т, Донецьк, 2008. 20 с.
3. Завадський В. М. Політичні передумови європейської інтеграції країн Балтії. *Наука, Релігія. Суспільство*. 2009, № 2. С. 24–29.
4. Замікула М. О. Країни Балтії на поч. 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія*, 2010. Т. 129. С. 91–94.
5. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387–393.
6. Палагнюк Ю. Механізми інтеграції держав Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу. *Державне управління та місце самоврядування*. 2013. Вип. 4 (19). С. 115–122.
7. Палій О. А. Специфіка та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичних структур безпеки. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2002. Том 20. С. 55–60.
8. Романюк А., Литвин В. Процес інтеграції країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу та НАТО. *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія / за заг. ред. Ю. Остапця і М. Токаря*. Ужгород, 2023. с. 7–42.
9. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Сер.: Міжнародні відносини*. 2010. Вип. 2. С. 97–104.
10. Стельмах В. О. Балтійська регіональна співпраця на шляху до західних інтеграційних структур. *Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А. Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. К., 2018. С. 192–205.
11. Стельмах В. О. Вплив європейської інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія за ред. к. і. н., доц. А. Г. Бульвінського, К., 2020. С. 242–258.
12. Ткаліч Т. Країни Балтії: досвід та проблеми входження до Європейського Союзу. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки*. 2016. №2 (7). С. 94–101.
13. Щедрова Г. П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії. *Політикус*. 2017. Вип. 1. – С. 156–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/polit_2017_1_33.
14. Almost NATO: Partners and Players in Central and Eastern European Security / Ed. by C. Krupnick. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. – 2002. – p. 360.
15. Cameron F. The European Union and the Challenge of Enlargement. *The Enlarging the European Union: Relations between the EU and Central and Eastern Europe*. – London – New-York : Bailey, 1997. – P. 5–45.

Анотація

Москалюк М. Ф. Євроінтеграційний та євроатлантичний вектор розвитку країн Балтії: передумови та етапи реалізації. – Стаття.

У статті розглядаються євроінтеграційні та євроатлантичні напрями розвитку балтійських республік після отримання ними незалежності. Відзначено актуальність даної проблематики в контексті необхідності подальшого вивчення, узагальнення та використання балтійського інтеграційного досвіду. Відзначено, що заявлена тематика має міждисциплінарний характер, є предметом дослідження насамперед представників гуманітарних, соціальних, юридичних, економічних наук тощо. Наголошено, що у контексті політологічного аналізу не вистачає комплексних праць, які охоплюють європейський та атлантичний інтеграційні виміри реалізації зовнішньої політики балтійських республік наприкінці XX- поч. XXI ст. Виокремлено витоки та передумови вступу країн Балтії до НАТО і ЄС, звернено увагу на їх історичний, геополітичний, цивілізаційний, соціокультурний та ментальний аспекти. Охарактеризовано основні етапи європейського та атлантичного інтегра-

ційного поступу країн регіону та запропоновано авторський підхід щодо їх періодизації. Проведено компаративний аналіз відповідності балтійських республік умовам членства в НАТО і ЄС у політичному, економічному та безпековому форматі, охарактеризовано основні загрози їх реалізації. Відзначено, що соціальний консенсус владних еліт, політичному та громадянського суспільства в Естонії, Латвії і Литві був одним із найважливіших інтеграційних чинників їх вступу в НАТО та ЄС. Важливе значення мала допомога та підтримка країн Заходу як носіїв демократичного типу політичної культури, сучасних цивілізованих норм і стандартів функціонування політичних інститутів та процесів.

Автор статті робить висновок, що вступ Естонії, Латвії і Литви в Північноатлантичний альянс і Європейський Союз був закономірним та органічним наслідком їх прозахідних цивілізаційно-орієнтаційних варіантів державотворчої інституціоналізації та розвитку.

Ключові слова: країни Балтії, Естонія, Латвія, Литва, пострадянський простір, європейська та атлантична інтеграція, ЄС, НАТО.

Summary

Moskaliuk M. F. European Integration and the Euro-Atlantic Vector of Development of Baltic States: Prerequisites and Stages of Realization. – Article.

The article considers the European integration and Euro-Atlantic directions of development of the Baltic republics after gaining independence. The relevance of this issue in the context of the need for further study, generalization and use of the Baltic integration experience is emphasized. It is noted that the stated topic is interdisciplinary in nature and is

the subject of research primarily by representatives of the humanitarian, social, legal, economic sciences, etc. It is stressed that, in the context of political analysis, there is a lack of comprehensive works covering the European and Atlantic integration dimensions of the implementation of the foreign policy of the Baltic republics in the late XX – early XXI century. The article highlights the origins and prerequisites for the Baltic states' accession to NATO and the EU, paying attention to their historical, geopolitical, civilizational, socio-cultural, and mental aspects. The main stages of the European and Atlantic integration progress of the countries of the region are characterized, and the author's approach to their periodization is proposed. A comparative analysis of the compliance of the Baltic republics with the conditions of membership in NATO and the EU in the political, economic, and security formats is carried out, and the main threats to their implementation are characterized. It is noted that the social consensus of the ruling elites, politicians, and civil society in Estonia, Latvia, and Lithuania was one of the most important integration factors for their accession to NATO and the EU. The assistance and support of Western countries as carriers of a democratic type of political culture and modern civilized norms and standards of functioning of political institutions and processes was of great importance.

The author concludes that Estonia, Latvia, and Lithuania's accession to the North Atlantic Alliance and the European Union was a natural and organic consequence of their pro-Western civilization-oriented options for state-building institutionalization and development.

Key words: Baltic States, Estonia, Latvia, Lithuania, post-Soviet space, European and Atlantic integration, EU, NATO.

УДК 324:342.34:004.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.30>*М. Б. Мота*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-3086-3103>

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗНАЧЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ АНАЛІТИКИ BIG DATA ДЛЯ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ І ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В теперішню епоху цифрової революції й експонентного зростання кількості та обсягу даних, які генеруються людьми, організаціями і машинами, політична або суспільно-політична сфера безумовно зазнає кардинальних трансформацій. Масивні обсяги різномірної інформації, відомі як великі дані чи Big Data, потребують новітніх методів обробки задля вирішення складних завдань, генерування нових знань і підтримки процесів прийняття рішень. Аналітика великих даних, як революційна технологія здатна виявляти приховані шаблони і закономірності у гігантських масивах структурованих і неструктурованих даних, стає невід'ємною частиною політичних та виборчих кампаній по всьому світу, причому не лише в автократіях, скільки в демократіях тощо. Завдяки ній політики та політичні технологи все частіше і частіше досліджують і маніпулюють громадською думкою, прогнозують виборчу поведінку, цільово впливають на виборців, загалом впливаючи на розвиток демократії і виборчого процесу.

Так, з одного боку, широке впровадження аналітики Big Data відкриває безпрецедентні можливості для посилення демократичних процесів та залучення громадян в формуванні публічної політики через різні електронні інструменти. Адже потужні інструменти збору та аналізу величезних масивів інформації із соціальних медіа дозволяють політичним акторам глибше розуміти погляди, настрої та преференції виборців. Це забезпечує підґрунтя для формування публічної сфери, посилення прозорості політичних процесів та розвитку електронної демократії загалом. Тому соціальні електронні платформи стали унікальними технологічними майданчиками для демократичної участі людей у політичних дебатах, виборчих комунікаціях та процесах прийняття рішень [32]. З іншого ж боку, застосування великих даних у політичній/суспільно-політичній сфері породжує низку серйозних етичних проблем та викликів для демократії. Зокрема, гостро постають питання захисту приватності громадян, протидії маніпулюванню інформацією, боротьби з поширенням дезінформації та фейків, а також потен-

ційного підривання базових демократичних засад і принципів. Неконтрольоване і безвідповідальне використання аналітики Big Data для впливу на поведінку виборців може завдати непоправної шкоди таким головним цінностям демократії, як рівність політичних прав, чесність виборчих процесів, свобода слова, плюралізм думок тощо. Саме на цих питаннях, а якщо конкретно, то на значенні, перспективах та ризиках аналітики Big Data для розвитку демократії і виборчого процесу, увагу зосереджено в цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблематика збереження балансу між можливостями великих даних і захистом демократичних інститутів вже тривалий час перебуває у фокусі уваги наукової спільноти. Дослідники різноспрямовано і ретельно вивчають різноманітні ризики, виклики і перспективи, пов'язані із застосуванням аналітики Big Data у політиці. Зокрема, аналізуються такі концепти, як порушення приватності громадян і можливі наслідки таких порушень, проблеми автоматизованого профілювання і масового збору персональних даних, а також потенційний негативний чи позитивний вплив персоналізованих повідомлень і мікротаргетингу на політичні і виборчі процеси. Це можемо бачити в ідеях та працях таких вчених, як Н. Анстед [2], К. Беннетт і Д. Ліон [3; 4], Я. Браун [6], Т. Войс [38], Б. Гулд [13], Р. Далтон [11], К. Дженкінс, К. Сломчинські та Дж. Дуброу [18], А. Інграмс [16], Т. Зарські [40], Р. Кало [8], Д. Карпф [19], М. Косінські, Д. Стілвелл і Т. Грелел [20], Б. Монро [23], Дж. Наглер і Дж. Такер [25], Д. Нікерсон і Т. Роджерс [27], У. Сівараджа, М. Камал, З. Ірані й В. Віраккоді [33], О. Тене та Я. Полонецькі [36], З. Туфекчі [37], Л. Фішер [12], С. Чен, Р. Чан та В. Сторі [9], Д. Шах, Дж. Капелла й В. Нойман [32], М. Янссен та Є. ван ден Ховен [17] й інші. Однак, на сьогодні все ще бракує ґрунтовних і комплексних досліджень, що б системно розглядали весь спектр перспектив, загроз та ризиків, які можуть нести новітні технології великих даних для визначальних принципів і засад демократії, таких як полі-

тична змагальність, справедливість, рівність і чесність виборів, свобода слова та думки тощо.

Формулювання мети статті. Тож основною метою цієї наукової праці є ретельне і всебічне вивчення й структурування можливих довготривалих негативних та позитивних наслідків застосування аналітики Big Data у політичній/суспільно-політичній сфері, зокрема для інститутів демократії, процесів виборів та ключових демократичних цінностей і принципів. Для досягнення поставленої мети у статті буде здійснено розгляд політичної цінності великих даних, зокрема їх позитивного потенціалу для посилення демократичної участі, а також демократичної цінності приватності громадян як ключового права людини. Разом із цим, буде докладно проаналізовано нові типи викликів і загроз у сфері приватності та безпеки різних персональних даних, що виникли внаслідок масштабного поширення технологій збору, обробки та використання Big Data. Окрему увагу буде приділено ризикам та небезпекам, котрі може становити зловживання аналітикою великих даних для традиційних демократичних інститутів, цінностей і принципів. Тому дослідження додатково покликане привернути увагу широкого кола стейкхолдерів, включно з політиками, регуляторами, науковцями і представниками галузі великих даних, до нагальної необхідності розробки й ухвалення ефективних нормативно-правових актів, етичних кодексів та механізмів контролю у сфері застосування технологій Big Data для політичних/суспільно-політичних та виборчих цілей. Це дозволить максимально використати позитивний демократичний потенціал великих даних і водночас забезпечити процеси політики й виборів від згубного впливу зловживань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Цифрова трансформація радикально змінила політичний ландшафт у більшості демократичних країн. Поява та стрімке поширення нових інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема інтернету і соціальних медіа, спричинили професіоналізацію політичних комунікацій та виборчих кампаній. Партії і кандидати все активніше інтегрують у свою діяльність саме маркетингові інструменти і практики, запозичені з бізнес-сфери [15; 21; 30]. Зокрема, європейські політичні актори та партії все більше і більше переймають американську модель «діджиталізованих» виборчих кампаній, яка передбачає інтенсивне застосування новітніх IT-рішень й аналітики Big Data для сегментації електорату, персоналізованого мікротаргетингу та точкового впливу на конкретні групи виборців [2; 7]. Задля наглядності, ще під час виборів до Європейського парламенту 2014 року соціальні мережі вже постали невід'єм-

ною частиною електоральної боротьби у більшості країн Європейського Союзу [29]. Політичні партії у Фінляндії, Іспанії, Великій Британії та інших державах активно використовували та продовжують цифрові інструменти для таргетованих комунікацій з різними цільовими аудиторіями виборців. Тим не менше, порівняно зі США, європейські політичні партії і досі мають значно обмеженіший доступ до даних, необхідних для ефективного мікротаргетингу та персоналізації контенту, а також (як одна з причин цього) жорсткіші правила щодо захисту персональних даних, приватності й обробки інформації. Проте навіть вже існують успішні приклади масштабної професіоналізації кампаній та глибокої інтеграції інтернет-інструментів й Big Data аналітики у політичну комунікацію окремих політичних сил у Європі [2].

Соціальні медіа безумовно стали однією із найбільш впливових технологічних платформ сучасних політичних та виборчих процесів. Адже вони забезпечують безпрецедентні можливості збору, обробки й аналізу величезних обсягів інформації про політичні погляди, уподобання, моделі поведінки й інші цінні дані мільйонів користувачів і виборців. Як відзначають з цього приводу фахівці, аналітика масивів даних з соціальних мереж надзвичайно ефективно помагає прогнозувати електоральну поведінку, тенденції руху громадської думки та поширення політичних трендів у тій чи іншій державі або місцевості [11; 23]. Натомість інші дослідники вважають, що саме інформація із соціальних медіа має надзвичайну цінність для сучасної політичної науки. Адже вона містить унікальні дані про реальні настрої, пріоритети і погляди людей на політичні/суспільно-політичні процеси, джерела звідки вони отримують інформацію, характер їхніх асоціацій та вподобань, а також про їхні поведінкові стратегії у конкретних політичних ситуаціях тощо [25]. Тим не менше і незважаючи на інтенсивне впровадження новітніх цифрових інструментів та технологій, фундаментальні політичні права і свободи людини, зокрема право на свободу слова, об'єднання, політичну комунікацію і вираження думки, лишаються ключовими опорами справжньої демократії [22]. Отож, застосування великих даних і пов'язаних з ними інструментів аналітики в політиці і далі має неухильно поважати й забезпечувати дотримання фундаментальних демократичних цінностей, принципів та інститутів. Винятково за такого ґрунтового та зваженого підходу позитивний демократичний потенціал Big Data зможе максимально реалізуватися, водночас забезпечивши політичні і виборчі процеси від будь-яких негативних та деструктивних впливів і ризиків.

Сучасні технології обробки й аналітики великих даних відкривають унікальні перспективи для

політичної сфери і виборчих процесів у демократичних країнах. Передусім вони забезпечують безпрецедентні можливості комплексного збору, систематизації і поглибленого аналізу колосальних масивів різномірної інформації про найрізноманітніші аспекти політичних вподобань, світоглядних орієнтацій, громадських настроїв та електоральної поведінки величезної кількості виборців. Результати такої аналітики становлять неоціненний ресурс для якнайглибшого вивчення закономірностей складних суспільно-політичних процесів, виявлення прихованих трендів та детермінант, а також для побудови максимально точних прогнозних моделей подальшого розвитку електоральної ситуації на місцевому, регіональному, національному і навіть глобальному рівнях. Разом із цим, згідно з переконливими твердженнями провідних фахівців [18], саме така можливість оперувати величезними масивами структурованих і неструктурованих даних про політичні вподобання й настрої мільйонів людей стала одним з ключових факторів стрімкого прогресу політичної науки в останні десятиліття. Водночас, не можна ігнорувати і потенційні ризики трансформації класичних політичних процесів та демократичних процедур внаслідок широкомасштабного впровадження новітніх технологій Big Data. Врешті, потужні інструменти інтелектуального аналізу великих даних активно застосовуються для реалізації концепції електронної демократії (е-демократії) та механізмів залучення громадян до онлайн-участі в політичному житті. Обробка колосальних масивів цифрових даних про запити, інтереси та переваги виборців допомагає органам державної влади та політичним силам значно краще розуміти реальні очікування й найгостріші проблеми різних верств населення, виявляти найбільш злободенні питання суспільного порядку денного. Це, у свою чергу, відкриває шлях до налагодження дієвого і відкритого діалогу й партнерської взаємодії між владою та громадянським суспільством на засадах прозорості та підзвітності [18].

Однак мабуть найбільший безпосередній інтерес для більшості політичних гравців становить можливість застосування інструментів аналітики Big Data для персоналізації політичних повідомлень, гасел та іншого агітаційного контенту в рамках виборчих кампаній. Для максимально ефективного ведення виборчих перегонів критично важливо мати доступ до точних прогнозів щодо політичних вподобань різних категорій виборців, їх типових моделей поведінки, сприйнятливості до певних типів меседжів і реакцій на ті чи інші гасла та заклики [27]. Тим паче, що сучасні технології машинного навчання та штучного інтелекту в поєднанні з аналітикою величезних масивів даних вже сьогодні здатні з надзвичайно високою точністю визначати політичні орієнтації, ідео-

логічні уподобання і навіть партійні переваги кожного виборця виключно на основі аналізу їхніх цифрових слідів в інтернет-просторі, тобто активності в соціальних мережах, пошукових запитів, коментарів і навіть лайків під певним контентом [20; 36]. Так, метод Косинські може з точністю до 85 відсотків визначати партійну приналежність користувачів на підставі їхніх вподобань у мережі «Facebook» [20]. Саме тому інноваційні інструменти персоналізованого мікротаргетингу, точкового впливу на конкретні групи виборців й адресної комунікації активно і досить успішно застосовувалися в низці останніх виборчих кампаній у США, країнах Європи й інших демократіях [2; 19; 41]. Маючи в розпорядженні деталізовані масиви соціально-демографічних, психографічних й інших видів Big Data про різні категорії громадян, їхні ключові проблеми, виклики, інтереси і вподобання, команди політтехнологів і маркетологів можуть максимально персоналізувати, адаптувати і точно адресувати свої програмні засади, ключові гасла, агітаційні матеріали під ці конкретні цільові аудиторії. Саме такий підхід персоналізованого таргетингу допомагає значно оптимізувати витрати часу, зусиль і фінансових ресурсів на організацію та ведення виборчих кампаній, а також неабияк підвищити їхню загальну результативність і ефективність впливу на електорат. Разом з тим, надмірна сегментація виборців, фрагментація і вузька персоналізація політичних комунікацій все-ж таки можуть нести і певні ризики для консолідації демократичного суспільства. Існує реальна загроза поглиблення поляризації в суспільстві навколо конфліктних ідеологічних ліній та маніпуляцій суспільною думкою через цілеспрямований вплив на окремі групи виборців із різним специфічним контентом. Крім того, надто вузьке профілювання аудиторій несе небезпеки штучного спотворення публічного дискурсу, відсікання від суспільно важливих тем, тенденційного підсилення одних тем при ігноруванні інших.

Через це успішна реалізація демократичного та гуманістичного потенціалу технологій Big Data в політиці потребує ретельного збалансування різних факторів впливу, запитів усіх залучених стейкхолдерів, а також неухильного дотримання ключових цінностей та принципів демократичного устрою. Для цього передусім необхідно всебічно проаналізувати та критично осмислити вплив різних новітніх інформаційних технологій на ідею демократичного врядування в її класичному розумінні і як такої. Тільки після цього доцільно переходити до деталізованого розгляду гострих питань захисту приватності фізичних осіб і їхніх персональних даних у нових цифрових реаліях, що безсумнівно пов'язані із запровадженням технологій обробки великих масивів даних.

Загалом вплив технологічних інновацій на суспільно-політичні процеси та інститути демократії вже тривалий час схильний розглядатися дослідниками із діаметрально протилежних позицій. Прихильники так званого «технологічного оптимізму» вбачають у новітніх інформаційно-комунікаційних технологіях потужний потенціал для розширення громадянської участі, підвищення рівня підзвітності і транспарентності органів державної влади різним верствам населення. Вони розраховують, що широкомасштабне запровадження інтернету, соціальних медіа і мобільних застосунків максимально наблизить політичну систему до пересічних громадян, створивши умови активного залучення кожного до процесів публічних обговорень і вільного вираження громадської думки з будь-яких питань суспільно-політичного значення. Натомість, скептики і противники технологічного детермінізму попереджають про потенційні загрози руйнування принципів демократії внаслідок поширення технократичних тенденцій в управлінській сфері. Так, на їхню думку, прогресуюча діджиталізація політико-адміністративних процесів може призвести до узурпації владних повноважень вузьким колом технічних фахівців й експертів з управління великими даними та інформаційними системами. Як наслідок цього, реальний процес прийняття рішень усе більше віддалятиметься від волевиявлення народу і натомість буде підпорядковуватися формалізованим математичним моделям, алгоритмам і критеріям ефективності, які втратять свій людиноцентричний вимір. За такого сценарію впровадження інноваційних технологій управління в системі державного апарату може стати згубним для фундаментальних засад демократії, призвести до істотних обмежень у реалізації громадянських прав і свобод тощо.

Непересічний приклад практичного впливу саме технологічних факторів на демократичні цінності й інститути становлять процеси становлення і поширення концепції електронного урядування (e-governance) у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть. В рамках цієї моделі дія і вплив технологічних інновацій на демократію не мають якогось однозначного визначеного вектора – позитивного чи негативного. А радше їхній ефект є динамічним та значною мірою залежить від конкретних механізмів і процедур запровадження інформаційно-комунікаційних новацій у систему державного управління. Як слушно зауважують експерти в цій царині [1], цифрові технології починають активно взаємодіяти з усіма існуючими каналами політичної комунікації і налагодження зворотних зв'язків між громадянами та державними інституціями. З одного боку, це справді відкриває нові перспективи для розвитку демократії через створення нових можливостей задля максимально широкого залучення всіх

верств населення до безпосередньої участі у процесах державотворення і вироблення владних рішень на всіх її етапах. Однак, з іншого боку, технологічний прогрес супроводжується виникненням потенційних системних викликів для стійкої роботи демократичних механізмів, і чи не найбільшим серед них є питання захисту права кожної людини на повагу до її приватного життя.

Цю ж думку ще на зорі епохи інформаційних технологій висловив класик політичної теорії ХХ століття Роберт Даль. Він передбачав, що повсюдне поширення сучасних (теперішніми категоріями) ІТ-рішень закономірно стане тригером нової «хвилі» демократизації, бо надасть принципово нові інструменти для всебічного розширення прозорості діяльності державних органів влади. А також сприятиме посиленню залучення громадян до процесів підготовки та прийняття важливих для суспільства рішень – від місцевого до центрального рівня. Це, у свою чергу, повинно було би означати якісне збільшення ступеня політичної автономії та самоврядної здатності демосу [10]. Але історія останніх десятиліть продемонструвала, що на практиці запровадження тих самих новітніх інформаційних технологій дійсно відкрило для держави безпрецедентні можливості посиленого тотального контролю та цифрового нагляду за суспільством й громадянами через масове збирання та всеохоплюючу аналітику гігантських обсягів персональних цифрових даних про погляди, уподобання, поведінку і навіть буквально кожен аспект приватного життя мільйонів, якщо вже взагалі не мільярдів людей. Саме це породжує реальні ризики зростання технократичних тенденцій у системі державного управління, оскільки, з одного боку, необмежене розширення сфери охоплення урядових відомств зі сторони величезних потоків суспільно-значимої інформації та запровадження потужних інструментів штучного інтелекту й машинної аналітики для обробки таких масивів даних об'єктивно сприяють зміцненню так званої «експерткратії». Йдеться про перехід повноважень з прийняття ключових рішень до вузького кола технократів і технічних експертів, які інтерпретують свого роду «істину», лише як формалізовану у вигляді математичних алгоритмів і моделей. З іншого боку, для пересічних громадян й справді відкриваються нові, більш ефективні, важелі впливу на процеси вироблення державної політики та прийняття управлінських рішень через інтенсифікацію та урізноманітнення форм публічного діалогу між суспільством та владою на засадах прозорості, гласності, підзвітності й урешті-решт підконтрольності. Втім, ціною за набуття таких інструментів політичної автономії для демосу стає вимушена поступова відмова від певного рівня особистої приватності кожного індивіда заради утвердження принци-

пів транспарентності та необхідності надання урядовим інституціям доступу до максимально широких масивів суспільно-значимих даних для вдосконалення системи прийняття рішень [16; 33].

Право на приватність відіграє непересічну роль у забезпеченні стабільного функціонування демократичних інститутів і процесів. Воно створює сприятливий ґрунт для формування незалежних політичних поглядів, вільного висловлювання критики на адресу влади та незаангажованої участі громадян у різних публічних дискусіях. Відповідно, саме приватна сфера уможливорює вільний обмін думками, обговорення і зважування альтернатив без страху перед утисками чи репресіями з боку держави або інших могутніх гравців. Як вказують теоретики-класики [39, с. 7], в демократії приватність забезпечує можливість політичного вираження і критики, політичного вибору і свободи від невинуватого поліцейського втручання. Вона забезпечує змогу підготовки та обговорення питань «наодинці» та дозволяє брати участь у сімейному житті, релігії й інших формах асоціацій. Ось чому сучасні політичні філософи [17; 38] доводять, що право на приватність є необхідною умовою автентичного політичного «Я» громадянина та рівноправної публічної дискусії у дорадчій демократії. Інакше кажучи, приватність створює безпечний простір для вільного формування та вираження політичних поглядів, а також уможливорює незалежність мислення та дій.

Історично ідея приватності виникла як спосіб обмежити всевладдя держави і прагнення гарантувати автономію особистості в певних сферах життя. Філософи епохи Просвітництва, такі як Дж. Локк та Дж. С. Мілль, обстоювали концепцію «приватної сфери», в якій індивід має бути захищеним від свавільного втручання ззовні. Вони довели, що лиш за умови забезпечення такого конструкту громадяни можуть вільно формувати і врешті виражати власні переконання, не побоюючись жодних переслідувань. У подальшому ідея приватності стала одним з ґрунтовних принципів ліберальної демократії. Вона розглядалася як передумова реалізації низки громадянських свобод, зокрема права на свободу слова, зібрань, асоціацій тощо [31]. Адже громадяни можуть по-справжньому відкрито критикувати владу, обговорювати політичні питання й об'єднуватися у групи за інтересами лиш тоді, коли їхня приватність надійно захищена від зовнішнього контролю і переслідувань. З іншого боку, відсутність безпечного приватного простору орано чи пізно змушує людей обмежувати себе через страх перед можливими репресіями, що збіднює демократичний дискурс.

Усвідомлюючи критичну вагу приватності для повноцінного функціонування демократії, більшість (демократичних) країн світу ухвалили від-

повідні законодавчі акти, покликані захистити персональні дані громадян від неправомірного доступу та використання. Такі закони передбачають низку базових принципів, серед яких обмеження мети й масиву збору, доступу та виправлення даних, їхня мінімізація, конфіденційність тощо. Вони встановлюють процедурні гарантії, метою яких є забезпечити прозорість обробки персональної інформації, а також всяко запобігти її незаконному чи недобросовісному використанню [24]. Проте стрімкий розвиток цифрових технологій та методів аналітики великих даних в останні десятиліття спричинив виникнення нових викликів і загроз з приводу права на приватність і демократичних свобод загалом. Адже технології Big Data дозволяють непомітно відстежувати онлайн-активність мільйонів користувачів та виявляти приховані патерни і тенденції у різних масивах даних. Це відкриває широкі можливості для деанонімізації і створення докладних цифрових «досьє» на громадян, що несе серйозні ризики вторгнення в їхню приватну сферу. Тому попри зусилля різних регуляторів, цифрова епоха породжує нові виклики у забезпеченні приватності, змушуючи переосмислити наявні і традиційні концептуальні підходи. Тим паче, що триваюча «ерозія» приватності несе загрози для демократичних інститутів та процесів і є причиною «ерозії» демократії, бо обмежує здатність громадян вільно висловлювати свої думки і контролювати дії влади, зокрема через вибори [13; 31].

Потужними інструментами аналітики Big Data активно користуються як державні органи, так і комерційні структури, зокрема партії [6; 28], для масштабного збору персональних даних у цифровому просторі. Аналітичні компанії спроможні збирати та агрегувати цифрові «сліди» потенційних виборців, створювати їхні детальні психологічні профілі на підставі онлайн-активності та використовувати цю інформацію для цілеспрямованого мікротаргетингу. Подібні масштабні процеси відстеження і профілювання часто відбуваються прихованими шляхами, які важко виявити та кваліфікувати як порушення приватності, адже вони відбуваються за допомогою аналізу вже доступної інформації [8; 26; 34]. Нездатність захистити приватність у цифровому просторі може мати руйнівні наслідки для демократичних інститутів і процесів. Всеосяжне спостереження за громадянами може підштовхнути їх до самоцензури, коли вони навмисно обмежуватимуть власні висловлювання та поведінку через страх перед можливими негативними наслідками [12; 35]. В такому разі в умовах «цифрової прозорості» і загрози переслідувань люди менш охоче критикуватимуть владу, братимуть участь у дискусіях на гострі політичні теми чи долучатимуться до громадських рухів, об'єднань і слухань. Це неми-

нуче збіднюватиме демократичний дискурс, звужуватиме публічну сферу й ослаблюватиме політичну опозицію.

До того ж, наявність деталізованих цифрових профілів громадян відкриває можливості для маніпулювання масовою свідомістю й індивідуалізованого тиску чи дискримінації людей через їхні політичні погляди, соціальний статус, особливості поведінки і/чи культурні характеристики. Доступ до приватних даних може надати непропорційну владу окремим силам й акторам, порушуючи засади рівноправного представництва і підзвітності перед виборцями. Отже, належний захист приватності має критично важливе значення для збереження демократичних цінностей, свобод і процесів у цифровому суспільстві. Лиш за умови існування безпечного приватного простору, де громадяни не перебувають під тотальним державним і комерційним наглядом чи контролем, вони зможуть цілком вільно формувати і висловлювати альтернативні погляди та критикувати владу і її дії. Тому приватність є необхідною запорукою самостійності і незалежності суджень, що лежить в основі народного суверенітету. Саме на цій підставі законодавче регулювання у сфері захисту персональних даних має стати одним із пріоритетів для всіх демократичних країн. Лише прописавши чіткі, дієві гарантії і впровадивши надійні механізми притягнення до відповідальності, можна захистити право на приватне життя у цифрову епоху.

Натомість в реальності стрімкий розвиток технологій аналітики Big Data і їх активне впровадження у політичний й електоральний процеси породжує низку фундаментальних викликів та загроз для демократичних цінностей і принципів. Практики політичного мікротаргетингу, персоналізованих повідомлень і деталізованої аналітики виборців, які стали можливими завдяки Big Data, по суті є різновидами прихованого масштабного/тотального нагляду і відстеження громадян у цифровому просторі. А системний нагляд, як свідчить історичний досвід, підриває засадничі свободи та права людини, які є невід'ємними складовими і цінностями демократії [14]. Перебуваючи під невисипущим наглядом держави, корпорацій чи політичних сил, громадяни зазнають постійного тиску і ризику переслідувань за переконання, критику влади чи непопулярні погляди. Внаслідок цього вони можуть вдатися до самоцензури, обмежуючи власні висловлювання і діяльність через страх різних негативних наслідків. У підсумку, це звужує публічний дискурс, применшує роль опозиції і незгодних, спотворює ринок ідей і підриває саму серцевину демократії – вільне формування і волевиявлення народу. Врешті, цифрові сліди від мільйонів користувачів у процесі їхньої онлайн-активності стають «сировиною» для створення деталізованих психометричних профілів

виборців. Здатність алгоритмів Big Data виявляти приховані зв'язки і тренди у такий спосіб відкриває широкі можливості для маніпулювання людською поведінкою й переконаннями на безпрецедентному рівні. Адресований індивідуально психологічний вплив стає не лише непомітним для жертви, а й вкрай важким для виявлення і протидії ззовні.

Часто спостерігається тенденція до перебільшення аналітичними компаніями масштабів і гранулярності зібраних ними масивів персональних даних, що нагадує радше «міф про все охоплююче знання». Такі наративи про володіння велетенськими базами даних слугують нав'язуванню ілюзії абсолютної переваги і нездоланності, ефективно сприяючи поширенню практик цифрового нагляду та впливу. Вказана тенденція є особливо відчутною в США [4; 33], де через доволі ліберальні закони у сфері фінансування виборів, надлишок публічних даних та відносно м'які рамки регулювання захисту приватності індустрія передвиборчої аналітики врешті змогла «розквітнути» раніше, ніж в інших країнах [3].

Важливо і те, що нездатність належним чином збалансувати право громадян на приватність і право політичних суб'єктів на комунікацію з виборцями створює ризик поступової «ерозії» обох цих демократичних принципів. Складність полягає у тому, що в кожній країні такий баланс повинен вибудовуватися по-різному із огляду на специфічні правові, політичні та культурні особливості [5]. Проте спільною проблемою досі є відставання регуляторів від технологічного прогресу, адже органи захисту персональних даних і виборчі інституції загалом виявилися та залишаються неготовими до викликів, котрі постали у зв'язку із масштабним застосуванням Big Data у політичних і виборчих цілях [3]. Існуючі правові рамки й надалі залишаються доволі архаїчними, адже більшість норм були розроблені для доцифрової епохи та не враховують нових реалій збору й обробки персональної інформації. Саме це створило ситуацію, коли сфера передвиборчої аналітики, з усіма її складнощами і потенційними зловживаннями, фактично залишилася поза увагою відповідних наглядових органів [5; 33]. Наслідком свого часу став, досі є та найближчим часом точно буде стрімкий розвиток методів мікротаргетингу, психологічного профілювання і впливу на масову свідомість, що невідкріплений належними гарантіями прав людини та запобіжниками проти зловживань. Відтак подальше некероване застосування аналітики Big Data в політиці загрожуватиме низкою деструктивних наслідків, здатних підрвати фундамент демократичних суспільств.

Одним з найбільш очевидних є посилення політичної поляризації і розколу в суспільстві у цьому контексті. Адже алгоритми формування вузько

таргетованих повідомлень на основі цифрових профілів можуть призводити до появи так званих «фільтрувальних бульбашок» – середовищ, де окремій людині буде доступна лише частина контенту, відібрана відповідно до її передбачуваних інтересів й уподобань. В умовах, коли доступ до альтернативних джерел інформації обмежений, типово підсилюється відчуття протистояння та нетерпимості до іншості, а раціональний дискурс підмінюється емоційно забарвленими гаслами й ультимативними і часто безпідставними твердженнями [5]. Водночас непрозорий характер більшості цифрових інструментів політичної реклами ускладнює процес її верифікації та спростування у разі поширення неправдивої або викривленої інформації. Таким чином анулюється один із ключових аргументів на користь свободи слова – її самокоригувальний потенціал. Відтак значно посилюється вплив дезінформації, підриваючи здатність виборців ухвалювати виважені і раціональні рішення на основі об'єктивних даних.

Технології й аналітика Big Data також несуть серйозну загрозу для рівного політичного представництва і залучення/участі всіх верств населення до процесу волевиявлення. Потужні аналітичні інструменти дозволяють партіям і кандидатам фокусуватися винятково на «ключових» сегментах електорату, цілеспрямовано агітуючи їх й ігноруючи при цьому потреби та інтереси інших громадян. Таким чином невключені верстви населення позбавляються права голосу, їхні проблеми випадають з порядку денного, а їхня підтримка чи критика стають непотрібними. Наслідком такої ситуації стає істотне знецінення принципу рівного представництва та підзвітності обраних посадовців, що лежить в основі демократії. Якщо політики не матимуть потреби боротися за голоси всіх виборців, а лише фокусуватимуться на деяких цільових групах, то вони просто не матимуть жодних стимулів для того, щоб втілювати у життя програми в інтересах усього народу. Егоїстичні інтереси вузьких кіл в такому випадку стануть домінуючими, а демократія набуде все більш формального й удаваного характеру [4].

Симптоматично, що описані негативні тенденції підсилюватимуться через одну із найбільш руйнівних проблем застосування аналітики Big Data у політиці – загальне зниження громадянської залученості і політичної участі. Ті самі технології, які дозволяють чітко профілювання виборців, неминуче створюватимуть атмосферу зневіри та відчуження одних груп серед решти громадян, інтереси яких вочевидь цілеспрямовано ігноруватимуться. Вони відчуватимуть, що їхні голоси не мають жодної ваги, що політика виявилась монополією вузьких еліт і підпала під вплив непідконтрольних механізмів, які непрозоро визначають повістку і мані-

пулюють суспільною свідомістю [4]. Як наслідок, загальна електоральна активність у такій ситуації знижуватиметься, рівень абсентеїзму зростатиме, а значна частина населення відвертатиметься від публічних справ. Це поглиблюватиме відчуження між владою і народом, а демократичні інститути дедалі більше знецінюватимуться, що згодом може спричинити їх повний занепад і розпад усієї політичної системи на користь гібридних, авторитарних, охлократичних моделей. Остання як раз і характеризується волею необізнаних мас, збудованих деструктивними ірраціональними імпульсами, якими легко маніпулювати.

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. На підставі дослідження постає цілком очевидною гостра потреба невідкладної та системної модернізації правових і регуляторних рамок для захисту демократичних засад в епоху аналітики Big Data (деякі кроки саме в цьому напрямі поточно – станом на момент підготовки статті – робив Європейський Союз). По-перше, повинне бути переглянуте застаріле законодавство в сфері захисту персональних даних з метою комплексного врегулювання процесів їх збору, обробки та використання як державними, так і приватними суб'єктами. Чинні закони були розроблені для технологій минулого і не встигають за мінливими технологічними і суспільними викликами сьогодення. Нові ж норми мають встановлювати чіткі гарантії захисту приватного життя громадян та передбачати прозорі і підзвітні процедури використання персональних даних у різних сферах.

По-друге, невідкладної уваги потребують проблеми застосування технологій й аналітики Big Data саме у політичній і виборчій царинах. Свобода думки і слова разом із повагою до приватного життя та рівним доступом до інформації є тими демократичними фундаментами і принципами, руйнація яких може стати неминучою у випадку подальшого некерованого поширення згаданих технологій. Тому окреме виборче законодавство та нормативні акти повинні містити жорсткі вимоги щодо збору й обробки виборчих даних, використання психологічних та поведінкових профілів, забезпечення прозорості й підзвітності під час проведення «цифрових» виборчих кампаній. Зокрема, вартувало би запровадити ефективні запобіжники проти дезінформації та чіткі критерії достовірності для будь-яких передвиборчих повідомлень і реклами. Важливим є убезпечення громадян від індивідуалізованих цільових атак, спрямованих на маніпулювання їхньою політичною свідомістю та переконаннями шляхом задіяння глибинних психологічних методик впливу.

Відтак загальний висновок полягає у тому, що демократія може вижити та процвітати в епоху технологічних інновацій лише за умови невпин-

ної роботи над власним вдосконаленням і модернізацією своїх інститутів і процесів. Усвідомлення викликів, які несе стрімкий розвиток інструментів й аналітики Big Data саме для політичної сфери й виборчого процесу та розробка адекватного регуляторного реагування на них є нагальним обов'язком для усіх демократичних суспільств. Від здатності держав і їхніх громад впоратися з цим завданням залежить, чи уникнемо ми багатьох деструктивних наслідків та збережемо демократію як ефективний і життєздатний політичний механізм в еру діджиталізації.

Література

1. Alford J., Hartley J., Yates S., Hughes O. Into the purple zone: Deconstructing the politics/administration distinction. *The American Review of Public Administration*. 2017. Vol. 47. No. 7. P. 752–763.
2. Anstead N. Data-driven campaigning in the 2015 United Kingdom general election. *International Journal of Press/Politics*. 2017. Vol. 22. No. 3. P. 294–313.
3. Bennett C. Voter databases, micro-targeting and data protection law: Can political parties campaign in Europe as they do in North America?. *International Data Privacy Law*. 2016. Vol. 6. No. 3. P. 261–275.
4. Bennett C., Lyon D. Data-driven elections: implications and challenges for democratic societies. *Internet Policy Review: Journal on internet regulation*. 2019. Vol. 8. No. 4. P. 1–16.
5. Bennett C., Oduro-Marfo S. Privacy, Voter Surveillance, and Democratic Engagement: Challenges for Data Protection Authorities. *2019 International Conference of Data Protection and Privacy Commissioners (ICDPPC)*. Greater Victoria, 2019. 55 p.
6. Brown I. Social media surveillance // *The International Encyclopedia of Digital Communication and Society*. American Cancer Society, 2014. P. 1–7.
7. Cadwalladr C. The great British Brexit robbery: How our democracy was hijacked. *Guardian*. 2017. No. 7. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/07/the-great-british-brexit-robbery-hijacked-democracy>
8. Calo R. The boundaries of privacy harm. *Indiana Law Journal*. 2011. Vol. 86. No. 3.
9. Chen H., Chiang R., Storey V. Business intelligence and analytics: From big data to big impact. *MIS Quarterly*. 2012. Vol. 36. No. 4. P. 1165–1188.
10. Dahl R. A democratic dilemma: System effectiveness versus citizen participation. *Political Science Quarterly*. 1994. Vol. 109. No. 1. P. 23–34.
11. Dalton R. The potential of big data for the cross-national study of political behavior. *International Journal of Sociology*. 2016. Vol. 46. No. 1. P. 8–20.
12. Fisher L. Guilt by expressive association: Political profiling, surveillance and the privacy of groups. *Arizona Law Review*. 2004. Vol. 46. P. 621–675.
13. Goold B. How Much Surveillance is Too Much? Some Thoughts on Surveillance, Democracy, and the Political Value of Privacy. Social Science Research Network, Rochester, 2010.
14. Haggerty K., Samatas M. Surveillance and Democracy. New York: Routledge, 2010. 272 p.
15. Holtz-Bacha C. Professionalization of political communication: The case of the 1998 SPD campaign. *Journal of Political Marketing*. 2002. Vol. 1. No. 4. P. 23–37.
16. Ingrams A. Big Data and Dahl's Challenge of Democratic Governance. *Review of Policy Research*. 2019. Vol. 36. No. 3. P. 357–377.
17. Janssen M., van den Hoven J. Big and Open Linked Data (BOLD) in government: A challenge to transparency and privacy? *Government Information Quarterly*. 2015. Vol. 32. No. 4. P. 363–368.
18. Jenkins C., Slomczynski K., Dubrow J. Political behavior and big data. *International Journal of Sociology*. 2016. Vol. 46. No. 1. P. 1–7.
19. Karpf D. Digital politics after Trump. *Annals of the International Communication Association*. 2017. Vol. 41. No. 2. P. 198–207.
20. Kosinski M., Stillwell D., Graepel T. Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2013. Vol. 110. No. 15. P. 5802–5805.
21. Lisi M. The professionalization of campaigns in recent democracies: The Portuguese case. *European Journal of Communication*. 2013. Vol. 28. No. 3. P. 259–276.
22. Merkel W. Embedded and defective democracies. *Democratization*. 2004. Vol. 11. No. 5. P. 33–58.
23. Monroe B. The five Vs of big data political science introduction to the virtual issue on big data in political science political analysis. *Political Analysis*. 2013. Vol. 21. No. V5. P. 1–9.
24. Mulligan D., Koopman C., Doty N. Privacy is an essentially contested concept: A multi-dimensional analytic for mapping privacy. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*. 2016. Vol. 374. No. 2083. P. 1–17.
25. Nagler J., Tucker J. Drawing inferences and testing theories with big data. *PS: Political Science & Politics*. 2015. Vol. 48. No. 1. P. 84–88.
26. Narayanan A., Huey J., Felten E. A precautionary approach to big data privacy // Gutwirth S., Leenes R., De Hert P. *Data Protection on the Move* (LGTS, Vol. 24). Springer, 2016. P. 357–385.
27. Nickerson D., Rogers T. Political campaigns and big data. *Journal of Economic Perspectives*. 2014. Vol. 28. No. 2. P. 51–73.
28. Nissenbaum H. Protecting privacy in an information age: The problem of privacy in public. *Law and Philosophy*. 1998. Vol. 17. No. 5. P. 559–596.
29. Nulty P., Theocharis Y., Popa S., Parnet O., Benoit K. Social media and political communication in the 2014 elections to the European Parliament. *Electoral Studies*. 2016. Vol. 44. P. 429–444.
30. Plasser F. Assessing the Americanization of Austrian politics and politicians // *The Americanization/Westernization of Austria*. Routledge, 2017. P. 235–254.
31. Regan P. Legislating Privacy: Technology, Social Values, and Public Policy. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. 310 p.
32. Shah D., Cappella J., Neuman W. Big data, digital media, and computational social science: Possibilities and perils. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2015. Vol. 659. No. 1. P. 6–13.

33. Sivarajah U., Kamal M., Irani Z., Weerakkody V. Critical analysis of big data challenges and analytical methods. *Journal of Business Research*. 2017. Vol. 70. P. 263–286.

34. Solove D. Introduction: Privacy self-management and the consent dilemma. *Harvard Law Review*. 2012. Vol. 126. No. 7. P. 1880–1903.

35. Solove D. Reconstructing electronic surveillance law. *Georgetown Law Review*. 2004. Vol. 72. P. 1701–1747.

36. Tene O., Polonetsky J. Big data for all: Privacy and user control in the age of analytics. *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property*. 2012. Vol. 11. No. 5. P. 239–273.

37. Tufekci Z. Engineering the public: Big data, surveillance and computational politics. *First Monday*. 2014. Vol. 19. No. 7.

38. Voice P. Privacy and democracy. *South African Journal of Philosophy*. 2016. Vol. 35. No. 3. P. 272–280.

39. Westin A. *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum, 1967. 487 p.

40. Zarsky T. *Privacy and Manipulation in the Digital Age*. Rochester: Social Science Research Network, 2019.

41. Zuiderveen Borgesius F. *Online Political Microtargeting: Promises and Threats for Democracy*. Rochester: Social Science Research Network, 2018.

Анотація

Мота М. Б. Значення, перспективи та ризики аналітики Big Data для розвитку демократії і виборчого процесу. – Стаття.

У статті розглянуто і структуровано роль технології, інструментів й аналітики великих даних (Big Data) крізь призму впорядкування ризиків і перспектив розвитку демократії в сучасну епоху. Це актуалізовано тим фактом, що в епоху цифрової революції і суттєвого зростання даних політична/суспільно-політична сфера зазнає кардинальних трансформацій. Аналітика Big Data постає невід’ємною частиною політичних та виборчих кампаній, дозволяючи досліджувати громадську думку, прогнозувати поведінку виборців і цільово на них впливати, загалом визначаючи розвиток демократії та виборчого процесу. Відповідно, метою дослідження стало вивчення наслідків застосування аналітики Big Data в політиці для демократичних інститутів, виборчих процесів, цінностей та принципів демократії. Окремими ж завданнями статті були розгляд політичної цінності великих даних, демократичної цінності приватності, нових викликів і загроз для приватності персональних даних від технологій й аналітики Big Data, а також ризиків зловживання цими технологіями для демократії. Причому увагу акцентовано на необхідності розробки відповідних нормативних актів та механізмів контролю.

Встановлено, що аналітика Big Data відкриває можливості для посилення демократичної участі через краще розуміння поглядів виборців завдяки аналітиці соціальних медіа. Разом із тим, їхнє застосування породжує етичні проблеми – потребу захисту приватності громадян, протидії маніпулюванню даними, боротьби з дезінформацією, а також підриву демократичних принципів і засад. Некероване використання аналітики Big Data для впливу на виборців загрожує рів-

ності політичних прав, чесності виборів, свободі слова тощо. Додатково виявлено ризики посилення поляризації суспільства, зниження політичної участі, відчуження влади від громадян та зростання технократії в урядованні. З огляду на це, підтверджено, що поточно необхідні модернізація правових і регуляторних рамок стосовно великих даних та перегляд застарілого законодавства про захист персональних даних. Своєю чергою, у виборчому законодавстві потрібні дуже жорсткі вимоги до збору/використання виборчих даних, забезпечення прозорості кампаній, а також ефективні запобіжники проти дезінформації і маніпуляцій виборцями. Підсумовано, що демократія виживе лише за умови постійної модернізації інститутів відповідно до нових викликів та реалій, а в контексті застосування Big Data технологій у політиці це можливо лише в разі адекватного і випереджаючого регулювання.

Ключові слова: велика дані, діджиталізація, демократія, приватність, вибори, штучний інтелект.

Summary

Mota M. B. The Significance, Prospects, and Risks of Big Data Analytics for Developing Democracy and the Electoral Process. – Article.

The article examines and structurally analyzes the role of technology, tools, and analytics of Big Data in managing risks and prospects for the development of democracy in the modern era. This is particularly relevant due to the digital revolution and significant data growth, leading to fundamental transformations in the political and socio-political spheres. Big Data analytics has become an integral part of political and electoral campaigns, enabling the exploration of public opinion, prediction of voter behavior, and targeted influence, ultimately shaping the development of democracy and the electoral process. Accordingly, the research aims to investigate the consequences of implementing Big Data analytics in politics for democratic institutions, electoral processes, democratic values and principles. Specific tasks of the article include examining the political value of big data, democratic values of privacy, new challenges and threats to privacy of personal data from Big Data technologies and analytics, as well as the risks of misuse of these technologies for democracy. Attention is focused on the necessity of developing appropriate regulatory acts and control mechanisms.

It is stated that Big Data analytics opens opportunities to enhance democratic participation through a better understanding of voter perspectives via social media analytics. However, its application raises ethical issues, such as protecting citizens' privacy, countering data manipulation, combating disinformation, and preventing the undermining of democratic principles and values. Uncontrolled use of Big Data analytics to influence voters threatens political rights' equality, electoral integrity, freedom of speech, and more. Additionally, risks of exacerbating societal polarization, reducing political participation, alienating government from citizens, and increasing technocracy in governance are identified. In light of this, it is confirmed that modernizing legal and regulatory frameworks regarding Big Data and reviewing outdated personal data protection laws are necessary. Similarly, electoral legislation requires stringent

requirements for collecting and using electoral data, ensuring campaign transparency and adequate safeguards against voter disinformation and manipulation. In summary, democracy will only survive through constant institutional modernization in response to new challenges

and realities. In the context of Big Data technology applications in politics, this can only be achieved through adequate and proactive regulation.

Key words: Big Data, digitization, democracy, privacy, elections, artificial intelligence.

УДК 323.23+329.05+321.6

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.31>**Р. Р. Мудрий**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-1997-2917>

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРОГРАМНІ ОСОБЛИВОСТІ Й ЕЛЕКТОРАЛЬНІ УСПІХИ ПІРАТСЬКИХ МЕРЕЖЕВИХ ПАРТІЙ: НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ КРАЇН ЄВРОПИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний партійний та політичний ландшафт Європи і її окремих країн зазнав дуже різких трансформацій, котрі характеризуються появою нових політичних сил, які почасти виходять за рамки усталених традиційних ідеологій та питань. Одним із найбільш яскравих втілень цього процесу є зародження та поступове зміцнення, в тому числі електоральне, піратських мережеских партій, об'єднаних спільною метою захисту цифрових свобод громадян, реформування законодавства в сфері інтелектуальної власності, а також імплементації механізмів прямої демократії. Попри те, що перші піратські партії з'явилися на політичній арені ще на зорі 2000-х років, саме в останні 10–15 років вони здобули помітні успіхи на місцевих, національних і навіть наднаціональних виборах в низці європейських країн, привернувши увагу як вчених, так і широкої громадськості й аудиторії.

На перший погляд, такий стан речей цілком очевидний, адже піратські рухи і партії проголошують нові ідеї й пропонують свіже бачення політичних процесів, адаптоване до реалій цифрової епохи, що подобається багатьом виборцям. Ключовими засадами піратських мережеских партій є безкомпромісний захист приватності та свободи слова в інтернеті, впровадження інноваційних моделей безпосередньої чи прямої демократії із залученням цифрових технологій, а також трансформація підходів до регулювання інтелектуальної власності із метою збалансування прав авторів і загального доступу до знань. Крім того, піратські мережескі партії активно виступають проти практики масового стеження, цензури і надмірного контролю з боку держави в онлайн-просторі. На відміну від традиційних політичних партій, піратські мережескі організації надзвичайно активно використовують інструменти цифрової демократії – онлайн-обговорення, електронне голосування, краудсорсинг ідей тощо. Їхня організаційна структура є децентралізованою та горизонтальною, що уможливило долучення широких верств громадськості до вироблення політичного курсу. Але найцікавіше те, що зважаючи на стрімке поширення цифрових технологій у всіх

сферах життя, піратські мережескі партії мають потенціал перетворитися на впливових гравців політичного процесу, здатних відобразити інтереси прогресивної частини суспільства та сформувати нову парадигму взаємодії влади і громадян в епоху діджиталізації. Саме ці аспекти актуалізують постановку дослідницької теми програмних особливостей і електоральних успіхів піратських мережеских партій, принаймні на прикладі найуспішніших кейсів у країнах Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Піратські мережескі партії є відносно новим явищем на партійно-політичній і виборчій арені Європи, але їхня електоральна популярність зростає в багатьох країнах. Хоч станом на момент дослідження жодна із піратських мережеских партій не мала статусу домінуючої, чимало з них мали значну кількість мандатів у національних парламентах та Європейському парламенті, оскільки їхній вплив й електоральні результати помітно зросли за останнє десятиліття. З цього приводу у політичній науці з'явилося чимало доробків, які розкривають програмні аспекти, виборчий профіль й електоральні результати піратських мережеских партій, зокрема авторства таких доволі відомих дослідників, як Х. Бартельс [1], Ф. Блюмберг [2], Б. Бодо [3], П. Буркарт [4], А. Генсел та С. Клеча [12], М. Демкер [7], Г. Ерлінгссон та М. Перссон [9], М. Зуліанелло [22], Б. Каммертс [5], С. Ліндгрєн та Дж. Лінде [16], О. Нідермайер [17], Л. Новотни і Д. Шаровець [18], С. Отжес [19], М. Фредрікссон [10], Ф. Хартлеб [11], Д. Хуткий [15], Я. Чарват [6], Й. Ясаарі та Й. Гілден [13] та ціла низка інших. Це демонструє зростаючий інтерес академічної спільноти до феномену піратських мережеских партій та їхньої ролі в сучасній європейській (партійно-електоральній) політиці, оскільки науковці піднімають проблематику ідеології, дискурсу, риторики, структури, виборчої підтримки, причин успіхів та впливу піратських партій на політичний процес у різних країнах Європи. Але оскільки тематика електоральних успіхів піратських мережеских партій доволі мінлива за своєю природою (адже вибори відбуваються постійно і тренди можуть змінюватись), то

дослідження в цьому напрямі повинні продовжуватись. Тим паче, що сьогодні й досі бракує завершених і консолідованих думок з приводу теми, яка є предметом нашого дослідження.

Формулювання мети статті. З одного боку, враховуючи, що піратські партії відіграють помітну роль у політичному та виборчому житті деяких європейських країн, однак, з іншого боку, що існують певні проблеми у їхньому дослідженні – нестача свіжої інформації та даних, обмеженість географічного охоплення, вкрай мала увага до контекстуальних чинників, надто мала крос-тематична і регіональна (по Європі) порівняльність, – метою статті є комплексний порівняльний аналіз та систематизація програмні особливостей, виборчих профілів і результатів піратських мережевих партій у різних (деяких) країнах Європи в контексті останніх політичних і соціальних змін. Досягнення мети відбуватиметься через розв'язання наступних дослідницьких завдань: огляд найновіших маніфестів піратських партій в обраних країнах та виявлення і структурування ключових ідеологічних і програмних рамок й особливостей; порівняльний аналіз і впорядкування електоральних результатів піратських мережевих партій впродовж різних виборчих циклів та виявлення на цій підставі відповідних тенденцій і чинників; виявлення можливих контекстуальних і системних факторів (політична культура, стан захисту приватності, громадська думка тощо) функціонування та участі у виборах піратських партій тощо. На цій підставі буде здійснено спробу узагальнено поглянути на сучасний стан розвитку піратських мережевих партій у Європі та факторів, що впливають на їхні виборчі успіхи загалом і в окремих країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Огляд наукової літератури та політичної практики чітко засвідчує, що феномен піратських мережевих партій бере свій початок від руху за свободу інтернету і захист прав користувачів у віртуальному просторі. Їхня поява пов'язана з резонансною історією навколо шведського файлообмінного сайту «The Pirate Bay», заснованого ще 2003 року. Судове переслідування засновників цього ресурсу стало каталізатором для зародження цілковито нового політичного руху [16], натхненного ідеєю вільного інтернету та виступаючого проти надмірного захисту авторських прав, який, на їхню думку, обмежує свободу обміну інформацією в онлайн-середовищі [18].

Завдячуючи саме цьому, перша офіційна Піратська партія виникла 1 січня 2006 року в Швеції як пряма реакція на політику жорсткого обмеження практики обміну файлами в інтернеті [9], яку провадив на той час урядовий кабінет і яка була й досі вважається «нормою». Такий безпре-

цедентний крок став поштовхом для поширення «піратського руху» й в інших куточках Європи та світу. Так, вже упродовж наступних років аналогічні політичні сили сформувалися в Німеччині, Австрії, Нідерландах, Іспанії, Ісландії, Чехії та цілій низці інших держав Європи і світу. Вже на сьогоднішній день піратські мережеві партії присутні більш, аніж у 30 країнах по всьому світу [15], а за деякими даними, з моменту зародження цього явища у Швеції вони з'явилися у понад 50 державах світу [4].

Попри відносну «молодість» даного політичного руху, піратські мережеві партії вже встигли здобути певні успіхи на виборчих перегонах, причому як на національному і локальному, так і на загальноєвропейському рівні. Основні ідейні засади піратських мережевих партій обертаються навколо концепції вільного та незаангажованого інтернету, забезпечення прав та свобод користувачів в онлайн-просторі, реформування застарілих законів щодо захисту інтелектуальної власності й патентного права, а також впровадження новітніх інструментів прямої електронної демократії та деліберативної. Їхні прихильники виступають за обмеження цензури, масового стеження і надмірного контролю з боку держави у кіберпросторі. Разом з цим, піратські рухи і мережеві партії дуже активно самі використовують сучасні інформаційно-комунікаційні технології як інструмент згуртування своїх виборців, симпатиків і прибічників та залучення громадян до процесу вироблення політики. Їхня структура є децентралізованою та горизонтальною, зі значним акцентом на мережеві механізми формування програмних документів і гасел. Завдячуючи цьому, піратські мережеві партії позиціонують себе як авангард прогресивних політичних змін у цифрову епоху та речників інтересів активної онлайн-спільноти.

Попри доволі різні національні особливості, програмні цілі та ідеологічні орієнтири піратських мережевих партій мають низку спільних рис, які формують «ядро» «піратського руху». Ключовими напрямками їхньої діяльності є: 1. Чіткий і невід'ємний захист свободи інтернету й цифрових прав людини. Піратські партії рішуче протистоять будь-яким спробам обмежити свободу слова й вільний обмін інформацією в онлайн-просторі. Вони виступають проти цензури, надмірного контролю з боку держави і великих технологічних корпорацій, а також відстоюють право користувачів на безперешкодний доступ до інтернету і повний захист їхньої приватності [9]; 2. Боротьба за прозорість діяльності органів державної влади та підвищення їхньої підзвітності перед громадянським суспільством. Одним із фундаментальних принципів ідеології піратських мережевих рухів постає концепція «прозорої політики». Ці політсили

наполягають на відкритості процесів прийняття рішень, доступі громадян до урядових/звітних документів й активному залученні населення до суспільно-політичного дискурсу через використання різних цифрових технологій, зокрема інструментів електронної демократії тощо [5]; 3. Радикальна реформа системи захисту інтелектуальної власності та патентного права, яка, на думку прихильників піратських мережевих партій, гальмує розвиток творчості, культурного обміну й інноваційних процесів. Так, «пірати» критикують надмірну «охорону» авторських прав, яка зосереджена на інтересах великих корпорацій та обмежує можливості для некомерційного використання авторських творів. Натомість піратські мережеві партії пропагують ідеї вільного доступу до знань і культурних надбань, збалансованого захисту прав творців і суспільних інтересів [6]; 4. Ідея забезпечення дієвого захисту приватності і безпеки персональних даних користувачів інтернету від стеження, несанкціонованого доступу й зловживань. Піратські партії наголошують на важливості зміцнення правових гарантій для захисту персональної інформації громадян в онлайн-середовищі й обмеження практики масового збору даних. Вони рішуче висупають проти надмірного державного спостереження, а також закликають великі технологічні компанії переглянути підходи до використання персональних даних користувачів, особливо на тлі розвитку штучного інтелекту і використання даних/профільів соціальних мереж у виборах в низці країн [3].

Окрім зазначених програмових пріоритетів, піратські партії та рухи також активно лобіюють легалізацію некомерційного обміну файлами, реформування законодавства про авторське право з метою розширення винятків й обмежень для суспільних потреб, імплементацію інструментів прямої демократії (електронне голосування, громадські ініціативи, краудсорсинг рішень, деліберацію тощо) та подолання цифрової нерівності в доступі до інтернету та новітніх технологій [4; 5; 10; 13; 21; 22]. Цілісна програма діяльності піратських мережевих партій та рухів спрямована передусім на перебалансування свобод громадян у цифровому просторі з викликами захисту прав інтелектуальної власності, підвищення прозорості влади і посилення демократичних механізмів із використанням сучасних рішень. Піратські рухи позиціонують себе як абсолютно сучасне обличчя суспільно-політичної модернізації, прогресивну альтернативу традиційним політсилам й ефективний інструмент демократизації в епоху інформаційного суспільства. Причому вони не декларують якоїсь антисистемної чи навіть антиістеблішментської (проти типових політичних еліт) природи, через що доволі електорально впливові та популярні.

Річ у тому, що піратські мережеві партії, як відносно новий феномен на політичній арені, вже встигли досягти помітних успіхів в ході виборчих баталій на різних рівнях урядування в низці європейських країн. Водночас їхні електоральні здобутки залишаються неоднорідними та непостійними, адже демонструють значні коливання підтримки у різних національних контекстах і країнах. Першопроходьцем на шляху представництва піратських партій і рухів у виборних органах влади стала Піратська партія Швеції, яка ще в 2009 році здобула один мандат на виборах до Європейського парламенту. Такий успіх став своєрідним стартовим майданчиком для поширення «піратського руху» в інших країнах. Згодом до неї «приєдналися» Піратська партія Німеччини з одним мандатом у 2014 і 2019 роках, а також Чеська піратська партія, котра домоглася на певний час найкращого результату серед собі подібних партій, делегувавши трьох депутатів до Європарламенту у 2019 році. У свою чергу, на рівні національних законодавчих органів – парламентів – найбільших успіхів в Європі станом на момент дослідження досягла Піратська партія Ісландії. У 2013 році їй вперше вдалося подолати виборчий бар'єр і отримати представництво з трьома мандатами в Альтингу – національному парламенті. А вже на наступних парламентських виборах 2016 та 2017 років ісландські «пірати» зберегли й навіть посилили свої електоральні позиції, здобувши, відповідно, 10 та 6 депутатських крісел. Такі результати стали вагомим досягненням, особливо з огляду на відносно невеликий номінальний склад парламенту Ісландії [14]. Чеська піратська партія теж продемонструвала разучі успіхи на національному рівні. На парламентських виборах 2017 року їй вдалося стати третьою за чисельністю фракцією в нижній палаті парламенту – Палаті депутатів, – делегувавши до неї 22 своїх представники. Піратська партія Люксембургу в 2018 році також змогла здобути два мандати в національному парламенті. Детально електоральні успіхи «піратів» у деяких країнах Європи продемонстровано в табл. 1 (там йдеться переважно про ті країни Європи, де піратські мережеві партії отримували представництво в національних парламентах і/або Європейському парламенті).

Разом із цим, в багатьох чи навіть більшості інших випадків піратські партії зазнавали та зазнають невдач на виборах, не долаючи встановлених бар'єрів для потрапляння до представницьких органів влади [18; 19]. Це засвідчує строкату картину їхніх електоральних успіхів або невдач та підкреслює нестабільність і мінливість рівня підтримки піратських політсил серед виборців у різних країнах. Тим не менше, незважаючи на неоднозначні виборчі результати, піратським пар-

Таблиця 1

**Піратські мережеві партії, їхні електоральні успіхи та представництво в деяких країнах Європи
(від моменту формування і станом на грудень 2023 р.) [8; 20]¹**

Країна	Партія	Рік створення / перетворення партії	Участь у виборах до парламенту, рік	Результат на виборах до парламенту, %	Результат на виборах до парламенту, № мандатів	Статус парламентської партії	Участь у виборах до Європарламенту, рік	Результат на виборах до Європарламенту, %	Результат на виборах до Європарламенту, № мандатів	Участь у формуванні урядів (роки)	
Ісландія	Піратська партія (Píratar)	2012	2013	5,10	3	+	-	-	-	-	
			2016	14,48	10	+	-	-	-	-	
			2017	9,20	6	+	-	-	-	-	-
			2021	8,63	6	+	-	-	-	-	-
Люксембург	Піратська партія (Piraterpartei)	2009	2013	2,94	0	-	2014	4,23	0	-	
			2018	6,45	2	+	2019	7,70	0	-	
			2023	6,74	3	+	-	-	-	-	
			2014	1,34	0	-	2014	2,56	0	-	
Словенія	Піратська партія (Piratska stranka)	2012	2018	2,15	0	-	-	-	-	-	
			2022	1,68	0	-	-	-	-	-	
			2009	1,95	0	-	2009	0,87	0	-	
			2013	2,19	0	-	2014	1,45	1	-	
ФРН	Піратська партія (Piratenpartei)	2006	2017	0,37	0	-	2019	0,65	1	-	
			2021	0,37	0	-	-	-	-	-	
			2010	0,80	0	-	2014	4,78	0	-	
			2013	2,66	0	-	2019	13,95	3	-	
Чехія	Піратська партія (Česká pirátská strana)	2009	2017	10,79	22	+	-	-	-	-	
			2021	У коаліції	4	+	-	-	-	-	+ (2021)
			2006	0,63	0	-	2009	7,13	1	-	
			2010	0,65	0	-	2014	2,23	0	-	
Швеція	Піратська партія (Piratpartiet)	2006	2014	0,43	0	-	2019	0,64	0	-	
			2018	0,11	0	-	-	-	-	-	
			2022	0,14	0	-	-	-	-	-	
			2006	0,11	0	-	-	-	-	-	

¹ До уваги взято лише ті країни Європи, де піратські мережеві партії отримували представництво в національних парламентах і/або Європейському парламенті. Словенію вказано на тій підставі, що в 2022 р. представника Піратської партії всенародно вибрано президентом цієї держави.

тіям все-таки вдалося міцно закріпитися у низці європейських держав як повноцінним учасникам політичного процесу. Їхні виборчі успіхи пояснюються актуальністю проблем, які вони порушують, зокрема захисту цифрових прав і свобод громадян, реформування застарілих норм інтелектуальної власності та патентного права, а також імплементації інструментів електронної демократії і діджиталізації.

Окрім того, піратські партії капіталізували зростаюче розчарування частини виборців традиційними/мейнстрімними політичними силами, нездатними адекватно реагувати на виклики цифрової епохи. Ставши «рупором» прогресивної і діджитал-орієнтованої частини суспільства, піратські мережеві партії продемонстрували й здатність артикулювати запити сучасного покоління та захищати права громадян у віртуальному просторі, особливо в тих країнах, де вони отримали електоральні успіхи. Їхні виборчі результати потрібно розглядати як показник сприйнятливості частини електорату до нових ідей та концепцій, котрі сфокусовані на проблемах інформаційного суспільства. Водночас подальші перспективи піратських партій і рівень їхньої підтримки виборцями залежатимуть від здатності адаптуватися до мінливих суспільно-політичних запитів, відповідати на актуальні виклики епохи діджиталізації та демонструвати ефективні підходи до модернізації політичних й управлінських процесів із застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних рішень та технологій. Досвід останніх виборчих кампаній засвідчив, що піратські партії та рухи вже перетворилися на впливових гравців політичної гри (особливо в деяких країнах), з якими мають рахуватися традиційні партії.

Поточно ж на порядок денний виходять питання про те, а якими є соціальні чи соціологічні аспекти й основа виборчих результатів піратських мережевих партій. Електоральні успіхи піратських партій та явище їхньої зростаючої популярності серед певних верств населення в деяких країнах Європи стали предметом пильної уваги деяких соціологів і політологів [19; 22]. Аналіз соціальних, демографічних і ціннісних чинників, які сприяють підвищенню рівня підтримки цих політичних сил, виявляє низку цікавих тенденцій та закономірностей. Зокрема, одним з дуже очевидних факторів, котрі лежить в основі успіху піратських мережевих партій, є зростаюче розчарування частини виборців у діяльності мейнстрімних політичних акторів і пошук нових альтернативних каналів для артикуляції власних інтересів, про що йшлося вище. Піратські партії позиціонують себе як свіжу і прогресивну опозицію усталеним партіям, які вже не здатні адекватно відповідати на виклики сучасної

епохи діджиталізації й інформаційної модернізації. Ця тенденція особливо помітна серед молодого покоління виборців, яке демонструє все більш критичне ставлення до наявних політичних еліт і політичного укладу.

Вчені також відзначають посилення впливу постматеріалістичних цінностей, таких як свобода самовираження, захист прав людини і навколишнього середовища, які лежать в основі ідеології піратських партій та рухів. Ця ідеологічна конвергенція забезпечує політсилам додаткову підтримку серед прогресивних верств суспільства, орієнтованих на захист громадянських свобод у цифровому просторі, реформування застарілих норм інтелектуальної власності тощо. Окремий пласт електорату «піратів» становлять прихильники кібер-лібертаріанських поглядів, що відстоюють ідею мінімального втручання держави у функціонування інтернету й обмеження свобод у віртуальному середовищі. Значна частина цього електорального сегменту теж складається із молодих й технологічно обізнаних виборців, чий цінності та спосіб життя тісно пов'язані саме з цифровою сферою й інтернетом. Слід також відзначити, що популярність піратських партій і рухів виявилася пов'язаною із актуалізацією в суспільно-політичному дискурсі гострих питань цензури в інтернеті, захисту персональних даних громадян від несанкціонованого доступу, потреби реформування законодавства в сфері авторського права й інтелектуальної власності. Вдало та ефективно експлуатуючи цю проблематику, піратські мережеві партії капіталізували хвилю невдоволення серед технологічно освіченої аудиторії та налаштованих прогресивно представників пердусім креативного класу [19; 22].

Водночас, соціологи і політологи ведуть дискусії щодо того, чи можна вважати піратські мережеві партії одновимірними акторами, сфокусованими виключно на «цифровій» тематиці. Низка експертів схильна розглядати їх як прояв ширшого не тільки кібер-лібертаріанського, однак й анти-елітистського проекту [4; 7; 22], тоді як інші дослідники визначають їх як вузько спеціалізовані політичні сили, які зосереджені на окремому (одному або ж спеціалізованому) проблемному полі [11; 17]. Не менш дискусійним є запитання мотивації електорату піратських партій. Частина дослідників пояснює це явище політичними поглядами і/або ціннісними орієнтаціями виборців, їхньою солідарністю з програмними позиціями піратських партій і рухів щодо цифрових свобод та приватності. Інша група експертів вбачає у голосуванні за «піратів» вияв протестних настроїв, зумовлених невдоволенням наявною політичною системою і її інститутами, явною недовірою до політичного істеблшменту та прагненням дистанціюватися від нього тощо [19].

Але поряд із соціологічними чинниками успіху, функціонування піратських мережеских партій несе в собі певні ризики для політичної системи загалом. Зокрема, вчені застерігають про потенційну загрозу поглиблення кризи представницької демократії через популістські гасла та анти-елітистську риторику піратських рухів і партій [12]. Окрім того, існують сумніви щодо спроможності піратських партій запропонувати цілісну й системну програму державного управління в усіх сферах, а не лише вузьку спеціалізовану «цифрову» платформу [2]. Відтак піратські партії є складним соціальним феноменом, що відображає низку динамічних тенденцій і змін у соціумі та політичній культурі сучасного суспільства: формування нових цінностей та запитів в період діджиталізації, пошук альтернативних політичних акторів, відчуження частини громадян від традиційних політичних інститутів тощо. Ґрунтовне дослідження соціологічних та політичних аспектів їхнього успіху (чи невдач) допомагає значно краще зрозуміти виклики та трансформаційні процеси, що відбуваються в демократичних системах під впливом інформаційних технологій.

Детальний аналіз типового електорату піратських мережеских партій дозволяє ще глибше зрозуміти соціальні, демографічні та ціннісні чинники, що формують підґрунтя для підтримки цих нових політсил. Традиційно їхнім ядром вважається прогресивна і технологічно обізнана молодь, переважно віком до 35 років. Причому ключовим сегментом електорату піратських рухів є активні користувачі інтернету, зокрема студенти, представники креативних професій та ІТ-сфери, для яких цифрове середовище є невід'ємною частиною не лише професійної діяльності, а й способу життя. Для багатьох з них залучення до діяльності піратських мережеских партій є своєрідною формою протесту проти наявної політичної системи та традиційних еліт, які, на їхню думку, не відповідають викликам інформаційної епохи. Звідси походить поширена теза, що електоральні успіхи «піратів» значно забезпечуються мобілізацією інформаційно активної, але здебільшого політично пасивної молоді, яка скептично ставиться до традиційних партій і процедур виборів як таких [1, с. 53]. Для деякого із них голосування за «піратів» – це або своєрідний виклик, або навіть умовно ігровий процес чи процес діджиталізованої комунікації. Врешті-решт, окремим джерелом електоральної підтримки піратських партій та рухів є виборці, котрі розчаровані в діяльності лівих, ліберальних і «зелених» партій, які сподіваються на свіжі ідеї та рішення від альтернативних політичних партій. Цей сегмент представлений переважно частиною інтелектуальної і креативної еліти, незадоволеної наявним статусом-кво.

Проте, незважаючи на високу популярність піратських партій в інтернет-середовищі, де вони активно використовують такі інструменти, як блоги, соціальні мережі, тематичні онлайн-спільноти для самопрезентації і формування осередків підтримки, їхні електоральні результати часто є скромними або маргінальними. Це пояснюється тим, що значна частина виборців традиційних партій часто є менш активними користувачами інтернету порівняно з типовим електоратом «піратів» [1, с. 8–9]. Крім того, піратські партії часто опиняються в ролі своєрідних «лобістських структур», здатних привернути увагу до актуальних питань цифрової сфери, проте неспроможних реалізувати свої політичні цілі й амбіції через обмежену виборчу підтримку. Це відбувається тому, що кількість виборців, які вважають «цифрові» питання пріоритетними, залишається відносно невеликою, або ж вони знаходять відображення своїх пріоритетів у програмах традиційних партій, які адаптуються до викликів сучасності хоча б частково. Саме тому, незважаючи на амбітні наміри позиціонувати себе як «свіжу» прогресивну альтернативу усталеним політичним акторам, типовий електорат піратських мережеских партій залишається достатньо вузько сегментованим, зосередженим переважно серед молодих високоосвічених містян, тісно інтегрованих у цифрове середовище. Здатність цих політичних сил розширити свою електоральну базу і перетворитися на дійсно впливових гравців загальнонаціонального рівня безпосередньо залежить від їхньої спроможності вийти за межі вузької ідеологічної (позаідеологічної) ніші, запропонувати ширші комплексні програми розвитку суспільства і залучити підтримку різноманітніших верств населення (чого їм поки не вдається, адже в такому випадку вони мабуть перестануть бути піратськими).

Водночас потрібно визнати, що піратські партії вже відіграли важливу роль трансформаторів політичної й ідеологічної карти сучасної Європи. Привертаючи увагу до проблематики головно цифрових свобод, реформування законодавства про інтелектуальну власність, участі громадян в інформаційному житті суспільства, вони стимулювали традиційні політсили до адаптації своїх програм та стратегій, реагуючи на запити прогресивних верств суспільства. Попри відносну обмеженість свого електорату, піратські партії і рухи спричинили помітний зеув у політичному мейнстрімі багатьох європейських країн, легітимізувавши цілий пласт питань та ідей, які ще донедавна сприймалися як крайнощі.

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. В дослідженні підтверджено, що піратські мережескі партії є відносно новим, однак вже

доволі помітним явищем на європейській та світовій політичній і партійно-виборчій арені. Їхня поява стала віддзеркаленням тектонічних зрушень, котрі спричинені тріумфальним поступом інформаційних технологій і діджиталізацією багатьох сфер людської життєдіяльності. Піратські партії і рухи органічно інкорпорували в своїх програмах та ідеологічних настановах актуальні виклики цифрової епохи – потребу захисту свободи інтернету, недоторканності приватного життя користувачів у віртуальному просторі, реформування застарілого законодавства у сфері авторських прав й інтелектуальної власності. Незважаючи на свій юний вік, окремі піратські партії вже здобули помітні успіхи на виборчих перегонках різних рівнів, делегувавши представників до національних парламентів і Європарламенту. Катализаторами їхніх електоральних перемог стали зростаюче розчарування значної частини виборців діяльністю традиційних партій, нездатних адекватно реагувати на сучасні виклики, а також актуалізація постматеріалістичних проблем і цінностей, пов'язаних з захистом свобод громадян у цифровому просторі, демократизації суспільно-політичних процесів тощо. Апелуючи до цих потреб, піратські партії та рухи зуміли привернути на свій бік частину високоосвіченого й урбанізованого електорату, насамперед молодь, для якої цифрове середовище є невід'ємною складовою способу життя.

Однак феномен піратських партій породжує й певні виклики та ризики для представницької демократії. Йдеться передусім про потенційну загрозу поглиблення кризи легітимності політичних інститутів і систем через популістські гасла, анти-елітистську риторику та концентрацію на вузькому колі «цифрових» питань, що може розмивати підґрунтя для формування системного бачення державної політики у різних сферах. Також є сумніви щодо спроможності піратських партій та рухів ефективно керувати державою в разі їхнього приходу до влади. Разом з тим, піратські партії вже відіграли помітну роль катализатора змін на політичній авансцені деяких європейських країн. Привертаючи увагу до проблем цифрових свобод, потреби реформування законодавства про інтелектуальну власність, запровадження новітніх інструментів е-демократії, вони стимулювали трансформацію підходів і програмних орієнтирів традиційних політичних сил. Адаптуючись до нових реалій та запитів прогресивних верств населення, усталені партії почали інкорпорувати окремі ідеї піратських партій та рухів, тим самим легітимізуючи ці питання у політичному мейнстрімі.

Враховуючи це все, феномен піратських мережових партій в усій властивій для нього багатогранності потребує подальшого наукового осмис-

лення і ґрунтовного суспільного діалогу. З одного боку, ці політсили відображають об'єктивні виклики інформаційного суспільства і запити технологічно освіченої молоді, а з іншого – містять ризики для легітимності усталеного демократичного процесу. Критичний аналіз та збалансований діалог поміж різними політичними силами має сприяти пошуку оптимальних шляхів адаптації партійно-політичної системи до нових суспільно-політичних реалій без деструктивних потрясінь та ризиків руйнування демократичних інститутів.

Література

1. Bartels H. Die Piratenpartei. Entstehung, Forderungen und Perspektiven der Bewegung. Contumax Verlag, 2009. 288 s.
2. Blumberg F. Partei der «digital natives»? Eine Analyse der Genese und Etablierungs Chancen der Piratenpartei. Berlin: Konrad-Adenauer, 2010.
3. Bodó B. Piracy Versus Privacy: An Analysis of Values Encoded in the Pirate Browser. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 818–838.
4. Burkart P. Pirate Politics: The New Information Policy Contests. Cambridge: The MIT Press, 2014. 218 p.
5. Cammaerts B. Pirates on the liquid shores of liberal democracy: Movement frames of European pirate parties. *Javnost: The Public*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 19–36.
6. Charvát J. Právce nebo levice? Analýza ideologie pirátských stran. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. P. 29–39.
7. Demker M. Sailing along new cleavages. Understanding the electoral success of the Swedish Pirate Party in the European Parliament Election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 188–206.
8. Döring H., Manow P. Parliament and government composition database (ParlGov): An infrastructure for empirical information on parties, elections and governments in modern democracies. URL: <https://parlgov.datasettes.com/parlgov>
9. Erlingsson G., Persson M. The Swedish Pirate Party and the 2009 European Election: Protest or issue voting. *Politics*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 121–128.
10. Frederiksson M. The pirate party and the politics of communication. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. P. 909–924.
11. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 355–369.
12. Hensel A., Klecha S. Die Piratenpartei. Havarie eines politischen Projekts?. Frankfurt/Main: Otto Brenner Stiftung, 2013.
13. Jaasaari J., Hilden J. European Pirate Parties and the Politics of Communication. Research Report on the Project Communication Rights in the 2014 European Election Campaign. Helsinki: University of Helsinki, 2015.
14. Jonsson I. Economic crisis and real critical junctures – On the decay of the political party system of Iceland. *The Polar Journal*. 2016. Vol. 6. No. 1. P. 131–151.

15. Khutkyy D. Pirate Parties: The Social Movements of Electronic Democracy. *Journal of Comparative Politics*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 49–68.

16. Lindgren S., Linde J. The subpolitics of online piracy: A Swedish case study. *Convergence*. 2012. Vol. 18. No. 2. P. 143–164.

17. Niedermayer O. Erfolgsbedingungen neuer Parteien im Parteiensystem am Beispiel der Piratenpartei Deutschland. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2010. Vol. 41. No. 4. S. 838–854.

18. Novotný L., Šárovec D. Contemporary Pirate Parties in the Post-Material Era: Comparing Success Cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.

19. Otjes S. All on the Same Boat? Voting for Pirate Parties in Comparative Perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.

20. Portal: Politics // Wikipedia. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Portal:Politics>

21. Zolleis U., Prokopff S., Strauch F. Die Piratenpartei. Hype oder Herausforderung für die deutsche Parteienlandschaft. München: Hanss-Siedel Stiftung, 2010. 40 s.

22. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.

Анотація

Мудрий Р. Р. Програмні особливості й електоральні успіхи піратських мережевих партій: на прикладі деяких країн Європи. – Стаття.

Сучасний європейський політичний ландшафт зазнав трансформацій через появу нових політичних партій і рухів, які виходять за рамки традиційних ідеологій. Одним із таких явищ є піратські мережеві партії, що виникли на захист цифрових свобод, реформування законодавства про інтелектуальну власність і патентне право та впровадження інструментів прямої демократії. Незважаючи на відносну молодість, ці партії здобули помітні успіхи на виборах різних рівнів у низці країн Європи, привернувши увагу вчених і громадськості. Відповідно, це актуалізувало статтю, яка присвячена дослідженню феномена піратських мережевих партій, зокрема на предмет програмних особливостей й електоральних успіхів таких партій на прикладі деяких країн Європи і загалом. Метою дослідження є комплексний порівняльний аналіз програмних особливостей, виборчих профілів та результатів піратських мережевих партій у різних країнах Європи в контексті політичних та соціальних змін. На цьому тлі, дослідницькі завданнями статті включають: огляд маніфестів партій і структурування їхніх ключових ідеологічних рамок; порівняльний аналіз електоральних результатів; виявлення контекстуальних факторів функціонування та участі у виборах таких партій.

У ході дослідження встановлено, що піратські мережеві партії об'єднані за допомогою мети захисту цифрових свобод, реформування інтелектуальної власності, запровадження електронної демократії. Вони досягли помітних електоральних успіхів у деяких європейських країнах, зокрема в Ісландії, Чехії, Німеччині, Швеції, Словенії тощо. Виборча підтримка таких полі-

тичних партій частково пояснюється розчаруванням частини виборців традиційними/мейнстрімними політичними силами, актуалізацією постматеріалістичних цінностей тощо. Водночас виявлено і те, що «ядром» електорату піратських партій є високоосвічена молодь та представники ІТ-сфери. З іншого боку зафіксовано, що для піратських партій притаманні ризики анти-елітизму, популізму, «вузькості» маніфестів тощо. Аргументовано, що чинно феномен піратських мережевих партій віддзеркалює виклики епохи діджиталізації, потреби захисту прав у цифровому світі. Ці партії вже стали каталізаторами змін на політичній арені деяких європейських держав, стимулюючи традиційні партії до трансформації. Відтак подальше наукове осмислення й емпіричне наповнення цих політсил дозволить знайти якісні шляхи адаптації політичних систем до нових реалій без ризиків делегітимізації демократичних інститутів в умовах зростання електоральних успіхів піратських партій.

Ключові слова: партії, піратські партії, діджиталізація, демократія, вибори, результати виборів.

Summary

Mudryi R. R. Program Features and Electoral Success of Pirate Network Parties: On the Example of Some European Countries. – Article.

The modern European political landscape has transformed with the emergence of new political parties and movements that transcend traditional ideologies. One such phenomenon is the pirate network parties, which have emerged to advocate for digital freedoms, reform intellectual property and patent laws, and implement direct democracy tools. Despite being relatively young, these parties have achieved significant electoral success at various levels of elections in several European countries, attracting the attention of scholars and the public alike. Consequently, this has prompted an article dedicated to exploring the phenomenon of pirate network parties, mainly focusing on their programmatic features and electoral successes using examples from some European countries and beyond. The study aims to comprehensively analyze the programmatic features, electoral profiles, and outcomes of pirate network parties in different European countries in the context of political and social changes. Against this backdrop, the research objectives of the article include reviewing party manifestos and structuring their key ideological frameworks, conducting a comparative analysis of electoral outcomes, and identifying contextual factors influencing the functioning and electoral participation of such parties.

During the study, it is found that pirate network parties are united to protect digital freedoms, reform intellectual property, and introduce electronic democracy. They have achieved noticeable electoral successes in some European countries, including Iceland, the Czech Republic, Germany, Sweden, Slovenia, and others. The electoral support for such political parties is partially explained by the disillusionment of some voters with traditional/mainstream political parties, the activation of post-materialistic values, and so on. At the same time, it is also revealed that the «core» of the electorate of pirate parties consists of highly educated youth and representatives of the IT sector.

On the other hand, it is noted that pirate parties are characterized by risks of anti-elitism, populism, «narrowness» of manifestos, and so forth. It is argued that the phenomenon of pirate network parties reflects the challenges of the digitalization era and the need to protect rights in the digital world. These parties have already become catalysts for change in the political arena of some European states, stimulating traditional parties

to transform. Therefore, further scholarly analysis and empirical study of these political forces will allow for finding qualitative ways to adapt political systems to new realities without risking the delegitimization of democratic institutions amidst the growing electoral success of pirate parties.

Key words: parties, pirate parties, digitalization, democracy, elections, election results.

УДК 327:341.24:338.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.32>**П. М. Олещук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-4539>

доктор політичних наук, доцент,

професор кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О. І. СалтовськийORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1522-4723>

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ» ПРИСДНАННЯ УКРАЇНИ ДО НАТО У СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ТА СКЛАДНІСТЬ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. На тлі війни росії проти України, що триває уже понад рік, фундаментальні ідейні зсуви починають спостерігатися і в експертному співтоваристві Заходу. Зокрема, частиною мейнстримного дискурсу провідних західних інтелектуалів стає членство України у НАТО.

На це вплинула низка об'єктивних обставин, пов'язаних із радикальною перебудовою геополітичного порядку після початку широкомасштабної російської агресії проти України.

По-перше, концепція «не провокувати росію» показала свою повну нежиттєздатність, спричинивши найбільшу війну у Європі після 1945 року.

По-друге, виявилось, що нейтралітет за нинішніх умов жодним чином не є гарантією безпеки, що обумовило новий етап розширення НАТО. Зокрема, за рахунок таких держав як Фінляндія та Швеція, що були нейтральними великий проміжок часу.

По-третє, росія показала себе максимально не прогнозованим гравцем, щодо якого неможливо вибудовувати політику, спираючись виключно на дипломатичні домовленості та баланс інтересів. Відповідно, стримувати росію без силових аргументів на практиці неможливо.

Після розпаду СРСР та Варшавського блоку, «Захід» тривалий час вірив у перспективу розбудови стабільних та взаємовигідних відносин з посткомуністичною росією, адже вважалося, що саме комуністична ідеологія була основним фактором протистояння під час «Холодної війни». Відповідно, заради розбудови відносин з росією, можна було йти на поступки у т.ч. і у питання розширення НАТО на Схід. Прикладом подібних поступок був саміт у Бухаресті 2008 року, коли Україна та Грузія так і не одержали ПДЧ. Водночас, очевидно, що сама росія сприймала подібні поступки як те, що більшу частину пострадянського простору визнавали її «зоною впливу».

Те, що «Захід» сприймав як «буфер», для росії ставало «зоною впливу». Це сприяло відродженню імперіалістичних настроїв у Москві, що, у свою чергу, призвело до агресії проти України. Сама модель відносин, за якої росією оточували «буферні» нейтральні держави поза НАТО, і яка мала продемонструвати відсутність агресивних намірів з боку «Заходу», в реальності просто спровокувала новий виток імперіалістичних воєн у Європі, і ця ситуація має бути як усвідомлена, так і виправлена. І цілком логічно, що одним з кроків на шляху цього виправлення може бути вступ України до НАТО.

Саме приєднання України до НАТО може вирішити низку проблем.

По-перше, буде серйозним ударом для російського імперіалізму, оскільки закрие перспективи «розширення» на Захід. Адже, не зважаючи на усю войовничу офіційну риторику, офіційна Москва ніколи не демонструвала реального бажання вступити у повномасштабну війну з НАТО.

По-друге, це може бути серйозним аргументом для завершення російської агресії проти України, адже вступ України до НАТО автоматично виключає можливість її завоювання росією, а, отже, кривава та руйнівна війна втратить залишки сенсу для Кремля, і обумовить необхідність пошуку шляху виходу з негативної ситуації.

По-третє, Україна у НАТО закрие можливості для планування російського реваншу, а це є принциповим для розбудови довготривалого стабільного миру у Європі.

Водночас, розуміння необхідності членства України у НАТО не означає відмову від концепцій, які можуть як унеможливити це членство, так і нівелювати це значення. Це обумовлює необхідність дослідження дискурсу, який зараз формується у країнах Заходу щодо членства України у НАТО.

Виклад матеріалу. Питання майбутнього членства України у НАТО торкається відомий американський дипломат Г. Кіссінджер у статті для *The Economist* від 20 травня 2023 року [3].

У своїй публікації, Генрі Кіссінджер пояснює власну точку зору, як уникнути третьої світової війни. Кіссінджер починає свій аналіз із засудження президента Росії Володимира Путіна. «Зрештою це, безумовно, була катастрофічна помилка Путіна», – каже він. Але Захід не безвинний. «Рішення... залишити відкритим членство України в НАТО було дуже неправильним». Це було дестабілізуючим фактором, тому що розвішування обіцянок захисту НАТО без плану його реалізації залишило Україну погано захищеною.

Зараз завдання полягає в тому, щоб завершити війну, не створюючи умови для наступного конфлікту. Пан Кіссінджер каже, що він хоче, щоб Росія відмовилася від якомога більшої частини території, яку вона завоювала з 2014 року, але реальність така, що за будь-якого припинення вогню Росія, швидше за все, збереже Севастополь. Таке врегулювання, за якого Росія втрачає одні переваги, але зберігає інші, може залишити незадоволеною як Росію, так і незадоволену Україну. На його думку, це рецепт майбутнього протистояння.

Для встановлення тривалого миру в Європі Заходу потрібно зробити два стрибки уяви. По-перше, щоб Україна вступила в НАТО як засіб стримування. По-друге, Європа планує зближення з Росією як шлях до створення стабільного східного кордону.

Зрозуміло, що багато західних країн відмовилися б від тієї чи іншої з цих цілей. Із залученням Китаю, як союзника Росії та супротивника НАТО, завдання стане ще важчим. Китай має головний інтерес, щоб Росія вийшла неушкодженою з війни в Україні. У пана Сі не тільки є «безмежне» партнерство з паном Путіним, але крах у Москві зашкодить Китаю, створивши вакуум влади в Центральній Азії, який ризикує заповнити «громадянська війна сирійського типу». Після дзвінка пана Сі пану Зеленському пан Кіссінджер вважає, що Китай, можливо, позиціонує себе як посередника між Росією та Україною. Як один із архітекторів політики, яка протистояла Америці та Китаю проти Радянського Союзу, він сумнівається, що Китай і Росія можуть добре співпрацювати. Правда, вони поділяють підозру щодо Сполучених Штатів, але він також вважає, що вони інстинктивно не довіряють одне одному. Китайці займаються дипломатією щодо України як вираження своїх національних інтересів, каже пан Кіссінджер. Хоча вони відмовляються сприяти знищенню Росії, вони визнають, що Україна має залишатися незалежною країною, і вони застерігають від використання ядерної зброї.

Вони можуть навіть прийняти бажання України вступити до НАТО.

«Китай робить це частково тому, що вони не хочуть конфліктувати зі Сполученими Штатами», – каже він. «Вони створюють власний світовий порядок, наскільки можуть».

Таким чином, якщо систематизувати позицію Кіссінджера, то вона є наступною

По-перше, Україна має бути членом НАТО, і це має бути фактором стримування.

По-друге, Україна не повинна для цього відновлювати територіальну цілісність та суверенітет у повному обсязі.

По-третє, загальне врегулювання має базуватися на залученні Китаю в якості «посередника», який не хоче повної поразки і розпаду Росії.

Цікаво, що майже одночасно з Кіссінджером деякі подібні думки щодо України і НАТО виклав відомий мислитель Ф. Фукуяма [2]. Він висловився за прийняття України до НАТО якнайшвидше: на його думку, лише Північноатлантичний альянс стане достатньою запорукою для того, щоб війна з Росією припинилась. Про це Фукуяма пише в есеї в очолюваному ним виданні *American Purpose*. В інших випадках, принаймні поки Росію очолює путін, будь-яку паузу росіяни використають, щоб накопичити сили та завдати нового удару. А всілякі меморандуми про гарантії безпеки матимуть таку ж вагу, як Будапештський – ним знехтували і Росія, і Захід. Тому «ніщо менше за 5 статтю статуту НАТО [в якій напад на одного члена Альянсу вважається нападом на весь Альянс] довготривалого спокою не принесе».

Зараз ані «Захід», ані росіяни до членства України в Альянсі не готові, пише Фукуяма. Однак до кінця поточного року ситуація може суттєво змінитись. Головне, що на неї вплине, – це якщо український контрнаступ принесе «значний успіх». Під останнім Фукуяма має на увазі відвоювання ЗСУ південних регіонів, зокрема південної частини Херсонської та Запорізької областей. Це важливо з кількох причин. По-перше, порти України в Азовському морі й аграрно цінні землі Приазов'я і Херсонщини дуже важливі для економічного розвитку України в майбутньому. По-друге, у цих регіонах залишається багато патріотично налаштованих українців – більше, ніж на тих, які росіяни окупували раніше. Репресії проти них постійні, і що швидше Україна відвоює ці землі, то менше страждань зазнає населення цих регіонів. І, по-третє, відвоювання півдня Херсонщини заблокує росіянам сухопутний коридор до Криму та створить передумови для звільнення півострова. Коли путін постане перед вибором – піти з Криму чи погодитись на Україну в НАТО, він точно обере друге, оскільки перше автоматично означатиме його поразку як президента Росії – найімовірніше, фатальну. «Києву буде непросто

відвоювати Крим через вузькі перешийки. Але ЗСУ зможуть бомбити місцеві військові бази, знищити Керченський міст. Тримати Крим у заручниках наразі може бути значно ефективніше для України, аніж звільняти його», – пише Фукуяма.

Складно уявити, що росія письмово погодиться на вступ України до НАТО, а Україна відмовиться від планів повернути Крим і окуповану частину Донбасу, визнає філософ. Однак попри відсутність формального договору це може підтверджуватись припиненням вогню в реальності. Єнс Столтенберг уже заявляв, що Україну приймуть до НАТО, щойно припиняться активні бойові дії. На думку Фукуями, перемир'я після українського контрнаступу – найкраща і вигідна для всіх нагода це зробити.

Отже, Фукуяма погоджується, що вступ України до НАТО – єдиний варіант стабілізації ситуації у регіоні на тривалий час. Водночас, він не вірить у відновлення територіальної цілісності Україною, а тому виступає за «частковий» вступ України без частини окупованих територій.

Хоча ідея якомога швидшого вступу України до НАТО може видаватися багатом в Україні досить привабливою, однак її інтерпретація Ф. Фукуямою та Г. Кіссінджером містить у собі низку проблем, які цілком можуть нівелювати будь-який позитивний вплив запропонованої концепції.

Не викликає сумнівів, що членство України у НАТО посилить безпеку у масштабі усього континенту, оскільки зніме можливості для агресії росії проти найбільшої суто європейської держави. Водночас, сценарій, який пропонують Кіссінджер та Фукуяма може значною мірою нівелювати подібні переваги.

Винесемо поки що за дужки моральну частину питання, адже для України не може бути прийнятною відмова від звільнення своїх територій, оскільки це віддає громадян України під юрисдикцію окупаційної адміністрації, яка уже відзначилася терором, репресіями і геноцидом проти українського населення. Зосередимося на самій можливості реалізації даного питання.

Головна цінність НАТО як фактору стабільності – «5 стаття», яка передбачає принцип, коли всі держави спільно захищають кожного з членів Альянсу у разі нападу на нього, і це справді потужний запобіжник, оскільки перспектива вступу у пряме військове протистояння із США має бути серйозним застереженням для будь-якого потенційного агресора.

Водночас, агресія є очевидною та безумовною лише у ситуації, коли існують чітко встановлені кордони, порушення яких буде трактуватися однозначно. Як бути у ситуації, якщо постати на пропозиції Кіссінджера та Фукуями, заморозивши лінію фронту на території України на певних рубежах? Що буде за таких умов нападом на

члена Альянсу, якщо його територія уже частково окупована?

Як показує практика т.зв. «Мінських домовленостей», які перевели російсько-українську війну 2015 року у фазу війни малої інтенсивності, жодне «перемир'я» без виведення іноземних військ за межі України не означатиме реальне припинення вогню, а лише суттєве зниження його інтенсивності і лише на певний час.

Якщо гіпотетично Україна та росія домовляться про перемир'я, і гарантією його непорушності стане членство України у НАТО, то це породить одразу низку додаткових проблем. Найперша з них – як можна буде поєднати «5 статтю» та військовий конфлікт малої інтенсивності, котрий може тривати на лінії розмежування? Очевидно, що регулярні обстріли території країни НАТО цілком можна буде трактувати як напад. Водночас, чи буде конфлікт малої інтенсивності вважатися такими державами як США достатньою підставою для вступу у війну?

Очевидно, що все це вимагатиме низки уточнень для того, аби Україна, не контролюючи усі свої конституційні території, могла стати членом НАТО. А це, у свою чергу, може суттєво вплинути на дієвість та ефективність НАТО як міждержавної інституції.

Найголовніше, що усі ці фактори так або інакше будуть враховувати національні уряди держав – членів НАТО. Чи варто ризикувати власною безпекою заради України, тим більше, якщо ситуація може поставити під сумнів дієвість НАТО як інструменту загальної безпеки у т.ч. і для них? Не варто забувати і про те, що члени НАТО – демократичні держави із владою, яка регулярно переобирається на виборах. Для кожного національного уряду буде досить складно забезпечити підтримку ідею членства України у Північноатлантичному альянсі у власних суспільствах, тому уся концепція може виявитися мертвонародженою уже на перших етапах свого існування.

У підсумку, усі складні моменти «гібридного вступу» України до НАТО можна викласти у наступних положеннях.

1. Ідея НАТО – напад на одного члена розглядається нападом на всіх членів, і, відповідно, ніхто не бажає здійснювати агресію проти спільної потуги більшості розвинених держав Заходу на чолі з США. Якщо ж на державу уже здійснено напад, і він не завершений, то це суттєво розмиває можливості для захисту територіальної цілісності та суверенітету держав з боку НАТО, а, отже, може підривати саму ідею НАТО.

2. Вступ України до НАТО без відновлення територіальної цілісності на основі гіпотетичного «перемир'я» – породження проблеми функціонування НАТО в умовах війни малої інтенсивності на території одного з членів Альянсу.

3. Відповідно, оскільки вступ держави без повного контролю над власною територією може породити більше проблем для НАТО, аніж вирішити, значна частина членів Альянсу можуть відмовитися підтримувати це рішення. Варто нагадати проблеми зі вступом такої стабільної, розвиненої та потужної у військовому плані держави як Швеція, приєднання якої до НАТО через власні політичні причини заблокувала Туреччина.

Тому очевидно, що викладене Кіссінджером та Фукуямою бачення є суто умоглядним а тому – мертвонародженим. Водночас, так само очевидно, що вступ України до НАТО – необхідна умова реального припинення війни між росією та Україною, встановлення довготривалого миру та стабільності у Східній Європі, на чому регулярно наголошує влада України. Позиція України у цій ситуації досить проста та зрозуміла: необхідно забезпечити відновлення територіальної цілісності та суверенітету України у її міжнародно-визнаних, конституційних межах. Після цього більшість потенційних питань щодо членства України у НАТО відпадуть, а саме членство можна буде реалізувати за прищвидшеною процедурою.

Для того ж, щоб Україна могла відновити територіальну цілісність та суверенітет, Захід повинен надати їй усе необхідне озброєння, включно з сучасними зразками ракет та авіації, які могли б забезпечити умови для звільнення території України. Те, що це звільнення є реальним, Україна уже доводила раніше своїми діями, зокрема, витісняючи окупантів з території Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської областей.

Коаліція держав, які підтримують Україну, повинні поставити чіткі задачі щодо підтримки до перемоги та звільнення її конституційних територій, для чого застосувати усі наявні ресурси, а потім, після завершення усіх відповідних дій, фіналізувати результати війни у вигляді членства України у НАТО, що буде найкращим запобіжником від реваншистських зазіхань росії.

Головна проблема «гібридної» інтеграції України до НАТО як концепції – вона розглядає фактор росії як абстракцію, яка нібито буде готова прийняти запропоновані їй ззовні конструкції відносин з Україною та Заходом, і буде виконувати нові правила гри, неодноразово порушивши попередні.

Подібний підхід має в своїй основі фундаментальне нерозуміння сутності росії як такої а також її нинішнього режиму. Визначальною ознакою росії є те, що вона залишається надзвичайно архаїчним утворенням, керованим геронтократією. Російська політична еліта мислить категоріями минулого, коли державна велич визначалася суто контролем над територіями, а територіальне розширення було єдиним показником ефективності політики та успішності воєн.

Залишивши під контролем росії частину української території – зробити для росії війну проти України загалом «успішною», хоча і не до кінця. Успішна ж війна, потенціал якої не був повністю реалізований, означає, що росія має готуватися до її продовження.

Розуміння цих обставин теж уже починає формуватися на Заході, прикладом чого є публікація Еліота Коена для the Atlantic [1]. Автор справедливо вважає, що виграти Україні мало. Росія має програти. Еліот А. Коен вважає, що США постраждали від навмисної нечіткості у формулюванні своїх цілей у російській війні в Україні. Мляві фрази на кшталт «допомогти Україні захиститися» або, що ще гірше, «поставити Україну в найкращу можливу позицію для переговорів» або безглузді, або прісні. Бюрократичний ментальний туман маскується під хитру політику, і це небезпечно. Стратегія – це співставлення засобів і цілей. Україна знає, як вона визначає перемогу: очищені від загарбників кордони до 2014 року, повернені вигнанці та біженці, відбудоване суспільство та економіка, досягнуто членства в ЄС та НАТО. Треба хотіти перемоги так, як її визначає Україна. Але щоб цього досягти, Захід має не лише допомогти Україні перемогти – він має переконати росію, що вона зазнала поразки.

Дійсно, намагатися йти на поступки росії за таких умов – це лише підтримувати у російській еліті думку, що все вони раніше робили правильно, але просто десь недопрацювали, а тому можуть покращити ситуацію з часом.

Росія, яка не буде переконана у власній поразці, з часом зосередиться на вирішенні однієї ключової задачі – реванші, ціллю якого буде повне завоювання України, наскільки би нереалістичною не була подібна задача. І для реалізації цієї мети будуть застосовуватися будь-які засоби, як військового, так і невійськового характеру, включно з корупцією та спробами дестабілізації тих або інших держав. Росія, що не зазнала розгрому і не усвідомила власної поразки, може бути загрозою не лише для України, а для всього Заходу, який вона вважатиме винуватцем своїх бід та проблем. Тому з росією не вийде просто провести якусь уявну «лінію розмежування», і на цьому одержати умовний спокій.

Режим путіна розпочинав війну проти України не заради того, аби захопити декілька українських областей, а заради відродження імперської величі шляхом повернення під контроль усього, що колись контролювала росія або СРСР. Дуже необачно не враховувати фактор російського імперіалізму та його загальне значення.

Ключовою проблемою у міркуваннях західних аналітиків по відношенню до росії залишається те, що вони продовжують розглядати її як «нор-

мальну державу», яка просто на деякий час опинилася у «ненормальному» стані через одноосібну владу путіна. Але повернення до «раціональних основ» політики з боку росії цілком припустимий у майбутньому.

Водночас, подібні міркування залишають осторонь те, що у росії продовжує зберігатися висока питома вага імперіалістичних настроїв, що пов'язано з тим, що там ніколи не проводилася деімперіалізація та не відбулося звільнення від спадщини імперського минулого, а тому існує постійний ризик повернення до імперської політики, яка для росії є саме нормою, а не виключенням.

Долання ж цієї норми можливе лише у випадку болючої військової поразки, яка би продемонструвала марність імперських зазіхань та імперіалізму як такого, та змусило б суспільство перейти до болючого процесу перебудови та приставання до нових політичних реалій.

На практиці це можна забезпечити лише через військову перемогу України, яка єдина могла би запустити болючий процес постімперської російської політичної трансформації. Зрозуміло, що подібна трансформація відповідала би інтересам не лише України, але і стабільності у масштабах усієї Євразії.

Водночас, будь-які спроби поступок, домовленостей або компромісів з нинішнім російським режимом виключали би можливості деімперіалізації та політичної трансформації, а лише закріпили б реваншистські настрої та прагнення політичних еліт та суспільства.

Необхідно розуміти, що вся модель поведінки режиму путіна – це не викривлення норми, це і є російська політична норма, і якщо світове співтовариство потребує від російської держави «іншої нормальності» у власній поведінці, то цю «іншу нормальність» спершу необхідно сформулювати, для чого треба зруйнувати «попередню нормальність».

Висновки. Підсумовуючи усе сказане вище, можна зробити деякі висновки.

1. Тема вступу України в НАТО як засобу стабілізації ситуації у Європі після завершення війни поступово стає мейнстрімом західного політичного дискурсу, і це повністю відповідає як інтересам України, так і самого Заходу.

2. Водночас, саме членство в НАТО багатьма авторами (серед яких є і Г. Кіссінджер, і Ф. Фукуяма) розглядається «гібридно». Наприклад, у вигляді оголошення «перемир'я» із залишенням під контролем росії частини території України, але вступом до НАТО інших регіонів України.

3. Подібний підхід нереалістичний, адже він закладає багато проблем та ризиків для існування самого НАТО і спроможності для даної організації вирішувати свої статутні задачі.

4. Крім того, «гібридне членство» України у НАТО мало реальне тому, що викличе протидію з боку окремих держав, які вбачатимуть для себе у цьому серйозні ризики.

5. Дійсно, членство України у НАТО – основа стабільності та безпеки у Європі, оскільки лише це зніме можливості для російського реваншизму, але для того, щоб це відбулося, необхідно забезпечити відновлення територіальної цілісності України, для чого Захід має спрямувати усі свої зусилля.

6. Крім перемоги України, також важливою є поразка росії, а також усвідомлення росією своєї поразки, бо лише це може запустити там необхідні процеси політичної трансформації та відмови від імперіалізму як ключового фактору політики.

Література

1. Eliot A. Cohen It's Not Enough for Ukraine to Win. Russia Has to Lose. URL: https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/05/ukraine-victory-russia-defeat/674112/?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=atlantic-daily-newsletter&utm_content=20230519&utm_term=The%20Atlantic%20Daily (20.01.2024).

2. Fukuyama NATO Membership for Ukraine. URL: <https://www.americanpurpose.com/articles/nato-membership-for-ukraine/> (20.01.2024).

3. Henry Kissinger explains how to avoid world war three. URL: <https://www.economist.com/briefing/2023/05/17/henry-kissinger-explains-how-to-avoid-world-war-three> (20.01.2024).

Анотація

Олещук П. М., Салтовський О. І. «Альтернативні моделі» приєднання України до НАТО у сучасному європейському політичному та складність їх реалізації. – Стаття.

Стаття присвячена частині мейнстрімного дискурсу провідних західних інтелектуалів стає членство України у НАТО. Після розпаду СРСР та Варшавського блоку, «Захід» тривалий час вірив у перспективу розбудови стабільних та взаємовигідних відносин з посткомуністичною росією, адже вважалося, що саме комуністична ідеологія була основним фактором протистояння під час «Холодної війни». Відповідно, заради розбудови відносин з росією, можна було йти на поступки у т.ч. і у питання розширення НАТО на Схід. Те, що «Захід» сприймав як «буфер», для росії ставало «зоною впливу». Це сприяло відродженню імперіалістичних настроїв у москві, що, у свою чергу, призвело до агресії проти України. І цілком логічно, що одним з кроків на шляху цього виправлення може бути вступ України до НАТО. Саме приєднання України до НАТО може вирішити низку проблем. Водночас, саме членство в НАТО багатьма авторами (серед яких є і Г. Кіссінджер, і Ф. Фукуяма) розглядається «гібридно». Наприклад, у вигляді оголошення «перемир'я» із залишенням під контролем росії частини території України, але вступом до НАТО інших регіонів України. Подібний підхід

нереалістичний, адже він закладає багато проблем та ризиків для існування самого НАТО і спроможності для даної організації вирішувати свої статутні задачі. Крім того, «гібридне членство» України у НАТО мало реальне тому, що викличе протидію з боку окремих держав, які вбачатимуть для себе у цьому серйозні ризики. Дійсно, членство України у НАТО – основа стабільності та безпеки у Європі, оскільки лише це зніме можливість для російського реваншизму, але для того, щоб це відбулося, необхідно забезпечити відновлення територіальної цілісності України, для чого Захід має спрямувати усі свої зусилля. Крім перемоги України, також важливою є поразка росії, а також усвідомлення росією своєї поразки, бо лише це може запустити там необхідні процеси політичної трансформації та відмови від імперіалізму як ключового фактору політики.

Ключові слова: розширення НАТО, повномасштабне вторгнення, війна, Центрально-Східна Європа.

Summary

Oleshchuk P. M., Saltovskiy O. I. Alternative models" of Ukraine joining NATO in the modern European political system and the complexity of their implementation. – Article.

The article deals with a number of objective circumstances related to the radical restructuring of the geopolitical order after the start of large-scale aggression of russia against Ukraine. After the collapse of the Soviet Union and the Warsaw bloc, for a long time, the West believed in the prospect of building stable and mutually beneficial relations with post-communist russia, because they believed that the communist ideology was the main factor of confrontation during the Cold War. At the

same time, it is obvious that russia itself perceived such concessions as the fact that most of the post-Soviet space was recognized as its "zone of influence". The very model of relations, in which russia was surrounded by "buffer" neutral states outside of NATO, and which was supposed to demonstrate the absence of aggressive intentions on the part of the West, in reality simply provoked a new round of imperialist wars in Europe. This situation should be both recognized and corrected. The accession of Ukraine to NATO can solve a number of problems. At the same time, many authors (including Henry Kissinger and Francis Fukuyama) consider membership in NATO as a "hybrid" one. For example, the membership can take the form of an announcement of a "truce", when a part of the territory of Ukraine remains under russian control, but other regions of Ukraine join NATO. Such an approach is unrealistic, because it creates many problems and risks for the existence of NATO itself and the ability of this organization to solve its statutory tasks. In addition to that, Ukraine's "hybrid membership" in NATO is unlikely because it will cause opposition from individual states, which will see serious risks in this for them. Indeed, Ukraine's membership in NATO is the basis of stability and security in Europe, as only this will remove the opportunities for russian revanchism. However, in order for this to happen, it is necessary to ensure the restoration of Ukraine's territorial integrity, for which the West must direct all its efforts. In addition to Ukraine's victory, defeat of russia is also important, as well as russia's awareness of its defeat, because only this can trigger the necessary processes of political transformation and rejection of imperialism as a key factor of politics.

Key words: NATO enlargement, full-scale invasion, war, Central and Eastern Europe.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

В. В. Готинян-Журавльова, І. В. Сумченко Культура як система цінностей в розумінні наших пращурів та в розумінні сучасної людини.....	3
Р. М. Гречкосій Консьюмеризм як феномен економічно-ціннісної орієнтації: філософський аспект.....	8
Л. В. Діденко Філософсько-економічні параметри (антропо)споживання: від потребозадоволу до індивідуальної рівноваги.....	14
У. А. Dobrolyubskа Modern Typology of Marginality in Social and Cultural Space.....	25
Н. А. Дресвяннікова Феномен уяви та її роль у практиці правозахисту.....	30
В. В. Лисенкова Порівняльний аналіз способів життя геніїв XIX–XX століть (І. Гете, Н. Бор).....	36
С. В. Радченко Роль соціально-політичної дії в формуванні гуманітарної безпеки: теоретичний аналіз.....	40
М. В. Сінельнікова Помста – як частина досвіду ресентименту.....	46
О. А. Спир Російсько-українська війна: реакція лідерів християнського світу на початковому етапі агресії 2022 р.....	51
В. В. Ткаченко Україна: руйнування дихотомії «жертва»/«насилник» та народження «Номо heroicus».....	56
В. О. Черненко Василь Стус: поезія, етичний дискурс.....	61
А. О. Шевель Зміна парадигми в філософії науки з появою штучного інтелекту.....	65
С. Ф. Шевчук, Н. Й. Романюк Благодійництво як елемент і показник розвитку громадянського суспільства.....	70
Н. О. Зінченко, О. О. Штепа Час як чинник формування стереотипів української політико-правової ментальності: соціально-філософський аналіз.....	76
Е. В. Щербенко Генерація й травма. Чинник темпоральності в суспільно-політичному дискурсі перехідної доби.....	81

СОЦІОЛОГІЯ

О. В. Бутиліна, О. В. Пузирьова Лояльність працівників соціальних служб в умовах війни.....	86
Н. І. Грищенко Розвиток та риси волонтерської діяльності особи в умовах воєнного стану в Україні.....	92
І. А. Євдокимова, О. В. Колеснікова Ставлення до старіння та старості у соціологічному вимірі.....	97

Т. М. Іванець Особливості втілення рис національного характеру народу в мові: японський кейс.....	104
L. V. Kalashnikova, A. S. Lobanova, O. O. Pryhodko Dynamics of value orientations of the population of Ukraine, Poland, Russia and Belarus (2010–2022): comparative analysis.....	109
О. М. Кузьмук, В. В. Любчук, Л. М. Опейда Життєві цінності молоді у воєнний час (за результатами онлайн опитування студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки).....	119
О. А. Панченко, А. В. Кабанцева Концепція Лебедів як метафоричне відображення сучасної турбулентної дійсності.....	125
Є. Я. Прохоренко Операціоналізація категорії «гендерна нерівність» в соціології.....	131

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. Ю. Барасій Електоральний процес в епоху цифровізації: медіакратія, «Дія», медіа-скандали.....	138
Mattadov Tural Khalid Methodological foundations of the concept of governance region.....	144
І. Є. Ворчаківа Жіноче політичне лідерство: особливості гендерного сприйняття.....	151
В. М. Дем'яненко, Т. П. Прядко, А. О. Рубан Теоретичні концепти І. Ільїна й ідеологія «путінізму» як відображення політико-культурних настанов російського суспільства.....	156
Г. Р. Матушко Інституціоналізація молодіжної політики в Україні як чинника впливу на рівень публічної політичної участі молоді.....	164
М. Ф. Москалюк Євроінтеграційний і євроатлантичний вектор розвитку країн Балтії: передумови та етапи реалізації.....	171
М. Б. Мота Значення, перспективи та ризики аналітики Big Data для розвитку демократії і виборчого процесу.....	177
Р. Р. Мудрий Програмні особливості й електоральні успіхи піратських мережевих партій: на прикладі деяких країн Європи.....	187
П. М. Олещук, О. І. Салтовський «Альтернативні моделі» приєднання України до НАТО у сучасному європейському політичному та складність їх реалізації.....	196

CONTENTS

PHILOSOPHY

Gotynyan-Zhuravlyova V. V., Sumchenko I. V. Culture as a system of values in the understanding of our ancestors and modern man	3
Grechkosii R. M. Consumerism as a phenomenon of economic and value orientation: philosophical aspect.....	8
Didenko L. V. Philosophical-and-Economic Parameters of (Anthropo)Consumption: from Needs Satisfaction to Individual Equilibrium.....	14
Dobrolyubska Y. A. Modern Typology of Marginality in Social and Cultural Space.....	25
Dressviannikova N. Phenomenon of imagination and its role in the practice of human rights protection.....	30
Lysenkova V. V. Comparative analysis of lifestyle of geniuses of the XIX and XX centuries (I. Goethe, N. Bohr).....	36
Radchenko S. V. The role of socio-political action in the formation of humanitarian security: theoretical analysis.....	40
Sinelnikova M. V. Revenge is part of the experience of resentment.....	46
Spys O. A. The position of some of the world's most famous religious leaders on the Russian-Ukrainian war.....	51
Tkachenko V. V. Ukraine: Breaking the Dichotomy of "Perpetrator" / "Victim " and the Birth of "Homo Heroicus"	56
Chernenko V. O. Vasyl Stus: Poetry, ethical discourse.....	61
Shevel A. O. Paradigm change in the philosophy of science with the emergence of artificial intelligence	65
Shevchuk S.F., Romaniuk N.Y. Charity as an element and indicator of civil society development.....	70
Shtepa O. O. Zinchenko N. O. Time as a factor in the formation of stereotypes of the Ukrainian political and legal mentality: socio-philosophical analysis.....	76
Shcherbenko E. V. Generation and Trauma. The Factor of Temporality in the Socio-Political Discourse of the Transition Era.....	81

SOCIOLOGY

Butylina O. V., Puzyryova O. V. Loyalty of social service workers in war conditions.....	86
Hryshchenko N. I. The development and features of a person's volunteer activity in the conditions of martial law in Ukraine.....	92
Yevdokymova I. A., Kolesnikova O. V. Attitudes towards aging and old age in the sociological dimension.....	97
Ivanets T. M. Peculiarities of the embodiment of features of the national character of a people in language: the Japanese case.....	104

Kalashnikova L. V., Lobanova A. S., Pryhodko O. O. Dynamics of value orientations of the population of Ukraine, Poland, Russia and Belarus (2010–2022): comparative analysis.....	109
Kuzmuk O. M., Liubchuk V. V., Opeida L. M. Life values of youth in wartime (according to the results of an online survey of Lesya Ukrainka Volyn National University).....	119
Panchenko O. A., Kabantseva A. V. The Concept of Swans as a Metaphorical Reflection of Contemporary Turbulent Reality.....	125
Prokhorenko Ye. Ya. Operationalization of the category "gender inequality" in sociology	131

POLITOLOGY

Barasii V. Yu. The electoral process in the era of digitalization: mediocracy, "Diia", media scandals.....	138
Mammadov Tural Xalid. Methodological foundations of the concept of governance region.....	144
Vorchakova I. E. Women's political leadership: peculiarities of gender perception.....	151
Demianenko V. M., Priadko T. P., Ruban A. O. Theoretical Concepts of I. Ilyin and the Ideology of Putinism as Reflections of Socio-Political Orientations in Russian Society.....	156
Matukhno G. R. Institutionalization of youth policy in Ukraine as a factor influencing the level of public political participation of youth.....	164
Moskaliuk M. F. European Integration and the Euro-Atlantic Vector of Development of Baltic States: Prerequisites and Stages of Realization.....	171
Mota M. B. The Significance, Prospects, and Risks of Big Data Analytics for Developing Democracy and the Electoral Process	177
Mudryi R. R. Program Features and Electoral Success of Pirate Network Parties: On the Example of Some European Countries	187
Oleshchuk P. M., Saltovskyi O. I. Alternative models" of Ukraine joining NATO in the modern European political system and the complexity of their implementation.....	196

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 45

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

Підписано до друку 19.12.2023. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 19,69. Ум. друк. арк. 24,18.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0424/247.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.